

BRANKO
J.BOKAN

sanski most

1

BRANKO
J.BOKAN

sanski
most

DIO

DO
JULA
1941.G.

I

ODBOR ZA HRONIKU:
Kadić Ahmet, predsjednik,

ČLANOVI:
Alagić Esad,
Atlija Ivica,
Bašić Milenko,
Bjelovuk Mihajlo,
Brkić Rade,
Cehajić Hamo,
Daijević Milan,
Dodik Petar,
Došenović Mićo,
Došenović Olga,
Đurđević Đuro,
Erceg Miljatović Stojanka,
Hadžimehmedović Mehmed,
Indić Milan,
Indić Slobodan,
Jakić Milka,
Karanović Đuro,
Knežević Stana,
Kondić Obrad,
Korlat Smajo,
Kragulj Milan,
Kukolj Uroš,
Majkić Slavko,
Makić Stojan,
Milinović stojan,
Miljević Milančić,
Miljević Milan-Mićuka,
Pašagić Ibrahim,
Predojević Đurin,
Radić Duša«,
Sređić Đordo,
Stanić Mirko,
Stupar Obrad,
Šušnica Lazar,
Trkulja Đuro,
Vidović Jovan,
Vojnović Petar,
Vokić Obrad,
Vranić Mirko,
Vuković Đurađ i
Vulin Jovo.

UREDIVAČKI ODBOR:
Bašić Milenko,
Cehajić Hamo (predsjednik;,
Dodik Petar,
Hadžimehmedović Mehmed,
Indić Milan,
Makić Stojan i
Vranić Mirko.

UREDNICI:
Drago Ivanović i
Dušan Panić.

IZDAVAČI:
NIGP „Borba“
OOUR „Ekonomska politika“
i Skupština opštine
Sjtnslc J J Tost
1974.

**BRANKO
J. BOKAN**
opština

sanski most

DIO

DO
JULA
1941.G.

UVODNA RIJEČ

Već odavno se osjećala potreba za publikacijom u kojoj bi bili cjelovito obrađeni i sačuvani od zaborava podaci o učešću stanovništva sanske opštine (bivši sanski srez) u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. godine. Zato je Skupština opštine Sanski Most, na prijedlog Opštinskog odbora SUBNOR-a, odlučila da se pripremi i objavi hronika „Opština Sanski Most u NOB 1941—1945. godine“. Formiran je Odbor za pripremu hronike i Uređivački odbor, koji su organizovali rad na pripremi hronike i angažovali za njeno pisanje Branka Bokana iz Bihaća.

Na prvoj sjednici Odbora za pripremu hronike zaključeno je da se ona napiše uglavnom na osnovu istorijske građe i odgovarajućih naučnih publikacija, a u njihovom nedostatku da se koristi i memoarska građa savremenika. Da bi ubrzao rad na pripremi i pisanju hronike, dok je autor Branko Bokan radio na istraživanju istorijske građe u arhivima i muzejima i literature u bibliotekama, Odbor za pripremu hronike je organizovao više grupa boraca NOR-a i drugih građana, koji su anketirali i konsultovali oko 500 stanovnika naselja ove opštine, uglavnom aktera pojedinih događaja. Na osnovu prikupljenih podataka, ove grupe su sačinile kratke preglede događaja o naseljima (male hronike), koje je autor, u nedostatku dokumenata i druge istorijske građe, koristio prilikom pisanja hronike.

Prema prvobitnom planu, u uvodnom dijelu hronike trebalo je da bude dat pregled prošlosti sanske opštine od najstarijih vremena do jula 1941. godine, jer nije postojala nijedna publikacija o ranijoj prošlosti Sanskog Mosta, niti kraći pregled istorije Sanskog Mosta i okoline. Međutim, kako je autor Branko Bokan istraživanjem u zemlji i inostranstvu prikupio istorijsku građu koja je omogućavala temeljitiju obradu prošlosti sanske opštine nego što je to prvobitno bilo planirano, Odbor je na sjednici 18. avgusta 1973. godine odlučio da se pripreme i objave dvije knjige:

— Monografija opštine Sanski Most, u kojoj će biti obrađen istorijat od najstarijeg doba do jula 1941. godine, i

— Hronika opštine Sanski Most u NOB 1941—1945. godine, u kojoj će biti obrađeno učešće stanovništva ove opštine u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

Izlazeći pred javnost s prvom knjigom, Monografijom o prošlosti opštine Sanski Most do jula 1941. godine, Odbor za pripremu hronike i Uređivački odbor se zahvaljuju autoru na savjesno obavljenom poslu, a njegovim saradnicima na trudu koji su uložili prikupljajući memoarsku građu u naseljima i na ustupanju vlastitih radova, građe i dokumenata na korištenje autoru, a i recenzentima, redaktoru i lektoru koji su doprinijeli uspješnom okončanju poslova na ovoj monografiji.

Objavljivanjem monografije na tridesetgodišnjicu osnivanja Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine i Drugog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, kojima je Sanski Most bio domaćin, juna-jula 1944. godine, pridružujemo se proslavi ovih istorijskih događaja.

Uređivački odbor

OPIS PODRUČJA

GEOGRAFSKI POLOŽAJ I VELIČINA TERITORIJE

SANSKI MOST sa okolinom je u srednjem toku rijeke Sane, sa osloncem na planinu Grmeč (Crni vrh, trig. 1377. u rejonu Bjelajskih uvala i Crni vrh. trig. 1604 iznad Sanice i Mijačice) na zapadu i planine Mulež (1013 m) i Behremaginicu (678 m) na istoku. Područje koje obrađuje ova hronika zahvata opštinu Sanski Most; (bivši srez) i neka susjedna sela¹, ukupne površine oko 1.160 km³. Veći dio teritorije „oko 860 km²) se nalazi na zapadnoj strani rijeke Sane (podgrmečki dio), dok je oko 300 km² na istočnoj strani rijeke. Dužina ovog područja (zapad—istok) iznosi oko 39 km, a širina (sjever—jug) oko 30 km.

PLANINE I BRDA

Na teritoriji istočno od rijeke Sane su dvije planine: Mulež i Behremaginica.

Mulež je veća i viša planina od Behremaginice. Najmarkantniji su mu vrhovi: Hadžića glavica k. 878, Kukavica k. 884 i Mulež (trig. 1013). Njegove jugozapadne padine se strmo spuštaju ka rijeci Sani, a sjeverozapadno blago, dok se na sjeveru na njega nadovezuje Behremaginica.

Behremaginica je sjeveroistočno od Sanskog Mosta i zahvata područja sela Usorci, Sasina, Škrljevitica, Stratinska, Busnovi i Tomašica; njeni se visovi kreću od 294 m (Razboj, trig. 590, Mačkovac, trig. 475, Pandurište, k. 393), i najviši ne dostiže visinu od 700 metara (Ljepovac, k. 678). Na njenom području tsfu brojna preistorijska, antička i srednjovjekovna rudišta, koja se u ovom stoljeću ne eksploatišu, izuzev u rejonu Tomašice (prijedorska opština).

Brda bliže rijeci Sani ne prelaze visinu od 200 metara, a polja u kotlini rijeke kod Vrhpolja imaju nadmorsku visinu od 179 (ušće Sanice u Sanu) i 147 metara (kod Oštre Luke i Ališića).

Podgrmečki dio ima veće površine pod šumom i jednim dijelom zahvata centralni dio kraške *planine Grmeč*, koja se proteže od Bihaća pored Bosanske Krupe do Ključa, a i sve šume Maj danske planine.

Na teritoriji sanske opštine su brojni vrhovi planine Grmeča: Crni vrh trig. 1377) u Bjelajskim uvalama; Trovrh čija tri vrha imaju visinu: k. 1281, k. 1311 i k. 1108 i Trovara s vrhovima k. 1221, k. 1228 i k. 1363 metara, pa gledani sa sjeverne strane izgledaju kao „troroge“ kape; zatim Suhopoljski vrh (trig. 1249), dok ostali planinski vrhovi, površi i proplanci imaju nadmorsku visinu

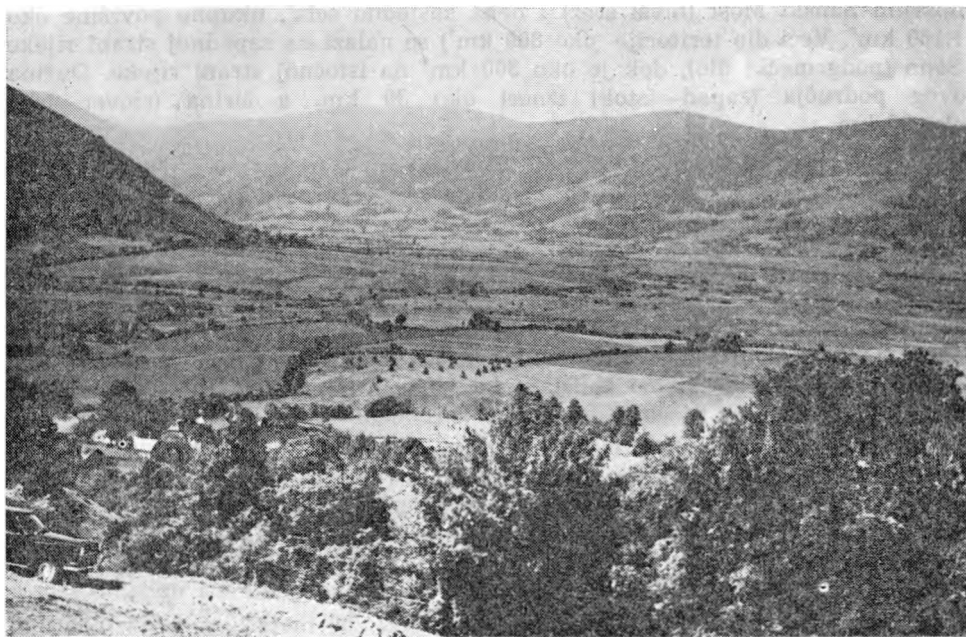
¹ Ova hronika obuhvata u nekim poglavljima i područja koja ni danas, a ni prije rata nisu uvijek pripadala sanskom srezu, odnosno nisu bila u sastavu teritorije koju danas obuhvata sanska opština. To su sanička sela, zatim sela Ališići, Rasavci, Briševo i Ništavci* koja danas pripadaju prijedorskoj opštini (ranije prijedorskom srezu), te Johovica, selo koje pripada novskoj opštini. Povremena obrada i ovih sela neophodna je s obzirom da su u pojedinim istorijskim periodima njihova područja bila zajedno s naseljima koja hronika obrađuje, a posebno što su u toku NOB čitavo vrijeme ili povremeno bila u sastavu sanskih opština i sreza.

* Milan Karanović je zabilježio narodne izreke i uzrečice o Grmeč-planini:
„Sto je Durmitor za Hercegovce, Velebit za Ličane, to je Grmeč-planina za Bosansku krajinu“.
„Neko se čudi Beču — a neko Grmeču!“
Za razroke vele: Jedno mu oko gleda na Beč, a drugo na Grmeč.

između 990 i 1230 metara: Bjelajske uvale (999 do 1.233 m), Koričanica (oko 800 m), Mijačica (k. 1270), Lisac (k. 807).

Obronci Grmeč-planine koji se protežu ka rijekama Sanici i Sani su ispod 1.000 metara nadmorske visine: Metla (trig. 743), Čelić kosa (k. 916), Sanička kosa (k. 857), Mirkovački Oštrelj (trig. 791), Mriježnica (k. 688), Rujan (k. 618), Gradina između Jelašinovaca i Dabra (k. 731), Otiš ,k. 815), Smrešnjak (k. 815).

Sela u prostoru između rijeke Sane i Sanice, na zaravni iznad kotlina, nalaze se na visini od 200 do 600 metara: Đedovača (trig. 444), Umci (k. 385), Dabar (oko 420 m), Kljevci (između 237 i 317 m), Kasapnice (oko 450 m), Korjenovo (oko 500 m), Međeđe Brdo (k. 672), Grdanovci (trig. 645), itd.

Palanačko polje, u pozadini Bojište 1 padine Grmečplanine.

Majdanska planina je šuma sjeverno i sjeveroistočno od Starog Majdana prema Briševu i Oštroj Luoi. Međutim, najveći dio ove planine ne prelazi 450 metara nadmorske visine (Alijin gaj, k. 439, Matanić, k. 450), dok su najviši visovi Gaidžik (trig. 619), Begina glavica (trig. 473) i susjedna bezimena kota (485 m). Ali, njen je značaj u tome što se pod njom kriju znatne naslage željezne rude koja je eksploatisana i u preistoriji, i u antici, i u srednjem vijeku, a i u prve dvije decenije XX stoljeća.

U kraškom Palanačkom polju, nadmorske visine 380 metara, nalaze se sela Lušci Palanka, Praštale, Bojište (Tuk Bobija), Jeiašinovci, Otiš i Miljevci.

Prevoj na Međeđem Brdu koji spaja sela u Palanačkom polju i ona u Saničkoj dolini veoma je prohodan s obzirom na visinu od 672 metra.

Grmeč planina na sjeveru od Trovrha spušta se dosta strmo ka zaravni i valovitom zemljištu čija se nadmorska visina kreće između 500 i 600 metara, dok su rječne kotline i sela u njima na visini od 180 do 320 metara.

Odmah ispod Trovrha nalazi se Suvo polje, odnosno početak zaravni koja se proteže od Majkić Japre (Đukanovića na zapad preko Benakovca, Srpske Jasenice, Vojevca, sve do iznad Bosanske Krupe i doline rijeke Une.²

RIJEKE, RJEČICE I POTOCI

Područje opštine Sanski Most ima jednu rijeku: Sanu, sedam rječica: Sanicu, Dabar, Zdenu, Bliju, Maj dansku Rijeku, Japru i Kozicu, a i više potoka i potočića, te nekoliko kraćih ponornica³.

Sana, rijeka, koja izvire južno od područja opštine Sanski Most, kod sela Pecke (ključka opština), udaljenog od Sanskog Mosta 55 km, teče kroz ovo područje od Podova i Vrhpolja na jugu do Oštre Luke i Usoraca na sjeveru, u dužini od 35 km. (Ukupna dužina rijeke Sane od izvora do ušća u Unu kod Bosanskog Novog je 138 km).

Kada je nizak vodostaj, rijeka Sana je gazna skoro u čitavom toku kroz ovo područje, izuzev mjesta gdje su virovi. Plovna je za male lađe⁴ i čamce.

U njenom gornjem toku, uzvodno od ušća rječice Zdene u Sanu, ima plemenite ribe pastrmke i lipljena, zatim mladice, štuke i bjelice, a nizvodno od Sanskog Mosta ima mladice, štuke, soma, bjelice, kečige, rjeđe smuđa.

Desne pritoke rijeke Sane su:

Kozica, rječica, duga 9 km, koja nastaje spajanjem potoka Vučaja i Potočanske rijeke, u području zaseoka Kočića, sjeveroistočno od Vukića Brda (trig. 757), teče kroz Gornju i Donju Kozicu i kod sela Podovi ulijeva se u rijeku Sanu.

U riječici Kozici ima pastrmke, lipljena i bjelice, a u njenom donjem toku mladice i štuke.

Vučaj potok, dug oko 9 km, izvire kod Aljetića (k. 646) istočno od Gornjih Hazića.

Potočanska rijeka, u stvari potok dug oko 5 km, izvire oko 1 km sjeverno od Crkvenog grada (k. 559).

Jovica, potok, desna pritoka Potočanske rijeke, dug oko 7 km, izvire zapadno od Jovičkog brda, a kod Čalakića se ulijeva u Potočansku rijeku.

Kijevska rijeka, u stvari veći potok, duga je oko 5,5 km, a nastaje od potoka Tramošnjice i potoka Gluvača, u području sela Kijeva, sjeveroistočno od Glavice, teče kroz Kijevo i između sela Lužana i Tornine ulijeva se u rijeku Sanu.

Tramošnjica, potok, duga skoro 11 km, izvire sjeveroistočno od Podglavice, odnosno oko 2 km daleko od Runjevice (k. 638), teče između sela Gornje i Donje Tramošnje i pored sela Donje Kozice.

Gluvać, potok, dug oko 5 km, izvire jugoistočno od sela Škrļjevitā, kod zaseoka Tadić prema potok Škrļjevitu (dugog oko 5 km), i u selu Kijevu se spaja sa Tramošnjicom, formirajući Kijevsku rijeku.

Glamošnica, potok dug 6 km, izvire u području sela Škrļjevite, teče kroz Kruhare i ulijeva se u rijeku Sanu, 2 km južno od Sanskog Mosta.

Kruharuša, potok dug 7 km, izvire kod sela Sasine, teče kroz Kruhare i ulijeva se u veći potok Sasinu, neposredno pred njen utok u rijeku Sanu.

³ Iako mnogi vodeni tokovi na ovom području imaju u imenu naziv* „rijeka“: Kijevska rijeka, Mala rijeka, Potočanska rijeka, Majdanska rijeka, Stara rijeka, i još neke, oni nisu rijeke, neki niti rječice, već veći ili manji potoci. Kod ove podjele vodenih tokova na jednu rijeku: Sanu, sedam rječica: Sanica, Dabar, Zdena, Blija, Majdanska rijeka, Japra i Kozica, veće ili manje potoke, imao sam u vidu njihovu dužinu, širinu, dubinu pa i njihov značaj za privredu, upoređene sa riječnim tokovima u dragim krajevima. To što su povremeno, u doba otapanja snijega ili za velikih kiša, mnoge rječice prave rijeke, a potoci rječice, nije mogla uticati na drukčju podjelu riječkih tokova ovog područja.

⁴ Rijekom Sanom od Sanskog Mosta plovile su lađe, u stvari dereglije, koje su mogle da prime i do 40.000 kg robe. Niz rijeku su plovile nošene vodom (pa i gurane), a uz rijeku ljudi su ih vukli prazne.

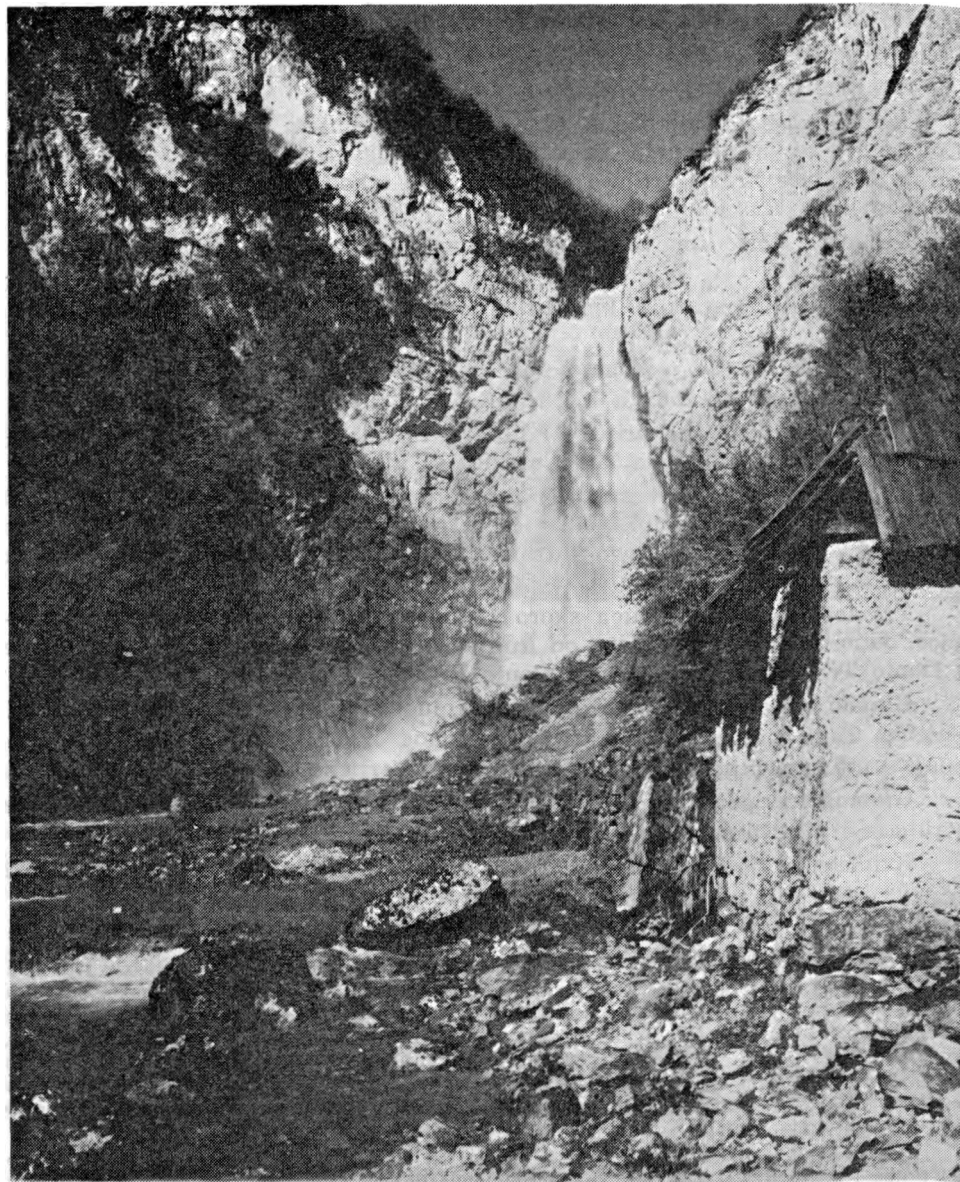
Sasina, veći potok, dug 10 km, izvire u istoimenom selu, teče na jugozapad i kod Šehovaca ulijeva se u rijeku Sanu primivši prethodno vode potoka Kruharuše.

Pilješka rijeka, potok dug 7,5 km, izvire istočno od sela Trnave, pred njim prima Malu rijeku (u stvari potok) i ulijeva se u Sanu.

Mala rijeka, potok dug 5 km, je desna pritoka Pilješke rijeke.

Bukovac, potok dug 3,5 km, izvire južno od sela Usoraca i kod Varde ulijeva se u Sanu.

Na ovom području, istočno od rijeke Sane, ima još dosta manjih potoka i izvora.

Vodopad Bilje (Blihe).

Lijeve pritoke rijeke Sane su:

Sanica, rječica duga 19 km, vodom najbogatija pritoka Sane. Izvire ispod Grmeča između sela Zavalja, Budelja i Sanice, a ulijeva se u rijeku Sanu kod Vrhpolja.

U Sanici ima pastrmke, lipljena i bjelice, a u donjem toku mladice i štuke.

Glibaja, potok dug 2,5 km, izvire nedaleko od ulaza u špilju Hrustovaču, ulijeva se u Sanu kod sela Vrhpolja.

Dabar, vodom bogata rječica, duga 3,5 km, izvire neposredno pored Dabarske pećine, većim dijelom teče kroz kanjon, a u Sanu se ulijeva kod sela Klijevaca.

U rječici Dabru ima pastrmke i lipljena, a u donjem toku mladice, štuke i bjelice (mren, plotica, klen, škobalj).

Zdena, rječica duga 3 km, ima jako kraško vrelo ispod Đedovače, u selu Zdena danas jedno od naselja grada Sanskog Mosta), teče ka Sanskom Mostu i u centru grada ulijeva se u rijeku Sanu.

U rječici Zdeni ima pastrmke i lipljena, a rjeđe bjelice.

Blija (Bliha), rječica duga 23 km, izvire ispod sela Lipnika, teče kroz Skucani Vakuf, Goricu, Naprelje, Fajtovce, lomi se niz stijenu visoku oko 56 metara (Blijin skok, vodopad), teče kroz kanjon sjeverno od kamengradske tvrđave, potom kroz Gornji i Donji Kamengrad, Husimovce, Pobrježje i Podlug, gdje se ulijeva u rijeku Sanu (oko 1,5 km sjeverno od centra Sanskog Mosta, odnosno od ušća Zdene u Sanu).

U rječici Bliji ima pastrmke u gornjem toku, iznad vodopada, a u donjem toku bjelice.

Pritoke Blijine su:

Suvača, potok dug 8 km, izvire između sela Kozin i Lipnik, teče kroz Lipnik i u Skucanom Vakufu ulijeva se u Bliju.

Modrašnica, potok dug 4 km, izvire južno od sela Modra, teče između Fajtovaca i Gorice i kod Cerića ulijeva se u Bliju.

Hatiraj, potok dug 9 km, izvire sjeverno od Čirkića u rejonu Kopčice (528), teče kroz selo Čirkiće, između Lukavice i Okreča, zatim kroz Gornji Kamengrad i u Donjem Kamengradu ulijeva se u rječicu Bliju.

Suhača, potok dug oko 7 km, izvire kod sela Okreč, teče kroz selo Suhaču i u Donjem Kamengradu se ulijeva u Bliju.

Grabar, potok dug 2 km, jedina je desna pritoka rječice Blije. Izvire južno od tvrđave u selu Kamengrad i teče južnom stranom sela gdje se i ulijeva u Bliju.

Ostale pritoke rijeke Sane:

Majdanska rijeka, u stvari rječica duga 5 km, nastaje od potoka Gračanice i potoka Željeznice, koji se spajaju u centru Starog Majdana. Teče potom kroz selo Dževar i ulijeva se u rijeku Sanu nasuprot selu Trnovu.

Majdanska rijeka ima bjelice, a u gornjem toku rjeđe i pastrmke.

Gračanica, potok dug oko 2 km, izvire zapadno od Starog Majdana, gdje se spaja sa potokom Željeznicom i formira Maj dansku rijeku.

Željeznica, potok dug 4 km, nastaje od potoka Batkovača i potoka Stara rijeka na izlazu iz sela Batkovača, a potom prima i potok *Muštanicu* (dug 5,5 km), koja teče kroz selo Briševo.

Batkovača, potok dug 5 km, izvire 1 km istočno od Gaidžika (trig. 619), teče kroz selo Batkovce, gdje prima vodu desne pritoke *Sopotnice* (duga 2 km) i potom se spaja sa potokom Stara rijeka, formirajući potok Željeznicu.

Stara rijeka, potok u istoimenom selu, dug 5 km, izvire nešto sjevernije od Runjevice (trig. 527), sa potokom Batkovača formira potok Željeznicu, a ona sa potokom Gračanica u Starom Majdanu — Majdansku rijeku.

Mala rijeka, potok dug 6 km, izvire sjeverno od sela Koprivne, teče kroz to selo i ulijeva se u rijeku Sanu.

Pored ovih ima još nekoliko većih i manjih potoka u područjima sela Oštra Luka, Ništavci i Rasavci i svi se ulijevaju u rijeku Sanu.

U sjeverozapadnom dijelu ove opštine, japransko područje, je rječica Japra i više njenih pritoka.

Japra, duga oko 47 km, rječica, izvire uvrh sela Majkić Japra, ispod Radanovog polja, teče kroz Majkić Japru, potom između Kozina i Hašana, kroz Halilovce, Budimlić Japru i dalje kroz Ćelu, Agiće, Suhaču, Crnu Rijeku do Blagaja, gdje se ulijeva u rijeku Sanu.

Japra ima pastrmke i mladice, a u donjem toku štuke i bjelice.

Japra prima dosta potoka, među kojima:

Slanac (kod Kozina), dug oko 3 km,

Makusin (kod Mrkalja), dug oko 2,5 km,

Moštanicu kod Hadrovaca), dug 2 km,

Slatina potok (kod Slatine), dug 8,5 km.

Gračanicu (koja se u Budimlić Japri ulijeva u Japru), dugu 6 km,

Ovanjsku (koja teče od sela Ovanjska i ulijeva se u Japru sjeverno od Ćele), dugu 10 km,

Ravsku (teče kroz selo Ravsku), dugu 13,5 km, sve su desne pritoke rječice Japre, zatim

Kalinski potok, teče između Hašana i Potkalinja, dug 5 km,

Hašanski potok, u selu Hašani, dug 3,5 km,

Babišnicu, potok kod Dugih Njiva, dug 1,5 km,

Japricu, potok koji teče od Dubovika, kroz Rujišku, dug 16 km, a ulijeva se u Japru kod Agića.

Suhaćicu, potok dug 5 km,

a i još jedan broj manjih potoka, sve lijeve pritoke Japre.

U Palanačkom polju ima nekoliko potoka i svi su ponornice: *Jezernica* ispod Tuk Bobije čiji izvor zovu Oko, *Čardašnica* kod Otiša, *Podgora* u Miljevcima i još neke bezimene. Međutim, ovi potoci dobijaju vodu nakon topljenja snijega i u kišnim periodima plave ovo polje. Nekoliko uvora postepeno odvođe vodu ovih ponornica koje se nakon proticanja kroz zemlju ponovo pojavljuju kao jaki kraški izvori podno Đedovače, Dabra i Umaca.

Isto tako ponornica je i potok zvani *Ponor* u selu Lipniku, a i još nekoliko manjih u nekim drugim selima.

VRELA

Na sanskom području ima nekoliko jakih kraških vrela koji su istovremeno i izvori rječica: Saničko vrelo (vrelo rječice Sanice), Dabarsko vrelo i vrelo Zdene. Vrelo Zdene muti se povremeno, jer je kratak protok vode kroz zemlju od Palanačkog polja do ovog kraškog izvora.

Na istočnoj strani Palanačkog polja, ispod Otiša i Gradine, ima dosta izvora, dok ih je na zapadnoj strani, podno planine Grmeč vrlo malo.

Nekoliko jakih izvora je u području Lušci Palanke i Miljevaca, a podno Predojevića Glavice i Vitoroge, na južnoj strani.

Vrelo Dabra.

I ovo područje, sela na zaravnima i brežuljcima iznad rječica i potoka na podgrmečkoj strani, na valovitom i relativno niskom zemljištu, i pored brojnih potoka, znatno oskudijeva u izvorskoj pitkoj vodi, naročito sela Dabar, Crnovode, Grdanovci, Bošnjaci, Bosanski Milanovac, Umci, Đedovača i Brajića Tavan.

Čitavo područje je, > s obzirom na ispresjecanost rječnim tokovima i malim nadmorskim visinama, veoma prohodno, pa čak i planima Grmeč. Kroz ovu planinu poznat je put (staza) koji preko Končanice i Međugorja, iza Velike Bobije, vodi ka Ilijinoj vodi (k. 1113) i selu Smoljani u petrovačkoj opštini.

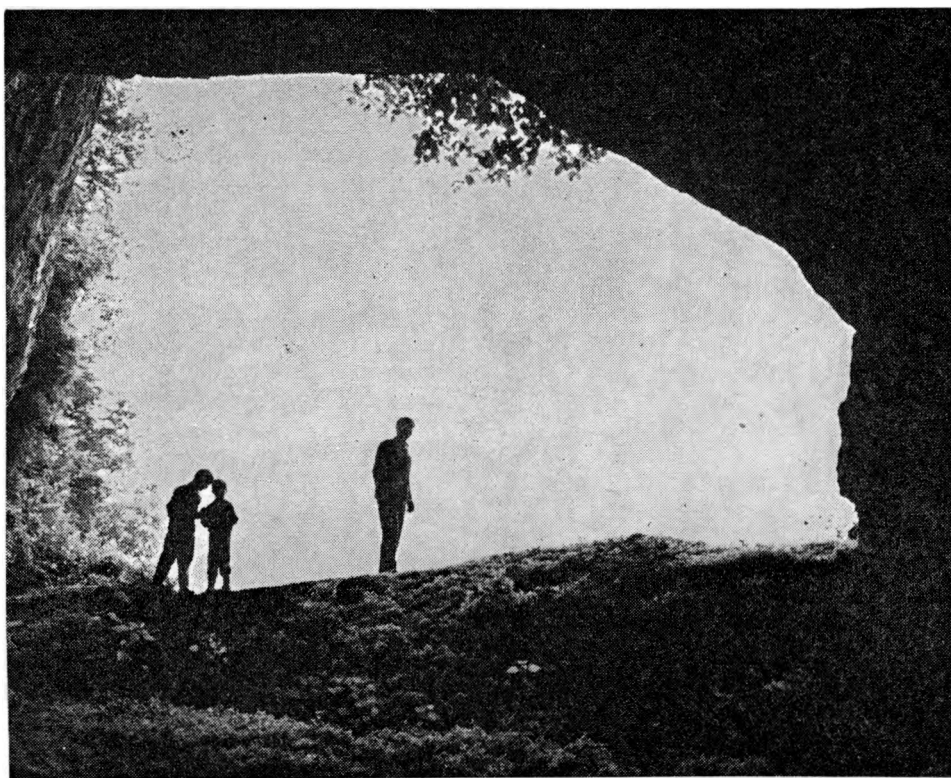
MINERALNI IZVORI

U selu Ilidža, podno planine Mulež, ima jači izvor radioaktivne sumporovite vode sa značajnim ljekovitim svojstvima, ali banja nije uređena kao savremeno banjско lječilište.

Nedaleko od ove banje nalazi se drugi jak mineralni izvor u Donjoj Kozici, kod škole, takođe nazvan Ilidža, ali ni on nije uređen za savremeno korištenje.

Izvor kisele vode je u Koprivni, a slane vode u Majkić Japri (kojom su se u narodnooslobodilačkom ratu koristili umjesto soli). Manjih ljekovitih izvora ima i u području sela Donja Kozica (topli izvori), zatim Sasine, Skrljevite Starog Majdana i još nekih sela, uglavnom na prostorima gdje su nekad bili primitivni rudnici željeza (ali i još nekih ruda).

Kod Budimlić Japre, istočno od sela, ima vrelo hladne vode zvano Ilidža, koje, prema pričanju naroda, liječi neke unutrašnje bolesti, rane, reumatizam i si. Međutim, voda ovog vrela nije ispitana niti se danas koristi kao ranije.

Pećina Hrustovača, izlaz (ulaz).

PEĆINE

Na sanskom području ima nekoliko većih pećina, među kojima Hrustovačka i Dabarska.

Hrustovačka pećina, u selu Hrastovu, najznačajnija je pećina na ovom području. Ispitana je i u njoj je izvršeno arheološko istraživanje. Bila je preistorijsko stanište. U njoj nema vode.

Dabarska pećina, pored izvora riječice Dabar, takode je preistorijsko stanište, ali nije dovoljno istražena.

Osim ovih pećina, u još nekim selima postoje manje ili veće pećine od kojih su neke u toku narodnooslobodilačke borbe 1941—1945. godine povremeno služile i kao skloništa za ranjene i bolesne partizane.

KLIMA

Zbog otvorenosti doline Sane prema sjeveru, ovo područje je pod uticajem srednjoevropske klime. Ta otvorenost imala je klimatskog i kulturnog, političkog i drugog uticaja još u preistoriji (slavonska kultura u Hrustovači), ali i sve do naših dana.

Planinski masiv Grmeča, kao i Mulež, zahvata područje bosanskog krečnjačkog gorja, pa njihovim sjevernim padinama upravo prolazi granica tog krečnjačkog gorja (Vrnograč) — Sanski Most — (Banja Luka — Vranduk i dalje).

Prema geološkim, morfološkim, hidrografskim, klimatskim, antropogeografskim i ostalim faktorima veći dio područja Sanskog Mosta spada u bosan- 14

sko-hercegovačku oblast žitarica, koja zauzima sjeverni dio ove republike: opštine Bosanski Novi, Bosansku Dubicu, Prijedor, Bosansku Gradišku, Srbac, Prnjavor, Derventu i Posavinu sve do Bijeljine.

Jugozapadni dio Grmeč-planine i područje opštine Sanski Most spadaju u područje šuma zapadne Bosne.

Dati položaj i orografska obilježja određuju da je u većem dijelu ovog područja klima kontinentalna, a samo mjestimično planinska.

Srednje godišnje temperature kreću se od 10,2 do 11,4°C. Najhladniji je januar, sa srednjom mjesečnom temperaturom od 0,0 do —1,6°C. Najtopliji je juli, sa srednjom temperaturom od 20,0 do 22,1°C. Godišnje na ovom području padne od 645 do 1.245 mm taloga. Najviše padavina ima u proljeće i u jesen, a najmanje u hladnijem dijelu godine.⁵

Sanski Most spada među najmaglovitije krajeve Bosne i Hercegovine.

FAUNA I FLORA

Ovakva povoljna orografija i hidrografija, a i umerena klima, usloveli su da je ovo područje naseljeno od najstarijih dana.

Fauna i flora ovih krajeva uslovljena je njihovom orografijom, hidrografijom i klimom, odnosno činjenicom da se sansko područje nalazi u zapadnoj Bosni, a ona opet zajedno sa kontinentalnim dijelom naše zemlje, u srednje-umjerenom geografskom pojasu.

U Grmeču ima medvjeda, srna, divljih svinja, vukova, lisica, kuna bjelica, zlatica, a i još nekih drugih životinja, tvor, vjeverica), a na valovitom pošumljenom području svih navedenih životinja, izuzev medvjeda, i još zečeva i jazavaca.

Od ptica na ovom području ima orlova, jastrebova, sova, tetrijeba, kreja, prepelica, vrana, gavrana, čavki, golubova, ševa, slavuja, djetlića, kosova, roda, svraka i još nekih.

Rijeka Sana, Sanica, Dabar i još neke bogate su ribama (pastrmka, lipljen, mladica, štuka, som, mren, plotica, klen i škobalj, rjeđe kečige i smuč.

U Grmeču raste jela, smrča, bor, bukva, javor, jasen, lipa i još neko drveće i žbunje. Njegovi proplanci su travnati. Mestimično se nailazi na izvore pitke vode: Velika Voda, Dujanovac, Veljina voda, Kamenica, Ilijina voda, Dobra voda, Zbjeg i dr.

U pošumljenim brdima na oko 500 metara nadmorske visine, tj. na prostorima oko Grmeč-planine, pretežno je bukva, zatim hrast, javor, cer, grab i još poneko listopadno drveće i žbunje (lijeska, glog, i dr.), ali je dosta i krša.

Polja na visini od oko 500 metara su travnata, pogodna za pašu i uzgoj stoke.

Zbog rijeke Sane i njenih pritoka Sansko polje je od Čaplja do Koprivne plodno i sa bujnom vegetacijom.

Palanačko polje je plodno, jedino što povremeno bude djelimično poplavljeno pa izgleda kao jezero. Zbog malih uvora njegovih ponornica sva ta voda ne može da ponire u zemlju.

Radanovo polje (nadmorska visina 500 m) i susjedno Predojevića polje su travnata, ali bezvodna.

Suvo polje, ispod centralnog masiva Grmeča, ispod Trovrha, na visini od 430 m je bezvodno (otud naziv Suvo Polje).

Sva ostala teritorija je pretežno valovita, a mjestimično i brdovita.

Uz paleozojske krečnjačke naslage na sanskom području vezane su željezne rude Starog Majdana i Sanskog Mosta (Sasina, Škrlevita i dr.), a javlja se i ugalj u rejonu Kamengrad — Sanski Most.

⁵ Generalni program i elementi prostornog plana razvoja turizma na području Unsko-sanske regije, Institut za ekonomiku turizma, Zagreb, 1970, knj. n, str. 21.

RANIJA PROŠLOST

PREISTORIJA

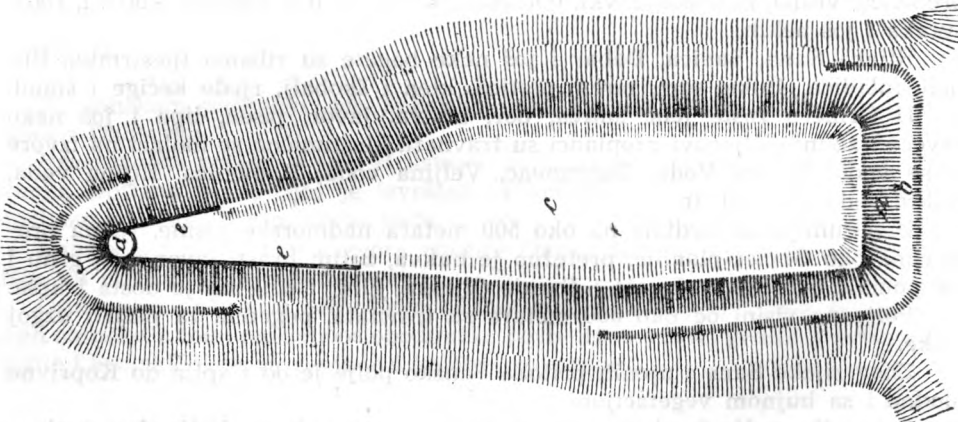
S obzirom na povoljan geografski položaj i klimu, a i to da se nalazi između obale Jadrana i Panonije^Bosanska krajina, a s njom i područje sanske opštine, bila je naseljena i u preistorij^Na to nas, prije svega, upućuju brojna nalazišta — gradine, kako ih narod obično nazivaj-----

I Gradine u sanskom području nisu u cijelosti istražene. Izvršeno je samo njihovo rekognosciranje radi izrade arheološke karteTŠosne i Hercegovine. ˇ Na osnovu ovih istraživanja, izvršenih u vremenu od 1946. do 1971 .“godine, utvrđeno je da su na sanskom području u preistoriji2 bila mnoga gradinska naselja ili utvrde.

GRADINE I NASELJA

Gradina, trig. 633, u selu Bosanski Milanovac (Eminovci); ovdje su još vidljivi ostaci kamenog nasipa. Možda je ova gradina bila naseljena i u starije željezno doba.

Gradina Kovačica (Kopčica), trig. 528, u selu Podvidači. Prema predanju ovdje je kasnije bila i crkva.

Ovan-grad, preistorijska gradina i antičko naselje, crtež objavio V. Radimski, 1961. godine.

— Gradina (Grad) u zaseoku Baje, Budimlić Japra, korištena je tokom preistorije, a i u kasnije doba.

— Ovan-grad, trig. 317 kod Čele, na putu Budimlić Japra — Čele, bio je preistorijska gradina i rimsko naselje.

¹ Popis gradina i drugih arheoloških lokaliteta naveden je prema građi prikupljenoj za izradu Arheološke karte Eosne i Hercegovine. Ova građa nalazi se u dokumentaciji Zemaljskog muzeja u Sarajevu

² Preistorica za ovo područje je vrijeme prije dolaska Rimljana u ove krajeve i ovladavanja njima. To ne znači da su odmah nestale i sve karakteristike preistorije. Naprotiv, mnogo toga iz preistorije ostalo je dugo i u antici (neke gradine, upotrební predmeti itd.).

— *Crkvina* u selu Joho vica, preistorijski tumulus.³ Na površini se nađu i fragmenti keramike.

— *Košenica ili Kobila*, trig. 295, u selu Johovici, takode je bila preistorijska naseljena gradina, i to u starijem željeznom dobu.

— *Vracarevo*, kod sela Briševa, bila je preistorijska gradina, a kasnije i antička nekropola⁴.

— *Gradina*, trig. 392 u selu Stara Rijeka, preistorijsko naselje. Ovaj lokalitet je uništen prilikom otvaranja rudnika na ovom području.

— *Gradina*, trig. 275, u selu Trnova, preistorijska ilirska gradina koja dominira ravnicom oko rijeke Sane. Mnogo kasnije na tom su mjestu i Turci imali utvrdu.

— *Gradina*, u zaseoku Damjanovićima u selu Usorci je tipična ilirska „zaspa“.

—[^]*Sasina*, selo u starom rudarskom području; duž rijeke Sasine nalaze se ostaci preistorijskih i rimskih talionica željeza.

" — *Ušće Kruharuše u Sasini*, ostaci talionice iz preistorije antičkog doba⁵ i srednjeg vijeka.

— *Donja Prisjeka u Palanci (Tomina)*, preistorijska gradina, a kasnije i antički kastrum (utvrđenje).

— *Gradina u Biljanima*, preistorijska gradina.

— *Klisina* u Gornjoj Sanici, preistorijska gradina. Sudeći po nazivu lokaliteta, ovdje je mogla postojati i srednjovjekovna crkva.

— *Palančište* u Gornjoj Sanici, preistorijska gradina.

— *Cvitkovo brdo* u Gornjoj Sanici, preistorijska gradina.

— *Šanac* u Gornjoj Sanici, preistorijska gradina.

— *Crkvena glavica* u Gornjoj Sànici, preistorijska gradina.

— *Kamičak*, preistorijska gradina na kojoj je kasnije sagrađena srednjovekovna utvrda.

— *Gradina* u Kamičku, preistorijsko naselje.

— *Gradina* u Zukićima, Otoke, Vrhpolje, preistorijsko naselje.

— *Pećina* u Hrustovu, preistorijsko pećinsko naselje.

— *Gradina* u selu Tomina, preistorijsko naselje.

— *Arifov grad*, trig. 311, u selu Kijevo, preistorijska gradina, a kasnije rimski refugium sklonište) iz IV do VI vijeka.

— *Gradina* u Donjoj Tramošnji, preistoriisko naselje.

— *Gradina* u Čaplju, preistorijska i srednjovjekovna utvrda.

— *Gradina* u Kljevcima, k. 590, preistorijska naseljena gradina.

— *Otoka*, kod željezničke stanice Vrhpolje, preistorijsko naselje iz željeznog doba. Nađeno je dosta keramike.

*t*Pećina u *Dabru* (Dabarska pećina) kod izvora riječice Dabar; tu je bilo preistorijsko naselje, utvor pecme je ~~siuk~~, obliklPtrougla. U Imtunoni strju ⁶ u pećini nađeni su ost a c i pepela i fragmenti⁷ keramike. Pripada periodu eneolita⁸ i vučedolske kulture. Ova pećina je služila za povremeno stanovanje.

— *Crkvina*, na ušću Dabra u Sanu, ostaci arhitekture koji pokazuju da je riječ o preistcrijskom naselju.

— *Kalaura (Karaula)* u Jelašinovcima, brijeg na sjevernom dijelu sela, na čijem se vrhu nalazi brežuljak zvan Vrščić. O ovom lokalitetu u narodu kruže

³ Tumulus je grobnica na koju je naslagana manja ili veća kupa kamena.

⁴ Nekropola — grčka riječ koja znači „grad mrtvih“ — groblje.

⁵ Razdoblje istorije koje obuhvata Grčku i Rim u vrijeme robovlasničkog poretka.

⁶ Kulturni sloj u arheologiji je naziv sloja zemlje u kojem se nalaze ostaci ranijih kultura, dakle predmeti iz ranijih vremena. Ti predmeti su se našli zatrpani pod zemljom zbog mnogo razloga: spaljeno ili razrušeno pa vremenom zatrpano, voda sa nanosima pijeska i šljunka zatrpalala ostatke zgrada i predmete jednog naselja itd.

⁷ Fragmenti su ostaci nekog suda ili predmeta od keramike, ostatak nekog umjetničkog djela — predmeta itd.

⁸ Eneolit je naziv za bakarno doba.

legende da je tu zatrpana crkva, da se tu nalaze zakopani zlatnici i dr. Poslije drugog svjetskog rata Mirko Stanić je na tom mjestu našao više novčića i nekoliko fragmenata keramike i poslao ih Zemaljskom muzeju u Sarajevo. Dimitrije Sergijevski je utvrdio da je riječ o novcu iz IV stoljeća naše ere, a fragmenti keramike potiču iz bronzanog doba. To sve potvrđuje da je na ovom lokalitetu i u preistoriji i kasnije bila naseobina. Ovaj lokalitet nije istraživan.⁹

— *Gradina*, istočno iznad Jelašinovaca, kota 731, vjerovatno preistorijsko gradinsko naselje.

Prema geodetskim snimcima zemljišta u Katastru Sanske opštine, koje je napravila Austro-Ugarska pri kraju XIX stoljeća, postoje još tri lokaliteta s nazivom *gradina*:

— *Gradina* iznad sela Otiša, na padini istoimenog brda. Na katastarskom snimku je locirana sjeverno od zaseoka Hasanovac (danas se zove Šainovac).

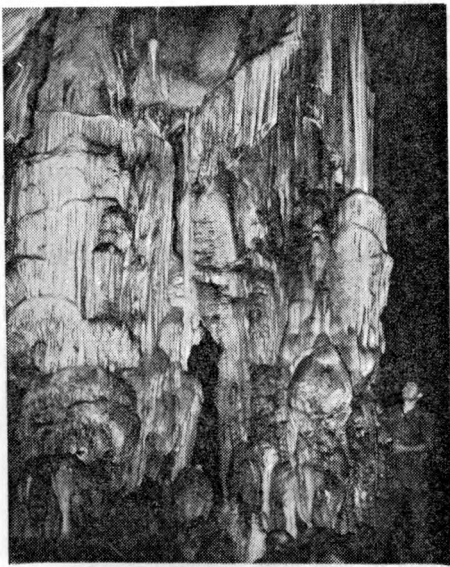
— *Gradina* u Riječanima (danas zaselak Rijeka u selu Kijevu), jugozapadno od Rijeke, oko 600 metara ispod Kijevske gore, negdje u rejonu Rudinice.

— *Gradina* u Oštroj Luci, sjeverno od zaseoka Marjanovići (možda k. 270).

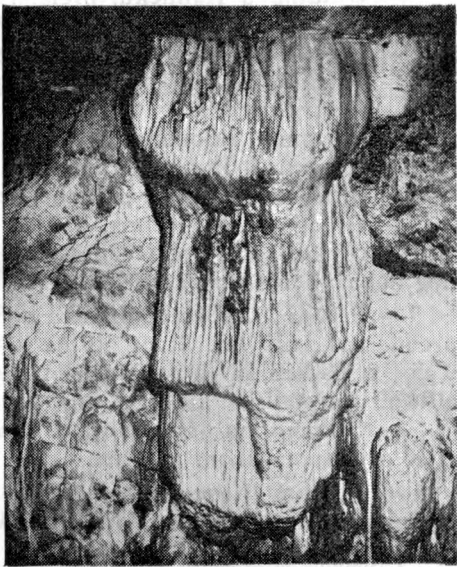
Pored ovih mjesta, vjerovatno postoji još dosta mjesta gdje su u preistoriji postojala naselja, prije svega gradinska, i gradine kao utvrde.

{Hrustovača je jedina istražena pećina. O njoj je prvi put pisano u „Bosanskom glasniku“ ^Bosnischer Bote)¹⁰, zvaničnom glasilu za Bosnu i Hercegovinu za godinu 1914. U dijelu gdje su objavljeni osnovni podaci o Sanskom Mostu, nabrajaju se znamenitosti ovog kraja, pa se spominje i „špilja od siga u Hru-

p--

Pećina Hrustovača, detalj kamenih ukrasa.

Pećina Hrustovača, detalj kamenih ukrasa.

⁹ Prema pismima između B'imitrija Sergejevskog i Mirka Stanića, i zabilježaka Mirka Stanića, (sada u njegovoj arhivi).

¹⁰ Austro-ugarska je za sve vrijeme vladavine Bosnom i Hercegovinom izdavala zvanični kalendar koji se štampao latinicom i ćirilicom na srpskohrvatskom i latinicom na njemačkom je/lku. Zvao se „Bosnischer Bote“, odnosno „Bosanski glasnik“, u kojem su objavljivani svi osnovni podaci o administraciji, privredi i svim drugim službama u Bosni i Hercegovini.

stovu, Dabarska špilja“, a zatim i stari grad Kamengrad, vodopad Blihe (Blije), nekropola u Sanskom Mostu, stara kula Tomina i banja Ilidža. Kako je ova špilja istraжена posebno ćemo je obraditi.

PEĆINA HRUSTOVAČA

Iako se za ovu pećinu znalo odranije, tek je Dimitrije Sergejevski¹¹ 1938. godine skrenuo pažnju na postojanje tog interesantnog arheološkog lokaliteta i prirodnog fenomena. Naredne, 1939. godine, započeo je istraživanje ove pećine dr Mihovil Mandić. On je tada otkopao jednu trećinu nalazišta.

Nakon ovog iskopavanja i pronalaska značajnog broja arheoloških prednjeta u kulturnom sloju na ulazu u pećinu, dr Josip Korošec je ispitao sve predmete? oblike vaza, razne keramičke~predmete (prči j eno ve i drj^ornamentiku oruda, oružje i nakit. Na osnovu svega svrstao je pećinu HrusT^v^cu' u lokalitete slavonske kulture,¹² što je bio prvi slučaj takvog naselja u Bosni.

^Sve ornamentalne tehnike zastupljene u pećini Hrustovači nalaze se i na drugim lokalitetima slavonske kulture: u Ljubljanskom bar ju, Zoku, Vučedolu i Sarvašu. U Hrustovači su nađeni predmeti i gradinskog porijekla.

Postoje razlike između pojedinih grupa slavonske kulWe: Sarvaš, Vučedol i Zok čine jednu grupu sa svojim lokalitetima na uzvišenim mjestima, djelimično pored rijeka, a Ljubljansko barje sa sojenicama čini drugu grupu. Hrustovača s naseljem u pećini čini treću grupu. Takva razlika vlada i u kulturnim ostacima, jer je i različit način i uslovi života, različiti strani uticaji, udaljenost od centra, što je sve uticalo da i među ovim lokalitetima iste kulture budu izvjesne razlike.

U junu 1939. godine pećinu je istraživao dr Ahmed Polić. On je ispitivao geološki sastav pećine.¹³ Prema njegovom nalazu, glavna prostorija, krak, kanal, duga je oko 650 metara, a sporedni kanal oko 425 metara. Širina u glavnoj prostoriji kreće se od 6,5 do 41,6 metara, ali najveći dio pećine je širok 6 do 8 metara. Sporedna prostorija na početku je širine 4 do 5 metara, a skoro sva je jednaka i kasnije ne prelazi 2 metra.

Visina svoda pećine je 3,5 do 14,5 metara, a u sporednom kraku spušta se na 1,5 do 0,5 metra. Veoma malo je stalaktita i stalagmita, jer je malo procjedne vode. Nekada je voda teKla pećinom, ali je propala i napustila svoj tok. Nedaleko od ulaza u pećinu nalazi se izvor potoka Glibaje.

*

* * *

Pronalazak ovog preistorijskog lokaliteta u Bosni i Hercegovini pobudio je veliki interes arheologa. Međutim, dalja istraživanja u pećini Hrustovači bilo je moguće obaviti tek poslije drugog svjetskog rata. Dr Alojz Benac, tada arheolog u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, izvršio je 1947. godine završna istraživanja na ovom značajnom lokalitetu.¹⁴

Ova istraživanja su pokazala da je na ulazu u pećinu bila gomila krupnog kamenja radi zaštite od divljih životinja, ali i od vjetra koji naročito zimi navaljuje na otvor pećine.

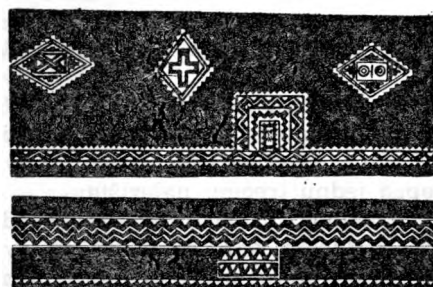
¹¹ Dimitrije Sergejevski, arheolog Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

¹² Svoje proučavanje i zaključke o predmetima nađenim u špilji Hrustovači dr Josip Korošec je objavio u članku „Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture“ u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, 1946, sv. I, str. 7—37.

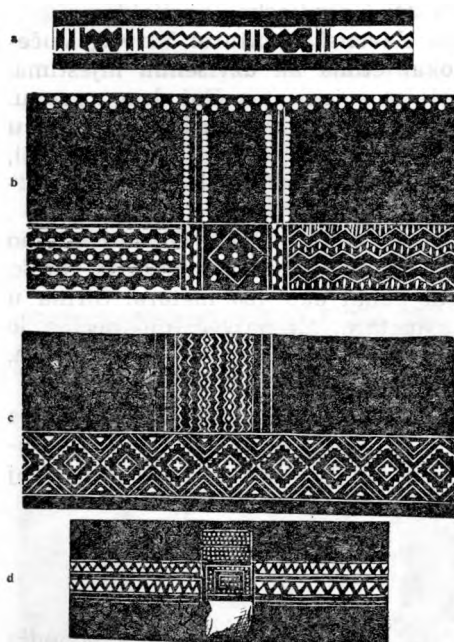
¹³ Dr Ahmed Polić je svoje istraživanje objavio u članku „Pećina Hrustovača kod Sanskog Mosta“, Glasnik Zemaljskog muzeja, LI, 19319, sv. IX, str. 1—8.

¹⁴ Dr Alojz Benac objavio je izvještaj sa zaključcima o istraživanju pećine u članku „Završna istraživanja u pećini Hrustovači“, Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija, sv. III, 1948. godine, str. 5—41.

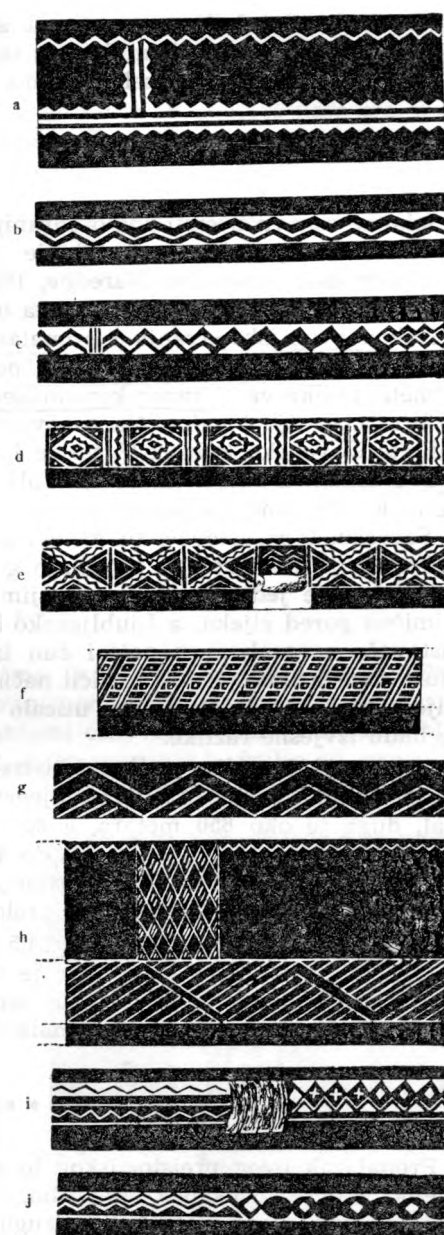
Ornamentika na keramici nađenoj u pećini
Hrustovači (prema obradi i klasifikaciji dr
J. Korošeca, dio table V).

Ornamentika na keramici nađenoj u pećini
Hrustovači (prema obradi i klasifikaciji dr
J. Korošeca, tabla III).

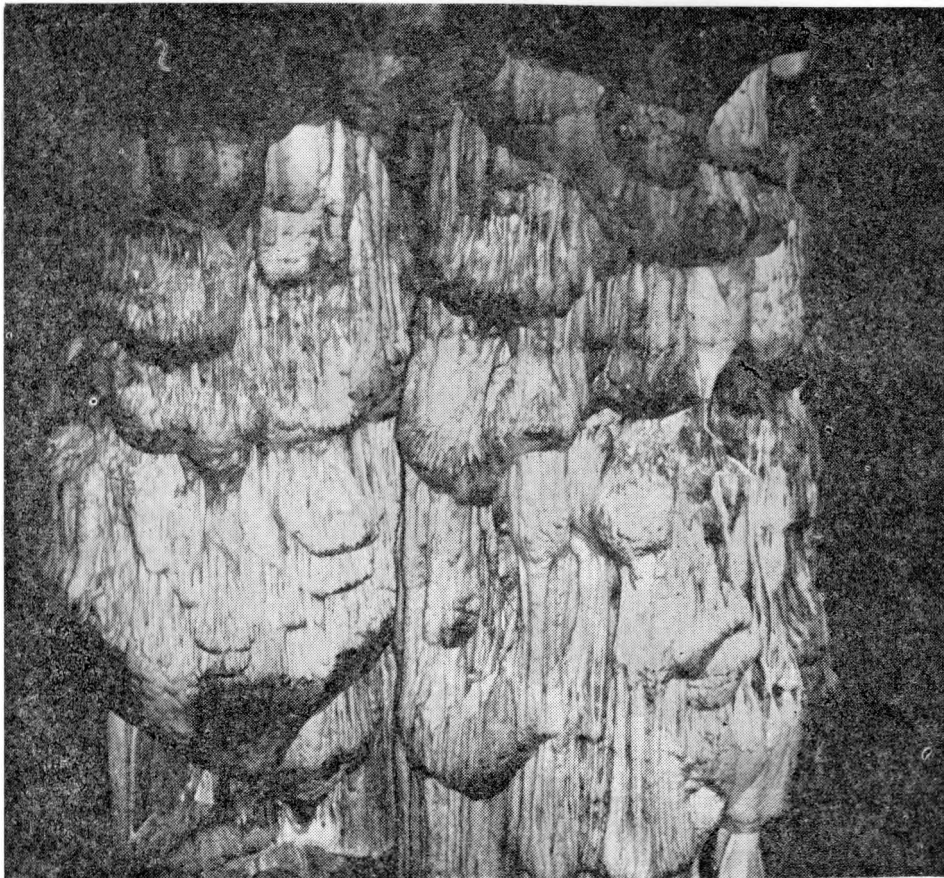
Ornamentika na keramici nađenoj u pećini
Hrustovači (prema obradi i klasifikaciji dr
J. Korošeca, tabla IV).

Prilikom iskopavanja 1947. godine otkriveno je osam ognjišta na raznim dubinama.

Otkrivene su i dvije kamene sjekire, fragmenti kamenih strugalica, tucala i brojni predmeti od pečene zemlje: pršljenovi i raznovrsna keramika. Pronađena su i mnogobrojna koštana oruđa: jelenji rogovi obrađeni kao šila, čekići i dr. Nadeni su i brojni bronzani predmeti: narukvice, privjesci i fibule, a i jedan željezni vrh koplja.

Preistorijsko naselje ležalo je na ulazu u pećinu. Ulaz je bio širok 15 metara. Na njemu se nalazila gomila nabacanog kamenja radi zaštite od životinja i hladnog sjevernjaka, jer je ulaz okrenut prema sjeveru. U širokom udubljenju, odmah iza ulaza, stanovali su preistorijski stanovnici Hrustovače. Tu 20

Pećina Hrustovača, detalj kamenih ukrasa.

nisu gradili nikakve posebne građevine, izuzev možda šatore od kože životinja. U svim iskopavanjima nađeno je 9 ognjišta i dosta drugih vatrišta. Bilo je ognjišta čija je veličina iznosila 2,10 sa 1,40 metra na podlozi od složenog kamenja, a pozadi se nalazila gomila krupnijeg kamenja radi zaštite vatre od pećinskog strujanja zraka. Gornji dio ognjišta je bio presvučen slojem ilovače. Izgleda da je u svakom periodu stanovanja bilo po jedno veće ognjište i nekoliko vatrišta.

Kulturni sloj bio je deo 2 metra, što govori o tome da život u ovoj pećini nije bio kratkog vijeka.

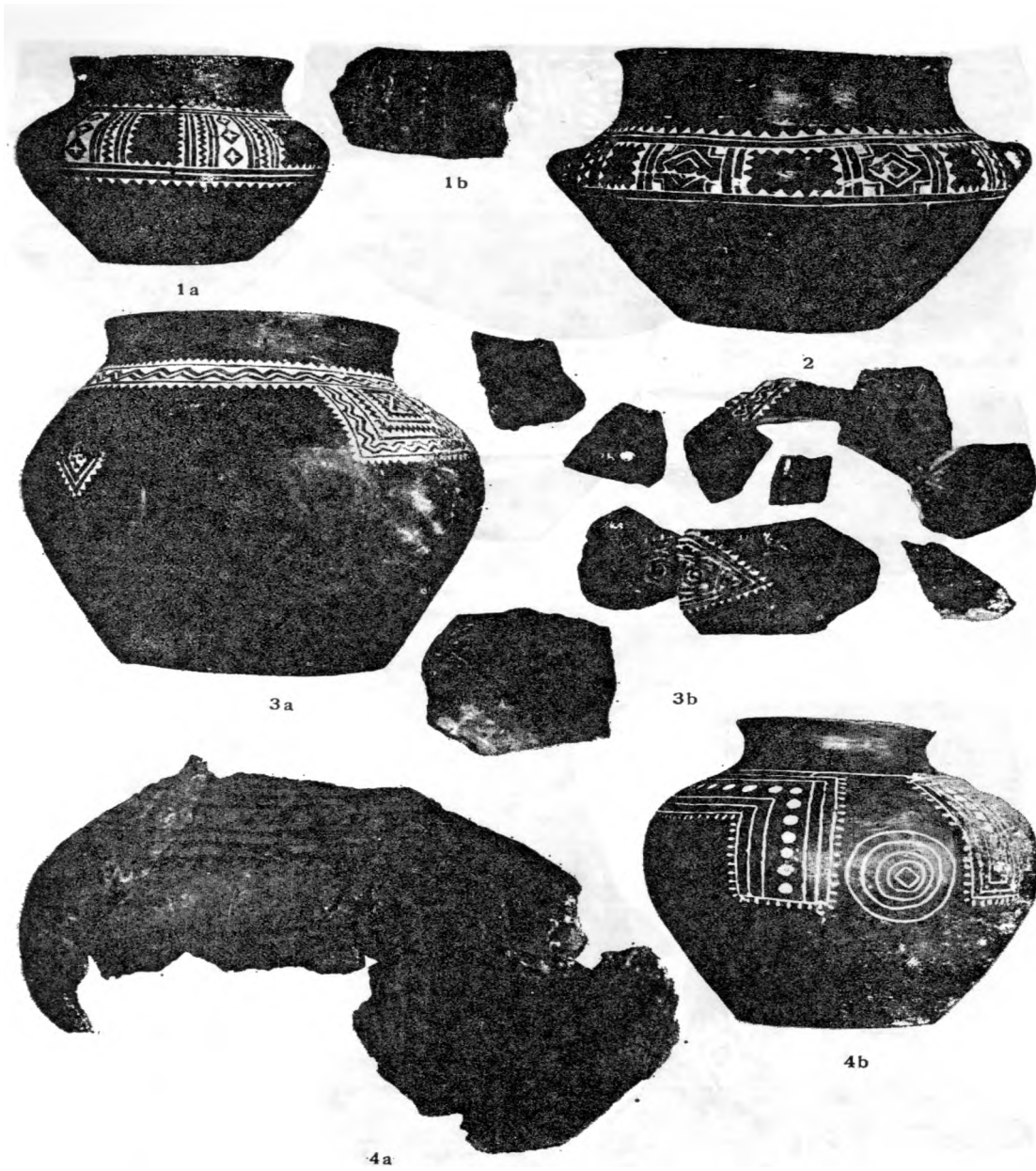
Nalazi su potvrdili da je Hrustovačka pećina povezana sa sličnim nalazištima na Balkanu i u ostaloj Evropi. Ovaj momenat daje Hrustovači posebno mjesto u bosanskohercegovačkoj arheologiji, i pored toga što su kasnija iskopavanja u Biloj¹⁵ i još nekim lokalitetima dala još značajniji materijal.

Keramika Hrustovačke pećine pokazuje brojne veze sa materijalom koji je iskopan na sojeničkom naselju Ripač, koji potječe iz bronzanog doba. Velika sličnost postoji i sa predmetima nekih lokaliteta od Spanije do Sicilije i Balkana, no isto tako i kontinentalne Evrope, i to kod objekata s ornamentima nanesenim nazupčanim predmetom.

Međutim, nalazi slavonske kulture u Hrustovači su najbrojniji među keramičkim predmetima. Zato ova pećina pripada vučedolskoj kulturi, kao i Da-barska.

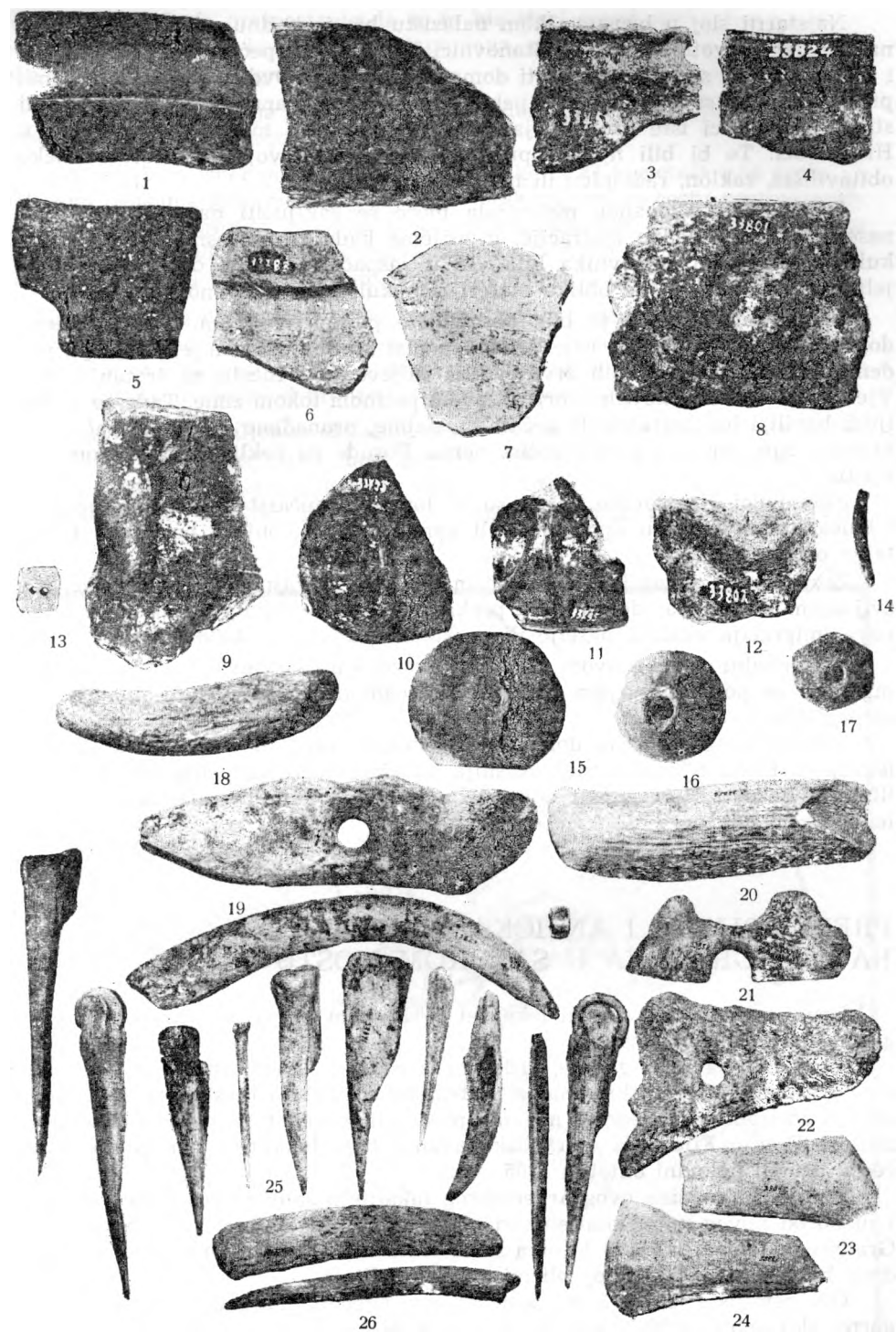
Keramički predmeti nađeni u pećini Hrustovači (prema obradi i klasifikaciji dr J. Ko-rošeca, tabla IX).

Keramički predmeti nađeni u pećini Hrustovači (prema obradi i klasifikaciji dr J. Ko-

Keramički predmeti nađeni u pećini Hrustovači (prema obradi i klasifikaciji dr J. Korošeca, tabla XV).

Fragmenti keramike, koštano oruđe i oruđe od jelenjih rogova nađeni u pećini Hrustovači (prema obradi i klasifikaciji dr J. Korošeca, tabla XVII).

Najstariji sloj u hrustovačkom nalazištu bio je u dnu udubljenja. Tu su nađeni gar i životinjske kosti. Stanovnici Hrustovačke pećine bili su lovci, ali i stočari, jer tu su nađene i kosti domaćeg govečeta. Ovdje, u pećinskoj jami, prvi stanovnici su ložili vatre i pekli svoju mesnu hranu. To su svakako bili stariji pripadnici iste grupe koja je kasnije stvorila moćni kulturni sloj u Hrustovači. To bi bili njihovi prvi pokušaji da u ovoj pećini stvore neko obitavište, zaklon, radionicu ili nešto slično.

Na temelju iskopanog materijala može se zaključiti da je pećina bila naseljena tokom jedne migracije, u vrijeme kada je u Bosni i Hercegovini kultura neolitskih stanovnika bila već u raspadanju. Novi doseljenici donijeli su sa sobom i nove oblike materijalne kulture i duhovnog života.

Hrustovačka pećina je bila obitovište poljoprivrednika. Tu je nađeno dosta kalcinisanog ječma. Nije pronađen alat za obradu zemlje, ali je pronađen priličan broj kamenih žrvnjeva za mljevenje i tucala za šrotanje žita. Vjerovatno su se stanovnici koristili ovom pećinom tokom zime. Tada su se ovi ljudi bavili i lončarstvom. U pećini su, naime, pronađene gomile ilovače, donijete u nju, jer je u samoj pećini nema. Posude su pekli na otvorenom ognjištu.

Stanovnici Hrustovače bavili su se lovom i stočarstvom, zemljoradnjom i lončarstvom. Iako su upotrebljavali kamena oruđa, oni su poznavali i metalna oruđa.

Živjeli su u rodovskim zajednicama. Možda je raspad ove zajednice, razvijanjem stočarstva, doveo i do prekida života u pećini, a možda je neka nova imigracija uništila naselje ili ga stopila sa novim stanovništvom.

Materijalni ostaci u ovom nalazištu ukazuju na sasvim novu etničku grupu, koja se pojavila na tlu Bosne i Hercegovine na završetku mlađeg kamenog doba.

Otkriće ovog nalazišta dopunilo je osjetnu prazninu u proučavanju preistorije u Bosni i Hercegovini. Kasnija istraživanja drugih arheoloških lokaliteta u Bosni i Hercegovini doprinijela su još boljem upoznavanju tog dalekog vremena.

PREISTORIJSKA I ANTIČKA NEKROPOLA RAVNIH GROBOVA U SANSKOM MOSTU

I Drugi značajni arheološki lokalitet u sanskom kraju je nekropola ravnih grobova u Sanskom Mostu.

; Krajem ljeta 1895. godine, prilikom izgradnje puta Sanski Most — Prijedorptrsamom gradu, otkrivena je i istražena nekropola ilirskog plemena Mezeja. S obzirom na vrijednost nađenih predmeta, određen je kustos Zemaljskog muzeja Franjo Fijala da izvrši iskopavanje toga lokaliteta. On je to započeo u drugoj polovini oktobra 1895. godine.¹⁰

Istražena površina ovog arheološkog lokaliteta zahvata zemljište sjeverno i južno od novog puta, udaljeno od rijeke Sane oko 40 metara, a od tadanje Gradske klaonice oko 170 koraka na sjever, uz sajmište, formirano više godina kasnije u neposrednoj blizini ovog lokaliteta.

Ovo zemljište je oko 3 metra debeli sloj riječnog nanosa. Crnica obuhvata gornji sloj debljine 20-30 cm, ispod nje je riječni šljunak 50-60 cm, ponegdje isprekidan tankim slojevima pijeska, i ispod svega toga sloj pjeskovite gline.

¹⁸ Franjo Fijala je objavio rezultate svoga istraživanja u članku „Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta“, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, sv. Vili, 189G. godile« str. 219—270.

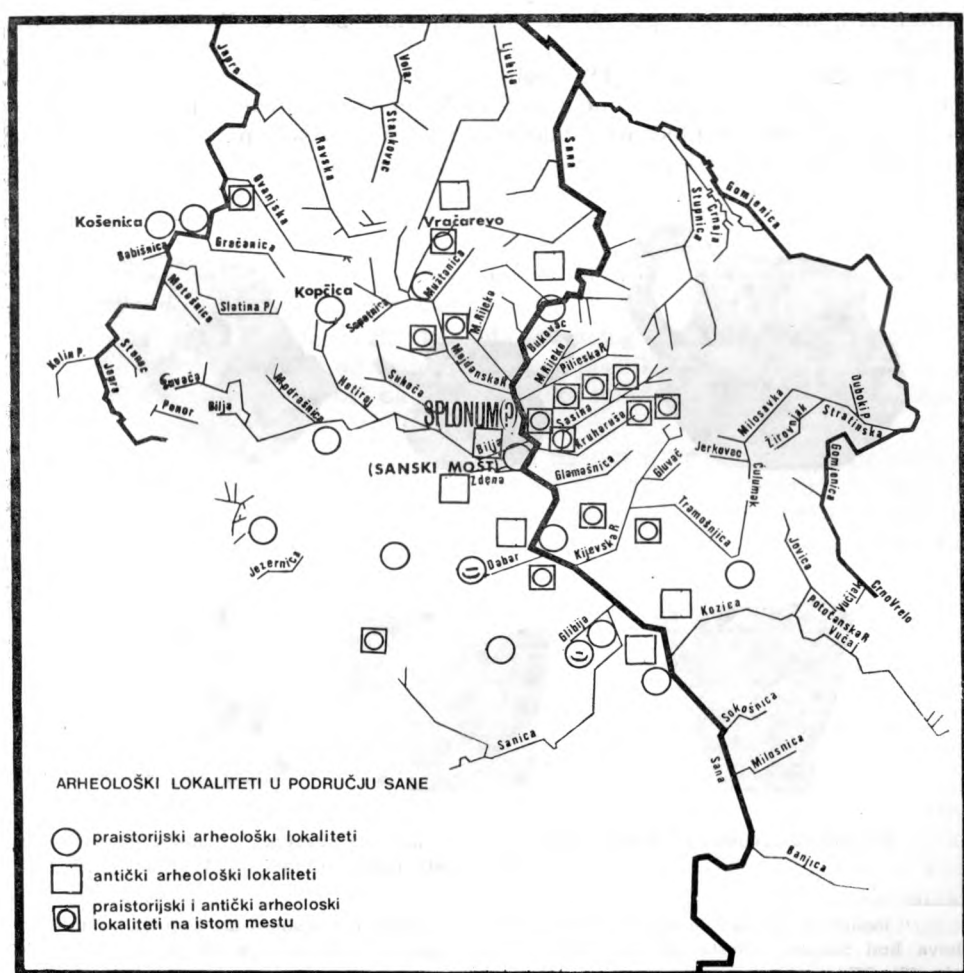
Franjo Fijala je pretpostavio da je to bio stari sprud rijeke Sane koji je zbog svoje uzvišenosti bio zaštićen od poplava, pa su ga ljudi u preistorijsko doba odabrali za svoje groblje.

Prilikom iskopavanja ovog lokaliteta nađeni su grobovi sa skeletima i grobovi sa ostacima spaljenih pokojnika.

Tom prilikom iskopano je 138 grobova, od kojih 84 skeletnih i 54 groba sa spaljenim ostacima pokojnika. Na prostoru prekopanom za cestu pretpostavlja se da je bilo najmanje 15 grobova. U tom dijelu nalazišta, gde je prekopavana zemlja za cestu, nađene su 3 bronzane ukosnice, 5 grivni od bronzne, 18 privjesaka, više desetina malih dugmadi, emajlnih bobica i drugo.

Uz skeletne grobove nađeni su brojni predmeti: željezni noževi, kopljani šiljci, fibule, bronzane grivne i bobice, jantareva zrnca, zdjelice raznih veličina, željezni dvosjekli mačevi i drugi željezni predmeti, bronzane certoške fibule, karike i privjesci od bronzne, uz manje ili više oštećene skelete.

Uz grobove sa spaljenim ostacima pokojnika nađene su žare sa mrtvačkim paljevinama, sa priložima i bez priloga. Uz takve grobove nalazile su se male zdjelice, bronzani predmeti, željezni noževi i obručići. U ovom prostoru nađeno je nekoliko prostranih naslaga paljevina, gdje su vjerovatno

paljena tjelesa umrlih. Ovi prostori su bili veliki i do 15 kvadratnih metara,, a debljina naslage do 1 metra. I tu su nađeni neki predmeti: narukvice, fibule* alke, bronzane ukosnice i dr, ali se nije moglo utvrditi da su tu bili grobovi.

Fijala je nastavio istraživanje ove nekropole tokom oktobra 1896. godine.¹⁷ Ovoga puta iskopao je 37 grobova, uglavnom na jugozapadnoj strani grobišta, u vrtu S. Zurunića.

Od ukupno iskopanih 176 grobova 96 su skeletni, 79 su žare sa mrtvačkom paljevinom, a jedan nije određen. Većina skeletnih grobova ležala je u dubini od oko 0,75 m, rjeđe 1 — 1,20 m, ali ih je bilo i na dubini od svega 0,40 m.

U svakom grobu mjesto glave i mjesto nogu bilo je markirano kamenjem na 0,25 m debeloj položenoj ili uspravnoj laporastoj ploči. Rijetki su bili grobovi u obliku sanduka, sa kamenim pločama. Samo tri takva sanduka nađena su potpuno očuvana.

Od 95 skeletnih grobova pet su bili posve razoreni, 25 orijentirani od jugoistoka na sjeverozapad, 21 od sjeveroistoka na jugozapad, 21 od sjeverozapada na jugoistok, 9 od jugozapada na sjeveroistok, 5 od istoka na zapad, 4 od zapada na istok, 4 od juga na sjever i 2 od sjevera na jug. Dvostruki grobovi su nađeni na četiri mjesta, u tri slučaja su dječji kosturi položeni kraj kostura odraslih, a u jednom dva kostura odraslih osoba jedan pored drugog.

Nakit, oružje i drugi predmeti nađeni su pri skeletima na mjestima gdje su ih nosili u životu. To znači da je riječ većinom o opremi, a ne priložima grobu. Ali, nađeno je i posuđe za jelo i pehari za piće, što su bili žrtveni prilozima.

Mrtvačke paljevine bijahu većinom u velikim žarama ili u zdjelama, rjeđe u posudama sličnim loncima. Posude za sahranjivanje bijahu većinom poklopljene lapomdm pločama. Nađene su i ilovaste zdjele, naopako postavljene na otvor žare kao poklopac. U većini žara uz mrtvačku paljevinu nađene su i

Keramički predmeti nađeni u preistorijskoj i antičkoj nekropoli ravnih grobova u Sanskom Mostu (prema obradi dr M. Mandića tabla U).

¹⁷ Rezultate naknadnih iskopavanja F. Fijala je objavio u članku „Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta (II izvještaj)“, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. IX, 1897. godine, str 281—307.

rukotvorine od željeza i bronzine na kojima su se vidjeli tragovi vatre. U njima je nađeno i neokrnjeno ilovasto suđe: pehari i male zdjele. Rjeđe su te zdjele bile postavljene oko žare. Svi grobovi s paljevinom bili su vrlo plitki, pa su zato plugovi porazbijali većinu žara, a neke i posve uništili.

U ovim grobovima nađene su 142 fibule, od kojih 6 od željeza, a ostalih 136 bile su od bronzine. Od 176 grobova samo u 54 groba bile su nađene fibule. Samo uz 8 skeleta, koji su imali oružje, nađene su fibule, dok ostalih 46 bijahu ženski grobovi gdje su bile preostale fibule.

Među 142 fibule nađene su 73 bronzane certoške fibule u obliku luka, 3 željezne certoške fibule u obliku luka, 3 bronzane certoške fibule ovog oblika sa životinjskim glavicama mjesto kožnog dugmeta. Certoška fibula je najraširenija u ovoj nekropoli. Od 54 groba u kojima su nađene fibule taj tip je bio u 30 grobova, i to u 22 slučaja sam, a u ostalim i sa drugim vrstama fibula.

Interesantne su masivne, hrbaste grivne od lijevane bronzine, kakve su poznate u nekropolama kod Halštata, Podsemela, Rovišta, Terzišća i Vača. Ovdje, u Sanskom Mostu, iskopano je 27 grivni, od kojih su dvije bile na nogama pri člancima, a ostale na prsima muškaraca. Služile su za sapinjanje odjeće slične plaštu.

U grobovima ove nekropole nađeni su i brončani privjesci za pletenice, 43 komada, i to po dva uz obje vrste sahranjivanja (i kod skeletnih grobova i kod spaljenih). Kod skeleta ležali su ti privjesci s obje strane glave blizu ušiju i sljepoočnica.

Ovdje je nađeno i 5.512 bronzanih dugmeta, 2 bronzana prstena, 25 toka i pafti, 13 pinceta itd., 8 bobica od bronzine, 126 od jantara i 640 od stakla i emajla.

Zatim je nađeno 47 željeznih kopljanih šiljaka, 25 željeznih sjekača, kratkih željeznih noževa itd.

Posebnost ovog nalazišta čine dva para bronzanih oklopa za gležnjeve (goljenice). Ovi oklopi su veoma slični oklopima nađenim u Olimpiji i u Grčkoj. Da li su rađeni prema grčkim uzorima ili uvezeni ne može se utvrditi, ali s obzirom na grčke kolonije na Balkanskom poluostrvu, a i na jadranskoj obali, najvjerovatnije je riječ o uvozu.

U nekropoli je nađeno 227 komada ilovastog suđa. Dekoracija suđa je prilično monotona (pruge od crtica i tačaka, plastika s utiscima prstiju, šrafirani trokuti), što sve govori da je to plastika mladog halštatskog doba istarskih i bosanskih gradina.

Nekropola u Sanskom Mostu je morala nastati u vrijeme koje nije daleko od onog momenta kada je nastupila mijena u obredu sahranjivanja. S obzirom na nađene predmete, izlazi da bi postanak nekropole trebalo datirati u vrijeme od 500 godina prije naše ere, i da je život u njenoj okolini trajao i do 300. godina naše ere.

Prilikom ovog iskopavanja F. Fijala je istraživao i okolne voćnjake, male brežuljke, pa je našao prostrane kulturne slojeve. Izvršio je nekoliko probnih kopanja i prekopao oko 1.200 m². Nađena su ognjišta, preistorijske rukotvorine, oko 4.000 kg željezne rude u velikim grudama, troske, komadića sirovog željeza, drvenog uglja i neke alatke: željezna kliješta, dljetlo, vatralj i si. Prema svemu sudeći, to su ostaci primitivnih duvaonica gdje je topljena željezna ruda.

U okolini Sanskog Mosta ima mnogo željezne rude. Na tragove primitivnih duvaonica iz toga doba naišlo se i u Kruharima, Sasini, Škrlevitoj, Starom Majdanu, Staroj Rijeci, Briševu i još nekim selima. U dolini Japre ima prastarih troskovišta, a u selu Šehovcima su nađene razvaline rimske duvaonice. Skoro na svakom koraku u ovom kraju nailazi se na tragove koji upućuju na primitivno taljenje željeza.

Na prostoru sanske nekropole nađena je i čudna konstrukcija od tvrdo pečene ilovače, po svoj prilici peć za taljenje željezne rudače.

U području preistorijske naseobine pored ove nekropole nađeni su brojni predmeti, među kojima: fragment certoške bronzane fibule, više okruglih bronzanih dugmeta, lijevanih gruda i kalup od kamena za neki nakit. Nađeno je i 8 željeznih savijenih oštrica, željezna motika, željezno dlijeto, željezni čavli, strelice, željezna žica i dr.

Nađeno je i oruđe slično čekićima od jelenskih i srnećih rogova, strelice i igle od kosti, korice od kosti i jelenskih rogova za drške noževa.

Nađeni su i žrvnjevi, obluci za drobljenje žita, kamenice za tucanje, brusovi i drugi predmeti.

Ovdje su nađeni i brojni fragmenti ilovastog suđa, glinenih pršljenova i zrnaca, mosurova, utega i dr.

Prilikom iskopavanja preistorijskog naselja nađene su i životinjske kosti: govečeta, ovce, koze, svinje, psa, jelena, srne, medvjeda, vuka, lisice i nekoliko vrsta ptica i riba.

Iskopavanje ove nekropole i preistorijske naseobine pokazalo je da je riječ o staništu i groblju nekog naroda koji je ovdje živio u 5. i 4. vijeku prije naše ere. Prema inventaru nađenih ostataka opravdan je zaključak da je taj narod bio dostigao relativno visok stepen razvoja kulture.

Ljudi koji su ovdje tada živjeli obrađivali su zemlju, gajili stoku (žrvnjevi, obluci za drobljenje žita, ostaci domaćih životinja), izrađivali sporedne proizvode stočarstva, na primjer, vunu (pršljenovi, tkalački utezi, mosuri), bavili se lovom radi prehrane (ostaci tura, jelena, srne, medvjeda itd.); prema iskopanim predmetima bili su u vezi sa Grčkom (bronzani oklopi za koljenice, obojena lončarska roba i dr.) i sa sjeverom (jantar), znali su lijevati bronzu (posude za taljenje, lijevane grude, kalupi), pravili su keramičke predmete i ne znajući za lončarsko kolo, vadili su željeznu rudu, talili i od dobijenog željeza u svojim primitivnim vagnjevima kovali oružje i stvari za domaću potrebu. Da li su radili i za izvoz ne može se reći.

Poređenjem nađenih predmeta ovdje i u arheološkim lokalitetima drugih krajeva, arheolozi smatraju da ovaj lokalitet ima mnogo bliskosti sa Kranjskom, Primorjem i Hrvatskom. S obzirom na blizinu Bihaća, oko 80 km, vjerovatno su imali veze i sa susjednim ilirskim plemenom Japoda, koje je živjelo i u dolini rijeke Une.

Nastavak istraživanja na ovom istom lokalitetu izvršio je dr Mihovil Mandić 1929. godine.¹⁸ On je tada prekopao površinu 30 x 2,5 metra, tj. 75 m². Tom prilikom otkopana su tri ognjišta oko kojih je nađeno najviše predmeta. Vrlo veliki broj tkalačkih utega potvrđuje da je tu bilo naselje.

Od iskopanih predmeta najviše ih je bilo od keramike: vrčevi sa ručkom, šolje, okrnjene čaše, dječje čašice, kašike, nekoliko velikih i jedan mali mosur od gline, mnoštvo fragmenata glinenih lonaca, tkalačkih utega i glinenog posuđa, što pokazuje da je oko ova tri ognjišta bio centar pravog naselja.

Jedan od vrčeva ispod grla je ukrašen ornamentom utisnutim noktom, **neki šrafiranim trokutima, a neki ulomci i utisnutim tačkicama i Utiscima** prstiju. Nađen je i žljebasti glineni kolut koji je služio za pletenice, i to je valjda najvažniji predmet ovdje iskopan, jer su prema njemu kasnije izrađivani bronzani koluti gotovo istog oblika i potpuno istog promjera (4,1 cm).

Svi navedeni predmeti su rađeni rukom, neki od slabo pečene gline, a mnogi ukrašeni šrafiranim trokutima. Taj ornament je dobro poznat iz naših starijih i mješovitih naselja (Butmir, Debelo Brdo, Varvara itd.), a najčešće se susreće u Sanskom Mostu.

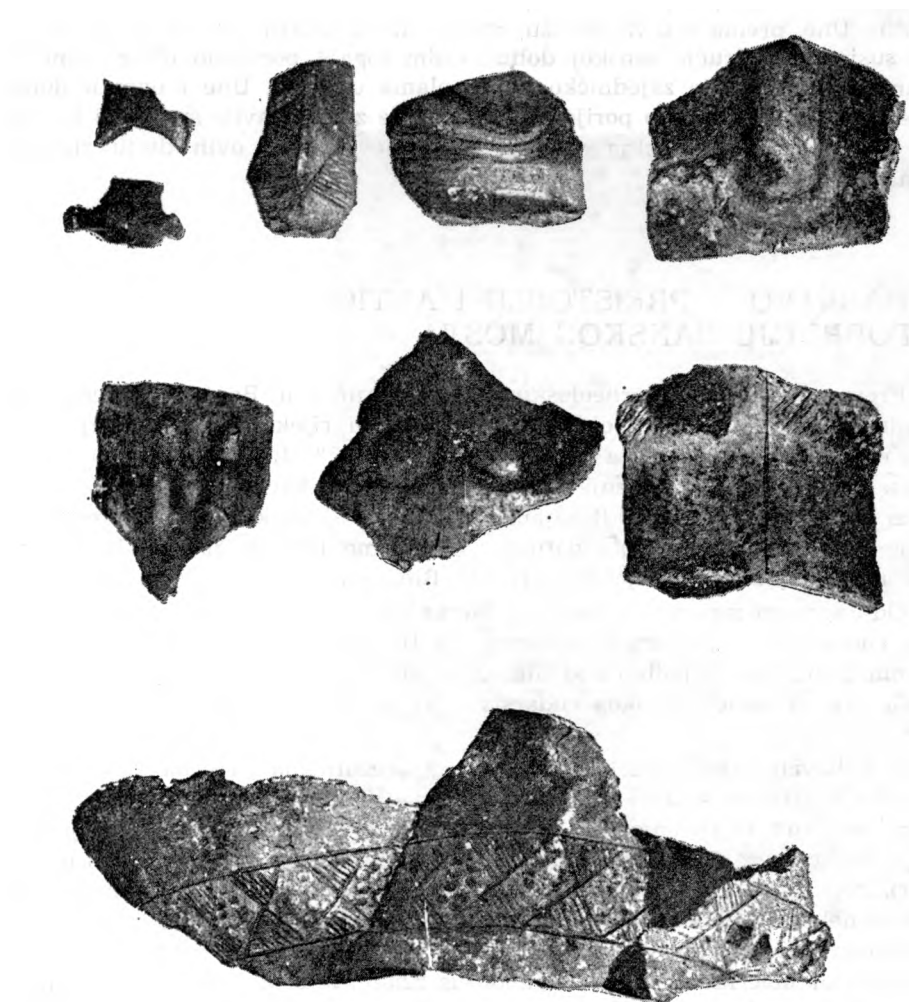
¹⁸ Svoj izvještaj i zaključke o nastavku istraživanja ove nekropole dr Mihovil Mandić objavio je u članku: „Prehistorijsko naselje u Sanskom Mostu“, GZM (Glasnik Zemaljskog muzeja), Sarajevo, god. XLIII, sv. 2, str. 1—6.

Bilo je i predmeta od kostiju i roga: probušen rog, narezane jelenje kosti. Od željeza je nađena jedna ostva, nožić, odlomak pincete, a od bronzе samo jedan crticama ukrašen komadić narukvice.

Od kamena su nađena samo 3 brusa i mlinski kamen (22 cm dužine i 12,6 cm širine). Nađeno je dosta rasute željezne troske.

Željezna troska je nastala od smjese malahita i azurita, iz kojih su prastanovnici Sanskog Mosta pokušali da vade bakar, ali im to nije uspelo jer u to doba ljudi nisu znali razdvajati jedan mineral od drugog.

Naselje je starije od keltskog doba, jer glineni predmeti po obliku i ornamentu odgovaraju halštatskom periodu.

Keramički predmeti nađeni u preistorijskoj i antičkoj nekropoli ravnih grobova u Sanskom Mostu (prema obradi dr M. Mandića, tabla III).

Iz svega toga proizilazi da je preistorijsko naselje u Sanskom Mostu postojalo još u halštatsko doba, a u to vrijeme su ove krajeve nastanjivali Iliri, a ne Kelti. Groblje, prema Fiali, počelo je da se formira oko 500. godine prije naše ere, i ono je više ilirsko nego keltsko. Keltski su samo najmlađi grobovi.

Istraživanje ovog arheološkog lokaliteta nije završeno i naknadna iskopavanja će, vjerovatno, dati još predmeta i doprinijeti daljem osvjetljavanju života prastanovnika Sanskog Mosta.

Dalja istraživanja i analiziranja predmeta nađenih u nekropoli ravnih grobova u Sanskom Mostu i poređenje njihovo s predmetima nađenim u susjednim krajevima (dolina Une: japodske nekropole u Jezerinama, Golubiću i Ribiću; dolina Save: Donja Dolina, i dr.), prema nalazima dr-a Zdravka Marića, arheologa Zemaljskog muzeja u Sarajevu,¹⁹ pokazala su da su ti predmeti, uglavnom, iz vremena između 360. i 110. godine prije naše ere. Istovremeno dr Z. Marić smatra da Sanski Most nije bio u japodskom području, jer je japodska istočna granica bila neposredno istočno od rijeke Une. A što se i u sanskoj nekropoli nalaze predmeti slični onim iz japodskih nekropola u dolini Une, prema dru Z. Mariću, razloge treba tražiti u tome što je dolina Une susjedno područje sanskoj dolini. Osim toga i porijeklo oblika mnottjih keramičkih posuda je zajedničko nekropolama u dolini Une i onoj u dolini Sane — zapadnopanonsko porijeklo — pa su se zato pojavile srodnosti kojima nije bila potrebna direktna veza među stanovništvom ovih dviju riječnih dolina.

RUDARSTVO U PREISTORIJI I ANTICI U PODRUČJU SANSKOG MOSTA

Prema dosadašnjim arheološkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini, iitvrđeno je da su predjeli oko Sanskog Mosta i rijeke Japre bogatiji ostacima rimskih radnika željeza nego ostalih dijelova.²⁰ Međutim, opisana nekropola u Sanskom Mostu ukazuje na to da su se ovdje bavili primitivnim rudarstvom znatno prije dolaska Rimljana, dakle u predrimsko doba, u preistoriji, jer je i navedena n^kropofa datirana u vrijeme između 360. i 110. godine prije naše ere, znatno prije ovladavanja Rimljana ovim üFajevima. ¹

Od Japre na zapadu, do Sanskog Mosta na istoku, teren je pokriven ostacima rudarstva — željeznom troskom. Ta troska se može naći svuda, ali u tankom sloju, dok je jedino kod Starog Majdana i u Japri skupljena u velike gomile. To su ostaci antičkog rudarstva, jer se u njima nalaze antički predmeti.

U Šehovcima kod Sanskog Mosta i na brežuljcima „Troska“ kod Starog Majdana otkrivene su rimske talionice, a na Vracar-gradu kod Briševa preistorijske i rimske talionice.²¹ U Briševu su pronađena dva natpisa koji spominju funkcionere željeznih rudnika (vilicus ferrariarum i vir egregius procurator), koji su upravljali u III vijeku naše ere.²² I u Ljubiji je nedavno pronađeno nekoliko epigrafskih spomenika, od kojih su dva postavili rudarski funkcioneri: procurator Verecundus 209. g. n. e. za vrijeme Septimija Severa i prokurator Macrinus i vilicus Heliodorus 228. g. n. e. za vrijeme Aleksandra Severa.²³ Ovi nalazi ukazuju na to da se u Ljubiji ili Briševu nalazilo sjedište rimske rudarske administracije i uprave za ovo područje.²⁴

¹⁸ Zdravo Marić: Japodske nekropole u dolini Une, GZM, nova serija, sv. XXIII, str. 54 i 59.

²⁰ Dimitrije Sergejevski: Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, GZM, sv. XVIII, nova serija, 1963, str. 85—102.

¹¹ Esad Pašalić: Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej Sarajevo, 1960, str. 92.

^{*2} Isto, str. 93.

^{1s} Isto.

^u Isto.

Na Gradini kod Stare Rijeke pronađeno je antičko rudarsko oruđe: rudarska zemljana lampa, krampovi, željezni bat i dr. Ovi predmeti se danas čuvaju u Direkciji rudnika Ljubije.²⁵

Brojni su i numizmatički predmeti nađeni u troski u dolini rijeke Japre. Međutim, najveći dio ovih numizmatičkih nalaza datira iz IV vijeka n. e. a samo manji dio je iz III vijeka n. e. Ti nalazi nas navode na zaključak da su ovi rudnici radili u III i IV vijeku naše ere.²⁶

Najvjerojatnije se uz željezo eksploatisalo i olovo pa i bakar,²⁷ jer se uz željezne rude javlja i olovo i bakar.

Ovi su rudnici radili dosta dugo, što potvrđuje, između ostalog, i rimska topionica u Šehovcima, na desnoj obali Sane, i u njoj nađeni bakreni novac Konstancija II (324-350. n. e.).²⁸ U Briševu i Ljubiji nađene su are i drugi predmeti koji potvrđuju rudarsku aktivnost u antičko doba. Većina predmeta nađenih na ovim nalazištima su iz IV stoljeća naše ere.²⁹

Žrtvenik bogu Sedatu iz III
stoleća naše ere, pronađen na
lokalitetu Troška kod Starog
Majdana.

Stari Majdan je posebno poznat po bogatstvu željezne rudače, koja je ovdje korištena već u predrimsko doba. Na osnovu "arheoloških" nalaza, a posebno epigrafskih spomenika koji su pronađeni posljednjih godina, doznajemo da je ova rudonosna oblast u antičko doba imala za rimsku državu izuzetan ekonomski značaj. O tome govore i najnoviji nalazi žrtvenika s lokaliteta „Troška“ u Starom Majdanu: dva žrtvenika posvećena bogu Sedatu i jedan

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

²⁸ Dimitri je Sergejevski, citirani članak, str. 85—102.

²⁹ Isto.

božici Nemezi.³⁰ Spomenici bogu Sedatu su iz III st. naše ere. Tekstovi na spomenicima kažu da su tu živjeli romanizirani orijentalci, vjerovatno stručnjaci za topljenje i obradu željeza, osobe velikog povjerenja. To što su žrtvenici podignuti bogu Sedatu i božici Nemezi govori da su u antičkom Starom Majdanu živjeli ljudi orijentalnog porijekla. Sva tri ova žrtvenika su u arheološkoj zbirci Muzeja u Prijedoru.

Prilikom istraživanja arheološkog lokaliteta Zecovi nedaleko od Prijedora, nađen je kultni objekt vezan za kult Velike boginje, Magna Mater, boginje majke.³¹ Vjerovatno da je taj kult bio raširen i na rudarsko područje Ljubije, Briševa i Starog Majdana. Bilo je to u IV stoljeću n. e.

To sve govori o tome da je željezna industrija u rimsko doba bila u ovom području jako razvijena. Međutim, nigdje nema tragova gradskih naselja. Morao je postojati neki administrativni rudarski centar ili oko Starog Majdana ili kod Ljubije.

Neki arheolozi i istoričari smatraju da je Septimije Sever, imperator, na povratku iz Egipta i Sirije, preko Male Azije i Bizanta, posjetio i Sirmium (Sremsku Mitro vicu), a vjerovatno i Sisciu (Sisak), i da je na putu za Rim navratio i obišao rudnike u ovom kraju, vjerovatno ploveći Savom i Unom, pa i Sanom do Blagaja,³² gdje su već bili rudnici u to doba. To je pretpostavka ali vrlo vjerovatna. Jedan rudnik nosio je ime njegovog s'na.³³ Činjenica je da su ovi rudnici radili mnogo intenzivnije u doba vladavine Septimija Severa nego prije. To je početak trećeg stoljeća naše ere.

RIMSKA TALIONICA U ŠEHIOVCIMA

Mala uzvisina uz rijeku Sanu kod mlina (k. 158) u selu Sehovcima, oko 14 m nad ostalim okolnim zemljištem, duga oko 150 i široka oko 120 metara, zove se Crkvina. Tu su seljaci često nalazili ulomke rimske opeke i plugom zapinjali za temelje nekih zgrada.

Vlasnici te zemlje, braća Bajro i Mustafa Trožić, pokušali su 1890. godine tu tražiti blago, pa su otkrili temelje jedne veće zgrade — u stvari rimske talionice.

Hasan beg Čekić, iz Sanskog Mosta, tada je obišao taj lokalitet, izdvojio neke predmete koje su našla braća Trožići: opeku, bakreni novac i dr., i to zajedno sa crtežom temelja zgrade poslao Zemaljskom muzeju u Sarajevo.

Slijedeće godine, u proljeće 1891, V. Radimski je posjetio Sanski Most i okolinu paje obišao i ovaj lokalitet. U članku „*O nekim prehistorickim i rimskim građevnim o stan cima u području rijeke Santi U BtJsni*“, objavljenom u Glasniku Zemaljskog muzeja, knjiga IV, god. 1891, saopštio je svoj nalaz.

V. Radimski je konstatovao da je to bila rimska talionica, sagrađena od kamena iz rijeke i od lomljenog kamena, dok je cigla malo upotrijebljena. Krov je bio od žljebastog crijepa i od žmurnjaka.

Crtež temelja koji je izradio Hasan beg Čekić mnogo je pomogao V. Radimskom da na samom lokalitetu utvrdi o kakvoj je građevini riječ. On je nešto popravio Čekićev crtež i objavio uz svoj spomenuti članak, u kojem pored ostalog piše:

„ ... *U prostoru a na sjeveru bila je sama talionica, te su ondje nekoć bile dvije male peći hi i fe.*

³⁰ Veljko Paškvalin: Rimski žrtvenici iz Starog Majdana, GZM, sv. XXIV, nova serija, 1969. godine, str. 166—168.

³¹ Alojz Benac: Jedno svjedočanstvo o taurobolijskom kultu u Eosni, GZM, sv. XXIV, nova serija, 1960, str. 115—135.

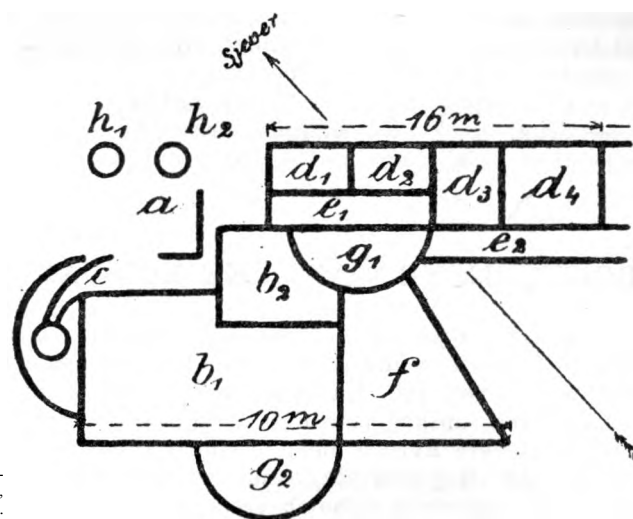
³³ Dimitrije Sergejevski, citirani članak, str. 85—102.

⁸³ Isto.

Temelji od crveno pečene ilovače imadjalnu promjer od 90 cm.
Tik do njih našla se je množina pepela i gvozdene troske, koja sepo-
slednja u raskopanoj zemlji često nalazi. Od te talionice išao je ispod zemlje
zidani kanal c prema zapadu do kraja zaravanka.

U prostorijama bi i b₂ sudim da je bio majdan za obžiganje, a možda je
bila i kovačnica. Nasuprot za kosi prostor, kao i za prostorije gi i g₂ na oluk
obzidane, ne znam, za što su bile. Beg Čekić zabilježio je na sjeverozapadnoj
dugoj strani zgrade samo onaj jedan segmenat g->, a ja sam ovdje vidio dva
segmenta.

Prostorije d₁, d₂, d₃ i di na istoku te građevine bile su očividno stanovi.
Bile su potaracane opekom (pa se je ovdje i mnogo lijepa našlo), koja je na
običnom, pompejanskim crvenilom obojenom temelju pokazivala bijele pruge
i smeđu, listu sličnu slikariju.

Rimska talionica u Sehovci-
ma, crtež objavio V. Radimski,
1891. godine.

Dva trijema e\ i ei, koji pripadaju ovim za obitavanje određenim prostori-
rijama, bila su nasuprot popodena kamenitim pločama od neogenog vapnenog
lapora, što ga se u okolici Sanskog Mosta često nalazi.

Najznamenitiji predmet, koji je pri tome otkopavanju nađen, jesu tri
čulčeta (željezne svinje, Eisensäue) od napola staljenog željeza, od kojih su
dvije težile svaka blizu 4 met. centa (400 kg, primjedba BB), a treća manja
oko 90 kg. Nabavio ih je Zemaljski muzej.

Materijal, od koga su ta čulčeta, kao i cijeli ustroj talionice pokazuju
nam, da se je u Rimljana željezo talilo samo u malim pećima i na veoma pri-
mitivan način. Jer makar da je u najbližoj blizini znatna vodena snaga rijeke
Sane, ipak su talionicu sagradili na visokom zaravanku na obali te rijeke,
tako da su njihove, dakako lake batove, u talionici pokretale ljudske ruke
(najverovatnije robovi, primjedba BB).

S obizrom na bakreni novac, nađen u toj talionici, treba još navesti, da
mu je pismo vrlo nejasno i da po sudu gospodina kustosa dra Truhelke
potječe od jednog Konstancija (valjda od Konstancija II-, 317-362. p. Is.),
dakle iz veoma kasne periode.

... Po tome, što je rečeno, otkopan je pretraživanjem Trožića samo
posve malen dio rimske naseobine, koja je po nađenim zidinama i po rasu-
35 tom daleko unaokolo građevnom materijalu morala biti u Sehovcima.“

Tom prilikom su mještani sela Šehovaca ispričali V. Radimskom da je na lijevoj obali rijeke Sane, nasuprot Šehovcima, nekad bio veliki grad. Taj grad i ova talionica bili su povezani mostom čiji su se tragovi (stubovi na dnu) rijeke) pri niskom vodostaju i tada mogli vidjeti.

Saznavši za taj grad, a otkrivši i zad koji je zagrađivao vrelo Zdene, V. Radimski je izveo zaključak da je i ta građevina rimska i da je taj izvor davao vodu tome gradu nasuprot današnjim Šehovcima, u području ušća Blije u Sanu, sjeverno od današnjeg Sanskog Mosta.

Kako je istraživanjima arheologa i istoričara utvrđeno da je Splonum (Splaunum), utvrđeni grad Mezeja, bio u prostoru između Sanskog Mosta i Starog Majdana i rijeke Sane, nije isključeno da je tu, na ušću Blije u rijeku Sanu, bio možda grad Splonum.

Na lokalitetu Crkvina u Šehovcima, gdje je V. Radimski našao samo rimsku talionicu (i objavio saopštenje 1891. godine), prema ocjeni arheologa Đure Baslera, kasnije su sagrađene jedna, pa znatno kasnije još jedna crkva. Međutim,, kada je V. Radimski istraživao Crkvinu u Šehovcima, on je lokalitet tretirao kao istovremen objekt. Nije mogao da primjeti da su u pitanju tri objekta iz tri vremenska perioda:

- prvi objekt: talionica iz rane antike,
- drugi objekt: kasnoantička crkva, i
- treći objekt: srednjovekovna crkva.³⁴

PREISTORIJSKE I ANTIČKE KOMUNIKACIJE

Iako nema nikakvih tragova, bar dosadanja istraživanja nisu ih otkrila, da su prije dolaska Rimljana u ove krajeve postojale ceste, sigurno su nekakvi putevi postojali. Na takav zaključak nas navode predmeti pronađeni u lokalitetima sanskog područja, a koji su po porijeklu iz udaljenih krajeva: jantar sa sjevera Evrope, neki predmeti iz nekropole ravnih grobova koji su iz Grčke itd. Najvjerovatnije su zatečeni putevi poslužili Rimljanima kao okosnice za izgradnju njihovih cesta.³⁵

Razvijeno antičko rudarstvo u području Sane ukazuje na činjenicu da su tada ovim krajevima morali prolaziti rimski putevi. Utvrđeno je da je jedna od rimskih cesta povezivala Dalmaciju sa područjem današnjeg Bosanskog Petrovca. To je rimska cesta koja ie išl aod Burnuma (Supljaja ~— Kistanje kod Knina) prèEA urabà —'Resanovca — doline Unca — Oštreia — prema ■Bosanskom. Petrovcu.³⁶ Na toi strani nađeno ie dosta rimskih miljokaza koja pokazuje koja je udaljenost tog miljokaza od Burnama.³⁷ Jedan kraj te ceste je od Petrovca sigurno išao prema dolini Une i Bihaću, a drugi prema dolini SSobe, odnosnood lokalitetaistok prema Klíiiiću, a^drugi sjever u dolinu Sane

Kuda je ta rimska cesta išla od lokaliteta Han Glišo kroz dolinu Sane, dosadašnja istraživanja nisu otkrila.³⁹ Međutim, činjenica da su u području Starog Majdana i Japre bili toliki rimski rudnici ukazuje na to da je neka cestovna veza i dolinom Sane morala postojati. Ima pretpostavki da je cesta od Graba do Bosanskog Petrovca produžavala ka dolini Sane, dok je druga rimska cesta iz doline Une od Bihaća išla preko Petrovca ka Ključu i dalje

³⁴ Primjedba i dopuna na zaključke V. Radimskog o lokalitetu u Šehovcima, koje mi je dao Đuro Basler prilikom recenziranja ovog rada.

³⁵ Esad Pašalić, citirano djelo, str. 103.

³⁶ Isto, str. 10 i 12.

³⁷ Isto, str. 10.

³⁸ Isto, str. 12.

³⁹ Dimitrije Sergejevski u pismu Mirku Stanicu od 14. 4. 1949. godine piše da je 1947. godine našao kod Donje Sanice jedan miljokaz ali razbijen i tragove ceste na ušću rječice

na istok.⁴⁰ Na takvu pretpostavku ukazuju različiti brojevi na miljokazima nađenim između Petrovca i Ključa.

Nađeni miljokazi i natpisi na njima kazuju da je ova cesta završena 47/48. godine naše ere, jer nose ime cara Klaudija i ostale podatke na osnovu kojih je to ustanovljeno.⁴¹ Međutim, iz jednog natpisa na miljokazu nađenom kod Salone proizilazi da je prvi sektor ceste Salona — Burnum — Grab — Resanovci — Bosanski Petrovac i dalje, tj. sektor „*a Salonis ad montera Ditionum Ulcirum*“, u družini od LXXVIID milja, bio izgrađen za vrijeme Tiberija.⁴² Uz podatke o izgradnji drugih cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji vidi se da je i ova cesta rezultat intenzivnog rada na izgradnji komunikacija koje je započeo Avgust, a nastavili njegovi prvi nasljednici.

Postoje podaci i o rimskim putevima na području Japra — Bosanski Novi. Radimski pretpostavlja da je jedna rimska cesta povezivala Japru sa Bosanskim Novim i da je išla dalje ka Kostajnici.⁴³ Otkriven je trag rimske ceste u Rakanima kao dio ceste od Salone dolinom Une do Siscie.⁴⁴ Na osnovu nekih tragova kod Male Rujiške pretpostavlja se da je tuda prolazio rimski put koji je vezivao dolinu Une sa rudarskim područjem oko Starog Majdana i Prijedora.⁴⁵

Istraživanja rimskih cesta u ovim krajevima, koja je obavio dr Esad Pašalić,⁴⁶ upućuju na pretpostavku da su se još Rimljani koristili rijekom Sanom za plovidbu radi prevoza rudače i drveta iz ovih krajeva prema Sisciji (Sisku), koji je još tada bio značajan metalurški centar. Ova tradicija korištenja Sane za plovidbu splavovima i lađama održala se vrlo dugo, sve do početka ovog stoljeća. E. Pašalić pretpostavlja da se saobraćaj u doba rimskog vladanja ovim krajevima odvijao rijekom Unom i Sanom, kao najjeftinijim i najlakšim.⁴⁷ Na takav zaključak ukazuju i ostaci rimskih utvrda koje su se nalazile iznad rijeka Une i Sane, a naročito na ušću rijeke Sane u Unu. Ove utvrde su imale zadatak da se staraju o bezbjednoj plovidbi rijekama.

OSTALI ANTIČKI LOKALITETI

Dosadašnjim arheološkim istraživanjima utvrđeno je da su na Sanskom području bili slijedeći antički arheološki lokaliteti:⁴⁸

Ovan-grad, trig. 317. u selu Ćela, na putu Budimlić Japra — Ćela, rimsko naselje, gdje je i u preistoriji bila gradina.

Njive pod Ovan-gradom, trig. 317, Ćela, gdje su nađeni tragovi rimske i srednjovjekovne arhitekture i talionice.

Ljubi ja, rudnik, trig. 432, rimski rudnik i groblje.

Vracarevo, u Briševu, antička nekropola kraj puta Ljubija — Stara Rijeka, gdje je i u preistoriji bila gradina.

Vrelo Zdene, gdje su nađeni ostaci građevine zidane tesanim kamenom. V. Radimski je 1891. godine obišao ovo vrelo i našao bazen veličine 20 x 15 metara, obzidan zidom debljine 2,9 m, koji se s obje strane izvora naslanja na stijenu. Prema njegovoj ocjeni, bio je to rezervoar vode koja je vodovodom

⁴⁰ Esad Pašalić, citirano djelo,, str. 10.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Isto, str. 12.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Esad Pašalić: „Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini“, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1960.

⁴⁷ Isto, str. 107.

⁴⁸ Prema građi prikupljenoj za Arheološku kartu Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej u Sarajevu.

dovođena do nekog rimskog naselja koje se nalazilo na lijevoj obali rijeke Sane u području ušća rječici Blije u Sanu.

Sasina, područje duž rijeke Sasine, bila je rudarski centar i u preistoriji, i u antici, i u srednjem vijeku. Na mnogo mjesta ima naslaga troske.

Ušće Kruharuše u Sasinu, ostaci i antičke talionice.

Donja Prisjeka (Tominska Palanka) preistorijska gradina, ali i tragovi antičkog kastruma.

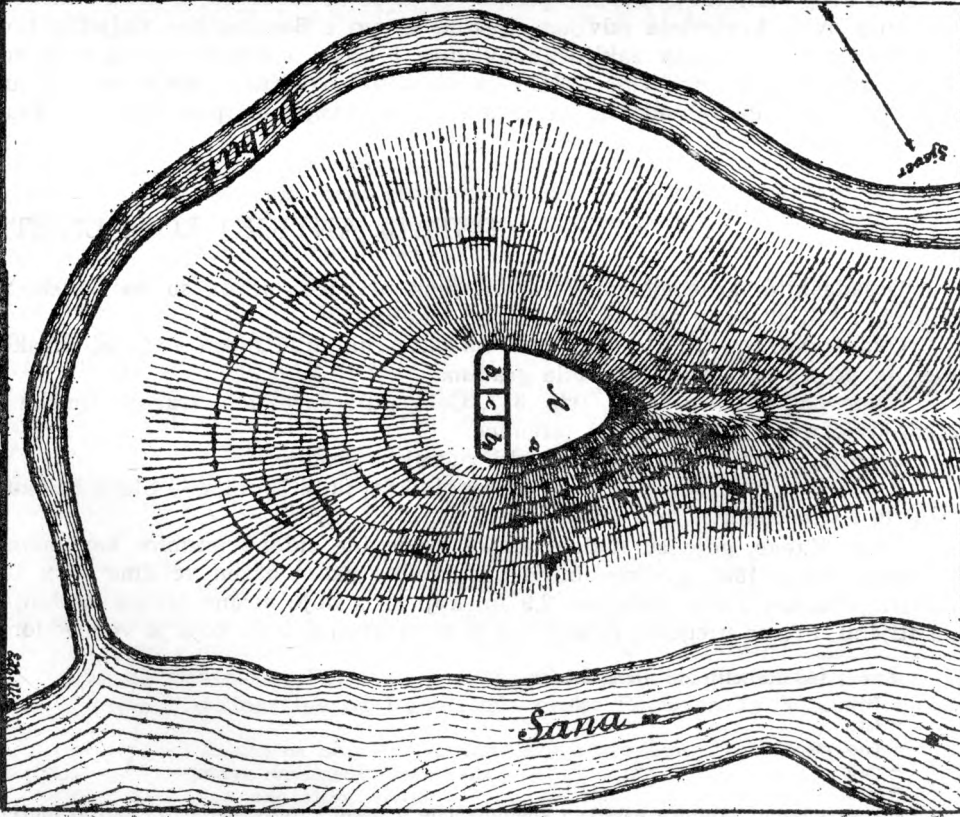
Gornja Prisjeka, Dvorište, ostaci rimske vile?

Mahinja u Vrhpolju, gdje su nađeni tragovi rimske arhitekture.

Arifov grad, trig. 311, Tominska Palanka, tragovi rimskog refugiuma.

Kalaura (Karaula) u Jelašinovcima i na njoj brežuljak zvani Vršić. Tu je još 1879. godine nađeno oko 60 kg rimskog bronzanog novca iz IV stoljeća naše ere (novci cara Konstantina i njegovih nasljednika), koji je od tada u numizmatičkoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Novčići, koje je prije dvadesetak godina pronašao Mirko Stanić, isto su iz IV stoljeća i bili su iz vremena cara Konstantina, njegovog sina Konstanta, a treći primjerak cara Ličinja. Nađena keramika i novčići, a i naziv Karaula, pokazuju da je tu bilo naselje i u preistoriji, i u antici, i u srednjem vijeku (karaule su bile vojničke postaje za turske vladavine ovim krajevima).

Crkvina kod Ališića, na uzvisini kraj sadanje ceste, tragovi rimske stražarnice.⁴⁹

Rimska utvrda na Sastavcima između rijeke Sane i Dabra, crtež objavio V. Radimski, 1891. godine.

⁴⁰ Karlo Pač: „Japodi“, GZM., 1896., str. 130.

Sastavci, na ušću rječice Dabar u Sanu, gdje je na uzvišici bila rimska utvrda, a pored nje je vodila i rimska cesta s juga preko Han Gliše, kroz Gornji Budelj, pored Sanice, preko Dabra i dalje na sjever prema rudarskom području.

Prema opisu koji je objavio V. Radimski nakon razgledanja ovog lokaliteta 1891. godine, utvrda je imala kruškoliki oblik, čija je osnovica bila na jugoistočnoj strani. Još tada zidine na jugoistoku su štrčale 1 metar iznad zemlje, dok su se svi temelji dobro raspoznavali.

Dužina te utvrde je bila 42 metra, a širina 'najveća' 37 m. Samo na strmijoj sjevernoj strani vide se vratašca (na crtežu obilježena slovom a), široka nepun 1 m. Jugoistočni dio utvrde je zidovima pregrađen u tri prostorije (na crtežu pod bi, c i b₂), i koje su, vjerovatno, služile za stanove posade. Oba spoljašnja prostora bi i b₂) duga su po 13 metara, a srednja 7 metara, dok im je svima širina 8 metara. Da li je ova utvrda imala kulu nije se moglo utvrditi, iako V. Radimski pretpostavlja da je mogla biti nad srednjom prostorijom (veličine osnovice 7x8 m).

Na sjeverozapadnoj strani utvrde još su se tada vidjeli ostaci drugog zida (d), koji je bio 8 metara niže od utvrde. Vjerovatno je opasivao utvrdu.

Prema rimskoj opeci i u primjesama zdrobljene opeke u lijepu, što je karakteristično za rimske građevine, V. Radimski je zaključio da je ova utvrda na Sastavcima bila rimska građevina, rimska utvrda.

I arheolog Dimitri je Sergejevski je 1947. godine, prilikom obilaska ovog kraja, našao na ovom mjestu tragove rimske ceste, a u Donjoj Sanici jedan razbijeni miljokaz.

Crkvina na desnoj obali rječice Dabar, pri ušću u rijeku Sanu, a nasuprot Sastavcima. Ovaj lokalitet je na uzvišici skoro istoj kao što je i rimska utvrda na lijevoj strani rječice Dabar i lijevoj strani rijeke Sane. I na Crkvini je V. Radimski našao komade cigle, lijepa (maltera) pomiješanog sa zdrobljenom ciglom i zidno kamenje. I tu su vidljivi temelji zidova, ali su veoma razrušeni, jer su seljaci koristili kamenje za gradnju svojih kuća, pa nije moguće utvrditi pravce protezan ja. V. Radimski smatra da su na Crkvini bile rimske građevine i, vjerovatno, rimska naseosobina.

* * *

Kako ni sačuvani antički dokumenti niti do sada izvršena arheološka istraživanja ovih krajeva ne daju podatke za rasvjetljavanje događaja od IV stoljeća naše ere do srednjeg vijeka, nije moguće izvoditi zaključke o zbivanjima u to doba u porječju Sane. I za ovo područje važe isti opšti prikazi i zaključci o tom periodu kao i za susjedne teritorije, odnosno Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku u cjelini.

PREISTORIJSKO I ANTIČKO STANOVNIŠTVO U DOLINI SANE

Do sada otkriveni spomenici i drugi nalazi u ovom području nisu dali podatke o toponomiji i stanovništvu ovog kraja. Međutim, antički izvori ukazuju na to da su u porječju Sane i Vrbasa živjeli Mezeji, ilirsko pleme.⁵⁰

Mezeji su bili snažno i veliko pleme koje je sa 269 dekurijs⁵¹ pripadalo konventu u Saloni. Mezeji su služali u dalmatinskim auksilijama⁵² još za vri-

⁵⁰ Isto, str. 12.

⁵¹ Dekurija je odred od 10 konjanika u starorimskoj vojsci.

⁵² Auksilija je pomoćna četa.

jeme cara Avgusta, a te jedinice su bile raspoređene po cijelom Rimskom Carstvu. Od vremena cara Klaudija Mezeji su služili i u rimskoj floti, odnosno ravenatskoj floti.⁵³

Prema jednom dokumentu iz 75. godine naše ere, vidi se da su Mezeji još i tada imali plemensku opštinu kojoj je na čelu bio *praefectus civitatis*.⁵⁴ Prema nekim istoričarima, *Mezeji su imali utvrđeni grad, rudarski cenar, koji se zvao Splonum (Splaunum), a nalazio se na rijeci Sani kod Starog Majdanet*.⁵⁵ Sačuvan je epigrafski spomenik iz Salone koji spominje „*curator reipublicae Splonistarum*“ koji je, po svoj prilici, eraru u Saloni isporučivao prihode željeznih rudnika.⁵⁶

Ovaj grad se spominje u još jednom natpisu iz Komina kod Pljevlja, koji govori da je *municipium Splaunum* (Splonum) imao rang gradske opštine i da je, najvjerovatnije, bio u dolini rijeke Sane.⁵⁷

Jedan antički izvor navodi da je Germanik pobijedio Mezeje udarivši na njih iz Panonije.⁵⁸ S obzirom na to da je rimska Panonija zahvatala i predjele neposredno južno od rijeke Save, proizilazi da su Mezeji bili u njihovoj blizini, a s obzirom na još neke druge izvore prema kojim su se Mezeji nalazili odmah uz Japode, istraživači su Mezeje smjestili u sjeverozapadnu Bosnu, prije svega u porječje Sane i Vrbasa.

Prije nego što će Rimljani ovladati ovim krajevima, ovdašnji stanovnici živjeli su pretežno u gradinskim naseljima. Gradinska naselja su naseobine na istaknutim uzvisinama i brdima ili na padinama brda i na visokim platoima. Ilirske gradine bile su najčešće utvrđene i teško pristupačne.

Kako su ovi predjeli bili bogati šumom, a to znači da je drveta bilo dovoljno, gradinske kuće su radene isključivo od drveta.⁵⁹ Na takav zaključak upućuje nas i to da ni na jednoj do sada istraženoj gradini nisu pronađeni tragovi kuća. Da su one bile od kamena sigurno je da bi se našli temelji i drugi tragovi. Kako su radene od drveta, nikakvih tragova nije moglo ostati.

I Splaunum (Splonum), jedan od gradova Mezeja, bio je utvrđen, imao je zaštićen prirodan položaj i dobre fortifikacije.⁶⁰

Nakon što su Rimljani osvojili ovu teritoriju i pokorili Mezeje, oni su zaveli svoju upravu u ovim krajevima. Već spomenuti Splaunum (Solonum) postao je samoupravna gradska opština.⁶¹ Rimljani su sve poduzeli da se gradinska naselja napuste i stanovništvo preseli u njihova podnožja ili u doline, što su vremenom i uspjeli. Prema nekim izvorima, gradinska naselja su postala staništa ovčara. Samo neke gradine na važnijim pravcima i u rimsko doba zadržale su funkciju utvrda i imale manju ili veću posadu. Raseljavanjem stanovništva iz gradina Rimljani su sprovodili svoju pacifikaciju (pax Romana), da bi onemogućili izbijanje ustanaka mjesnog stanovništva.⁶²

Za vrijeme vladavine Rimljana ovim krajevima sigurno je da su nikli i neki gradovi, prije svega u područjima eksploatacije željeza (i drugih ruda), ali dosadanja iživljavanjaTi ostojeći antički izvori ne daju o njima nikakve podatke.

U antičko doba, za vrijeme vladavine Rimljana ovim krajevima, mnogi rudnici i mjesta gdje je taljena rudača u okolini rijeke Sane bili su razmješ-

Snomenuto djelo E. Pašalića, str. 12.

⁵⁴ Isto

⁵⁵ Isto.

⁵⁷ Isto, str. 12 i 13.

⁵⁷ Isto, str. 13.

⁵⁸ Isto, str. 12.

⁶⁰ Isto, str. 82—83.

[•] Isto, str. 81.

^{#1} Isto, str. 13.

^{•*} Isto, str. 81.

teni u neposrednoj blizini sumpornih vrela kojih u ovom kraju ima. Međutim, nema nikakvih dokaza da su se Mezeji tada i kasnije, u doba rimske vladavine, njima koristili.⁶³

Područje ilirskog plemena Mezeja, u srednjem i donjem toku rijeke Sane i oko rijeke Vrbasa, pripadalo je rimskoj provinciji Dalmaciji, čija je sjeverna granica, prema provinciji Panoniji, išla od današnjeg Karlovca preko Kladuše, Bosanskog Novog, zatim nešto sjevernije od Starog Majdana i Sanskog Mosta, nešto južnije od Banje Luke, zatim na Doboj itd.⁶⁴

Nakon pada Rimskog Carstva, 476. godine, i ovi krajevi, kao i ostala područja današnje Hercegovine, preživljavali su sve teškoće koje su nailazile isto kao i ostale dotadašnje rimske provincije.

Ovaj kraj je najprije pao pod vlast Istočnih Gota i njihovog kralja Teodorika (493. godine), sve do 535. godine. Tada ih napada vizantijski car Justinijan, koji uništi istočnogotsku državu, ovlada Dalmacijom pa i ovim krajevima. U toku te borbe između Vizantije i Istočnih Gota u ovim krajevima se prvi put pojavljuju Slaveni 551. godine.⁶⁵

Nakon te prve pojave Slavena u ovim krajevima njihovi prodori bili su sve češći i jači. U to vrijeme ove krajeve Bosnu) napadnu Avari, koji 598. godine prodru iz Srema u Bosnu, osvoje i razore oko 40 tvrđava, opustošivši zemlju i već znatno prorijeđeno stanovništvo.⁶⁶

Iza toga, u prvoj polovini VII stoljeća, Slaveni prodru u Dalmaciju i Bosnu, a i druge krajeve današnje Jugoslavije, ovladaju ovim zemljama i nastane se.⁶⁷

Iz toga doba, pa sve do 13. stoljeća, nema nikakvih dokumenata niti spomenika o zbivanjima u ovim krajevima.

* Isto, str. 102.

⁶⁴ V. Klaić: Povijest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb, 1882, str. 32.

⁶⁵ Isto, str. 40—41.

⁶⁶ Isto, str. 41.

⁶⁷ Isto.

SANSKO PODRUOE

U SREDNJEM VIJEKU

Srednjovjekovno razdoblje ovog kraja je najslabije istraženo. Nekoliko poznatih srednjovjekovnih gradova, čije su se tvrđave ili njihovi ostaci sačuvali do danas, jedan broj samo rekognosciranih, ali ne i istraženih arheoloških lokaliteta i neka sačuvana i publicirana dokumenta ukazuju na to da je i ovo područje bilo naseljeno i da je imalo značajnu istori ju, do danas još uvijek veoma malo poznatu.¹

DONJI KRAJI (Donji krajevi)

O ranom srednjem vijeku pa sve do XIII stoljeća o ovom, kao i o mnogim drugim okolnim područjima, nema nikakvih tragova, što ne znači da ono nije bilo naseljeno i da nije bilo događaja. Naprotiv, nakon doseljenja Slavena u VI i VII stoljeću u krajeve današnje Hrvatske i Bosne (kao i u druge krajeve), došlo je do znatne ako ne i potpune izmjene stanovništva, međutim, o tome i o događajima sve do polovine XIII stoljeća u sačuvanim dokumentima i spomenicima nema nikakvog traga. Najstariji do sada pronađeni dokument koji govori o ovim krajevima je listina Bele IV od 20. jula 1244. godine.² U tom dokumentu, uz Usoru i Soli, spominju se za vladavine Matije Ninoslava i „*Donji Kraji (krajevi)*“ kao dijelovi banovine Bosne. Od toga datuma, istina još uvijek vrlo šturo i s velikim razmacima, moguće je pratiti neka zbivanja u ovim krajevima, odnosno ulogu ovih krajeva u istoriji Hrvatske i Bosne.

Dosadašnji radovi istoričara, putopisaca i drugih, a na osnovu pronađenih i djelimično publiciranih dokumenata, ukazuju na to da je ovo područje, najprije kratko vrijeme, pripadalo Hrvatskoj, a potom srednjovjekovnoj bosanskoj državi.

Donji kraji su početkom XIII stoljeća, za vladavine bana Kulina, najprije obuhvatili prostor južno od linije povučene od planine Grmeč na zapadu, pa do nekadanjeg Skoplja (Vakufa) na Vrbasu, kojima su pripadale župe: *Plivska, Zemljička, Vrbanjska i Mrenska*.³

Plivska župa zahvatala je područje oko rijeke Plive, u kojoj je glavni grad bio tvrđava Sokol.

Zemljička (Zemljanih) župa je zahvatala područje s obje strane rijeke Vrbasa, sjeverno od današnjeg Mrkonjić-Grada i Jajca do Banje Luke, sa gradovima Zemljanik, Kola i dr.

Vrbanjska župa je zahvatala područje između rijeka Vrbasa i Vrbanje, a Kotor je bio glavni grad.

Mrenska župa je zahvatila područje zapadno od rijeke Sane, oko rijeke Mrena (danas se zove Dabar), kojoj je, prema nekim izvorima, jedno vrijeme pripadao i Ključ. Glavni grad je Mren. Župi je pripadalo i mjesto Lužac.

¹ Vjerovatno će buduća istraživanja dokumenata u Bečkom ratnom arhivu, Austrijskom državnom arhivu, Carigradskom arhivu i u nekim arhivima u našoj zemlji (Dubrovnik, Zadar) znatno više rasvijetliti ovaj kraj u srednjem vijeku.
U ovoj hronici je data slika zbivanja na osnovu dosadašnjih istraživanja, pronađeni^ dokumenata i radova objavljenih u XIX i XX stoljeću.

² Ferdo Sišić: Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba,, izdanje Matice Hrvatske, Zagreb, 1902. godine, str. 3.

³ Isto, str. 3—6.

Za vladavine vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića ovim krajevima, krajem XIV i početkom XV stoljeća, Donje kraje su sačinjavale *župe: Pliva, Luka, Zemljanih, Vrbanja, Glaž, Mren, Vrbas, Sana* i *Banica*, a jedno vrijeme i *župa Dubica*.⁴

Župa Luka ja zahvatila područje istočno od Jajca i rijeke Vrbas, a Komotin je bio glavno mjesto.

Župa Glaž se, prema nekim izvorima, nalazila oko rijeke Ukrine, a prema drugim sjeverno od župe Zemljanik na lijevoj obali Vrbasa.⁵

Župa Vrbas (vrbaška župa) je zahvatila obje obale donjeg Vrbasa. Do kraja XIV stoljeća župa je pripadala tadašnjoj Slavoniji, a od tada vojvodi Hrvoju, koji je i ovu župu priključio Donjim krajima. Glavni grad župe je bio Vrbaški Grad (danas Banja Luka). U župi su bili i gradovi: Vojskovo, Turjak, Gradac, Podgradci, Viduši, Ivanjska i Lipovac.⁶

Župa Sana je obuhvatala područje srednje i donje Sane, sve do njenog ušća u rijeku Unu. U župi su bila mjesta: Blagaj, Sana, Kamengrad, Japra, Vodica, Oštra Luka, Kozar i Hrvanići.

Župa Banica” je zahvatila područje oko rječice Banice, desne pritoke rijeke Sane, i gornjeg toka rijeke Sane, sa gradom Ključem.

Župa Dubica je zahvatila područje između Une i Sane sa planinom Kozarom i Prosarom, gdje su bila mjesta Dubički Trg, Greda, Slabinja i Strigova.

Prema nekim istraživačima, postojala je i *župa Lužac* ispod planine Grmeč⁸ u području današnjeg Palanačkog polja, ali za takvu tvrdnju za sada nema dokumenata.

Doni kraji su zahvatili veći dio današnje Bosanske krajine, odnosno Krajine, pa neki historičari, kao Ferdo Šišić, V. Klaić i drugi, pretpostavljaju da je današnji naziv Krajina za ovaj dio Bosne nastao od srednjovjekovnog naziva Donji kraji, tj. Donji krajevi, Krajina.⁹

Oblast „Bosanska krajina“ spominje se prvi put 1593. godine u rukopisu Manastira Sv. Gospe pod Malinskom u Crnoj Gori. Ljubomir Stojanović u radu „Stari srpski zapisi i natpisi“ (dok. br. 854, I knjiga, str. 249) navodi taj dokument, u kojem između ostalog piše:

„А да се зна каде би просвешченіе ва Добриловинах, ва тешко време и усилаіо, у време Хасан-паше, каде погібе на Босанској Крајини, *оулезе игумен Јанићіе и духовник Захариа, ва лето 1593.“

Uz prve vijesti o Donjim krajima, iz pomenutog dukomenta Bele IV saznaje se da je tada tim područjem upravljao knez Stjepan Hrvatinić, osnivač porodice Hrvatinića, koja je kroz XIII, XIV i XV stoljeće vladala Donjim krajima.¹⁰ On je priznavao bosanskog bana Matiju Ninoslava, ali je priznavao i ugarsko-hrvatskog kralja Belu IV kao vrhovnog gospodara.

U dokumentu iz 1299. godine navodi se da je porodica kneza Hrvatina (sin kneza Hrvatinića) u srodstvu sa hrvatskim banom Pavlom Subićem Bribrcem. Napuljski kralj Karlo II izdao je taj dokument 14. jula 1299. go-

⁴ V. Kiaić: Povijest Bosne do propasti Kraljevstva, Zagreb. 1882.: odine, str. 21.

⁵ Milan Karanović: Granice srednjovjekovne bosanske župe Zemljanik, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, III6, str. 34—35. M. Karanović tvrdi da je župa Glaž bila sjeverno od župe Zemljanik, a zapadno od rijeke Vrbasa. Đoko Mazalić je svojim radom dokazao da se župa Glaž nalazila u području rijeke Ukrine, ali da je zahvatila znatno širu teritoriju. Vidi: Kraći «članci i rasprave, GZM., 1950, str. 224—231.

⁶ Spomenuto djelo F. Šišića str. 6.

⁷ Vladislav Skarić: Popis bosanskih spahija iz 1711. godine, GZM, 1960. godine, str. 17.

⁸ Marko Vego: Naselja bosanske srednjovjekovne države., Svjetlost, Sarajevo, 1357. godine, str. 70.

Lužac najvjerovatnije nije bila župa, već mjesto u sastavu župe Mren, kako to piše

F. šišić u navedenom djelu na str. 6.

⁹ Vidi navedena djela F. Šišića, str. 3 i V. Klaića, str. 21.

¹⁰ Navedeno djelo F. Šišića.

dine u kojem pored ostalog piše da im „ ... *potvrđujemo... . Donje kraje u zemlji bosanskoj, što ih oni drže i poseduju*“.¹¹

Prema jednom dokumentu od 30 marta 1304. godine, stanovništvo u Donji krajima je bilo patarenske vjeroispovijesti, zbog čega je došlo do sukoba između bosanskog bana Mladena I (katolika) i knezova Hrvatinića (patarena), pri čemu je posredovao hrvatski ban Pavle, brat bana Mladena. Međutim, iste godine je bosanski ban Mladen I ubijen.¹²

Poslije smrti kneza Hrvatina Stjepanića (prije 1315. godine), župom Mren je vladao njegov sin Vukosav, ali iz grada Ključa.¹³ Njegov brat Pavle vladao je župom Zemljanik, a brat Vukac vrbanjskom župom. Ostali Hrvatinići su vladali drugim župama u Donjim krajima i južno od Donjih kraja (Završje, tj. oko Glamoča, Livna, Duvna).¹⁴

Dokument iz 1315. godine kazuje da je tada u Sanicu došao knez Vukosav i izmirio se s Vukom Obradićem i njegovim saničkim plemenom, jer su u to vrijeme bili zavađeni.¹⁵

Grb Hrvoja Vukčića Hrvatinića u Glagoljskom misalu.

Kada je ugarsko-hrvatski kralj Ludovik sredinom 1365. godine iz Slavonije napao plivsku župu, knez Vukac Hrvatinić je pomogao bosanskom banu Tvrtku I. Odbili su kralja Ludovika sa opsade tvrđave Sokol i on se povukao preko Save. Poslije toga, 11. avgusta 1366. godine, ban Tvrtko izdaje povelju kojom za zasluge u borbi protiv kralja Ludovika daruje knezu Vukcu

¹¹ Isto, str. 7.

¹² Isto, str. 8.

¹³ Isto, str. 9.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto, str. 10.

Hrvatiniću čitavu plivsku župu. Od tada je porodica Hrvatinića vladala župama vrbanjskom, mrenskom, zemljičkom i plivskom.¹⁶

Kada se ban Stjepan Tvrtko, poslije borbi za proširenje svoje vlasti ne samo u područjima Bosne već i susjednih krajeva, proglasio 1377. godine kraljem, među zemljama kojima je on bio kralj navedeni su i Donji kraji: „Стефан Твртко, по милости господа Вора крал Срблем, Босни, Приморју, Хлмсци земли, Долним Крајем, Западним Странама, Усори, Соли и Подрињу и к тому ...“,¹⁷

Godinu-dvije kasnije umro je vojvoda Vukac Hrvatinić. Iza njega su ostala četiri sina: Hrvoje, Vuk, Dragiša i Vojislav. Kralj Stjepan Tvrtko već 12. marta 1380. godine daruje kneza Hrvoja dostojanstvom velikog vojvode, koje je imao i njegov otac Vukac. Veliki vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić je uskoro postao najmoćniji bosanski velmoža.¹⁸

U dinastičkim borbama između ugarskog kralja Sigismunda i napuljskog kralja Ladislava, braća Hrvoje i Vuk Vukčić Hrvatinić su stali na stranu napuljskog dvora pa ih kralj Ladislav proglasi banovima hrvatsko-dalmatinskim. Tom prilikom treći brat Hrvoja i Vuka Dragiša Vukčić dobije na dar dva sela: Sridu u sanskoj župi i Zabić kod Ključa.¹⁹ U to vrijeme kralja Stjepana Tvrtka, koji je umro 1391. godine, naslijedio je njegov sin kralj Stjepan Dabiša, koji se već početkom 1392. godine prvi put sukobio sa Turcima kada su provalili u Bosnu. U boju koji je vođen između Glasinca i Drine naročito se istakao vojvoda Hrvoje Vukčić.²⁰

Bosanski kralj Stjepan Dabiša našao se 17. jula 1392. godine... „... ва честитој војсци краљевства у Долњих крајих у Лушцих... то jest u Donjem kraju, u Lušcima. Ovdje je delegaciji Dubrovčana, koja ga je posjetila, izdao povelju kojom im je priznao njihova sva ranija prava i povlastice. Povelju su potvrdili svi prisutni vlastelini: vojvoda Hrvoje Vukšić, vojvoda usorski Vlatko Hranić, knez Stipo je Hrvatinić, knez Radoslav Pribinić, knez Dobrosav Divošević, knez Gojak Dragosalić, župan Tvrdoslav Tuica, knez Vučihna Vlatković, knez Vojsav Vojevodić i drugi.²¹ S obzirom na to da se u Lužcima pod Grmecom okupila tolika bosanska vojska i tolika vlastela sa kraljem, vjerovatno su očekivali napad iz Ugarske ili su se oni spremali da napadnu.

Veliki vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, a i ostali velikaši bosanski, pa i kralj bosanski, često su krajem XIV stoljeća iz Donjih kraja provaljivali u Slavoniju i Hrvatsku, napadajući posjede pograničnih grofova Zrinjskih i Blagajskih a i posjede opatiје topuske. U tim prodorima Hrvatinići su i proširili svoje posjede na župe Sanu i Dubicu, zadržavajući neke zauzete posjede duže, a neke kraće vrijeme.²² Tako, nakon što je kralj Sigismund napao Hrvoja u njegovim Donjim krajima, u ljeto 1398. godine, i pošto se bez uspjeha povukao u Slavoniju i Hrvatsku, vojvoda Hrvoje provali tada u Dubičku župu i priključi je svojim Donjim krajima, zadržavši je do 1402. godine.²³

Za vlade kralja Stjepana Ostoje vojvoda Hrvoja je imao najvažniju ulogu u bosanskoj državi, pa mu je kralj darovao 1400. godine svu livanjsku župu.²⁴

Nakon što je kralj Ladislav krunisan u Zadru, 5. avgusta 1403. godine, za kralja ugarskog i hrvatskog, proglasi vojvodu Hrvoja Vukčića „glavnim namjesnikom u Ugarskoj, Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni“ i da mu titulu *herceg*

¹⁶ Isto, str. 17.

¹⁷ Isto, str. 20.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto, str. 83.

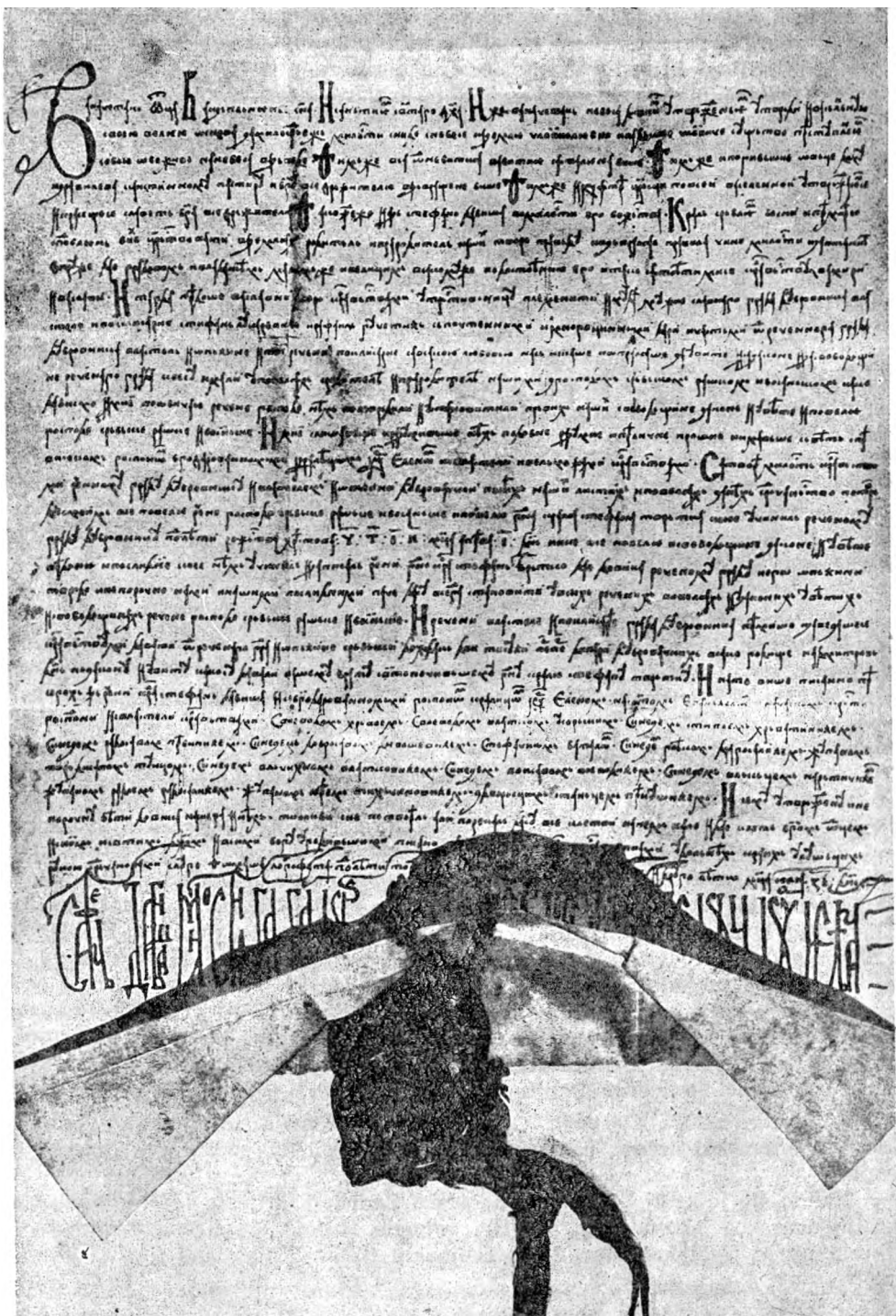
²⁰ Isto, str. 84.

²¹ Navedeno djelo V. Klaića, str. 198.

²² Navedeno djelo F. Sišića, str. 86.

²³ Isto, str. 129.

²⁴ Isto, str. 134.

Fotografija Povelje bosanskog kralja Stjepana Dabiše, koju je on 17. jula 1392. godine dao delegaciji Dubrovčana u Lušcu pod grmoom. Originalna Povelja u Dubrovačkom

arhivu.

Pečat kralja Stjepana Dabiše
sa Povelje od 17. jula 1392.
godine.

splitski, pa mu pokloni Split i ostrva Brač, Hvar i Korčulu da njima vlada. Dobivši te posjede u vlasništvo Hrvoje je postao samostalni vladalac, skoro kao kralj. Imao je dvor u Jajcu i Splitu, svoju vojsku, slao svoje podanike na strane dvorove, kovao svoj novac.²⁵

Kada je Sigismundova vojska provalila iz Ugarske dolinom Une i napala na Bihać, 1406. godine, koji su branile čete kralja Ladislava i hercega Hrvoja, odnosno hrvatske i bosanske snage, poslije krvavih borbi kralj Sigismund je zauzeo Bihać, ali se odmah povukao. Herceg Hrvoje ubrzo povрати Bihać i održa pod svojom vlašću sve Donje kraje, uključivši i posjede u dolini Une.²⁶ Kada je kralj Sigismund 1408. godine pobijedio bosanskog kralja Tvrtka II, kojeg je sa brojnim velikašima zarobio, došlo je do izmirenja i hercega Hrvoja sa ugarskohrvatskim kraljem Sigismundom.²⁷ Ali Herceg Hrvoje i dalje zadržao sve titule i posjede. U obnovljenim sukobima između bosanskog vladara i vlastele protiv ugarskog kralja Sigismunda, herceg Hrvoje je stao uz ugarskog kralja, pa je jedno vrijeme samostalno vladao Donjim krajima nad kojima bosanski kralj nije imao vlasti.²⁸ Nešto kasnije herceg Hrvoje se opet našao u sukobu sa udarskim kraljem i velikašima, pa ih je avgusta 1415. godine u boju kod Doboja pobijedio, uz pomoć turskih četa. Prema nekim podacima, bosanski velikaši su već tada plaćali danak Turcima, koji su iz Bosne počeli da upadaju u predjele Hrvatske i Slavonije.²⁹ Herceg Hrvoje je ubrzo poslije te bitke umro, aprila 1416. godine. Imanja u Bosni naslijedio je njegov sin Balša Hercegović, dok mu se žena Jelena preudala za bosanskog kralja Stjepana Ostoju.³⁰

Zbog unutrašnjih teškoća i sukoba unutar turske carevine, dalje prodiranje Turaka u Bosnu, pa i u Donje krajeve, bilo je za neko vrijeme zaustavljeno. Međutim, već 1424. godine sultan Murat II udari na Bosnu, pa mirom sa bosanskim kraljem Stjepanom Tvrtkom II dobi neke bosanske gradove.³¹

²⁵ Isto, str. 166.

²⁶ Isto, str. 194.

²⁷ Isto, str. 2103—4.

²⁸ Isto, str. 223.

²⁹ Isto, str. 233—5.

³⁰ Isto, str. 235.

³¹ Navedeno djelo V. Klaića, str. 268—9.

Početkom druge polovine XV stoljeća turski sultan Mehmed II, nakon osvajanja Carigrada (1453. godine), grčkih, albanskih i srpskih krajeva, 1463. godine napadne i bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, koji se potpisivao. „ ... Kpajb CpSjbeM, Boe hm, HpMMopjy, XyMcu,M, ^ajiMannjn, XpBaTOM, ,0,0-H>HM KpajeM, 3anaflHHM CTpaHaM, YcopM, COJIM, üo^pmiy M K TOMy... “³² Nakon osvajanja tvrdog Bobovca i Jajca, sultan u Ključu zarobi posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića i potom pogubi. Time je bosanska država izgubila svoju samostalnost, potpala pod tursku vlast, a s njom i svi krajevi kojima je kralj vladao, pa i Donji kraji. Međutim, pri kraju iste 1463. godine, ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin prodre u Bosnu, istjera Turke iz Usore i Donjih krajeva, a Turci zadržase tada vlast samo u gornjoj ili pravoj Bosni i Podrinju. Kralj Matija tada formira od Donjih kraja jajačku, a od vojvodine Usore srebničku banovinu.³³

Međutim, nije tačno poznato koju je teritoriju zahvatala jajačka banovina, koju su Turci likvidirali zauzimanjem Jajca 1528. godine, jer na osnovi mnogih dokumenata je vidljivo da su Kamengrad, pa time i nekadanja sanska župa, od 1499. godine bili u vlasti Turaka.³⁴ Od tada, od 1499. pa sve do 1878. godine, srednjovjekovnom oblasti zvanom Donji kraji, u kojima su bile sanska i mrenska župa, vladali su Turci, punih 380 godina.

Prodor Turaka u ove krajeve, kao i ovladavanje njima, praćen je brojnim iseljavanjem stanovništva u susjedne krajeve koje Turci još nisu osvojili, prije svega u Hrvatsku. Zbog toga se stanovništvo brojno veoma smanjilo i čitav kraj znatno opustio. Tako putopisci, koji već od početka XVI stoljeća prolaze ovim krajem, bilježe veliku udaljenost između naselja i kuća i ističu da je kraj znatno pust i nenaseljen.³⁵

SREDNJOVJEKOVNE ŽUPE

Na području današnje opštine Sanski Most u srednjem vijeku, prije nego što su Turci zavladali ovim krajevima, bile su župe: Sana i Mren, dok za sada nije moguće tvrditi da je postajala i treća župa Lušci. Obje župe bile su u sastavu oblasti Donji kraji.

Župa Sana prostirala se u području srednje i donje Sane sve do ušća ove rijeke u Unu. To znači da su njoj pripadali i najznačajniji rudnici u području Majdanske planine i planine Behremaginice. Iz sačuvanih dokumenata poznato je da su u ovoj župi bila mjesta: Blagaj, Sana, Sridica, Kamengrad, Japra, Vodica, Oštra Luka, Kozar i Hrvaćani. Župa je graničila na sjeveru dubičkom župom, na zapadu župom Pset (oko današnje Bosanske Krupe) i župom Gorska (današnja Banija), obje u Hrvatskoj, na sjeveroistoku vrbaškom župom, na istoku župom Zemljanik, na jugu župom Mren i možda župom Banica, koja se prostirala oko istoimene rječice i gornjeg toka rijeke Sane.

Župa Mren prostirala se zapadno od rijeke Sane u područjima rijeka Mren (današnji Dabar) i Sanica. U sačuvanim dokumentima spominju se mjesta Mren, Sanica, Klevci (danas Kljevci) i Capii (danas Čapalj). Župa je graničila na sjeveru župom Sanom, na istoku župama Zemljanik i Bamica, na jugu župom Banica, a na zapadu planinom Grmečom, iza koje je bila poljička

³² Isto, str. 326.

³³ Isto, str. 342.

³¹ Hamdija Kreševljaković: Kamengrad, Naše starine, VI, Sarajevo, 1959. str. 22.

³⁵ Benedikt Kuripešić u svom djelu „Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530“, Svjetlost, Sarajevo, 1950; zatim zastavnik Božić u svom špijunskom izvještaju iz 1785. godine, publikovanom u Građi, knj. VII, Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, koji su za štampu pripremili H. Kreševljanović i H. Kapidžić pod naslovom „Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine“, Sarajevo, 1957. i drugi koji su prolazili ovim krajevima za turske vladavine.

župa u oblasti Zapadne strane (Završje). Prema Povelji kralja Tomaša iz 1466. godine, župa Mren tada nije postojala, jer je njena teritorija bila podijeljena između župe Sane i grada Ključa.³⁶

* * *

Zanimljiva je Povelja kralja Štefana Tomaša Ostojića, izdana u Vranduku 22. avgusta 1446. godine, dakle, poslije turskog osvajanja Bobovca i Jajca, na osnovu koje je Đoko Mazalić utvrdio opseg i položaj župe i grada Glaž.³⁷ U povelji kralj Tomaš, kako navodi Đ. Mazalić, „*poklanja knezovima Pavlu, Marku i Jurju sinovima polc. vojvode Ivaniša Dragišića grad Ključ i varoš Podključ te sela Ribiče, Rudinice, Slipance (Slivance?), Peći baničke (župa Banjica?) sa selom Banicom, zatim sela Kladije, Zagulane, Ripišta, Prisiku, Bilane, Koricu, Sanicu, Bravse (na Bravsih), Pišćevicu, Krasuline, Trisku, Hripavce, Lipovce i Ig. U župi Sani, Mrin, (grad) i pod njim varoš, te sela Klevce, Nova sela i Čapli. Zatim grad Kievac i pod njim selo Ki(evo) te sela Sridicu, Čarak, Hrbočane i Siničiće. I u Glažu (župi) grad Glaški i pod njim varoš Sridu.*„Đ. Mazalić dalje piše: „*Od sela što su se davala uz grad Ključ mogu se identifikovati i lokalizovati: Ribiči, danas Ribnik Gornji i Donji (srez Ključ), Rudinice, danas Rudine u seoskoj opšt. Sasini (srez Sanski Most), Kladje danas Kladovište u s. opšt. Sasini (srez Sanski Most)... Korica, sad Korica u s. opšt. Eminovci (srez Sanski Most), Sanica, sad Sanica, Gornja, Donja i Hriščanska (srez Ključ)... Od sela što su se davala uz grad Mrin (u žuvi Sani) možemo identifikovati i lokalizovati: Klevce, danas Kljevci (srez Sanski Most), iznad toga sela mora da je ruševina grada Mrina, jer se u povelji veli da su Kljevci pod tim gradom. Zatim Nova Sela, sad Novoselci u s. opšt. Kozica (srez Sanski Most), Čapli, danas Čaplje, Srpske, Gornje i Donje s. opšt. Tomini (sr. Sanski Most). Iz gornjeg se vidi da župa Mrin nije više postojala u 1466. godini, već da je bila podijeljena između Sane i grada Ključa.*

*Od sela što su se davala uz Grad Kijevac lako ćemo pronaći Kievo, danas Kijevo Srpsko i Tursko (srez S. Most).*³⁸ *Iznad toga sela valja tražiti ruševinu grada Kijevca,*³⁹ *Zatim Čarak danas vjerovatno Čarakovo (srez Prijedor) i Siničiće (Sjeničiće), danas možda Sjeničak u s. opšt. Matavazi (srez Krupa), Sridicu, sad Sredica Gornja i Donja u s. opšt. Ribnik (sr. Ključ)...“*

Nalazi do kojih je došao Đ. Mazalić, identifikujući i lokalizujući sela navedena u spomenutoj povelji, kao što i on navodi, upućuju na zaključak da u doba izdavanja povelje nije bilo župe Mren. Njena teritorija je bila podijeljena između župe Sana i grada Ključa, tj. župe kojoj je pripadao i taj grad. Nadalje, vidi se da je kralj Tomaš uvećavao posjede župe Glaž, odnosno njenih gospodara na račun drugih župa, u ovom slučaju i na račun župe Sana. Znači •da je tada dio sanske župe priključen župi Glaž, čije je sjedište bilo u području rijeke Ukrine, gdje se, prema Đ. Mazaliću, nalazio i grad Glaž. Koliko se dugo održalo takvo stanje nije poznato, ali s obzirom na dalja turska osvajanja u to doba najvjerovatnije je važnost ovog darovanja bila kratkog vijeka. Jer, nakon nepunih 40 godina župa Sana je u rukama Turaka, a Kamengrad jedno od njihovih uporišta.

³⁶ Đoko Mazalić: Kraći članci i rasprave, GZM, nova serija sv. IV—V, 1960. godine, str. 227.

³⁷ Isto, str. 226—227.

³⁸ Podvukao autor.

³⁹ Grad Kijevac bi trebalo da bude Veliki Gradac ili Mali Gradac u selu Kijevo.

ZUPA SANA (Zana)

U Listini Bele IV od 20. jula 1244. godine⁴⁰ prvi put se spominju župe: san-ska, dubička, mrenska i vrbaška koje čine Donje kraje 'krajevi).

U jednom dokumentu iz 1258. godine spominje se sanski župan (knez) Mihailo,⁴¹ a prema drugom dokumentu od 15. 3. 1264. godine taj sanski župan predaje zemlju „Krala“ opatiji topuskoj.⁴²

U Povelji Bele, kralja bgarskog i hrvatskog, kojom potvrđuje Babonićima povelje kralja Emerika i svoju (Belinu), iza tatarske provale, od 29. marta 1256. godine, spominje se i Zana (Sana) rijeka.⁴³

Polovinom XIII stoljeća u naslovu bosanskog bana spominju se i Donji kraji. Oni su najprije zahvatali krajeve južnije od područja današnjeg Sanskog Mosta, ali su se potom proširili i na područje srednjeg toka rijeke Sane.

U dokumentu od 6. novembra 1278. godine, kojim se uspostavlja mir među hrvatskim velikašima, spominje se Gyraldus, arcidakon Sane.⁴⁴ I u jednom drugom dokumentu spominje se magistro Gueroldo arcidakon Sane, Vrbasa i Dubice.⁴⁵ Prema jednom dokumentu iz 1334. godine Sana je imala crkveni distrikt vezan uz zagrebačku biskupiju.⁴⁰

Jedan dokumenat iz 1328. godine govori da je u gradu Sani (... *datum in Zana* ...) izdata povelja.⁴⁷

Prema dokumentu koji se nalazi u arhivi u Budimpešti, na saboru u Zagrebu, održanom 29. juna 1380. godine, a za banovanja Petra Sudara, bili su prisutni i predstavnici sanske županije, pored dubičke, vrbaške i mrenske.⁴⁸

Prema nekim dokumentima, župa Sana je do 1385. godine pripadala Hrvatskoj, a od tada Bosni, odnosno Donjim krajima, kojima su tada vladali Hrvatinići, vazali knezova Šubića.

U dokumentu iz 1391. godine spominje se i selo Srida u sanskoj župi, koje je Dragiša Vukčić Hrvatinić dobio na dar od kralja Ladislava.⁴⁹

U Sanu je 1404. godine dolazio i kralj Ostoja i bosanski vojvoda Hrvoje.

Prema dokumentu iz 1406T godine, Donje kraje (krajeve) su sačinjavale župe: Jajce, sav kraj Vrbasa do Save sa Banjom Lukom, dolinom Vrbanje, Posanje sa Ključem i Sanom (odnosno gradom Zanom), sve do ušća rijeke Sane u Unu.⁵⁰ Već je navedeno da su Babonići Blagaiski držali i riiekn Sanu (Zana), a u njihovom posjedu je bio i grad Blagaj, blizu ušća rijeke Sane u Unu, nedaleko današnjeg Bosanskog Novog, gdje i danas postoji istoimeno selo.

U Povelji vojvode Hrvoja iz 1412. godine spominje se kao potpisnik nje-gove povelje i Gašpar Dijanišević iz Sane.⁵¹ U borbama ugarsko-hrvatskog kralja Sigismunda protiv bosanske i hrvatske vlastele župa Sana je došla u ruke kralja Sigismunda. On ju je 1413. godine oduzeo od vojvode Hrvoia i poklonio knezovima Blagajskim. Zato je vojvoda Hrvoje 1415. godine nastavio

⁴⁰ Prof. Eduard Richter: Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, GZM., XVH, 1&05. godine, Sarajevo, str. 299.

Sima Ćirković: Istorija srednjovjekovne bosanske države, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964, str. 66.

⁴¹ Codex diplomaticus (Diplomatski zbornik), Jugoslovenska akademija nauka i umjetnosti, Zagreb, 1907. godine, sv. V, 503—504, i sv. VI, 21, 61.

^{42*} Isto, sveska VI. dok. 787, str. 292—293

⁴³ Isto, sv. V, str. 9.

⁴⁴ Isto, sv. VI, str. 261.

⁴⁵ Isto, sv. VII, str. 152.

⁴⁶ Marko Vego: Naselja bosanske srednjovjekovne države, Svjetlost, Sarajevo, 1957. go-dine, str. 156.

⁴⁷ Isto, str. 156.

^{48*} Navedeno djelo E. Richtera, str. 299.

^{49*} Vidi napomenu 19.

^{50*} Vidi napomenu 48.

⁵¹ Navedeno djelo M. Vege, str. 156.

borbu protiv Sigismunda zajedno sa Turcima. Nakon poraza kralja Sigismunda kod Doboja 1415. godine, župa Sana je još jedno vrijeme ostala pod vlašću kralja Sigismunda, jer je on spominje u jednoj povelji iz 1425. godine.⁵²

U dokumentu od 12. VIII 1434. godine spominje se i Juraj Mišljenović, knez iz Sane.⁵³

Sva ova dokumenta nedvosmisleno potvrđuju da je postojao grad Zana (Sana), da je postojala župa Zana (Sana), a pošto su srednjovjekovne župe nosile ime prema glavnom gradu župe, to znači da je glavni grad župe Sana bio grad Sana.

U svom radu „*Popis bosanskih spahija 1711. godine*“ Vladislav Skarić⁵⁴ navodi župe koje su bile u nahiji Brod (u sastavu bosanske live), pa pored drugih navodi i župe Novi, Sana i Kamengrad. Prema tome, Kamengrad nije grad Sana, a opet Sana nije Ključ, jer se istovremeno u livi Klis, a u župi Hlivno (Livno), nalazi župa Ključ.⁵⁵ Izlazi da se ne može staviti znak jednakosti između grada Sana i Ključa jer su to dva srednjovjekovna grada, a ne jedan. Naime, u svom radu „Bosanski pašaluk“⁵⁶ H. Šabanović pri nabrananju župa i gradova koji su pripadali kadiluku Kamengrad navodi i grad Sanu (Ključ), stavljajući Ključ u zagrade, iako je nekoliko stranica ranije razdvojio nahiju Ključ od nahije Sana.⁵⁷

Mišljenje V. Skarića u navedenom djelu, da je naziv župe (nahije) Kamengrad u srednjem toku rijeke Sane zamijenio naziv župe poznate do turskih osvajanja pod nazivom Mrin (Mren),⁵⁸ nije dokumentovano.

Ostaje i dalje otvoreno pitanje gdje je bio grad Sana (Zana) i koju je teritoriju zahvatila župa Sana (Zana). Da li su ostaci starog grada u centru sadanjeg grada Sanski Most na lijevoj obali Sane, temelji sredniovjekovnog grada Sana (Zana), ili se on nalazio negdje u okolini, utvrdiće dalja istraživanja arheologa i istoričara.

ŽUPA MREN (MRIN)

U već navedenom dokumentu iz 1244. godine,⁵⁹ pri nabrananju župa koje čine Donje kraje (krajeve), spominje se i župa Mren (Mrin). Prema dokumentu iz 1315. godine, knez Vukosav Hrvatinić je tada bio u Sanici, gdje se pomirio sa Vukom Obradićem i njegovim saničkim plemenom, s kojim je bio u to vrijeme zavađen.⁶⁰ I u dokumentu iz 1380. godine stoji da su na saboru u Zagrebu bili prisutni i predstavnici županije Mren.⁶¹

Ima još dokumenata u kojima se spominje Mren ili ljudi iz te župe:

— prema dokumentima iz 1334. godine u Mrinu je bila crkva svetog Grgura i pripadala je sanskom distriktu sa sanskim arcidakonom na čelu;⁶²

— u dokumentu iz 1418. godine spominje se Hrvatinić Mrenović, sluga kralja Ostoje;⁶³

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Vladislav Skarić: Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) god., GZM, Sarajevo, 1930. godine, sv. 2, str. 6.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Hazim Šabanović: Bosanski pašaluk, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1959. godine, str. 230.

⁵⁷ Isto, str. 228.

⁵⁸ Navedeno djelo V. Skarića, str. 13.

⁵⁹ Vidi napomenu br. 40.

⁶⁰ Vidi napomenu br. 15.

⁶¹ Vidi napomenu br. 43.

⁶² Marko Vego, navedeno djelo, str. 78—79.

⁶³ Isto., str. 79.

— u Povelji kralja Tome od 22. VIII 1446. godine spominje se mjesto Sanski Mren (Mrin). Dokument kaže da je kralj Toma darovao Mrin braći Dragišićima. Pod vlašću grada Mrina tada su bila sela Klevci (danas Kljevci) i Čapli (danas Čapalj). Prema dokumentu, župi Mrin pripadali su Sanica, grad Mrin i još neka druga manja naselja.⁶⁴

Do 1385. godine župa Mrin je pripadala Hrvatskoj, a od tada Bosni. Gdje se nalazio srednjovjekovni grad Mrin (Mren), za sada je teško utvrditi.

Benedikt Kuripešić u „*Putopisu kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. godine*“⁶⁵ opisuje svoj put od Ljubljane preko Novog Mesta, kroz gradove Hrvatske, potom Kladušu, Krupu i Kamengrad, i piše da su 30. avgusta 1530. godine krenuli iz Kamengrada i „*putovali preko lijepe poljane, pa se onda spu-stili k vodi zvanoj Mren, prešli preko mosta došli do druge vode koja se zove Sanica (Sanitza)*“;⁶⁶ Tu su na malom brežuljku ugledali dva pusta razrušena gradića: Kamenac (Klanenatz) i Liskovac Lisconatz). Opisuje brdo iznad tih razrušenih gradića na lijevoj strani rijeke Sane, dugačko i kamenito, zvano Klemenac (Klemenatz). Pod tim brdom se nalazi jedno mjestance, a prema istoku dva pusta gradića Sekulur i Gursev (Szekollour i Gurseu). U blizini su vidjeli mnogo martoloza i ovčara.⁶⁷

Ovaj podatak o rijeci Mren koji saopštava B. Kuripešić nedvosmisleno potvrđuje da je današnja rječica Dabar srednjovjekovna rijeka Mrin (Mren). Jer, na putu od Kamengrada do Sanice nema druge veće rječice od Dabra (Mrena), izuzev Zelene, ali je ona mogla biti zaobiđena iznad izvora, kuda je vjerovatno jedan od puteva vodio. Nadalje, da su prešli Zdenu, oni bi morali preći još jednu rijeku, današnji Dabar, ali Kuripešić na putu od Kamen-grada do Ključa spominje samo rijeke Mren, Sanicu i Sanu.

SREDNJOVJEKOVNI GRADOVI (prije dolaska Turaka)

Sana (Zana) je srednjovjekovni grad, središte istoimene župe. U nekim dokumentima, od XIII stoljeća pa nadalje, spominje se najprije župa Sana (Zana) i rijeka Sana (Zana), a potom u Povelji iz 1328. godine i grad Sana (. .. *datum in Zana ...*), *kao mjesto u kojem je ta povelja izda ta*.⁶⁸

U gradu Sani (Zani) je bilo i crkveno središte, pa je u njemu bio i arci-đakon koji se spominje u nekoliko dokumenata.

Grad Sana je najprije bio u rukama hrvatske vlastele, a kada su polo-vinom XIII stoljeća i ovi krajevi uključeni u oblast Donji kraji, koja je već bila u sastavu srednjovjekovne bosanske države, došao je pod vlast bosanske vlastele. Prema nekim dokumentima, župa Sana, a to znači i grad Sana, od 1385. godine je u sastavu Donjih kraja, tj. Bosne, kojima su tada vladali Hrvatinići, vazali knezova Šubića.

U grad Sanu je 1404. godine dolazio i bosanski kralj Ostoja i bosanski vojvoda Hrvoje, koji su vladali ovim krajevima.

U Povelji vojvode Hrvoja iz 1412. godine spominje se kao potpisnik nje-gove povelje i Gašpar Dijanišević iz Sane. A u dokumentu od 12. VIII 1434. godine spominje se i Juraj Mišljenović, knez iz Sane.

Kralj Sigismund je 1413. godine grad Sanu sa čitavom župom Sanom -odu-zeo vojvodi Hrvoju i poklonio knezovima Blagajskim, koji su već vladali Ka-mengradom. Zbog toga je vojvoda Hrvoje, zajedno s Turcima, nastavio borbu

⁶⁴ Isto, str. 78—79.

⁶⁵ Benedikt Kuripešić: „Putopis kroz Bosnu, Si biju, Bugarsku i Rumeliju 1530.“, Svjetlost, Sarajevo, 1950. godine.

⁶⁶ Isto, str. 13.

⁶⁷ Isto, str. 13—14.

⁶⁸ Vidi poglavlje „Župa Sana (Zana)“.

⁶⁹ Navedeni rad V. Skarića, str. 6.

protiv Sigismunda. Ali, i pored poraza kralja Sigismunda kod Doboja 1415. godine, župa Sana, a to znači i grad Sana, ostali su još jedno vrijeme pod vlašću kralja Sigismunda, jer ih on spominje i u Povelji iz 1425. godine.

Kako se u „Popisu bosanskih spahija 1711. godine“, dakle za turske vladavine, istovremeno spominju i župa Sana i župa Kamengrad, proizlazi da se grad Sana održao jedno vrijeme i za turske vladavine.

Gdje se nalazi grad Sana (Zana) i šta je s njim bilo padom pod tursku vlast, za sada sigurno ne znamo. Na pitanje da li je grad Sana (Zana) bio začetak današnjeg Sanskog Mosta ili je bio negdje na drugom mjestu i kojem, zasada se ne može sa sigurnošću odgovoriti.

MREN (MRIN) je srednjovjekovni grad, centar istoimene župe u području rijeke Dabar (Mren), kojoj su pripadala i sela Klevci (Kljevci) i Čapli (Čapalj),⁷⁰ 5-7 km južno od Sanskog Mosta.

Prema dokumentu iz 1334. godine, u Mrinu je bila Crkva svetog Grgura, koja je pripadala sanskom distriktu, na čijem je čelu stajao sanski arcidakon.

U povelji kralja Tome iz 1446. godine, spominje se mjesto Sanski Mren.

Gdje se nalazio grad Mren (Mrin)? Da li na Gradini (590 m), udaljenoj 2,5 km od rijeke Dabra (Mrena), 4,5 km od rijeke Sanice i 9,5 km od Sanskog Mosta, gdje su nađeni ostaci jedne tvrđave? Ili na ušću Dabra (Mrena) u u Sanu? Ili na nekom drugom mjestu? zasad to nije moguće utvrditi.

GRADINA U KLJEVCIMA, k. 590, oko 4,5 km udaljena od rijeke Sane, bila je i preistorijska i srednjovjekovna utvrda. Pronađeni su ostaci tvrđave i na istočnoj strani, prema rijeci Sani, temelji četvrtaste kule čije su strane bile duge po 10 metara.⁷¹ Pretpostavka da je tu bio grad Mren nije ni potvrđena ni odbačena.

LUŽAC (LUSCI) srednjovjekovni grad koji se prvi put spominje 1323. godine u povelji bana Stjepana II Kotromanića.⁷² Prema ocjeni nekih istoričara, postojala je i župa Lužac, a prema drugim to mjesto je pripadalo župi Mren.

U dokumentu iz 1351. godine spominje se neki Ratko Lužac.⁷³ U povelji kralja Dabiše iz 1392. godine spominju se Lušci i za njih se kaže da se nalaze u Donjim krajima (Donjim krajevima),⁷⁴ Tada je bosanski kralj Stjepan Dabiša boravio u Lušcima zajedno sa svojom svitom i vojskom i 17. jula 1392. godine izdao jednoj delegaciji Dubrovčana povelju kojom im priznaje sva njihova ranija prava i povlastice. S obzirom na brojnost prisutne vlastele i vojske, vjerovatno se tu pod Grmečom kralj Dabiša spremao da napadne na Ugarsku ili, pak, da dočeka napad ugarske vojske.⁷⁵

Istražujući gdje bi moglo biti srednjovjekovno naselje i grad Lužac (Lušci), došao sam do zaključka da je ono bilo negdje u ataru današnjeg sela Otiš. Naime, u popisima stanovništva, izvršenim za austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom, selo Lužac se spominje kao samostalno naselje sve do 1910. godine, kada je pripojeno selu Lužci Tukbobija.⁷⁶ I ne samo to. I dva susjedna sela su u svom nazivu imali riječ Lužci: Lužci-Palanka i Lužci-Tukbobija, od kojih se naziv sela Lušci Palanka održao do danas.

Prema popisu iz 1879. godine, postojala su sela:

Lužci sa 48 kuća i 256 stanovnika (209 Srba i 47 Muslimana),

Lužci Palanka sa 84 kuće i 546 stanovnika 524 Srbina i 22 Muslimana),

Lužci Tukbobija sa 26 kuć ai 173 stanovnika (173 Srbina) i

⁷⁰ Vidi opis župe Mren i fusnotu 35, 43, 57 do 59.

⁷¹ Prema građi prikupljenoj za Arheološku kartu Bosne i Hercegovine, Zemaljski Muzej u Sarajevu.

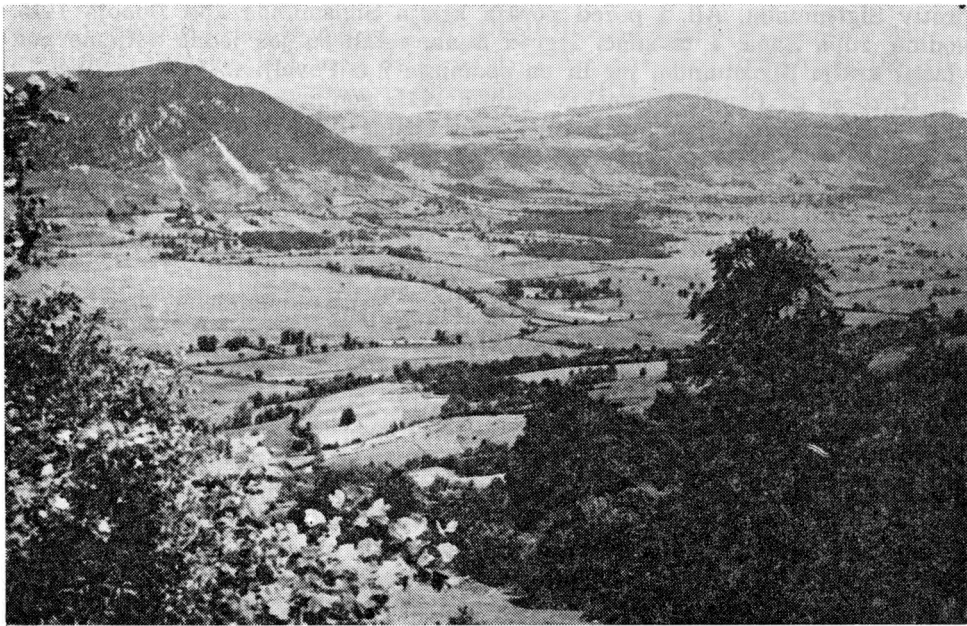
⁷² Marko Vego, navedeno cijelo, str, 70.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Vidi tekst sa napomenom br. 20.

⁷⁶ Vidi „Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine“ za 1879, 1885, 1895. i 1910. godinu, službeno izdanje, Sarajevo, poglavlje za kotar-srez Sanski Most.

Kupasto brdo u lijevom uglu fotografije je brdo Otiš i pod njim istoimeno selo. U ataru toga sela je bio srednjovekovni grad Lužac.

Jelašinovci sa 66 kuća i 407 stanovnika (407 Srba).⁷⁷

Već pri popisu stanovništva izvršenom 1885. godine selo Lušci Tukbobija nema takav naziv već samo Tukbobija, a ostala sela su sa istim nazivima kao i pri ranijem popisu.⁷⁸

Pri popisu stanovništva 1895. godine za selo *Lušci* se navodi da ima zaseoke: Mehmedagići, Pothotiš, Selište, Vojnikovići i *Lušci*, koje ima 67 kuća sa 463 stanovnika (398 Srba i 70 Muslimana), dok selo Tukobija nema zaselaka i ima 38 kuća sa 316 stanovnika (svi Srbi).⁷⁹

Pri narednom popisu, 1910. godine, nema sela Lušci, ali se selo Tukbobija pojavljuje sa 882 stanovnika, što govori da mu je priključeno selo Lušci.⁸⁰

*Sve ovo potvrđuje da se srednjovjekovni naziv mjesta Lužci održao sve do početka XX stoljeća i da su se Lušci nalazili u ataru katastarske opštine tadašnjeg sela Tukbobija.*⁸¹

S obzirom na to da su zaseoci Podhotiš i Vojnikovići u ataru današnjeg sela Otiš, koje se prostire ispod padina brda Otiš, *vjerovatno se i ostaci srednjovjekovnog grada Lušca nalaze u rejonu sela Otiš*. Možda su mu temelji na uzvišenju Lušćić kod ponora Jezernice? Okolno stanovništvo i danas polje između Tukbobije, Otiša i Jelašinovaca zove Lužačko polje, a spomenuto uzvi-

⁷⁷ Popis stanovništva 1879. godine objavljen u službenom izdanju 1880. godine, Sarajevo, poglavlje o srezu Sanski Most.

⁷⁸ Službeno izdanje o popisu stanovništva Bosne i Hercegovine 1885. godine, poglavlje o srezu Sanski Most.

⁷⁹ Službeno izdanje Popisa stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1895. godine, poglavlje o srezu Sanski Most.

⁸⁰ U službenom izdanju popisa iz 1895. godine vidi se da je selo Tuk Bobija imalo samo 316 stanovnika a selo Lušci 468. U popisu od 1910. godine selo Tukbobija je poraslo na 882 stanovnika, dok sela Lušci nema u popisu. To znači da je selu Tukbobija priključeno i selo Lušci: 316 + 468 = 784 stanovnika, dok je 98 novih stanovnika prirast za period od 15 godina.

⁸¹ U službenom izdanju „Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine“, popisa obavljenog 1. maja 1885. godine, navodi se da se selo Lušci nalazi u katastarskoj opštini Tukbobija. **54**

šenje Luščić.⁸² Prema nazivu srednjovjekovnog mjesta Lužac, turska Palanka nedaleko od njega i danas se zove Lušci Palanka.

I u više karata i opisa ovih područja, koji se čuvaju u Bečkom ratnom arhivu, nalazi se i mjesto Lužac, koje je zabilježeno pod 8 imena, pisanih s neznatnom razlikom: *Luxdzi*, *Lusczy*, *Lusci*, *Lusezi*, *Luxtzi*, *Luschi*, i *Lušče* (redoslijed prema starosti naziva).

Najstariji zapis o selu Lušcima je iz novijeg doba. U jednom opisu Bihaća i ovih krajeva iz 1783. godine, uz mnoga druga mjesta, navodi se i tvrđava Sanskimost, zatim selo Luxdzi (Lužci) i Sanica.⁸³

U karti jednog dijela Bosne (današnje Bosanske krajine), vjerovatno iz kraja XVIII stoljeća, ima i tvrđava Lušci (Lusczy).⁸⁴ Pod istim imenom Lušci se nalaze i u planu — karti ovog područja od 17. marta 1789. godine.⁸⁵ To je jedini zapis koji kazuje da su Lušci imali tvrđavu. Prema tome dokumentu, s kraja XVIII stoljeća, proizlazi da se sve do tada održao bar jedan dio tvrđave Lušca, značajnog srednjovjekovnog grada. Da li je on bio na mjestu Gradine iznad sela Otiša, a na padini brda Otiša, koju je zabilježio austrougarski katastar s kraja XIX stoljeća, ili negdje na drugoj strani, utvrdiće daljnja istraživanja, prije svega arheološka.

U dokumentu, opisu komunikacija i mjesta u ovim krajevima, nedatiranom, ali vjerovatno s kraja XVIII ili iz prve polovine XIX stoljeća, na dva mjesta je zapisano ovo mjesto, jednom pod imenom Lusci, a drugi put pod imenom Lusezi.⁸⁸ U tom dokumentu stoji da je mjesto Lušci tada, s kraja XVIII ili početkom XIX stoljeća, imalo 20—25 kuća.

U nedatiranoj karti jednog dijela Bosne između Une i rijeke Bosne, Lušci su zabilježeni kao Luxtzi i locirani bliže rijeke Sane.⁸⁷

U karti koja obuhvata dio tzv. Turske Hrvatske, među kojima Banju Luku, Sanski Most, Jasenicu, Bihać, Ključ, Petrovac i Bjelaj, vjerovatno iz prve polovine XIX stoljeća, ako ne i s kraja XVIII stoljeća,⁸⁸ navodi se i mjesto Lustzi, locirano znatno bliže rijeci Sani nego što je to u svim drugim poznatim kartama.

I u karti „*Das Königreich Bosnien und Servien*..iz 1807. godine, ovo mjesto je zabilježeno pod imenom Luschi,⁸⁹ dok je u karti Bosne i Hercegovine iz 1879. godine zabilježeno kao mjesto pod nazivom Lušče.⁹⁰

Kako je mjesto Lušci na više mjesta približno tačno unijeto u područje gdje se danas nalazi selo Otiš, a samo jednom nešto istočnije od sela Dabra, bliže rijeci Sani, i kako nam pokazuje opis puta koji kroz ovo mjesto vodi od Japre ka Ključu, može se s velikom vjerovatnoćom pretpostaviti da se srednjovjekovna tvrđava Lušci nalazila u rejonu današnjeg sela Otiša.

JAPAR, srednjovjekovni grad u okuci rječice Japar, nedaleko od sela Kozina, u blizini kote 430.

U crkvenom pogledu Japra je pripadala Sanskom distriktu, crkve sv. Marka i sv. Martina u Japri 'de Japri) a spominju se 1334. godine.⁹¹

⁸² Prema kazivanju Mirka Stanica iz Sanskog Mosta, rodom iz Jelašinovac-a, (njegovo pismo autoru od 18. 10. 1972. godine), uzvišenje kod ponora Jezemice zove se Luščić, a obližnje polje — Lušačko polje.

⁸³ Dokument JVQ 23, iz 1783. godine, str. 5, u zbirci karata Bečkog ratnog arhiva.

⁸⁴ Dokument br. B IXa 948, u zbirci karata Bečkog arhiva.

⁸⁵ Dokument br. IXc 902, u zbirci karata Bečkog ratnog arhiva.

⁸⁶ Dokument o mjestima i komunikacijama u Bosni, ime Lusci u gl. No 12 i ime Lusezi u gl. No 16, gdje se kaže da ima 20—25 kuća. U zbirci karata Bečkog ratnog arhiva.

⁸⁷ Dokument K VCII m 6, u zbirci karata Bečkog ratnog arhiva.

⁸⁸ Dokument br. K VII m 11 E, u zbirci karata Bečkog ratnog arhiva.

⁸⁹ Dokument br. B lila 21, u zbirci karata Bečkog ratnog arhiva

⁹⁰ Dokument br. H IVc 318, u zbirci karata Bečkog ratnog arhiva.

⁹¹ Marko Vego: Naselja Bosanske srednjovjekovne države, Svjetlost, Sarajevo, 1957. godine, str. 50.

Kamenje obrušenih kula i zidova i danas stoji na vrhu brda iznad rijeke Japre. Ni danas nije teško odrediti kuda su se protezali temelji zidova i kula ovog srednjovjekovnog grada, o kome ima tek jedan podatak.

KIEVAC, srednjovjekovni grad u području srednjovjekovnog i današnjeg sela Kijeva.

Spominje se u Povelji kralja Tomaša iz 1466. godine, kao grad u župi Sana, a tada je, sa još nekim selima, poklonjen župi Glaž.

U području potoka Jezerinac, koji se ulijeva u Kijevsku rijeku, nalaze se ostaci dviju tvrđava (Veliki Gradac i Mali Gradac), udaljenih jedna od druge samo 300 metara. Bez svestranih istraživanja nemoguće je utvrditi gdje je bio srednjovjekovni grad Kievac: na Velikom ili na Malom Gradcu.

KAMENGRAD, je srednjovjekovni grad, koji je pripadao župi Sana, a bio je u vlasti knezova Babonića Blagajskih, čije je sjedište bilo u gradu Blagaju (desetak kilometara od ušća Sane u Unu). Vjerovatno su ga i sagradili knezovi Blagajski.⁸²

*1 Hamdija Kreševljaković: Kamengrad, Naše starine, VI, Sarajevo, 195S, str. 21.

Srednjovjekovni grad (tvrđava) Kamengrad prvi put se spominje 3. maja 1374. godine u dokumentu kojim se potvrđuje da je pred zagrebačkim Kapitolom izvršena kupoprodaja zemlje kod Kamengrada. Ta isprava u prevodu glasi:

„ ... *Kaptol crkve Zagrebačke potvrđuje da su pred njim Juraj sin Tomin, Jakša sin Petrov, Dragoš sin Radosavljev iz starog Vrsušja*⁹³ *neki komad svog posjeda Zagrade kraj grada meštra Ivana sina pokojnog kneza Dujma Blagajskoga i braće njegove, zvanoga Kamengrad, prodali rečenima meštru Ivanu, Nikoli, Babonjiću i Stefanu sinovima pokojnog kneza Dujma... za deset maraka kraljevskih dinara. Na dan našašća sv. Križa 1374* _____⁹⁴

Kamengrad u crkvenom pogledu je potpadao pod Zagrebačku biskupiju. Tu je postojala katolička župa od XIV stoljeća. Prema podacima, u Kamengradu je bio franjevački samostan, koji su Turci srušili, svakako prije 1530. godine, jer ga Kuripešić ne spominje. Priličan broj fratara koji su živjeli u drugim krajevima bili su rodom iz Kamengrada, odnosno iz tog samostana.⁹⁵

Turci su Kamengrad zauzeli 1463. godine, kada i Ključ, pa su ga neko vrijeme napustili, da bi ga ponovo zauzeli 1499. godine,⁹⁶ ali je od 1503. godine bio stalno u njihovim rukama.⁹⁷

**RUDARSTVO U SREDNJEM VIJEKU
NA PODRUČJU SANSKE I MRENSKE ŽUPE
(do pada pod tursku vlast)**

Tako nema pisanih dokumenata da je u srednjem vijeku rudarstvo bilo razvijeno u ovim krajevima, nepobitno je da¹ se prerada ruda, započeta još u preistoriji u antičkom dobu, o čemu je bilo riječi, i u srednjem vijeku. O tome govori i naziv sela Sasina, nedaleko od današnjeg Sanskog Mosta, i ime potoka koji teče kroz to selo, a takođe se zove Sasina. Nema sumnje da su i selo i pomenuti potok dobili ime prema Šasima, njemačkom plemenu koje se u XII i XIII stoljeć naseil u Transilvaniji, daliašnoj Rumuniji. zajedno s drugim njemačkim plemenima. Sva su tanjemačka plemena dobila zajedničko ime Sasi. U X111 stoljeću neki od njih, bježeći pred Tatarima, došli su u Srbiju i Bosnu. Kako su Sasi bili veoma cijenjeni rudari, domaći vladari su ih obdarivali povlasticama. Oni su znatno razvili rudarstvo u krajevima koje su tada naselili, pa i u području rijeke Sane. U području potoka Sasine i Kruharuše ima tragova ne samo preistorijskih i antičkih, već i srednjovjekovnih talionica željeza.

Prema navodima H. Kreševljakovića, u području Starog Majdana se još u srednjem vijeku, prije dolaska Turaka, proizvodilo oružje i municija, dakle vadena je, taljena i preradivana željezna ruda.⁹⁸

Provalom Turaka u ove krajeve, krajem XV stoljeća, prestalo je vadenje i prerada željezne rude, da bi ih Turci obnovili tek oko 1571. godine.⁹⁹

⁹³ Selo Vrsuće, koje se spominje u navedenoj ispravi, vjerovatno je selo Vrsuše, kako se neživa u prvim austrijskim popisima, a danas samo Vrš.

⁹⁴ Hamdija Kreševljaković: Kamengrad, Naše starine, VI, Sarajevo, 1959, str. 21—22.

⁹⁵ Isto, str. 21 i 31.

Conspectus historicus topographicus et statisticus provinciae ordinis fratrum minorum „Bosnae argentinae, anno 1935“, Beograd, 1936. godine, štamparija Svetlost, str 116/117.

⁹⁶ Isto, str. 22.

⁹⁷ Hazim Šabanović: Bosanski pašaluk, str. 180.

⁹⁸ Hamdija Kreševljaković: Kamengrad, Naše starine, VI, Sarajevo, 1959, str. 32.

•* isto.

SANA I OKOLINA

u XVII i XVIII stoljeću

(pod turskom vlašću)

OPŠTI PREGLED DOGAĐAJA

Is tori ja sanskog područja u prva tri stoljeća turske vladavine je veoma malo istražena. Ono što je poznato vezano isključivo za događaje oko tvrđave i naselja Kamengrad, a nešto kasnije još i tvrđave i naselja Stari Majdan.¹

Turskim osvajanjima ovih krajeva nestaje s pozornice grad Mren (Mrin), koji je do dolaska Turaka bio središte srednjovjekovne župe Mren (Mrin).

Poznati izvori iz perioda turske vladavine ne spominju grad Sanu, pa mu nije moguće tačno odrediti lokaciju, kao ni gradu Mrenu.

I Kad su Turci zauzeli Kamengrad, on je postao sjedište istoimene nahije. koja je obuhvatala dio nekadanje sanske župe. Imao je tvrđavu s vojnom posadom kojom je zapovijedao dizdar, kako je to bilo i u svim drugim turskim gradovima-tvrđavama. U naselju ispod tvrđave administrativne poslove i službu reda obavljao je najprije subaša, a kasnije vojvoda sa svojim ljudima. Polovinom XVI stoljeća, iza 1541. godine, formiran je kamengradski kađiluk,² pa je Kamengrad, u kome je živio kadija (sudija), postao i centar sudske vlasti. Iza 1624. godine, Kamengrad je sjedište i kamengradske kapetanije.³ Pod komandu kamengradskog kapetana spadali su i *Stari Majdan (Madeni Ahen* — *Željezni Majdan) i Vakuj (današnji Sanski Most).*⁴

Do pada Bosanske Krupe u turske ruke (1565. godine), Kamengrad je bio polazna tačka mnogih turskih napada na Hrvatsku. Iz tog perioda, a i kasnije, kada nije imao takvu ulogu, ostalo je dosta podataka o događajima vezanim za njega i njegove ljude.

Već 1499. godine bosanski namjesnik Skender-beg u pismu hercegu Ivanu Korvinu žalili se zbog nasilja koje su Hrvati učinili prodrijevši do Kamengrada, koji su razorili i opljačkali, a dosta ljudi odjeli u ropstvo.⁵ Od tada su upadi hrvatskih četa do Kamengrada bili česti, sve dok se granica turske carevine nije pomakla zapadno od Bihaća, pa još i dalje prema unutrašnjosti Hrvatske. Još češći su bili upadi turskih četa, pa i onih od Kamengrada, na teritoriju Hrvatske, ne samo u ratnim pohodima, već i u relativno mirna vremena, kada ratovi između država nisu vođeni.

ⁿ Krajem decembra 1501. godine mletački poklisar na ugarskom dvoru D. Sebastijan Justinian javlja svojoj vladi da je vojska hercega Ivaniša Korvina prodrla do Kamengrada, mjesta~koje je „... *vrlo naseljeno i obilno svakom vrsti živeža,... gdje su Turci... nalazili sve potrebno za sebe i konje* , kada su se spremali za napad na Hrvatsku.⁶ Hrvatske“ čete su noću, dok~je padao

¹ Najcjelovitiji opis Kamengrada i njegove istorije za turske vladavine dao je Hamdija Kreševljaković u svom radu „Kamengrad“, publikovanom u godišnjaku Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine „NAŠE STAFINE“ sv. VI, Sarajevo 1959. godine, str. 21—34.

Autor ove Monografije o Sanskom Mostu i okolini koristio se podacima iznijetim u ovom. a i drugim publikovanm radovima.

² Hamdija Kreševljaković: Kamengrad, Naše starine, sv. VI, Sarajevo, 1959. godine, str. 23.

* Isto.

⁴ Isto.

⁵ Isto, str. 24.

^e H. Kreševljaković u svom radu KAMENGRAD na str. 23 navodi pismo mletačkog pokli-sara od 21. decembra 1501. godine, koje u prevodu glasi: „... P u k presvijetlog hercega Ivaniša (Duca Zuan Corvino), koji je bio prešao u Bosnu, otišao je do jednog mjesta (terra) zvanog

veliki snijeg, prodrle u Kamengrad, spalile i porobile mjesto, ali tvrđavu nisu mogle zauzeti.

U ljeto J.502. godine Skender-pašin devetnaestogodišnji sin Mustaj-beg napao je i porobio Jajačku banovinu, sa 600 konjanika i 4000 pješaka, ali grad Jajce nije mogao zauzeti.”Tada u pomoć Jajcu dođe s velikom vojskom Ivan Tergeić i 2. jula 1502. godine potuče Turke kod Kamengrada, rastjera ih iz okoline Jajca i snabdije ogladnjeli grad namirnicama i drugim potrebama.⁷

Prema jednom dokumentu, Turci su 1512. godine bili okupili kod Kamen-grada 10.000 vojnika, pa su na strani Austrije vođeni dogovori o protuakciji. Nema nikakvih podataka šta se tada dogodilo.⁸

Maja 1518. godine i hrvatski ban Petar Berislavić je poduzeo pohod protiv Kamengrada, ali bez uspjeha.⁹

Kamengradski vojvoda Belisemps, kako stoji u dokumentu, provalio je sa travničkim vojvodom Durmom i Belis Bašom iz Dubrovnika sa 700 ljudi, 19. februara 1519. godine, na tadanje mletačko zemljište u Dalmaciji i tamo robio i harao.¹⁰

Zbog svih tih upada kamengradskih Turaka u Hrvatsku, na hrvatskoj strani su poduzimane mjere za uništenje Kamengrada. Krajem 1521. godine poslali su austrijskog graditelja Markarta Cenpergera (Marquart Zehenperger) da izvidi kamengradsku tvrđavu i predloži najbolji način njenog uništenja.¹¹

Turci su iz Kamengrada upadali i u krajeve Hrvatske sjeverno od rijeke Save. Tako se iz dokumenta iz septembra 1522. godine saznaje da je 500 Turaka sa konjima prešlo Unu i Savu i haralo u Slavoniji sve do Zagreba. Potom su se preko imanja grofova Zrinskih u današnjoj Baniji vratili u Kamengrad.¹²

Zbog sve veće uloge Kamengrada u pohodima protiv Hrvatske pripremani su planovi za njegovo osvajanje. Aprila 1524. godine grof Nikola Zrinski u pismu donjoaustrijskom vijeću predlaže plan napada na Kamengrad, koji bi on mogao osvojiti za 15 dana ako dobije odgovarajuću vojsku i opremu. Sredinom iste godine vijećalo se u Ljubljani o zauzimanju Kamengrada i Ključa. Smatralo se da bi se Ključ mogao zauzeti za jedan dan, a Kamengrad za 2 ili 3 dana. Međutim, do pohoda na Kamengrad tada nije došlo.¹³

O tadanjem Kamengradu i njegovim ljudima imamo dva kazivanja: iz 1530. i 1531. godine. Prvo je „Itinerarium“ Benedikta Kuripešića,¹⁴ a drugo putopis poslanstva iz 1531. godine.¹⁵

Benedikt Kuripešić u „*Putopisu kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. godine*“ opisuje putovanje izaslanstva Ferdinanda, kralja Austrije, Češke i Ugarske, u Carigrad sultanu Sulejmanu II, radi zaključenja mira ili primirja.¹⁰ U Krupi (Bosanskoj Krupi), koja je tada još bila izvan turske carevine¹⁷, ovu austrijsku delegaciju sačekalo je 5 Turaka iz Kamengrada i

Chivar, što na naš način znači Castel de piera, [tvrđava od kamena — Kamengrad (nap. B. B.)] koje je mjesto vrlo naseljeno i obilno svakom vrstom živeža, kamo su Turci običavali polaziti, kad su htjeli doći u Hrvate i u one strane, i ondje su nalazili sve potrebno za se i za konje . . . “

⁷ Isto, str. 25.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ Hamdija Kreševljaković, n.d. str. 25, navodi prema radu Marina Sanudoa: „Oдношaji skupno vlade mletačke prema Južnim Slavenom“. Kukuljević, Arkiv VIII, str. 74—75.

¹¹ H. Kreševljaković, n.d. str. 25.

¹² Isto.

¹³ Isto.

¹⁴ „Itinerarium“ Benedikta Kuripešića publikovan je kod nas, u prevodu Đorda Fejanovića, pod nazivom „Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. godine“, Svjetlost, Sarajevo, 1950.

¹⁵ H. Kreševljaković, n.d. str. 27.

¹⁶ Izaslanstvo su vodili vitez Josip Lamberg od Šeneberga (Scheneeberga) i vitez Nikola Jurišić, kapetan sv. Vida na Rijeci i Kiseka, a u njemu su bila 23 plemića i 14 posluge i ostalih., ukupno 37 lica. Izaslanstvo nije postiglo ni mir ni primirje.

¹⁷ Krupu su Turci zauzeli tek 1505. godine.

sprovelo ih do svog grada. U dolinu rijeke Japre pred njih je izašao Malkošić (-Mallkosthitz- Malkočević), subaša iz Kamengrada, sa oko 50 dobro naoružanih konjanika.¹⁸ B. Kuripešić navodi da je subaša Malkošić zapovijedao nad oko 200 konjanika i da o njegovim junačkim djelima pjevaju mnogo u Hrvatskoj i Bosni.¹⁹ *Kuripešićeva zabilješka da je kamengradski subaša Malkošić opjevan u narodnim pjesmama, prvi je spomen naše narodne pjesme, pa je taj podatak značajan i za našu kulturnu istoriju.*

Ovo izaslanstvo je pred Kamengradom dočekaao stari Turčin Merusija (Merussia), uz pucnjavu pušaka, pozdravio goste i odveo ih na konačište. Tu su svi zajedno večerali uz veliko veselje.²⁰

Sutradan, 30. avgusta 1530. godine (utorak), produžili su put preko rijeka Mren (Dabar) i Sanica prema Sani i Ključu, i dalje prema Carigradu.²¹

I drugo poslanstvo kralja Ferdinanda I sultanu Sulejmanu u proljeće 1531. godine od Gvozdanskog je došlo do Kamengrada, gdje su ih 11. maja.

Tvrđava Kamengrad, crtež B. Kuripešića objavljen u njegovom putopisu „Itinerarium...“ iz 1530. godine.

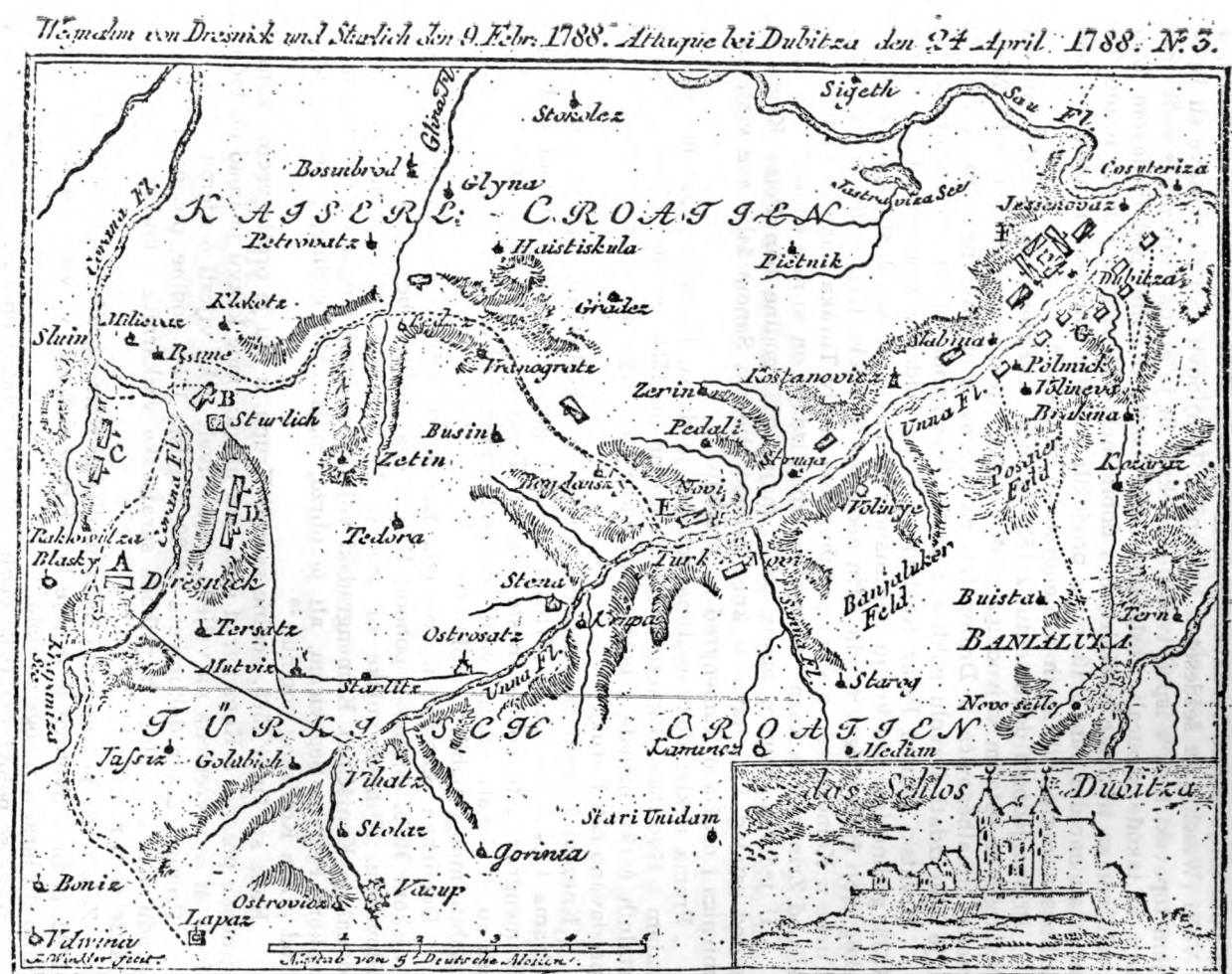
** B. Kuripešić, n.d., str. 13.

¹⁵ Tsto.

¹⁶ IstO.

¹⁷ Isto.

Dio karte bojišta za vrijeme tzv. dubičkog rata, 1708—1791. godine. Na karti je, pored ostalog, unijeta rijeka Čana (Sponna Fl. - Fl. a) a od mjesta Stari Majdan (Stari Unidan), Kamičak (Kaminez) i dr. Prikaz rijeka, raspored naselja i njihovi nazivi nisu tačni, (original u Bečkom ratnom arhivu, br. H III e 2976-1).

na pola milje ispred tvrđave, sačekale vojvode Malkošić i Zehaur (Sehaur), a i Vešli (Weschli) sa šezdesetak konjanika. U njihovu čast sa tvrđave su ispaljeni topovski hici, a ispod tvrđave sačekala ih je grupa janjičara s puškama, koji su takode zapucali. Poslanstvo se utaborilo u dolini pod tvrđavom, bilo posluženo sa tri vrste turskih jela i dobilo nekoliko ovnova i druge hrane. Tu su ostali naredni dan, a 13. maja produžili su dalje. Na čitavom putu do paše vrhbosanskog pratili su ih kamengradske vojvode.²²

Prema jednom dokumentu iz 1536. godine, saznajemo da je tada vojvoda Malkošić sa ostalim vojvodama pratio mrtvo tijelo bosanskog sandžaka Mehmeda Mihalbegovića u Drinopolje, pa njegov zamjenik, neki opaki čovjek, nije htio izdati dozvolu poklisaru kralja Ferdinanda za put do Carigrada.²³

Hrvatski banovi Petar Keglević i Toma Nadasdy pismom od 26. marta 1538. godine javljaju kralju Ferdinandu da Pavle Janković, sluga kneza Zrinskog, koji čuva njegov gradić Zrin nedaleko od rijeke Une, redovno izvještava Turke u Kamengradu o svim poduhvatima protiv Turaka. Iako su banovi tražili od Zrinskog da kazni svoga slugu zbog izdaje, on to nije činio.²⁴

U jednom drugom pismu od 7. maja 1538. godine ban Petar Keglević, pored ostalog, izvještava da knez Zrinski rijekom Sanom šalje sve vrste namirnica i oružja u Kamengrad na prodaju.²⁵

Prema nekim dokumentima poznato je da su Kamengrađani dolazili na sajam u Gvozdainsko knezu Nikoli Zrinskom još 1532. godine.²⁶ Dakle, i pored stalnih čarki, napada i borbi, održavane su i trgovačke veze, a međusobno prodavano čak i oružje.

Knezovi Zrinski su odbijali optužbe da snabdijevaju Kamengrad namirnicama i oružjem. Braća Zrinski su 1540. godine napali i popalili Dubicu i Kamengrad. Iste godine, nešto kasnije, Turci su bili prodrli do Kostajnice, ali su ih Hrvati odbili i gonili do pod Kamengrad. Međutim, tu su ih Turci razbili, mnoge pobili i zarobili.²⁷

Demirhan Španaković, vojvoda Kamengradski, učestvovao je sa svojom vojskom 1545. godine u pohodu Ulamabega i Murat-bega protiv Hrvatske i Slovenije. Njihove vojske su prodrle do Varaždinskih Toplica i Konjskog današnja Konjščina). Kamengradski vojvoda je imao megdan s hrvatskim junakom Petrom Šegovićem, ali je ubrzo, maja 1545. godine, u jednoj borbi kod grada Konjskog poginuo.²⁸

Kada su Turci 1565. godine zauzeli Krupu, u nju je prešla većina kamengradske posade, a Kamengrad gubi onu ulogu i moć kakvu je imao do tada.²⁹ Ipak su se s vremena na vrijeme pojavljivale neke vijesti o njemu.

Prema jednom dokumentu od 29. avgusta 1566. godine, posada u Kamengradu dobila je plaću iz prihoda sarajevske voskarnice i mukata fojničkih i kreševskih rudnika.³⁰

Zabilježen je i događaj kada je dizdar Kamengrada poginuo u svatovima 1692. godine. Svatove je negdje kod Krupe dočekaao vojvoda Mijat Vidaković, ubio dizdara, a mnoge zarobio.³¹

Kada se polovinom 1693. godine nadvila znatna opasnost od Austrijanaca, bosanski vezir je 27. jula 1693. godine naredio jajačkom kadiji da se pobrine o ljudima i konjima koji će u Kamengrad prenijeti pet tovara baruta. Ovaj barut je bio namijenjen i susjedinim turskim palankama.³²

²² H. Kreševljaković, n.d. str. 27.

²³ Isto.

¹⁴ Isto.

²⁵ Isto, str. 28.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ H. Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, str. 28.

³¹ Isto*

³⁵ Isto.

U ljeto 1697. godine, kada su austrijske trupe pod komandom generala Auersperga opkoljavale i napadale Bihać, došlo je do manjeg sukoba između Bihaća i Kamengrada. Boj je zametnulo 120 konjanika popa Marka Mesića i turske čete koje su došle iz kamengradske tvrđave.³³

U dubičkom ratu 1788—1791. godine, koji je započela Austrija protiv Turske napadima na granicu oko Une i u Lici,⁸⁴ vjerovatno su učestvovali i Muslimani sa sanskog područja, koji su dali veoma jak otpor austrijskim četama. Kako je Turska tada izgubila Lapac, Srb, Dubicu, Novi, Gradišku i Cetin, došlo je do povlačenja brojnih muslimanskih porodica sa tog područja, od kojih su se neke doselile i u sansku dolinu.

MARTOLOZI U PODRUČJU SANE

Martoloza je bilo i u krajevima današnje Bosanske krajine, a i u skoro svim područjima Turskog carstva, pa tako i u području rijeke Sane. Kako piše dr Milan Vasić u svom radu „*Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*“³⁵, „*Pripadnici te organizacije su više od tri vijeka obavljali razne službe u korist osmanske vlasti. Naročito značajnu ulogu odigrali su oni kao poseban vojni red u sastavu turskih oružanih snaga u pograničnim oblastima osmanske države u Evropi i kao organizovana policija u sistemu službi unutrašnje bezbjednosti u balkanskim zemljama.*“³⁶ A malo dalje: „*Dokumenti koji se odnose na neke druge naše krajeve pokazuju da su martolosi poticali iz redova povlaštenog stanovništva, pretežno onog koje je uži vaio status vlaha-stočara,*“³⁷

Starješine martoloza su bili:

aga martoloza — zapovjednik jednog džemata martoloza,

vojvoda (rang age martoloza), naziv usvojen od domaćeg južnoslovenskog stanovništva, zatim

harambaša, ćehaja, barjaktar, čauš itd.³⁸

Osim plate u novcu, martolozi su, umjesto njega, dobijali ponekad i timare određene veličine.

Već početkom 1514. godine, nakon što su zauzeli dobar dio Donjih krajeva, odnosno Bosanske krajine, među kojima i Kamengrad sa okolinom, Turci su u daljim pohodima na zapad angažovali martoloze i sa područja rijeke Sane, a i one od Prozora, Mostara, Livna, Unca, Povrbasja i drugih zauzetih krajeva.³⁹

Benedikt Kuripešić na svome putu kroz ove krajeve, u ljeto 1530. godine, susreće martoloze na rijeci Sani idući od Kamengrada prema Ključu.⁴⁰

Zanimljivo je pismo bihaćkih vojnika kapetanu Josipu baronu Turnu, pisano 29. juna 1573. godine. U njemu oni javljaju da se oko Banje Luke, Kamengrada i Krupe (sva tri grada tada u rukama Turaka) skuplja turska vojska pa mole pomoć posadi u Bihaću. U tom pismu, između ostalog, oni navode da su tri junaka išla u izviđanje od Bjelaja do Kamenngrada „*u martoloziju*“, *kako nazivaju teritoriju između Sane i Une*. To govori da su područje oko Kamen-

³³ R. Lopašić, Bihać i bihaćka krajina, Matica Hrvatska, Zagreb, 1890. godine, str. 109—110.

³⁴ Istorija naroda Jugoslavije, II tom, str. 1331.

³⁵ Milan Vasić: „Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom“, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela, knjiga XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 17, Sarajevo, 1967. godine.

³⁶ Isto, str. 7.

³⁷ Isto, str. 43.

³⁸ Isto, str. 65—68.

³⁹ Isto, str. 83.

⁴⁰ Spomenuti putopis B. Kuripešića.

grada, a i dalje na zapad prema Krupi i rijeci Uni, već tada držali martolozi, pa otud naziv za tu teritoriju „*Martolozija*“.⁴¹

Posljednji poznati dokument koji spominje martoloze oko Vakufa (Sanskog Mosta) i Kamengrada je iz 1812. godine.⁴²

Iako u početku organizacija isključivo hrišćana, tokom XVII vijeka Muslimani se sve više uključuju u martoloze, potiskujući hrišćane, da bi krajem XVII i početkom XVIII vijeka bilo zabranjeno hrišćanima da budu martolozi.

KAMENGRADSKI SUBAŠLUK NAHIJA, KADILUK I KAPETANIJA

SUBAŠLUK. U Kamengradu je prije 1530. bilo sjedište posebnog subašlutor Frema poznatim dokumentima, znaju se imena četvorice kamehgradskih subaša, koji su imali i titulu „vojvoda“. Prvi poznati kamengradski vojvoda je bio Belisemps, koji se spominje u već citiranom dokumentu iz 1519. godine.⁴³ Kako ve već rečeno, B. Kuripešić je u Kamengradu zatekao subašu, odnosno vojvodu, *Malkošića*, koji je i 1536. još bio na toj dužnosti.⁴⁴ Vojvoda Malkošić je kasnije postao sandžakbeg i upravljao hercegovačkim i kliskim, a neko vrijeme, vjerovatno i bosanskim sandžakom. On je tada bio inicijator brojnih vojnih poduhvata protiv Hrvatske.⁴⁵

Na položaju kamengradskog vojvode bio je 1545. godine *Demirhan Španaković*, dok je prije 1557. godine na toj dužnosti bio i neki *Mehmed-aga*.⁴⁶

NAHIJA. Kamengrad je do sredine XVI stoljeća bio i sjedište kamengradске nahije, koja je jedno vrijeme pripadala kliškom, a potom bosanskom sandžaku.⁴⁷ U poznatim izvorima i istoriografskim radovima nema detaljnijih podataka o ovoj nahiji.

Prema H. Šabanoviću, nahija Kamengrad i nahija Sana su u sedmoj deceniji XVI stoljeća pripadale kadiluku Novosel (Petrovac). Međutim, kako je ubrzo osnovan i kamengradski kadiluk, ove nahije su prešle u njegov sastav.

⁴¹ R. Lopašić: Bihać i bihaćka krajina, Matica Hrvatska, Zagreb, 1A90. godine, str. 305.

Početak pisma glasi:

„Uzmnožni i uzveličeni nam vazda u sem milostivi gospodine. Službe naše ponizno preporučenie vašemu gospoctvu kako gospodinu. Po tom vaše gospoctvo neka znate, kako se prigodi, pokle je gospodin Šarar tamo k vam prošav, da su bili odovle na put *u martaloziju* prošli tri junaci: on Filip gospodina Sarara, Jurak,, Vukšin brat, i kneza Gašpara Križanića Jurak. Ter su bili na onu stranu k Belaju prošli, pak odone doli niže mimo Krupu u Kamen-šrad, ter na istini povidaju, da su nikuliko dan očima gledali prez prestano veliku vojsku s oružjem i znstavami pišce i konike od Kamengrada, od Krupe i od Banaluke i oda vse zemle vidili u Belaisko pole, varveći i onde se kupeći.

Pak su onde negdi uhitili jednu Vlašku divičicu, jednog vlašskog kneza kćer, ka e i parvo b'la rob'ona u našoj zemli, i dopejali su je u Biliać. I ona povida, *da e bil voivoda ne bratu od begove strane zapovidał, da barže vsoi onoi onde oholu zemli i župi na voisku zapovi, a on jlm ni biv onako na barzu zapovidał*, a Turci došadči tako su ga on čas pr<ed negowm hižom pred vrati na kolac nabillđ. .

Iz priče zarobljene vlaške djevojčice, kćeri vlašskog kneza, vidi se da vlasi — martolozi nisu rado išli vojevati za Turke, pa su otezali sa okupljanjem martoloza. Zato je neimenovar vlaški vojvoda nabijen na kolac pred vratima svoje kuće.

Podvukao B. B.

⁴² Dr Milan Vasić n.d. str. 102.

⁴³ Vidi tekst uz napomenu 10.

⁴⁴ Vidi tekst uz napomenu 18.

⁴⁵ Istorija naroda Jugoslavije, II tom, Zagreb, 1959, str. 134.

⁴⁶ H. Kreševljaković: Kamengrad, str. 30.

⁴⁷ Hazim Šabanović: Bosanski pašaluk, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XIV, Sarajevo, 1959, str. 180.

KADILUK. Oko 1574. godine u Kamengradu je sjedište kadije. Kadiluk jepripadao bosanskom sandžaku, o čemu govori dokument iz navedene godine. Kadiluk u Kamengradu je osnovan najverovatnije između 1562. i 1574. godine.⁴⁸

Kamengradski kadiluk je od prvih dana postojanja imao u svom sastavu nahije: Kamengrad, Sanu ili Ključ, Sanicu i Bilaj—Bjelaj. Budući da se u dokumentima navodi da su na teritoriji ovoga kadiluka bili i gradovi: Kamengrad, Pećigrad, (turski Mihalpekler), Mala i Velika Kladuša, Podzvizd, Vranograd (Vranograč), Todornovi, Bužim, Stijena, Madeni Atik (Stari Majdan), Sana (Ključ), Bilaj-Bjelaj, Jezerski, Krupa, Otoka (Ada-i Kebir), Džisri Sana, Ostrožac i Cazin, proizlazi da su kamengradskom kadiluku pripadale još neke nahije i gradovi u porječju Sane, Une i njihovih pritoka. Kako je polovinom XVII stoljeća osnovan kadiluk Jezero, njemu su pripojene nahije kamengradskog kadiluka: Sana ili Ključ⁴⁹ i Bilaj-Bjelaj.⁵⁰

Kamengradski kadiluk je jedno vrijeme pripadao kliskom sandžaku, u čijem sastavu je ostao do formiranja bihačkog sandžaka. U toku XVII stoljeća ovaj kadiluk je imao nahije: Kamengrad, Unac, Bilaj (Bjelaj), Vodenica, Ključ, Sana, Soko i Sanica. Sa ovim nahijama kamengradski kadiluk je priključen bihačkom sandžaku, kada je on osnovan, i ostao u njegovom sastavu sve dok je postojao (do 1711. godine).⁵¹

Nakon ukidanja bihačkog sandžaka, 1711. godine

Sjedište kamengradskog kadiluka je najprije bilo u Kamengradu ali je kasnije, najverovatnije već krajem XVI stoljeća, preneseno u Madeni Ahen (Gvozdeni Majdan), u kojem se u to vrijeme eksploatisala željezna rudača. Međutim, naziv kadiluka je i dalje ostao prema Kamengradu — kamengradski kadiluk.⁵²

Nakon ukidanja bihačkog sandžaka, 1711. godine, reorganizacijom bosanskog pašaluka, Kamengrad je postao središte novog kadiluka, kakav su status imali i Banja Luka, Bihać, Jajce i dr. Njegovo sjedište je i dalje bilo u Starom Majdanu (Madeni Atik), kako su ga veći i Turci počeli nazivati. Tada je kadilukKamengrad obuhvatao ove župe i gradove: Kamengrad, Pećigrad (tur Mihalpekler), Sturlić, Mala Kladuša, Velika Kladuša, Podvizd, Vranograd (Vranograč), Todornovi, Bužim, Stijena, Stari Majdan (Madeni-i Atik), *Sana (Ključ)*, Bilaj, Blagaj, Jezerski, Krupa, Otoka (Ada-i Kebir), *Most na Sani (Džisri Sana)*⁵³, Cazin i Ostrožac.⁵⁴

↪ Isto.

↪ Prema H. Šabanoviću, koji navodeći nahiju „Sana ili Ključ“, piše „Sana/KLjuč“ ili „Sana ili Ključ“, izlazi da je današnji Ključ i u to vrijeme imao takav naziv., jer se, po njegovom mišljenju, ta nahija priključila kadiluku Jezero kada je drugom polovinom XVII stoljeća osnovana. Kako autor ovdje ne navodi grad Sanu. a niti Vakuf (današnji Sanski Most), ostaje otvoreno pitanje šta je bilo s gradom Sanom i da li je tadu grad Vakuf tada sagrađen j<i obnovljen ili početkom XVIII stoljeća, kanio to tvrdi H. Kreševljaković (Isorija naroda Jugoslavije, II tom, str. 1329).

⁵⁰ H. Šabanović, n.d. str. 181.

⁵¹ Isto, str. 228.

⁵² Isto, str. 181.

⁵³ H. Šabanović u svom djelu „Bosanski pašaluk“ (str. 181., 230) prevodi „Džisri Sana“ sa Sanski Most, što nije tačno, jer je Džisri Sana — Most na Sani, a to je most ispod kule i odžaka u selu Tomini, a ne današnji Sanski Most. Pri nabrananju župa i gradova kamengradskog kadiluka H. Šabanović poistovećuje grad Sanu sa Ključem, pa piše „Sana (Ključ)“, dok tu ne navodi grad Vakuf (današnji Sanski Most), niti srednjovjekovni grad Sanu koji je morao postojati u početku XVHT stoljeća. Zanimljivo je da H. Šabanović u spisku nahija kamengradskog kadiluka (str. 228) nabraja Kamengrad, Unac, Bilaj (Bjelaj), Vodenicu, Ključ, Sanu, Soko i Sanicu, dakle, navodi kao posebne gradove i Ključ i Sanu. Kako nigdje kasnije ne navodi grad Sanu, niti grad Vakuf, tursko ime za naselje gdje je sadanji Sanski Most, ako je tačno to nabrananje gradova iz kraja XVI sitoljeća, *moglo bi se zaključiti da je današnji Sanski Mosti srednjovjekovni grad Sana!*

⁵⁴ H. Kreševljaković, n.d. str. 181.

Ako izvore na osnovu kojih je H. Šabanović naveo nahije i gradove u sastavu kamengradskog kadiluka prihvatimo kao tačne, onda se nameće zaključak:

— Jedno vrijeme Ključ se zvao i Sana, i to u prvo vrijeme turske vladavine ovim krajevima, pa otud H. Šabanović piše „*Sana (Ključ)*“.⁵⁵ To ukazuje na mogućnost da je grad Sana, koji je u srednjovjekovnoj Bosni imao značajnu ulogu, poslije dolaska Turaka vjerovatno neko vrijeme opustio. Zbog toga nahiju Ključ nazivaju i Sana.

— *Kako se nigdje u tim dokumentima iz XVI vijeka ne spominje grad Vakuf* (najstariji pomen o njemu je u opisu Bosne iz 1626. godine, a drugi u izvještaju zastavnika Božića iz 1785. godine),⁵⁶ *te kako su u sastavu kamengradskog kadiluka*, dok je bio u sastavu bihačkog sandžaka, potkraj XVI Stoljeća i kasnije, *bile nahije i Kamengrad, i Ključ, i Sana, i Sanica*,⁵⁷ *proizilazi da je nahija Sana, a time i njen grad Sana bio grad koji su Turci kasnije nazvali Vakuf, a još kasnije Sanski Most.*

KAPETANIJA. Radi odbrane zemlje Turoi u XVI stoljeću počinju stvarati kapetanije, pogranične teritorijalne jedinice pod komandom zapovjednika koji su se zvali kapetani.⁵⁸ Jedna kapetanija je činila vojnoodbrambeni utvrđeni prostor, sa osloncem na jedan ili više utvrđenih gradova, tvrđava. Dizdari tvrđava i zapovjednici većih ili manjih utvrda (kula, čardaka, palanki) bili su potčinjeni kapetanima. Kapetani su imali i svoju vojsku, s kojom su branili određenu graničnu teritoriju, ali i sa kojom su učestvovali u svim ratovima i poduhvatima koje su bosanski sandžakbezi poduzimali protiv Hrvatske, Ugarske i Mletaka.

Kamengrad je postao sjedište istoimene kapetanije iza 1624. godine. Vjerovatno je tada sagrađen tzv. Donji Grad, ili Palanka, kako tamošnje stanovništvo zove ostatke donje tvrđave.⁵⁹

Prema sačuvanim dokumentima, znaju se imena samo dvojice kamengradskih kapetana prije nego što je i kapetanija prešla u Stari Majdan. To su: *Omer aga* (1694) i *Ibrahim aga* (1699).⁶⁰

U drugoj polovini XVIII stoljeća prenijeto je sjedište i kapetana iz Kamengrada u Stari Majdan. Tako je ovaj nekad tvrdi grad krajem XVIII stoljeća izgubio do tada značajnu ulogu. O tome svjedoči i opis Bosne iz toga vremena, čiji se autor ne zna, a u kome se Kamengrad i ne spominje.⁶¹

Prema popisu srednjovekovnih gradova u Bosni iz 1833. godine, u Kamengradu su tada bila samo 3 topa.⁶²

I danas se na brdu iznad sela Kamengrada nalaze ostaci ovog grada — tvrđave. Sačuvani su dijelovi nekih zidova i kula, ali se zidovi svakim danom obrušavaju i kamenje pada niz stijene u duboku dolinu potoka Grabara pod njim. Sačuvani su i dijelovi zidova, tzv. podgrada ili palanke, objekta koji se nalazio izdvojeno od tvrđave, na padini ispod nje.

⁵⁵ Isto, str. 230.

⁵⁶ Vidi napomenu 34.

⁵⁷ H. Šabanović, n.d. str. 228.

⁵⁸ Istorija naroda Jugoslavije, II tom, str. 120—130.

⁵⁹ H. Kreševljaković: Kamengrad, str. 23.

⁶⁰ Isto, str. 31.

⁶¹ Dok H. Kreševljaković u svom radu „Stari bosanski gradovi“ (str. 28) piše da je preseljenje kadije i kapetana iz Kamengrada u Stari Majdan izvršeno u drugoj polovini XVIII stoljeća, Hazim Šabanović u „Bosanskom pašaluku“ (181 str.) piše da je to preseljenje, izgleda, izvršeno još prije kraja XVI stoljeća. Vjerovatnije su navodi H. Kreše vi j ako vića, jer se na jednom drugom mjestu navodi da je stari Majdan, vjerovatno, sagrađen oko 1750. godine, pa je tek tada mogio doći i do preseljenja.

•* H. Kreševljaković: Stari bosanski gradovi, str. 28.

NAHIJE I ŽUPE SANA I KAMENGRAD

Da su uporedo postojale nahija Sana i nahija Kamengrada potvrđuju dva turska deftera (popisna iista). Odlomak jednog je ranije publikovan, a odlomak drugog je tek nedavno preveden. Popis nahije Kamengrada, defter iz sedme decenije XVI stoljeća (prevodilac i objavljiavao nisu naveli godinu), koji je objavio Hamdija Kreševljaković u svom radu „Kamengrad“, nabraja sela i ziratne zemlje nahije Kamengrada: Podvidačina, Pobrižje, Gorica, Kijevo, Čepla, Modra, Podkraj, Tomina Polje, Tomina, Slatina i dr.

Popis nahije Sana u drugom defteru je nedavno preveo dr Milan Vasić i dopustio mi da se njime koristim u ovom radu. I on je iz istog stoljeća i iste decenije kao i prvi samo što se zna kada je pisan — 1568, godine! U njemu je *i popis nahije Sana u Livi Bosna*, u kojem su navedena sela i ziratne zemlje oko današnjeg Sanskog Mosta: *Oštra Luka, Sasina, Stratinska, Čarakovo* i dr.

Kako su oba deftera pisana iste decenije i kako svaki navodi druga sela i ziratne zemlje, sigurno je da nije riječ o jednoj već o dvije nahije, što se, konačno, vidi i iz samih naslova poglavlja ovih deftera. *Dakle, postojale su dvije nahije: sanska i kamengradska.*

Prema ovim popisima izlazi da nahija Kamengrad zahvata područje zapadno, sjeverno i južno od Kamengrada, i nešto teritorije istočno od njega: Pobrežje i neka sela na desnoj obali rijeke Sane, a južno od današnjeg Sanskog Mosta: Tominu, Kijevo i Čaplje.

Nahija Sana zahvata sela s obje strane riječe Sane, a sjeverno od današnjeg Sanskog Mosta (koji defter ne spominje): Oštru Luku, Sasinu, Stratinsku i Čarakovo.

Kako je veoma teško tačno prevesti nazive sela i ziratnih zemalja u navedenim propisima, a još teže tačno ih locirati, nemoguće je pobliže navesti granice ovih dviju nahija.

I u nekim kasnijim dokumentima nalazimo podjelu na dvije župe: Sanu i Kamengrad.

Prema već spomenutom „*Popisu bosanskih spahija 1711. godine*“, koji je objavio V. Skarić, proizilazi da su Turci zadržali nazive „župa“ i da su još u prvoj polovini XVIII stoljeća postojale i župa Sana i župa Kamengrad. U to vrijeme u bosanskoj livi je nahija Brod (Zenica), koja je zahvatala veliko područje u slivu rijeke Bosne, zatim rijeka Vrbasa, Sane i Une. Pored ostalih, u tom dokumentu se navode i župa Novi, župa Sana i župa Kamengrad.⁶³ Iz ovog dokumenta se vidi da je grad Novi, na Uni, postao središte novoformirane župe. I dalje postoji župa Sana i u njoj selo Blagaj,⁶⁴ što znači da postoji i grad Sana (jer su župe dobijale nazive prema gradovima) i župa Kamengrad.

⁶³ Početkom XVIII stoljeća, tj. 1711. godine, bosanska liva se dijelila na četiri nahije: Novi Pazar, Pavle, Šaraj i Brod. U nahiji Brod (Zenica) bili su manji nahijski dijelovi, koje V. Skarić naziva župe: Visoko, Bobovac, Brod, Lašva, Vrhlašva, Jajoe, Vrhovina, Kotor, Banja Luka, Tešani, Maglaj, Dobor, Kobaš, Dubica, Kostajnica, Novi, Sana i Kamengrad. Budući da je Ključ tada bio u sastavu nahije Hlivno (Livno) u livi Klis, nejasno je koja teritorija tada nosi naziv Sana, jer, kao što vidimo, postoji župa Kamengrad. Tu ne jasnoću pojačava i to što se u nekim dokumentima Ključ istovremeno zove i Sana, kako to čini H. Šabanović u svom djelu „Bosanski pašaluk“, gdje župe Sanu i Ključ poistovećuje, pa piše „... Sana ili Ključ ...“ V. Skarić je u navedenom djelu jasno odvojio naniju (župu) Ključ od nahije (župe) Sana, uz napomenu da su postojale i nahije Kamengrad Sanica, Soko i dr. On piše:

„... Sana je također stara hrvatska župa, a spojila se s Bosnom pri kraju 14. vijeka. U našem spisu spominje se njeno ime samo jedanput i u njoj selo Blagaj, te se vidi da su obje župe, stara i turska, identične.“

U tom radu V. Skarić smatra da je naziv župe (nahije) Kamengrad u srednjem toku rijeke Sane zamijenio naziv župe poznate do turskih osvajanja pod nazivom Mrin (Mren). V. Skarić: „Popis bosanskih spahija 1711. godine“, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1930. godine, separat, str. 6.

⁶⁴ Isto, str. 13.

Nije isključeno da joj je još tokom XVI stoljeća došlo do podjele teritorije stare sanske župe na dvije župe (ili nahije): sansku i kamengradsku, zbog porasle uloge Kamengrada, ali se zadržala i župa Sana, zbog već stoljetne tradicije grada Sane (i župe Sana).

Kako u drugoj polovini XVIII stoljeća i početkom XIX stoljeća, do ukiđanja kadiluka, u poznatim dokumentima nema spomena o sanskoj i kamengradskoj župi (ili nahiji), i dalje je nemoguće tačno locirati grad Sanu kao središte istoimene župe ili nahije.

Ni formiranje mudirluka (srezova), polovinom XIX stoljeća, pa time i mudriluka u Starom Majdanu, ne razjašnjava ovaj problem. Dalja istraživanja, prije svega turske istorijske građe, vjerovatno će omogućiti da se tačno locira grad Sana i obilježe granice župa (nahija) Sana i Kamengrad.

KAPETANIJA DŽISRI-SANA

Kapetanije u pograničnim krajevima Bosne i Hercegovine, među kojima i kamengradska, imale su imena prema gradovima, a samo dvije prema rijekama. odnosno mostovima koje je čuvao kapetan sa svojom vojskom. Jedna takva kapetanija se zvala „*Džisri-Sana kapetanija*“, a druga „Džisri-Tara kapetanija“ (Džisrum, arapski — most). Prva je bila u selu Tomini kod Sanskog Mosta i dobila je ime prema mostu na rijeci Sani, koji je tu postojao. Sličan most je bio i negdje na rijeci Tari. Ove dvije kapetanije na svojoj teritoriji nisu imale nijedan grad. U Tomini je umjesto grada (tvrđave) bila samo kula.⁶⁵

Kapetani su bili iz porodice Kurbegovića, koji su u Tominu došli nakon pada Knina u mletačke ruke. Prema jednom dokumentu s kraja XVIII stoljeća, kulom i mostom je gospodario Kurbeg-kapetan (praotac današnjih prijedorskih Kurbegovića).⁶⁶

Prema nekim dokumentima prvih godina XVIII stoljeća, kapetan u Tomini je imao oko 100 vojnika s kojima je čuvao most na Sani. Iz izveštaja jednog austrijskog uhode iz druge polovine XVIII stoljeća saznaje se da su na kuli bila 4 gvozdene topa.⁶⁷

Kako je susjedni grad Kamičak pripadao ključkoj kapetaniji, a Vakuf (današnji Sanski Most) sa okolnim selima kamengradskoj kapetaniji, džisri-sanska kapetanija je imala veoma malu teritoriju.

Iako je ova kapetanija teritorijalno bila mala, ipak je davala svoj dio vojnika u zajednički korpus bosansko-hercegovačkih kapetanija (jeumijeli ve me-ašli jerlu kol — dnevničara i plaćenika, vojnika mjesnog kola), u narodnoj pjesmi nazvani jerlukuli.⁶⁸

Prema dokumentima se vidi da je 1790. godine džisri sanski kapetan bio sa 21 vojnikom u borbi kod Kladuše i da je ova kapetanija 1829. godine dala 10 vojnika u carski korpus pod Vidin, za rat protiv Rusije. Vojnici ove kapetanije učestvovali su i u drugim ratovima XVIII stoljeća.⁶⁹ Zapovjednici i vojnici i vojnici džisri-sanske kapetanije jedno vrijeme su dobijali platu (1782. i 1783. godine) od prihoda skele u Zadru, što ih je prikupljala Turska, odnosno vezir u Bosni i Hercegovini.

Veoma je malo podataka o kapetanima ove kapetanije. Prema jednom mahzaru iz Mostara oko 1730. godine, u džisrisanskoj kapetaniji je bio Sulej-

⁶⁵* Hamdija Kreševljaković: Kapetanije u Bosni i Hercegovini, str. 13.

⁶⁶ Isto, str. 199.

⁶⁷ H. Kreševljaković: Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini, Naše starine, sv. II, Sarajevo, 1954. godine, str. 84.

⁶⁸ H. Kreševljaković: Kapetanije u Bosni i Hercegovini, str. 31.

man-kapetan. Na čitanju fermana u Sarajevu 1784. godine, koji govori o zahtjevu Austrije da joj Turska preda 26 gradova na lijevoj strani rijeke Une, bio je i neki Sulejman-beg, zastupnik kapetana.⁷⁰

U 1796. i 1812. godini spominje se kapetan Mustafa -beg, koji je umro 1813. godine. Njega je naslijedio Murat-beg na dužnosti kapetana džisri-sanskog, koji je bio sin bihačkog Rustem-bega. On je zajedno sa bihačkim i ostrožackim kapetanima napao na Tržac, pa je smijenjen s dužnosti kapetana, o čemu postoji ferman od 27. septembra 1822. godine. Tada je za kapetana imenovan Husein-beg, sin Hasan-bega Čekića, koji je najverovatnije bio posljednji kapetan u ovoj kapetaniji, jer su kapetanije ukinute 1835. godine. Čekići su se tada preselili u Vakuf (današnji Sanski Most), dok su raniji kapetani Kurbegovići nešto prije ukidanja kapetanija preselili u Prijedor⁷¹

OBNOVA RUDNIKA I TALIONICA

Iako je na području oko rijeke Sane, naročito oko današnjih sela Sasine i Starog Majdana, rudarstvo bilo razvijeno i u preistoriji i antici, pa i u vrijeme srednjovekovne bosanske države do pada ovih krajeva pod tursku vlast, vađenje ruda i njihovo taljenje i prerada obnovljeni su pod Turcima tek oko 1571. godine. O tome postoje tri dokument ana turskom jeziku, koja je publikovao H. Kreševljaković u svom radu „Kamengrad“.⁷² Prvi dokument, nedatiran, upućen bosanskom sandžakbegu, glasi:

„Zapovijed. Bosanskom Begu,

*U blizini tvrđave Kamengrada irr*a stari željezni majdan koji je ostao iz doba kršćana, u kojem se mogu izljevati topovska taneta. Bosanski i kliški begovi, neka im je trajna njihova čast — poslali su pisma i izvijestili da bi to bio jedan vrlo dobar rudnik ako bi se pokazala spomenuta ruda, te da bi ga trebalo staviti u rad. To se mjesto nalazi kao zijamet u ruci Osmana koji se u to razumije. Oni su spremili i jedan primjerak toga željeza. Pošto je to vrlo dobro željezo, izdao sam zapovjed, da spomenuti rudnik ima da proradi... Navedenom Osmanu izdata je po šeriatu zapovjed u pogledu zijameta.*

Da se taj rudokop stavi u rad postavljen je i poslan Mehmed, jedan od zapovijednika topdžija mog visokog dvora. A naziru smederevske mukate i eminu rudničke carine poslata je zapovjed da bez manjkavosti pošalju sve ono što je potrebno za rudnik: radnika, zatim onih koji izljevaju rudu, „Derice“, kalufa i kazmi, lopata i ostalog oruđa, sve što je potrebno. Koliko bude dovoljno seljaka koji bi htjeli da rade u tom rudniku, pod uvjetom da budu oslobođeni od divanskih nameta i običajnih tereta, i koje oni odaberu, treba da pregledate i izvijestite.

U vezi s tim, zapovijedio sam, kada ovo stigne, da uputite navedenom Osmanu sposobna čovjeka i da ga pošaljete eminu majdanske carine i njegovu naziru. Sve što bude potrebno za otvaranje i stavljanje u rad navedenog rudnika, bilo radnika i majstora, bilo kazmi, lopata kalufa i ostalih potreština i drugog što je važno, treba da tražite i primite po spisku. Čim nađete za shodno, odmah otpočnite rad u navedenom rudniku.

U selu, u blizini toga rudnika, koliko bude dovoljno kuća da rade u tom rudniku, pod uvjetom da budu oslobođeni divanskih nameta i običajnih tereta, pomno ispitajte zajedno s vještacima i tamošnjim kadijom i izvijestite, da bi se prema tome mogle izdati zapovijedi.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto.

⁷² H. Kreševljaković: „Kamengrad“, str. 32-33.

Staviti što prije u rad navedeni rudnik spada u važne predmete vjere i države. Treba da se kako treba postarate i da uložite sva nastojanja da se što više taneta izlije.

Poslata je zapovjed Kliškom (Bihaćkom) Begu, da vas pomogne u svemu što bude potrebno. Vi se sporazumite i zajednički nastojte da se rudnik stavi u rad.“

Kako je drugi dokument datiran 1571. godine, i govori o novootvorenom rudniku, proizilazi da je navedeni dokument nešto stariji, odnosno da je pisan prije ovog datiranog dokumenta, prije 1571. godine. Drugi dokument u prevodu glasi:⁷³

„Zapovjed Bosanskom Begu,

*U pogledu stanovnika sa sela, koji su postavljeni za rad u novom rudniku na mjestu zvanom Godrevička u blizini Kamengrada, koji spada u tvoj sandžak, a u kojem ima da se proizvode topovska taneta i zrna za „zarbazen“ (topovi za rušenje tvrđava), naredio sam da se stane u kraj onim koji zanemaruju i olako uzimaju posao i da se koliko je moguće pruži pomoć. Naredio sam: kada dođe (ova zapovjed) da se ne dozvoli nikome od stanovnika sa sela, koji su postavljeni za rad u navedenom rudniku, da zanemaruju i da olako uzima posao. Treba da ih prisiliš da pristupe izvršenju posla koji im je naređen. A i ti sam treba, koliko je god to moguće, da istinski pomogneš i da se zauzmeš da se rudokop oživi i da proradi. Tako da znaš. Godine 979“.*⁷⁴

Treći dokument je pismo koje je sultan poslao glavnom livcu, 15.XI 1571. godine, i u prevodu glasi:

Glavnom livcu (dokudžu baši) zapovijeda se slijedeće:

Kliški sandžakbeg poslao je mojoj sretnoj Porti pismo i izvijestio da se između gradova Ključa i Kamengrada, koji pripadaju kliškom sandžaku, pojavio željezni majdan. Očevdci koji su ga obavijestili kažu da se ovdje mogu proizvoditi topovska zrna kakva se proizvode u majdanu Bah koji pripada Smederevu. Budući da je on svojim Hamom (izvještajem) tražio da se pošalje nekoliko majstora, koji će izlivati zrna za topove, što se onamo nalaze, naređujem da se pošalje 5 livaca i zapovijedam slijedeće:

*Kad prispije ova zapovijed, pošalji prema mojoj naredbi pet majstora od onih carskih livaca koji su vješti u livanju zrna, neka idu i služe u spomenutom majdanu. Godine 979, 26 džumada H.“*⁷⁵

Ovaj rudnik u području današnjeg Starog Majdana, bio je jedini rudnik u kliškom sandžaku. Od izvađene i istopljene rude Turci su u Starom Majdanu pravili topovska zrna, a kasnije i oružje i drugo oruđe, nadaleko cijenjeno.⁷⁶

Svi rudari i topioničari, kao i kovači u samokovima, bili su isključivo katolici. Prema dokumentima iz XVI i XVII stoljeća, rudari su bili veoma povlašteni i dobro su živjeli. Tako bosanski biskup Olovčić izvještava papu 1675. godine da rudari i kovači u sanskom kraju dobro žive, pa su obijesni i provode poligamiju.⁷⁷

Prema navodima dra Vinka Mikoljija, koji je proučavao istoriju rudarstva u Bosni, prebjegli radari iz Bosne, vjerovatno sa sanskog područja, omogućili su Zrinskom da otvori 17 željeznih majdana u Gvozdanskom.⁷⁸

⁷³ Isto, str. 32.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto, str. 32-33.

⁷⁶ Isto, str. 33, i

Istorija naroda Jugoslavije, II tom, str. 148.

⁷⁷ Dr J. Jelenić: Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevac (1437—1878), Starine, XXXVI. Zagreb, 1919. godine, str. 136.

⁷⁸ Dr V. Mikolji „Rudarstvo Bosne za turskog gospodarstva“, Kalendar NAPREDAK, za 1945. godinu, Sarajevo, str. 163.

Vađenje i topljenje željezne rude nastavljeno je i u XVIII stoljeću u Starom Majdanu i okolini u pećima zvanim duvaonice ili rudnice, a njena pre-rada u naročitim kovačnicima zvanim samokovi ili majdani.⁷⁹

Uz opadanje moći turskog carstva, u XVII stoljeću i kasnije, i rudarstvo je slabilo. U to doba u Bosni je radilo samo 6 rudnika gvožđa, od kojih su dva bila na ovom području: u Majdanu (Starom) i Sasini.⁸⁰

Rudarska tehnika u sanskim rudnicima je bila znatno zaostali ja nego u ostalim rudnicima u Bosni. U Majdanu su peći za topljenje rudače bile naj-manje svega 3 metra visoke, a i najprimitivnije. Tada su u Varešu peći bile visoke 8, a u Kreševu 11 metara. U majdanskim i sasinskim topionicama za 24 sata prerađivano je 10 tovara rudače u svakoj peći, od koje se dobij alo do 250 kg gvožđa. Da bi se istopilo 10 tovara rudače, trošeno je 15 tovara ću-mura.⁸¹

SREDNJOVJEKOVNO STANOVNIŠTVO, NASELJA I TVRĐAVE

U srednjem vijeku feudalci su stanovali u dvorcima koji su bili građeni kao tvrđave. Nakon turske okupacije Bosne nestalo je ovih dvoraca-tvrđava. Turci su ih preuredili u naselja-gradove u kojima su držali vojnu posadu.⁸²

Turska feudalna gospoda je po svojim spahilucima (imanjima) gradila kamene dvorce (kule) na više katova i u njima stanovala, a kada je bilo potrebno iz njih se i branili.⁸³

Uz spahijske kule građene su posebne zgrade, tzv. odžaci ili konaci. Dok je kula redovno građena na više spratova, odžaci su uvijek bili jedno-spratne drvene zgrade.⁸⁴

Takvi gradovi, kule i odžaci bili su i na sanskom području. Poznatiji gradovi su Kamengrad, Mren, Kamičak, Vakup (Sanski Most), Stari Majdan i Japra, a kule Miralimova kula (Tomina), Cerića kula (Brdari), kula u Lip-niku, Kula u selu Kamengradu, Kula u Starom Majdanu. Poznatiji odžaci su pored Miralimove kule u Tomini i pored Cerića kule u Brdarima.

Turci su gradili u pograničnim područjima i utvrđenja, od drveta, pre-težno od hrastovine, koja su zvali „palanke“. Kako su sve „palanke“ bile drvene, nijedna se nije sačuvala, ali su se zato neke od tih drvenih utvrda razvile u manja ili veća naselja gradovi Tuzla i Duvno razvili su se iz pa-lanke).⁸⁵ Na ovom području postoje dva naselja koja su se razvila oko palanke (utvrde): Lušci-Palanka (palanka kraj Lužac grada) i Tominska-Palanka, kraj sela Tornine. Treća palanka nije naselje, već ostaci donjeg grada u Ka-mengradu koje tamošnji stanovnici nazivaju — palanka.

Palanka u Vrhpolju i Palančište u Hrustovu su lokaliteti o kojima nisu sačuvani nikakvi podaci.

Na udaljenim i osamljenim mjestima, ugroženim od razbojnika i hajdu-ka, Turci su podizali mala utvrđenja, zvana „karaule“, s manjim posadama koje su štitile putnike i kiridžije.⁸⁶ Takvih je karaula bilo i na sanskom po-

⁷⁹ Istorija naroda Jugoslavije, IT tom, str. 1333—4.

⁸⁰ „Lj ubija i okolina“, monografija izdanje „Književnih novina“, Beograd, 1962. godine. Ftr. 19.

⁸¹ Isto.

⁸² Hamdija Kreševljaković: Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini, Naše strane, sv. n, 1954, str. 71.

⁸³ Isto

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ H. Kreševljaković: Stari bosanski gradovi, Naše starine, sv. I, 1953. str. 7.

⁸⁶ Istorija naroda Jugoslavije, n tom, str. 1335.

dručju, ali su poznata danas samo dva mjesta u ataru sela Jelašinovci pod tim imenom.

Seoske kuće, kao i one u većim naseljima, mahom su bile građene od drveta. Dok su muslimanska naselja redovno bila ušorena, kuće kod Srba i Hrvata bile su razbacane i često dosta udaljene jedna od druge.⁸⁷

Kuće Muslimana, prema svojoj konstrukciji, znatno su se razlikovale od kuća Srba i Hrvata. Građene su pod izvjesnim istočnjačkim uticajima i obično su imale podrum i sprat. Podrum je najčešće bio sačinjen od brvana (rijetko od kamena), a sprat od brvana i šepera. Kuće Srba koji su živjeli pod planinom (Grmečom ili Muležom) dugo su bile građene bez ijednog eksera (kuće potrpanice), jer su im to Turci branili. Kuće su obično bile manje, prizemne, građene kao brvnare i sa zidovima od pletera. Kuće u Srba su do polovine XIX vijeka bile prilično slabe, jer su se Srbi zbog čestih buna, hajdučije ili sukoba sa spahijom, selili iz jednog sela u drugo, iz jedne nahije i od jednog spahije u drugu nahiju kod drugog spahije. Kuće Hrvata su bile slične.⁸⁸ Putopisci iz XVIII i XIX stoljeća pišu da su slabe i veoma rijetke između naselja. Tek nakon bosansko-hercegovačkog ustanka 1875/78. godine Srbi i Hrvati počinju u selima graditi bolje kuće, sa više odaja i udobnije nego što su bile dotada.⁸⁹

Uz srednjovjekovni grad-tvrđavu razvija se naselje, ali se taj proces odvijao veoma sporo i trajao je skoro do polovine XIX stoljeća. Tek drugom polovinom XIX stoljeća počinje nešto brži razvoj mnogih naselja, a srpskih sela osobito poslije bosansko-hercegovačkog ustanka. Naime, iza 1878. godine brojne porodice su se vratile iz bjekstva, iz Like, Banije i drugih krajeva Hrvatske, gdje su vidjele bolje kuće. Tada su se osjećale sigurnijim, te su, računajući sa stalnim boravkom u rodnom selu, pristupile i izgradnji boljih i trajnijih kuća.

Prodor Turaka u ove krajeve izazvao je velike promjene u sastavu stanovništva i u porječju Sane. Staro stanovništvo se dobrim dijelom odselilo u druge krajeve, dok je manji dio ostao i dijelom prešao na islam.

U do sada objavljenim radovima o ovom periodu nema podataka o tome u koje se krajeve iselilo stanovništvo sanske župe bježeći krajem XV stoljeća ispred Turaka. Jedino Anton Hangi, učitelj (profesor) Učiteljske škole u Sarajevu, u članku „*Ekskurzija sa kandidatima III godišta godine 1905*“, objavljenom u „Školskom vjesniku“, 1906. godine, spominje preseljenje Majdanaca u današnju Petrinju. On piše:

"... naime odmah iza g. 1463. iselio je silan narod iz Bosne i Hercegovine i naselio je u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Srbiji. I moje rodno mjesto, Petrinju, naselili su prebjezi iz Starog Majdana, pa se i danas najveći sokak u Petrinji zove Majdanci. I dok su ostali Petrinjci kajkavci, Majdančani su čisti štokavci..

Da li je tu riječ o stanovništvu iz okoline Majdana (danas Starog Majdana), koje se još krajem XV stoljeća iselilo u Hrvatsku, u vrijeme prodora Turaka u ove krajeve? Ili su to nešto kasnije prebjegli rudari, opet s područja Majdana, koji su najprije radili u majdanima Zrinskih na području Gvozanskog, pa potom naselili Petrinju, za sada nije moguće utvrditi. Ipak je ovaj podatak o Majdančima štokavcima u Petrinji vrijedan pažnje i daljih istraživanja.

⁸¹ Milan Karanović: Pounje u Bosanskoj krajini, izdanje Srpske kraljevske akademije, knj. 35, „Naselje i poreklo stanovništva“, 1925. godine, str. 293—306, i Milan Karanović: Sanička župa u Bosanskoj krajini, izd Srpske kraljevske akademije, knj. 26, „Naselja i poreklo stanovništva“, 1930. godine, str. 252—256.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Isto.

Intenzivnije naseljavanje muslimanskog stanovništva u ove krajeve uslijedilo je u XVIII stoljeću povlačenjem Turaka iz Like i još nekih područja Hrvatske. Naseljavanje hrišćanskog stanovništva je naročito intenzivirano polovinom XIX stoljeća, a još više nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine iza 1878. godine. Tada dolazi i do većeg pomjeranja Srba i Hrvata iz sela u veća naselja (palanke, varošice), koja su do polovine XIX stoljeća bila skoro isključivo muslimanska.

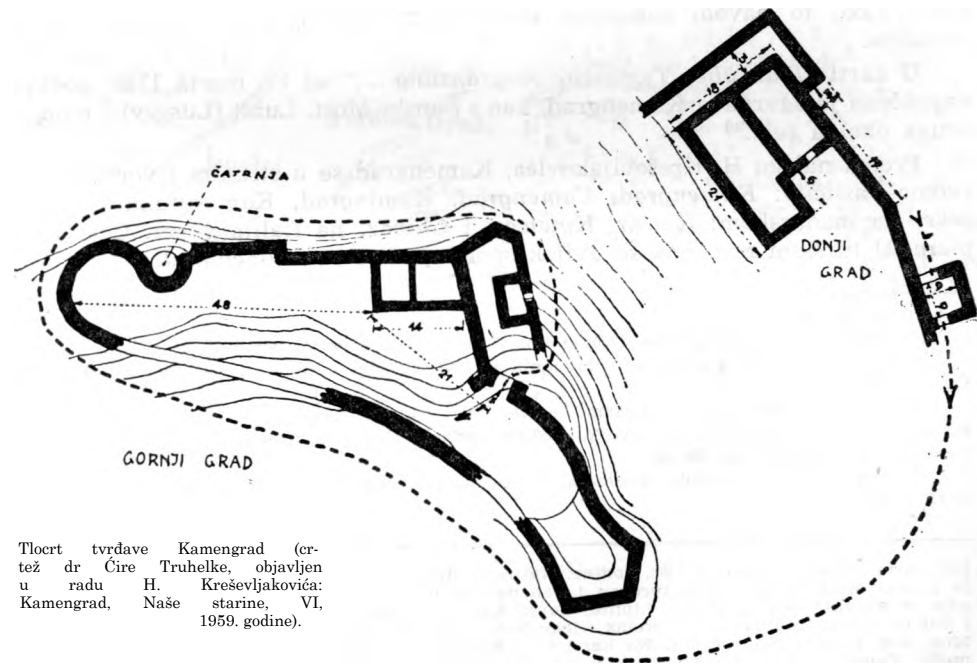
GRADOVI (tvrđave)

Prema poznatim dokumentima i sačuvanim ostacima, za vrijeme turske vladavine ovim krajevima postojali su gradovi: Kamengrad, Vakuf i Stari Majdan.

KAMENGRAD

O događajima vezanim za ovaj grad-tvrđavu bilo je dosta riječi u prethodnim poglavljima. Ovdje je potrebno istaći da su ga Turci nakon osvajanja tako utvrdili da je bio čvršći i od grada Ključa. To potvrđuje i prepiska iz početka XVI stoljeća o planovima za njegovo osvajanje, prema kojima za zauzimanje Ključa treba jedan dan, a Kamengrada 2 ili 3 dana, dok grof Nikola Zrinski planira čak 15 dana za osvajanje ovog tvrdog grada.⁹⁰

Uz opravku i daljnje učvršćenje tvrđave Turci su ispod nje, na padini brijega, sagradili tzv. „donji grad“, koji današnje stanovništvo naziva palankom.⁹¹ Vjerovatno je izgradnja donjeg grada-palanke uslijedila nakon kon-

⁹⁰ Hamdija Kreševljaković: Kamengrad, str. 25—26.

⁹¹ Isto, str. 21.

centracije i vlasti i vojske u tvrđavi Kamengradu, koji je istovremeno bio i vojvodstvo, i kadiluk, i nahija, a i kapetan je u njemu imao svoju vojsku, bar glavninu, i svoje sjedište.

Grad Sana je prije dolaska Turaka u ove krajeve bio središte istoimene župe. Međutim, Turci su Kamengrad uredili kao glavnu utvrdu, jer je on, vjerovatno, bio bolje sačuvan od Sane. Bio je pogodniji i za odbranu, jer se nalazio na nepristupačnom kupastom brdu.

Kada su Turci zauzeli Krupu 1565. godine i u nju prebacili glavninu kamengradske posade, Kamengrad je izgubio dotadanju stratešku važnost. Zato se o njemu dugo ništa nije znalo, sve do 1626. godine, kada se kaže da je u bihaćkom sandžaku, da je neosvojiv zbog svog položaja, da u njemu nema više od 10 kuća i svega 20 ratnika, ali da u blizini postoje dvije zemlje, tj. Majdan i Vakuf, koje s nekoliko sela imaju 1000 kuća i 1500 vojnika.⁹²

Prema H. Kreševljakoviću, poznato je ime samo jednog kamengradskog dizdara. To je h-Nesuh (hadži Nesuh) koji je na službi u Kamengradu bio između 1592. i 1641. g /dine.

U karti dijela Hrvatske iz 1690—1700. godine, koja se čuva u Bečkom ratnom arhivu, ucrtara je rijeka Sana, (Sana Fluvius), a lijevo od nje tvrđava Kamengrad Camengrad) i Stari Majdan (Mejdan).⁹³

U opisu rijeke Une: dijela Bosne prema Hrvatskoj iz 1783. godine, pored Vakufa na San. (Vacup na Sani) spominje se i Kamengrad.⁹⁴

Prema izvještajima zastavnika Božića iz 1785. godine,⁹⁵ Kamengrad je selo sa oko 10—12 muslimanskih kuća, jednom kulom i jednim dvorcem (tvrđavom). Dvorac (Schloss), odnosno tvrđava, nalazi se na kupolastoj stijeni, na četiri ugla, dužine i širine 20—25 koraka (13,20 do 16,50 metara). Zidovisu visoki 20 stopa (6,30 metara) i na njima su na čoškovima stubovi na koje se mogu postaviti topovi. Prema sjeveru je kapija.

Preseljenjem kamengradskog kadiluka i kapetanije u Stari Majdan, krajem XVI stoljeća, varoš pod njim spala je na veličinu malog sela, sa desetak kuća, kako to navodi zastavnik Božić, a tvrđava ostala s veoma malom posadom.

U karti *Plan über Türkische Angränzung ...*“ od 17. marta 1789. godine naznačena je i tvrđava Kamengrad, kao i Sanski Most, Lužci (Lusgzy) i mnoga druga okolna sela.⁹⁶

Prema nalazu H. Kreševljakovića, Kamengrad se u stranim izvorima piše veoma različito: *Kamengrad*, *Camengrad*, *Kamingrad*, *Kamergraid*, *Camengrae*; na mađarskom: *Kewar*, *Kywwar*, i *Chivar*; na italijanskom: *Castelde piera*. U turskim izvorima se uvijek spominje kao —*Kamengrad*.

⁹²Isto, str. 28.

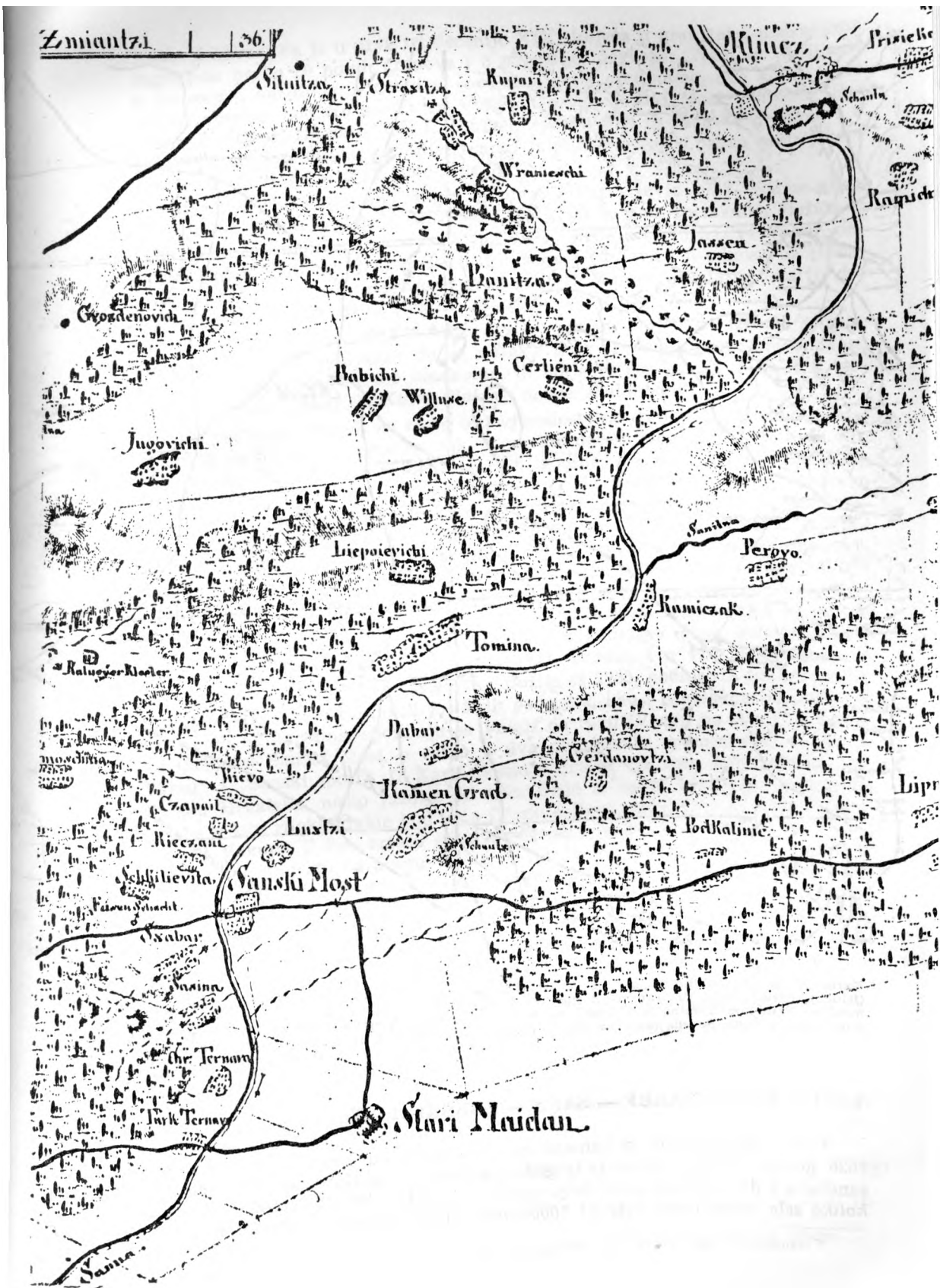
⁹³ Karta dijela Hrvatske 1690—1700, godine, u Bečkom ratnom arhivu, br. G I a.

⁹⁴ Opis rijeke Une i graničnih utvrđenja iz 1783. godine, u Bečkom ratnom arhivu, br. K VII m 135.

⁹¹ Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić: Vojnogeografski opis Bosne pred dubički rat od 1785. godine (izvještaj zastavnika Božića), izdanje Naučnog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957. godine, str. 52—53.

⁹¹ Plan turskih graničnih utvrđenja, 17. marta 1789. godine, u Bečkom ratnom arhivu, br. B IX c 902.

Dio karte zapadne Bosne iz 1783. godine. Nasuprot drugim kartama iz toga doba, na ovoj karti je Sanski Most ucrtan i kao tvrđava i kao naselje na lijevoj obali rijeke Sane, a na mjestu gdje se od puta Bihać, Krupa, Lipnik, Banja Luka, odvaja put za Ključ i Prijedor. Ucrtan je i put do Starog Majdana, a i prelaz rijeke Sane kod Trnave (Turska Trnava, Türk. Ternava). Most kod Tornine nije ucrtan. Na karti su i Kamengrad, Lušci (Luxtzi, pogrešno locirani između Kamengrada i Sanskog Mosta umjesto zapadno od Kamengrada), Grdanovci (Gerdanovtzi), Potkalinje (pogrešno locirano između S. Mosta i Lipnika umjesto zapadno od Lipnika), Riječani, Capalji, Kijevo, Tomina, Kamičak (pogrešno ucrtan sjeverno od ušća Sanice u Sanu umjesto između tih rijeka i južno od ušća), Skrljevita, Dabar i dr. (original u Bečkom ratnom arhivu, br. K VII m 11 E).

ljaković navodi da je u prve tri decenije XIX stoljeća u graničnim područjima sagrađeno preko 20 novih gradova i 6 palanaka, pa kaže: „*Neki su podignuti u otvorenim varošima, a drugi u novonaseljenim gradovima, oko kojih će se razviti naselja, kao što su Kulen Vakuf, Orašac, Sanski Most, Prijedor, Bosanski Petrovac, Ljubinje itd. U čitavom ejaletu bilo je tada 76 gradova i 6 palanaka. Ovakav sistem odbrane stvarno je postao najveća brana austrijskom prodiranju u Bosni u XVIII stoljeću* ...“⁹⁸

Najstariji opis Sanskog Mosta (Kulen Vakufa) je iz 1783. godine (opis puta Banja Luka — Sanski Most — Bihać), ali je opis zastavnika Božića iz 1785. godine potpuniji.⁹⁹ On naselje na ušću Zdene u Sanu naziva Vakuf, odnosno Kulen Vakuf, locirajući tačno i naselje i tvrđavu i u odnosu na pomenute rijeke i u odnosu na Kamengrad i Stari Majdan. Međutim, stariji dokument mjesto i tvrđavu naziva „Sanskimost“.¹⁰⁰

Upoređujući objavljena dokumenta i radove ranijih istraživača istorije Bosne, nameće se zaključak da se naselje koje se danas zove Sanski Most, a koje se za vrijeme turske vladavine, ili bolje rečeno od XVII do XIX. stoljeća, nazivalo Vakuf ili Kulen Vakuf, ranije zvalo Sana.

Prema tome, nikako ne može biti vjerodostojno da je Vakuf, odnosno današnji Sanski Most, sagrađen tek u prvim decenij ama XVIII stoljeća. To opovrgava i navedeni dokument iz 1626. godine. Ne znaci cta^ruje došlo do totalnog rušenja starog srednjovjekovnog grada Sane i da je na njegovim temeljima za turske vladavine ovim krajevima obnovljen grad (tvrđava), ranije, a i početkom XVIII stoljeća, kako to navodi H. Kreševljaković. Moguće je da je jedno vrijeme na ušću Zdene u Sanu bilo samo malo naselje bez tvrđave koja je vjerovatno prilikom turskog osvajanja ovih krajeva krajem XV stoljeća potpuno razrušena. Vjerovatno je to razlog da se povremeno gube vijesti o župi i gradu Sani, odnosno Vakufu, ali se ipak od 1626. godine spominju: i uz nabranje gradova u kamengradskom kadiluku prve polovine XVII stoljeća, i u popisu bosanskih spahija 1711. godine, i u više dokumenata iz 1783. godine, i u izvještaju zastavnika Božića iz 1785. godine. U dokumentima, kartama ovog dijela Bosne ili još širih područja, kao i u opisima tih područja označenih na kartama, spominju se Vakuf na Sani Vacup na Sani) ili tvrđava (Schloss) Sanski Most, a samo u dva dokumenta spominju se i „Kulen Vakuf“ i „Sanski most“. U Karti Bosne i Srbije, na listu koji zahvata tzv. Tursku Hrvatsku, nešto južnije od ušća Blije u Sanu, kraj ušća bezimenog potoka u istu rijeku, dakle kod ušća Zdene u Sanu, zabilježen je Kulen Vakuf (Kullen Vakup). U tom crtežu naselja pogrešno je locirana tvrđava na lijevoj obali Zdene umjesto na desnu. Nešto sjevernije od Kulen-Vakufa, u području sela D. Trnova (D. Ternova), koje je na desnoj obali rijeke Sane, lociran je „Sanski Most“ na rijeci Sani, kod ušća potoka Dubovače u Sanu, na putu što vodi od Starog Majdana preko rijeke Sane za Sasinu i dalje na istok.¹⁰¹

I u karti „*Krajobraz trojedne kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*“, izrađene 1861. godine, u čast Josipa Jurja Štrosmajera, naveden je Skucani Vakuf, mjesto na rijeci, raskrsnica puteva prema Kamengradu, Lipniku i Krupi, prema Sasini i Banjoj Luci, prema Prijedoru i prema Ključu, Jajcu i dalje. A sjeverno od njega, nasuprot sela Trnova, sitnijim slovima piše „Sanskimost“.¹⁰²

⁹⁸ Istorija naroda Jugoslavije, II tora, str. 132, Poglavlje „Bosanski pašaluk u XVIII stoljeću“ napisao je Hamdija Kreševljaković.

⁹⁹ Vidi napomenu 95.

¹⁰⁰ Opis puta od Banje Luke preko Sanskog Mosta do Bihaća, 1783. godine, original u Bečkom ratnom arhivu. No 23.

¹⁰¹ Dokument br. IX a 942, u zbirci karata Bečkog ratnog arhiva, nedatiran je, ali je vjerovatno nastao krajem XVIII ili u prvoj polovini XIX stoljeća.

¹⁰² Dokument br. IX a 33—201, iz 1851. godine, u zbirci karata Bečkog ratnog arhiva.

U dokumentu iz 1783. godine spominju se tvrđava i mjesto Sanskimost (Schloss Sanskimost), koji ima 50 turskih kuća, zatim Lušci (Luxdzi), selo Dabar, Sanica, Kamičak, Stari Majdan, Trnova.¹⁰³

U nekoliko drugih dokumenata iz 1783. godine spominje se negdje mjesto Vakuf na Sani (Vacup na Sani), a negdje Sanski Most.¹⁰⁴

U nedatiranom dokumentu iz toga doba spimanje se tvrđava Kulen-Vakuf na Sani (Schloss von Kulen Vakup an der Sanna), ali je u istom dokumentu riječ Kulen prekrižena a iznad nje napisana riječ Skuzani, tako da naslov toga poglavlja u dokumentu glasi: Tvrđava Skucani Vakuf na Sani (Schloss von Skuzani Vakup an der Sanna ..,)“¹⁰⁵

Na nekim kartama iz toga doba putevi koji se stiču u Sanskom Mostu, označenom na ušću jednog potoka u Sanu, redovno produžuju za Sasinu i Ključ na jugu, Prijedor na sjeveru i Krupu i Bihać na zapadu.

Ova dokumenta Bečkog ratnog arhiva nedvosmisleno potvrđuju *da se uporedo javljaju dva naziva za današnji Sanski Most: Kulen Vakuf (odnosno Vakuf) i Sanski Most*, i to još u drugoj polovini XVIII stoljeća. Da je riječ o mjestu i tvrđavi na ušću Zdene u Sanu potvrđuju i opisi tvrđave Sanskimost ili Vakufa, u kojima se uvijek istovremeno piše i o mjestu koje ima oko 50 kuća (turskih kuća, kako oni pišu). To znači da je ovo mjesto dobilo svoje ime još u XVIII stoljeću, da je bilo raskrsnica puteva, i da se ne može poistovjetiti sa Mostom na Sani kod Tornine (Džisri Sana).

Prema za sada najstarijem opisu ovog srednjovjekovnog grada iz 1785. godine, koji nam je ostavio zastavnik Božić,¹⁰⁶ srednjovjekovna tvrđava (zamak) nalazila se na ušću rječice Zdene u rijeku Sanu, dakle na lijevoj obali rijeke Sane. Tvrđava je tada bila napuštena i unutar zidova sve spaljeno. U tvrđavi je bila kula opasana sa četiri zida. Zidovi su bili dugi 80, a široki 60 koraka (oko 53 X 40 metara), visoki 10 stopa (3,15 metara) i dosta debeli. Tvrđava je imala dvije kapije: jednu prema naselju i zapadnoj strani i drugu prema sjeveru.

Put od Kamengrada u Vakuf vodio je desnom obalom potoka Dubovača (Blija), a u trgovište se ulazilo preko mosta kraj jednog mlina na potočiću (vjероватно Zdeni). Naselje se protezalo prema blagim obroncima obrađenih brda.

Prema Božićevom opisu, na 3/4 sata jahanja od Vakufa (Sane) spaja se potok Majdančica (Majdanska Rijeka) s potokom Dubovača (Dugovača kod Brdara), za koji kaže da je prilično dubok. Na području spajanja ovih dvaju potoka bila su dva mosta: jedan na Majdančici, dug 85 koraka (56,10 metara) i širok 3 koraka (1,98 metra), a drugi na Dubovači (Dugovači), oko 100 koraka (66 metara) dalje od prvog, dug 10-12 koraka (6-7 metara). Od ovih mostova vodio je put dug oko 1.000 koraka (660 metara) preko niske močvarne livade i nešto šipražja do trećeg mosta na rijeci Sani, koji „*domaći ljudi zovu Sanski Most*“. Ovaj most, dug oko 140 koraka (92,40 metra), širok 5 koraka (3,30 metra), bio je u lošem stanju. Prema Božićevom opisu, put od Vakupa vodi dalje kroz nešto šipražja, a zatim uz potok Sasinu prema Sasini.

S obzirom na veoma preciznu lokaciju mosta preko rijeke Sane, koji domaći ljudi nazivaju Sanskim Mostom,¹⁰⁷ i to 1000 koraka od mjesta gdje se spajaju potoci Majdančica (Majdanska rijeka) i Dubovača (Dugovača), izlazi

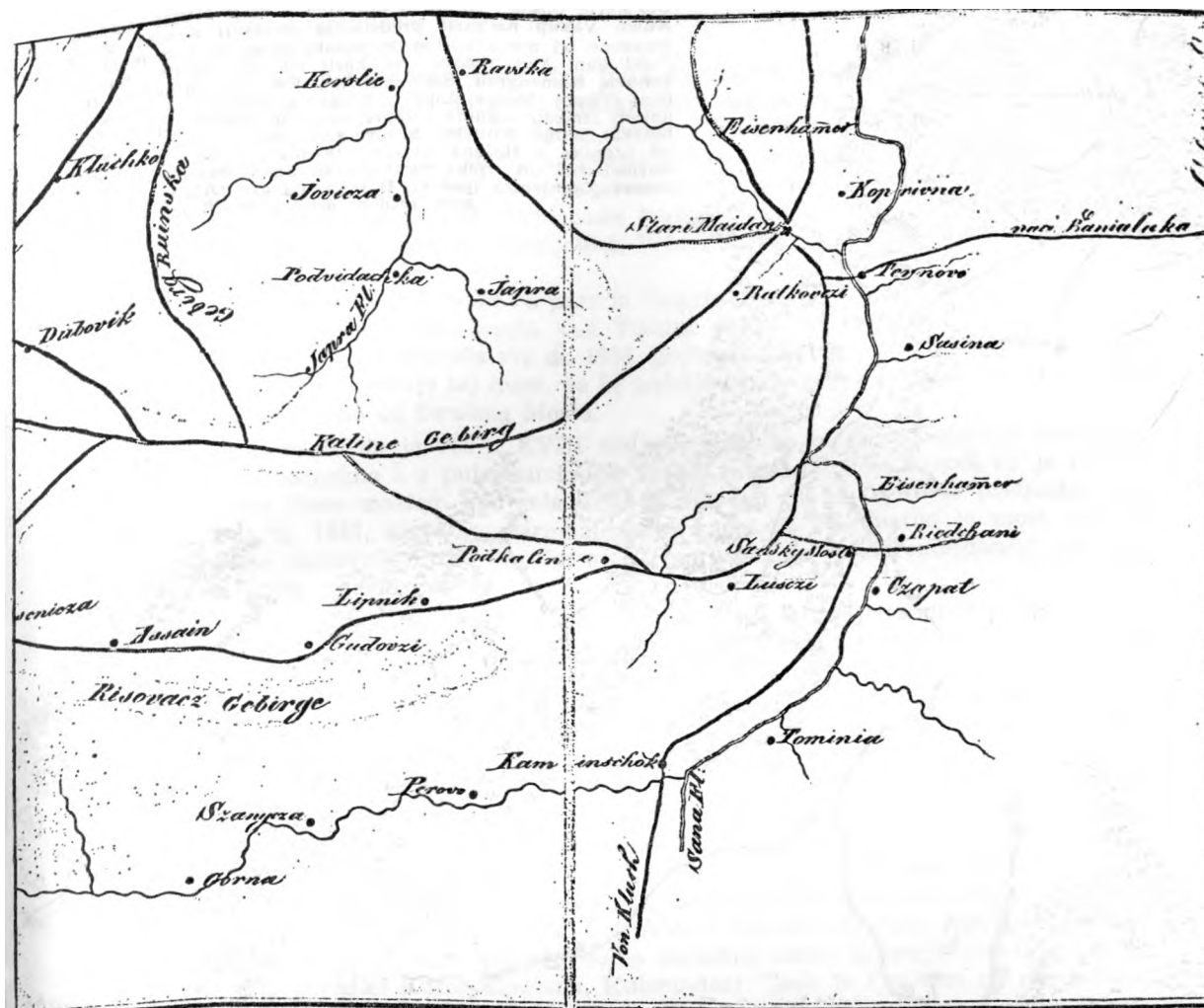
¹⁰³ Vidi fusnotu br. 100.

¹⁰⁴ Zbirka karata, Bečki ratni arhiv, dokumenti K VTI m 135, K VII m 11 i br. B IX a 937.

¹⁰⁵ Bečki ratni arhiv, Zbirka karata, dokument br. K I a 13 (No 10), str. 50.

¹⁰⁶ Vidi napomenu 95.

¹⁰⁷ Isto, str. 54: „... Von da führet der Weeg etwa 1000 Schritte über niedere sumpfige Wiesen und etwas Gebüsch an der Brücke über die Sanna, so in der Landes Scpache Sanski Most heisset..“ Ne bi se mogla usvojiti napomena priređivača knjige „Vojnogeografski opis Bosne pred dubički rat od 1785. godine“ (55 str.) da je to most preko Sane u Tomini, jer ga autor izvještaja locira na 1000 koraka od potoka Majdančice i Dubovače, dok je most kod Tornine udaljen više od 14 kilometara vazdušne linije od ovih potoka.

Dio karte sjeverozapadnog dijela Bosne između Dubice i Bihaća. Karta je vjerovatno rađena u vrijeme priprema za tzv. dubički rat, 1788–1791. godine. Na nju je unijet raspored austrijskih pukova (regimenti) prema Turskoj. Od sanskih naselja tu su: Sanski most (Sansky Most), Stari Majdan (Stari Maidan), Trnova (Ternova), Sasina, Čapalji (Czapat), Lušci (Luszczi), Tomina, Koprivna, Japra, Podviđača (Podvidachika), Lipnik i dr. 1 na ovoj karti su neka naselja nepravilno unijeta: Potkalinje između S. Mosta i Lipnika umjesto između Lipnika i Jasenice. Gudavac je dat između Lipnika i Hašana,a treba zapadno od Hašana, Batkovići su dati južno od Starog Majdana, a treba sjeverno, itd. Na karti su uctani i karavanski putevi: od Starog Majdana oni su se račvali na šest strana: prema Prijedoru, Ljubiji, preko Ravske u Novi, Krupu, i preko Sanskog Mosta u Ključ i preko Tmave u Banju Luku. Na karti su uctana i dva željezna majdana (Eisenhamer — kovnica željeza): jedan istočno od Sanskog Mosta, u području Sasine, drugi sjeverno od Starog Majdana, (original u Bečkom ratnom arhivu, br. IX a 965).

da je ovaj most bio sjeverno od današnjeg Sanskog Mosta, u rejonu sela Podlug, odnosno između današnjeg Podluga na lijevoj i Trnove na desnoj obali rijeke Sane. Kako je istovremeno postojao drugi most južno od današnjeg Sanskog Mosta kod sela Tornine, koji je čuvala posada iz kule i odžaka kraj nje u tom selu, kako to saopštava Hamdija Kreševljaković,¹⁰⁸ i koji su zvali „Džisri Sana“ (Most na Sani), ostaje sporno pitanje koji je most imao taj naziv, da li onaj kod Tornine ili ovaj kod Trnove.

Dio karte Bosne i Srbije, vjerovatno s kraja XVIII stoljeća. Kulen Vakuf na karti predstavlja današnji Sanski Most. Sjeverno od njega ucrtan je Sanski most, to jest most na rijeci Sani kod Trnove. Na karti su još naselja: Sasina, Trnova, Kamengrad, Stari Majdan, Vrška (Verschuische) Hotiraj (Tiraj), Modra, Lipnik, Hišani (Anschany — pogrešno unijeti između Lipnika i Japre umjesto između Japre i Dubovika), Ključ (Kliucht), Sitnica i još neka mjesta. Zapadno od Lipnika i Hašana ucrтана je planina Grmeč (Gebrig Germetsch). Od rijeka na karti su Sana, Sanica (Bach — potok), Gomjenica (potok), Dubovača i dr. (Original u Bečkom ratnom arhivu, br. B IX a 942/20).

Nije isključeno da su i jedan i drugi imali isti naziv, jer su oba bila preko iste rijeke — Sane.

Iako je zastavnik Božić dva puta navraćao u Kulen Vakup, kako on piše, tj. u naselje gdje je današnji Sanski Most, nigdje ne spominje da je tada i tu bio nekakav most preko rijeke Sane. Najvjerovatnije da su mostovi kod Tornine i kod Trnove služili za prelaz preko rijeke i da je tek krajem 19. stoljeća sagrađen prvi most koji je povezao starije naselje, na lijevoj obali rijeke Sane, oko ostatka srednjovjekovne tvrđave, i novo naselje, na desnoj obali rijeke, koje su osnovali doseljenici, Srbi i Hrvati u drugoj polovini XIX stoljeća.

Da je zastavnik Božić na putu iz Vakufa (Sanskog Mosta) preko rijeke Sane do Sasine išao preko mosta kod Tornine sgurno bi spomenuo i kulu u selu Tomini koja se očuvala sve do 1934. godine). Međutim, on nigdje ne spominje tu kulu i ne opisuje taj most, pa bi trebalo vjerovati da je postojao i navedeni most sjeverno od Sanskog Mosta.

Potvrdu da je već u XVIII stoljeću postojao most koji opisuje zastavnik Božić nalazimo i u putopisu Ivana Frana Jukića,¹⁰⁹ koji navodi da je prešao rijeku Sanu mostom kod sela Trna (Trnove) i da je taj most prethodne godine, tj. 1841, sagradio staromajdanski kapetan. Vjerovatno je most koji je opisao zastavnik Božić bio dotrajao i porušen, pa je staromajdanski kapetan na istom mjestu napravio novi.

Naziv Kulen Vakuf¹¹⁰ (zastavnik Božić na šest mjesta upotrebljava naziv Kulen Vakup, a samo na dva mjesta naziv Vakup) navodi na zaključak da zastavnik Božić nije mogao pogriješiti u nazivu mjesta u to doba. Vjerovatno su ga kraće nazivali Vakuf, odnosno Vakup, kako to i Božić piše na dva mjesta. Za turske vladavine bilo je dosta Vakufa i sela i gradova (Skucani Vakuf, Skender Vakuf, Varcar Vakuf-Mrkonjić Grad, Donji Vakuf, Gornji Vakuf). Nije isključeno da je ovaj grad bio vakuf, tj. da su kuće bile sagrađene na vakufskom zemljištu, pa je dobio i naziv Kulen-Vakuf. Ne treba zaboraviti da se u to vrijeme današnji Kulen-Vakuf na Uni zvao Džisri-Kebir (Veliki Most),¹¹¹ ili samo Vakuf (Vacup), kako je na mnogim kartama, a i u dokumentima iz XVIII i XIX stoljeća, navedeno ime mjesta i tvrđave na otoku na rijeci Uni između tvrđava Ostrovice i Havale (Navala, Avala).¹¹² Džisri-Kebir je tek u XIX stoljeću dobio današnji naziv Kulen-Vakuf (vjerovatno prema porodici Kulin-kapetana, Kulenovića). Tada je i mjesto na rijeci Sani, zvano čas Kulen-Vakuf ili Vakuf, čas Sanskimost, zadržalo samo naziv Sanski Most a to ime nosi i danas.¹¹³

U vrijeme prolaska kroz Sanski Most (Kulen Vakuf) 1785. godine zastavnik Božić našao je tvrđavu i malo naselje, s 40-50 muslimanskih kuća (turskih, kako on piše), sve na lijevoj obali rijeke Sane.

Ivan Frano Jukić je proputovao nekoliko puta ovim krajevima i ostavio interesantan opis naselja, puteva i nekih ljudi. Na putu kroz Bosnu 1842. godine¹¹⁴ bio je i u Sanskom Mostu. Za Sanski Most, koji tako naziva, piše da je „uboga mala varošica kod utoka Zdene u Hanu, na vre krasno i ravnici, grad je napola opaljen, ni vrata nema“. U njemu (u tvrđavi) ima nekoliko kuća.

Dakle, od 1785. godine, kada je u Sanskom Mostu bio zastavnik Božić, do 1842. godine, kada je u njemu bio Ivan Frane Jukić, oronula tvrđava u Sanskom Mostu je i dalje propadala, a u okviru njenih zidina sagrađeno je samo nekoliko kuća.

¹⁰⁹ Ivan Frano Jukić: Futopisi i istorijsko-etnografski radovi, Svjetlost, Sarajevo, 1953 godine, str. 72.

¹¹⁰ Vidi napomenu 95.

¹¹¹ Hamdija Kreševljaković: Stari bosanski gradovi, str. 29.

¹¹² Zbirka karata, Bečki ratni arhiv, Dokument br B IX c 932 i dok. br. K VII m 88.

¹¹³ Petar S Ivaričević: Sanski Most s okolinom, Bosanska vila, 1893. godine.

¹¹⁴ I. F. Jukić, n.d. str. 72.

Karta jednog dijela Bosne s kraja XVIII stoljeća, dio koji obuhvata Sanski Most i okolinu. Na karti su rijeka Sana (Sanna Flus), tvrđave Sanski Most, Lušci (Luszy) i Majdan, a od sela: Tomina, Capalj (Czapail), Koprivna i dr. I ovdje su naselja najčešće pogrešno locirana original u Bečkom ratnom arhivu, br. B K a 948).

Od XVII do kraja XIX stoljeća današnji Sanski Most je zabilježen u do sada poznatim dokumentima pod 9 raznih imena:

- Vakuf 1626. i 1785. godine);
- Kulen-Vakuf (1785. godine i krajem XVIII stoljeća);
- Tvrđava Sanski Most (Schloss Sanski Most — 1783. i 1814. godine);
- Sanski Most (1789, krajem XIII stoljeća, 1818. i 1879. godine);
- Sanski Most 'Skusani — 1853. godine);
- Skucani Vakuf na Sani (Skuzani Vakup an der Sanna — 1819. godine i u prvoj polovini XIX stoljeća);
- Sanska kurpria (ćuprija — 1807. godine);
- Skucani Vakuf (1861. godine) i

Skusani Vakuf (1819 i 1862. godine).

Ovdje treba istaći da se nazivi Skucani Vakuf ili Skusani Vakuf nikako ne mogu odnositi na današnje selo Skucani Vakuf u sanskoj opštini, jer su uvijek locirana na rijeci Sani, a spomenuto selo je udaljeno od rijeke Sane više od 20 kilometara.

STARI MAJDAN

Stari Majdan je bio mala tvrđava s jednom tabiiom. Prema nekim do kumentima, sagrađen je oko 1750. godine, pa je potom u njega preselio kamengradski kadija i kapetan."¹¹⁵ Tako je ovo mjesto postalo centar kadiluka i kapetanije, koji su i dalje zadržavali naziv „kamengradski“ prema svom ranijem sjedištu — tvrđavi Kamengrad.

Tvrđavom Stari Majdan zapovijedao je kapetan.

Kako obnova rudnika, najvjerovatnije u okolini Majdana, pada oko 1571. godine, moguće je da je i preseljenje kamengradskog kadije i kapetana u Majdan uslijedio tih godina, dakle već krajem XVI stoljeća. Trebalo je osigurati izvršenje sultanovih naredbi za razvoj rudarstva i pravljenje tonovske tanadi, a to se moglo obezbijediti samo stalnim prisustvom u mjestu rudokopa, talionica i kovačnica.

Uz to je Kamengrad izgubio i značaj koji je imao prije pada Krupe pod vlast Turaka (1565. godine). Zato više nije bilo ni potrebno da se s kadilukom i kapetanijom bude u Kamengradu. Moglo se, a bilo je i neophodno, preseliti u Majdan, gdje je sagrađena tvrđava, a kasnije i posebna kula Cerić-kapetana.

S obzirom na sve veći strateški i privredni značaj, Majdan je postao i veoma važna raskrsnica puteva. U njemu su se ukrštali putevi od Bihaća u Banju Luku i od Prijedora u Sanski Most, Ključ i Jajce, a u njegovoj blizini je prolazio put od Une i Novog, dolinom Japre, kroz Lužačko polje, preko Međeđeg brda, prema Ključu i Jajcu. Istina, sve su to bili karavanski putevi, ali veoma značajni za vladanje ovim i pograničnim područjima u dolini rijeke Une.

Prema nekim turskim dokumentima iz XVI i XVII stoljeća, mjesto se najprije nazivalo Madeni Ahen (Gvozdeni Majdan), dok se u latiničnim dokumentima spominje samo kao Majdan.¹¹⁶ Naziv Stari Majdan naselje je dobilo, prema Hamdiji Kreševljakoviću, u XVIII stoljeću.

Osamdesetih godina XVI stoljeća u Madenom Ahenu (Gvozdenom Majdanu) obnovljen je i otvoren rudnik željeza, koji je davao kvalitetnu rudu. Započela je eksploatacija i otvoreno više manjih kovnica, o kojima pše i zastavnik Božić.

U već spomenutoj karti dijela Hrvatske iz 1690—1700. godine, pored rijeke Sane (Sana Fluvius) i tvrđave Kamengrad (Camengrad) ucrtana je i tvrđava Majdan (Mejdan).¹¹⁷

U više sačuvanih dokumenata, karata i opisa područja iz 1783. godine, koji se čuvaju u Bečkom ratnom arhivu, zapisani su i ucrtani tvrđava i mjesto Majdan, u kojem je 200 muslimanskih kuća (turskih kuća, kako piše u dokumentu).¹¹⁸

U nekim kartama ovih područja iz toga doba ucrtano je i mjesto kovnica oko Starog Majdana: na jednoj karti između Majdana i Briševa, na drugoj sjeverno od sela Batkovca.¹¹⁹

¹¹⁵ H. Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, str. 29.

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Bečki ratni arhiv, Zbirka karata, dokument br. G. I a 2.

¹¹⁸ Bečki ratni arhiv. Zbirka karata, dokument br. B IX a 937 i dok. No 23, str. 5.

¹¹⁹ „P Bečki ratni arhiv, Zbirka karata, dokument br. B IX a 956 i dok. br. B IX a 957.

U izvještaju zastavnika Božića iz 1785. godine, koji je na putu po Bosni posjetio i Stari Majdan (tako ga i on naziva), to naselje je bilo trgovište sa oko 120 muslimanskih kuća. Ističe da je raskrsnica puteva, naročito puta Bihać — Stari Majdan — Banja Luka, i da se u njemu nalazi više kovnica željeza. Napominje da se i na putu od Starog Majdana prema Kulen-Vakufu (danasnjem Sanskom Mostu) nalaze još dvije kovnice željeza.¹²⁰

1. <u>Bihać und Kulen Vakuf bis Saffina</u> 7 3/4		
Bihać und Ostrowatz	1 1/2	} Schiffweg
Plesienik	1 1/2	
Tafsenitz	1	
Sapra	2	
Lipnick	1 1/2	
Modra	1 1/2	
Kamenograd	1 1/2	
Kulen Vakuf	1 1/2	
Saffina	1 1/2	
2. <u>Pidor und Volar, Stari Majdan und Kulen Vakuf</u> 16 3/4		
Pidor und Mataruge	1 1/2	}
Volar	1 1/2	
Stari Majdan	1	
Vakuf	1 1/2	
3. <u>Čadjarica längst dem Sau Wasen bis Novim Kofanitzka</u> 8 3/4		

U gradu su 1833. godine bila 4 topa. Međutim, tvrđava Stari Majdan je već 1838. godine napuštena, tako da je vremenom potpuno razrušena i danas se ne raspoznaje ni mjesto gdje je bila.¹²¹

Poslije prelaska kapetanije iz Kamengrada u Stari Majdan, na čelu ove kapetanije su bili begovi iz porodice Cerić.¹²² Prema predanju, prvi kapetan iz porodice Cerić je bio Mehmed-kapetan. Vjerovatno je poginuo u dubičkom ratu (1788—1791), pa mu zato u Brdarima i Starom Majdanu nema groba.

Njegov sin Ali-kapetan je bio na toj dužnosti krajem XVIII stoljeća i vjerovatno sve do 1800. godine.

Salih-kapetan je bio sin Ali-kapetana. Zna se da je bio kapetan 1811. (vjerovatno i nešto ranije), pa sve do 1827. godine, kada je umro na svom imanju u Lušcima. Odatle je prevezen kolima u Stari Majdan. Hamdija Kreševljaković o tome piše: .. *Svijet ovoga kraja rado je davao volove da tegle*

¹²⁰ U. Kreševljaković i H. Kapidžić: Vojnoeoografski opis Bosne pred dubički rat od 1735. godine, str. 54.

¹²¹ H. Kreševljaković: Stari bosanski gradovi, str. 29.

¹²² Hamdija Kreševljaković: Kapetanije u Bosni i Hercegovini, izdanje Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. 4, djela V, Sarajevo, 1954, str. 148.

kola s mrtvim mu tijelom, jer se svak, bez razlike na vjeru veselio, što je nestalo jednog teškog zulumčara. Uzalud sam raspitivao da nešto konkretno saznam o njemu kao zulumčaru. U ljeto godine 1934. reče mi jedan starac od kojih 70 godina, pred kamengradskom džamijom, kako je i njegov otac sudjelovao u prevozu kapetanova tijela. Ali kad ga upitah, kakve je sve zulume radio, on odvrati: „Svakakve. Dosta ti je, kad ti kažem da je svijetu bilo drago što ga je nestalo. Znaš, da se niko ne veseli kad dobra nestaje.“¹²³

Kazivanje o zulumu Salih-kapetana čuo je i Milan Karanović, etnograf, kada je istraživao Stari Majdan, pa je zabilježio da je majdanski kapetan bio okružen svitom kavaza Arnauta, jer u domaće Muslimane nije imao povjerenje. Majdanski kapetani su bili svirepi istočnjački despoti. „Čim je spazio lijep komad zemlje, vlasnika je zatvorio i metnuo u klade sve dotle, dok ne bi izmakao (izvukao) tapije. Kada je umro (kapetan Salih-beg) vele da ga je zemlja izbacila. S njim su morali zakopati crno pseto i tada se pod njim, vele, zemlja provalila i on otišao u 'abez'. To su mjesto pokrili trnjem.“¹²⁴

Salih-kapetan je imao tri sina: Derviša, Ahmeda i Aliju. Kapetan je postao Derviš-beg, u narodu zvan Dedo-kapetan. Hamdija Kreševljaković je zabilježio što su mu ispričali o Dedi-kapetanu u Starom Majdanu:

„Derviš beg... nije bio ništa bolji čovjek od oca. U Starom Majdanu sam slušao, da je bio pošao da ubije rođenog brata Ali-bega, s kojim se nije nikako pazio, pa ni govorio. Tome je bio razlog, što je Ali-beg na svoju novu kuću postavio šiljak, znak da je otvoren konak putniku namjerniku, i taj je šiljak nadvisio isti znak na kapetanovoj kući. Čim je Ali-beg ugledao da se njegovoj kući približava Dedo, on je iz svoje kuće iskočio kroz prozor i pobjegao. Kad je Dedo stao dozivati. Alu, reče mu Alina žena da ga nema doma. „Zakuni se da ga nema, jer ako ga nađem u kući, nema ni tvoje ni njegove glave“, povikao je Dedo. Alibegovica se zakune i on se vrati, ali naredi da se šiljak skine, što je i učinjeno.“¹²⁵

Derviš-beg je najprije bio za reforme i vjeran sultanu, pa je zato Zmaj od Bosne naredio pobunjenom begovatu da mu spale odžak. Ali kada je uskoro došlo do ukidanja kapetanija i uvođenja museiima, vjerovatno se protiv novih reformi pobunio kapetan Derviš-beg, pa ga je Omer-paša Latas 1851. godine prognao u Janjinu.¹²⁶

Svaka kapetanija, pa i kamengradska (odnosno staromaj danska), bila je dužna na zahtjev sultana ili vezira šalje određen broj vojnik u poseban korpus radi učešća u ratnim pohodima. Prema nekim dokumentima, uziman je svaki šesti, a ponekad svaki dvadeseti vojnik iz kapetanije. Prema jednom dokumentu iz 1892. godine, sve bosanskohercegovačke kapetanije, a bilo ih je tada ukupno 39, bile su dužne da upute u carsku vojsku u Vidin određen broj vojnika. Tako je kamengradska kapetanija otpremila 61 vojnika, džisri-sanska (Tomina) 10, krupska 117, ostrožačka 331, a bihačka više nego ijedna druga — 415 vojnika.¹²⁷

U do sada poznatim dokumentima naselje Stari Majdan zabilježeno je pod imenima: *Madeni Ahen* (Gvozdeni Majdan), *Madeni Atik*, *Stari Majdan*, turski naziv, *Mejdan*, *Stari Unidan* (u jednoj karti iz 1807. godine umjesto Stari Majdan pogrešno je napisano „Stari Unidan“), *Starimajdan*, *Stari Maydan*, *Majdan* i, konačno, najčešće — *Stari Majdan*.

¹²³ Isto.

¹²⁴ Milan Karanović: „Sanski Most i Stari Majdan“, Politika, 4. maja 1929. godine, str. 19.

¹²⁵ Hamdija Kreševljaković: Kapetanije u Bosni i Hercegovini, str. 149.

¹²⁶ Isto.

Dok H. Kreševljaković piše da je kapetana Derviš-bega još Hadži Camil-paša prognao u Janjinu 1846. godine i da je u izgnanstvu umro, u izvještaju austrijskog konzula i zapisima I. F. Jukić stoji da ga je protjerao Omer-paša Latas 1851. godine. Dionisije Marinković piše da je Derviš-beg, kapetan majdanski, učestvovao i u ugušivanju bune 1858. godine, što znači da nije umro u izgnanstvu, već se vratio u Majdan.

¹²⁷ Isto, str. 31.

KULE

Miralimbegova kula u Tomini je imala četiri sprata, a temelji pravokutnu osnovicu. Prema sačuvanim dokumentima, prvi put se spominje u devetoj deceniji XVIII stoljeća i navodi da je uz kulu bio i odžak u kojem je kapetan imao sjedište. U kuli je bila i manja vojnička posada, jer je kapetan imao zadatak da s njom čuva Džisri Sanu (Most na Sani), nedaleko od kule.¹²⁸

Miralimbegova kula sa odžakom činila je Džisr-Sanu (Most na Sani), koji se prema popisu za 1833. godine navodi kao grad, a bio je palanka, u kojoj su te godine bila 2 puta. U tom popisu naziva se „*kala-i Sana*“.¹²⁹

Kula je bila napuštena prije okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Njeni ostaci su se održali sve do 1934. godine, kada su razrušeni.¹³⁰

Kula u Lipniku. O njoj nema mnogo podataka. Spominje je zastavnik Božić u svom izvještaju, navodeći da je u selu Lipniku vidio 8—9 hrišćanskih kuća i jednu kulu.¹³¹ U jednom nedatiranom dokumentu iz toga doba piše da Lipnik ima 15 kuća i kulu bega i kapetana „Bejevitsch Von Ostroschatz“ (vjerovatno Beširevića iz Ostrošća).¹³² Kulu u Lipniku zabilježio je i V. Radimski na karti uz članak iz 1891. godine.

Kula u Kamengradu, selu ispod kamengradske tvrđave, zabilježena je samo u izvještaju zastavnika Božića.¹³³

Kakva je to bila kula, da li je riječ o podgradu — palanci ispod kamengradske tvrđave ili o odvojenoj kuli iz rukopisa se ne može zaključiti, a nema ostataka kule koji bi ovaj podatak mogli objasniti.

Cerića kula u Brdarima, izgrađena na posjedu begova Cerića, na brežuljku lijevo odcesle koja iz Sanskog Mosta vodi u Stari Majdan. Kula je bila ozidana tesanim kamenom.¹³⁴

Prema uspomenama Dionisija Marinkovića¹³⁵, majdanski kapetani, begovi Cerići, bili su privrženi sultanu, pa su ih Krajišnici Muslimani mrzili i nazivali izdajicama. Oni su 1831. godine napali tadanjeg bega Cerića, a kulu zauzeli i spalili. Beg je jedva uspio da pobjegne. Kasnije se uz pomoć vezira, ponovo vratio. Nakon povratka s vezirovom vojskom, kapetani Cerići su postali znatno bogatiji i jači nego ranije, pa su obnovili i kulu u Brdarima. Međutim, u bosansko-hercegovačkom ustanku kula je ponovo oštećena, ali su se njeni zidovi održali sve do 1932. godine, kada je porušena.

*Cerića kulu u Starom Majdanu sagradili su oko 1750. godine majdanski kapetani Cerići. Bila je na dva sprata. U njoj je u XX vijeku, jedno vrijeme, bila žandar meri jska kasarna.*¹³⁸

Kulina je lokalitet između današnjih sela Miljevaca i Lušci Palanke, na istočnim padinama Predojevića glavice. Vjerovatno je tu bila kula, po svojoj prilici bega koji je bio vlasnik okolnih imanja. Nije isključeno da je uz kulu bio i čardak. Međutim, ni o ovom lokalitetu nema nikakvih zabilješki ni u jednom poznatom dokumentu. Na osnovi naziva lokaliteta, koji okolno stanovništvo naziva — Kulina, pretpostavlja se da je tu bila kula.

¹²⁸ Vidi napomenu 121.

H. Kreševljaković: Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini, Naše starine, sv. TI, Sarajevo, 1954. godine, str. 84.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Izvještaj zastavnika Božića, str. 52.

Bečki ratni arhiv, Zbirka karata, nedatirani dokument, Opis Bosne i komunikacija, poglavlje No 16.

¹³² Vidi napomenu 131

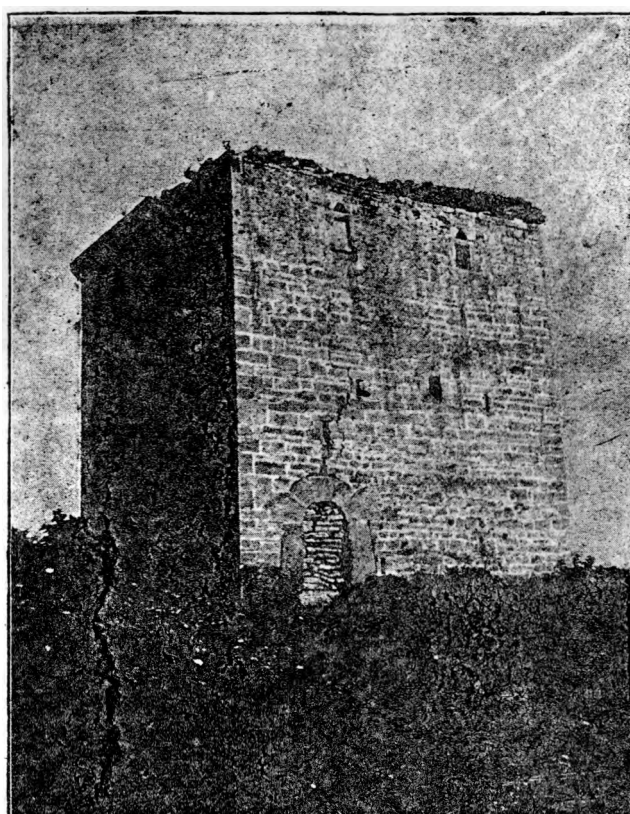
¹³⁴ H. Kreševljaković: Kule i odžaci . . . , str. 73.

¹³⁵ Dionisije Marinković: „Moji doživljaji“, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Grada, XIV, Sarajevo, 1966. godine, str. 121, i dalje.

¹³⁸ H. Kreševljaković: Kule i odžaci. . . , str. 83.

Begova kula u Podvidači. Donedavno su bili sačuvani ostaci jednog čoška ove kule. Izuzev legende o begu, vlasniku kule, njegovoj kćerki i izgradnji velike džamije pored kule (vidi poglavlje o legendama), o njenoj izgradnji nema nikakvih podataka.

Kulina, lokalitet u području sela Hrustova. Ni o ovom lokalitetu nema nikakvih podataka, izuzev što ga spominje Milan Karanović, u svom radu „Sanička župa“.

Kula Cerić-kapetan
u brdarima

ODŽACI I ČARDACI

Odžak uz Miralimbegovu kulu u Tomini bio je u posjedu Kurbegovića. Kako su odžaci redovno građeni od drveta, od njega nisu ostali nikakvi tragovi, izuzev zapisa iz XVIII stoljeća, koji govori o kuli, odžaku i mostu na Sani (Džisri Sana).¹³⁷

Odžak uz kulu kapetana Cerića u Brdarima bio je od drveta, jednom je gorio i dva puta bio rušen: oko 1832. i 1876. godine.¹³⁸

Čardak u selu Kozici je bio sjeverno od škole, na riječici Kozici, u pravcu sjeveroistoka, a južno od k. 616 (Dundarište). Lokalitet sa ovim nazivom je zabilježen samo u katastru sela Kozice i na čitavom području to je jedini lokalitet s nazivom „čardak“. Prema priči mjesnog stanovništva, to je bio čardak Hasan-bega Čekića, u zaseoku Jelići, koji su kmetovi jednom prilikom spalili.

¹³⁷ Isto, str. 84.

¹³⁸ Isto, str. 75.

Čardak u Brdima u selu Durici kod V. Bundala. U selu se samo znada je tu nekada bio čardak bega koji je bio vlasnik okolnog zemljišta.

Čardak u selu Đurićima. Od njega nema ni traga, jer je Lazo Karić na njegovim temeljima sagradio kuću.

Čardak u selu Dabar je gorio nekoliko puta, ali ga je beg obnavljao. Izgorio je i za vrijeme ustanka 1857/78. i za vrijeme borbi koje je zeleni kadar vodio u ovom kraju 1917/18. godine. Ostaci temelja zgrade i sada se razaznaju, a bunar-cistema uz čardak i danas se upotrebljava.

PALANKE

Lušci-Palanka (palanka kraj Lužac grada) se vjerovatno razvila oko turske palanke, utvrde, pretežno građene od drveta, na važnom turskom putu koji je vodio iz unutrašnjosti Bosne preko Kamengrada ili Starog Majdana u Bihać, odnosno na zapadnu tursku granicu.

U poznatim dokumentima nema ni riječi o Lušci-Palanci sve do potkraj XIX stoljeća, zapravo do prvih popisa stanovništva koje su Austrijanci obavili.¹³⁹

Zanimljivo je da je Ivan Frano Jukić tri puta prošao ovim putem 1842. godine i da u području današnje Lušci-Palanke nije naišao ni na jednu kuću. On piše:

„... *Od Kamengrada penjasmo se pola dana sve više. Došavši u Lužičko Polje stanemo se brinuti o konaku, jer sela nigdje ni od lijeka. Komordžije po stotinu gone hranu u Bihać. Oni na polju rastovarivši, pustiše konje za travu. Moj konj nije otrovan. Ječma valja mu tražiti u selu.*

— *Gdje je Japra Bišćevića?* — *pitamo jednog starca kod vode.*

— *Eto, gore preko brijega, pa ćete ulgedati!* — *odgovori on.*“¹⁴⁰

Vjerovatno je put vodio pored izvora u današnjim Miljevcima i Lušci-Palanci, a tamo, kao što vidimo, ni 1842. godine nigdje nije bilo kuća. To sve govori da je palanka sagrađena kasnije, možda uz vrenja 1850. godine, ili neposredno iza njih, da bi se zaštitio tako važan put.

Tominska Palanka se isto razvila oko male turske utvrde — palanke na ulazu u tjesnac kojim protiče Kijevska rijeka, kuda je morao voditi jedan od puteva prema rudnicima u području Sasine i dalje prema Banjoj Luci. Ni o ovoj palanci nema sačuvanih dokumenata.

Kamengradska Palanka je naziv za donji grad ispod stare kamengradske tvrđave. Ova palanka je bila znatnim dijelom zidana od kamena, što pokazuju njeni ostaci, ali nije isključeno da je imala i drvenih objekata. Budući da se nalazila neposredno ispod snažne tvrđave Kamengrad, vjerovatno je imala pomoćnu ulogu, više za smještaj vojske nego za neposrednu zaštitu, koju je obezbjeđivala tvrđava iznad nje. Ni o ovoj palanci nema nikakvih dokumenata, osim što je H. Kreševljaković 1933. godine, kada je posjetio kamengradsku tvrđavu, zabilježio podatak da seljani tako zovu donji grad.¹⁴¹

Palanka u Vrhpolju. Na njoj su se nalazili tragovi nekih starijih građevina. Spominje je samo Milan Karanović u radu „Sanička župa“.

Palančište u selu Hrustovu je lokalitet na kojem se nalaze tragovi ranih građevina. I ovaj lokalitet je zabilježen samo u navedenom radu Milana Karano vića.

¹³⁹ U popisu stanovništva Bosne i Hercegovine 1879. godine naselje se zove Lušci-Palanka i ima 84 kuće i 546 stanovnika; 1885. godine zove se Palanka Lužci i ima 120 kuća i 778 stanovnika; 1895. godine zove se Palanka Lušci, a u popisu 1910 godine Lušci-Palanka.

¹⁴⁰ Ivan Frano Jukić: Putopisi i istorijsko-etnografski radovi, str. 81.

¹⁴¹ H. Kreševljaković, Kamengrad, str. 21.

KARAULE

Karaula u Jelašinovcima, ili kako je narod tamo zove Kalaura, je turska utvrda podignuta na putu koji je vodio iz Sanice preko Mededeg Brda kroz Lužačko polje. Imala je zadatak da s manjom posadom štiti putnike i kiridžije od razbojnika i hajduka. Ova karaula je i neispitani arheološki lokalitet iz praistorije, antike i srednjeg vijeka. Istraživanje može dati zanimljive nalaze i zaključke.

Karaula u Grdanovcima, od Miladinovića prema sjeveroistoku oko 1500 m, kod dva groblja (obilježena u vojnoj sekciji 1:50000), između k. 625 na padini brda Otiša i k. 529 istočno od zaseoka Miladinovića. Ovaj lokalitet je iegistrovan samo u katastarskom snimku katastarske opštine Grdanovci.

Karaula zapadno od Starog Majdana, na sredokraći između Ruškovca, kota 526 i Starog Majdana (obilježena na vojnoj sekciji 1 : 50000 Prijedor-2). Ovaj lokalitet nije istraživan i registrovan je samo na spomenutoj vojnoj sekciji.

HANOVI I HAROVI

Kehića han kod Vrhpolja.^{1*2} Naziv govori da je tu bio han. Drugih podataka nema. To je jedino mjesto u sanskoj opštini koje je nosil naziv han. Prema njemu je dobila naziv jedna mahala u selu Vrhpolju.

Han u Japri, u dolini na desnoj obali potočića, koji spominje zastavnik Božić u izvještaju iz 1785. godine i kaže da je loš.¹⁴³

Han Banovac u Naprelju zabilježen je samo u popisu izvršenom 1895. godine.

Han Husein-hadžibega Čukića, u sklopu tvrđave u Sanskom Mostu, gdje su siromašni putnici imali besplatan smještaj, koji spominje I. F. Jukić u putopisu iz 1842. godine.

* * *

Vjerovatno je na ovom području bilo još kula sa odžacima, karaula i hanova, a možda i neka palanka, ali prema do sada poznatim dokumentima i stanju na terenu bilo je moguće registrovati samo navedene.

NASELJA I STANOVNIŠTVO

Iz vremena turske vladavine ovim krajem poznato je nekoliko dokumenata u kojima se spominju naselja i ziratne zemlje (obrađive površine izvan granica naselja) u nahijama Sana i Kamengrad.

U defteru bosanskog sandžaka iz 1540. godine upisano je selo Kijevo (Vraž Potok), koje pripada nahiji Sani. U njemu su navedena imena 4 domaćina (domaćinstva):

- Vukosav, sin Radosava,
- Radosav, sin Radice,
- Radin, sin Radivoja i
- Ratko, sin Petra.

H. Kreševljaković: Hanovi i karavar.saraji u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela, knj. VITI, Sarajevo, 1957, str. 75.

Izveštaj zastavnika Božića, str. 52.

Ovaj podatak o četiri domaćinstva u selu Kijevu ukazuje na to da se u tom selu održalo domaće, staro stanovništvo i nakon što je Turska osvojila ove krajeve. Kako se selo Kijevo spominjalo i u Poveljikralja Tomaša iz 1466. godine,¹⁴⁴ a spominje se i u ovom defteru iz 1540. godine, kao i u kasnijim defterima proizlazi da se ono održalo stoljećima, sve do današnjih dana.

U bosanskom defteru sastavljenom u sedmoj deceniji XVI stoljeća kaže se da tadanja nahija Kamengrad u livi Bosni ima varoš Kamengrad, dakle naselje ispod tvrđave. Stanovnici ove varoši, kada je potrebno, donose dasku i drvo za građu i popravljaju tvrđavu, zbog čega su oprošteni nekih poreza.

Tekst ovog deftera, kako ga je publikovao H. Kreševljaković glasi:

„Nahija Kamengrad u livi Bosni, Varoš tvrđave nefsi Kamengrada. Stanovnici ove varoši kada zatreba donose tahta i agač (dasku i drvo za za građu) i popravljaju ovu tvrđavu, oni su za sve svoje službe u starom defteru zabilježeni oproštenim odl divanskih avariza i tekalifi urfije, pa je i u novi defter na taj način uneseno, 63 kuće, 2 musi. na svaku po 150, resni filuri 9.450 u idž-malu (sumarni spisak) 1 kuća više.

Mezra (ziratna zemlja) Podvidačina, u posjedu Ibrahima i Hašana i Mustafe i ostalih drugih to je u starom defteru čifluk Hašana, područje Kamengrada bedeli ušur (novčana naknada za desetinu u naturi) i resmi (porez) 150.

Mezra Olovina Luka, u posjedu Ibrahima i Hašana i Mustafe i ostalih drugih to je u starom defteru Hasanov čifluk, bedel ušur a i r esima, 150.

Mezra Doljnja Izdenica, u posjedu Ferhada sina Terzije Hamze i Sulejmana sina Alije i ostalih drugih područja Kamengrada bedeli ušur i resim, 150.

Ukupno: 65 kuća, na svaku kuću 150, resmi filuri 9.750.

Džemaat muslimana u varoši tvrđave Kamengrada, 6. musi. sa baštinom knez: Mustafa sin Andrije, pomenutih 6 novih muslimana donose ukoliko zatreba tvrđavi, tahta ve agač i popravljaju je, pa su u starom defteru zabilježeni kao oprošteni od divanskih nameta i tekalifi urfije, u naknadu za. svoju službu, te je to na isti način i u novi defter zabilježeno prihod: 1000 od toga badži. bazar (trošarina) pomenute varoši van deftera, ber vedžhi tahmin (globalno procijenjeno) godišnje 590.

Mezra Čika i mezra Medenica i mezra Kočac i mezra Vinić i mezra i pola mezre Haslar i mezra Osić i mezra Ljubović i mezra Brebrovica i mezra Dobro oglu lazi i mere pola: Plasilović i merza Radešovci, područje Kamengrada, u posjedu dizara i kethude i ostalih nefera te tvrđave, 885.

Mesra Pobrižje i Gorica i Dubočan, merdi kalei (junaci tvrđave) Kamengrad (?!), u posjedu Husejina i Mehmeda sinova Hizir age, područje Kamengrada, čift (porez na plug), 515.

Mezra Kijevo i Čepla, u posjedu Ibrahim age i ostalih drugih, područje Kamengrada, 4 čifta, 1444.

Mezra Madra, u posjedu Jusufa sina Abdulaha i ostalih drugih, područje Kamengrada, 100.

Mezra Koluča, u posjedu Kurda sina Alije i Jusufa sina Abdullaha i ostalih drugih, područje Kamengrada, 100.

Mezra Admina Luka, u posjedu Kurda sina Alije i Jusufa sina Abdullaha i ostalih drugih, područje Kamengrada, 130.

Mezra Gorica, u posjedu Ferhada, sina Hamze, sada u ruci Ejnehana sina mu, sa svojom braćom, područje Kamengrada, 80.

Mezre Dokonjica, u posjedu Ferhada sina Hamze, sada u ruci Ejnehana sina mu sa svojom braćom, područje Kamengrada, 120.

Mezra Topola, u posjedu Sadi vojvode i ostalih drugih, područje Kamengrada, 130.

Mezra Koprivnica, u posjedu Hasan vojvode, područje Kamengrada, 100.

Selo Okorina, u posjedu Hasan bega sina Osman bega, područje Kamengrad, čift 207.

¹⁴⁴ Vidi poglavlje o župama Sana i Mren.

Selo Kumani i Sušanj, u posjedu Malkočbega i Hasanbega, područje Kamengrada čift (to je čifluk u starom defteru). 202.

Mezra Velika Balader i Pirново silo i Busija i Breze, u posjedu Malkočbega i Husejin Divanea i Mustafa Kethude, područje Kamengrada (to je čifluk u starom defteru), 174.

Mezra Suho Selište, tu je ubilježeno 6 kuća vlaha, svi su postali girihte (odujegli), oni koji obrađuju te njihove zemlje daju šeriatske hakove i rusumi urfije, područje Kamengrada, 2 čifta, 644.

Mezra Gudulj, 5 kuća Vlaha koji su na toj mezri ubilježeni, pobjegli su (girihte), oni koji obrađuju te zemlje daju šeriatske hakove i rusumi urfije, područje Kamengrada, čift, 684.

Mezra Bukodova, 6 kuća vlaha koji su zapisani na ovoj mezri svi su postali girihte, oni koji obrađuju njihove te zemlje daju šeriatske hakove i rusumi urfije, područje Kamengrada, čift, 917.

Čifluk Jusufa Divanea i Pervanea i Jusufa i Ivana Kilavuza, merduma (ljudi) Malkočbega, Gornja i Dolnja Podica Rana, područje Kamengrada, blizu je darulharbu (neprijateljskoj zemlji), područje Kamengrada, čift 210.

Čifluk Tome sina Martina i Jurina sina Bartula i Martin'a Milaka i Radivoja i ostalih drugih, to su zemlje u blizini Kamengrada u susjedstvu Sane, koje posjeduju, ne siju se, to su otlačke zemlje, područje Kamengrada, prihod od ušur gijaha, 135.

Selo Vrh Krupa i mezra Radulović, područje Kamengrada, 147.

Mezra Podgorje i Prhovine i Čuklojar i Mile Polje i Brdiljan i Zilovnik, u posjedu. Hamze sina Davuda, i ostalih drugih, područje Kamengrada, 120.

Mezra Mesić i Podkraj i Oravica i Sudčina i Umiralje Polje i Bile i Slap, u posjedu Mehmeda, područje Kamengrada, 214.

Selo..... van deftera, prazno, bez raje (hali anierreaja hasil ber-vedžhi tahmin) područje Kamengrada, 300.

Selo Mladinić, van deftera, hali, anirreaja, podruje Kamengrada, prihodi bez vedžhi tahmin, 130.

Selo Komšinić, van deftera, hali anirreaja, područje Kamengrada, idžmal, ber vedžhi tahmin jazilmištir, 125.

Selo Slatina, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, idžmal, po prilici zapisan, 100.

Selo Ponor, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, idžmal napisan po prilici, 125.

Selo Ponornica, van deftera, bez raje, područje Kamengrada idžmal, po prilici napisan, 125.

Selo Blakomišlje van deftera bez raje, područje Kamengrada, idžmal, napisan po prilici, 125.

Selo Kostinjac, van deftera, bez raje, područje Kamengrada idžmal, napisan po prilici, 125.

Mezra Bodićine, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici, 400.

Selo Rudinić, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, ber vedžhi tahmin, 400.

Selo Dan, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po tahminu, 300.

Selo Mačevac, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, 250.

Selo Balabar (Jajalar, Tatarlar, Popalar) van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po tahminu 200.

Selo Hrušković, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici, 280.

Selo Tomina, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici 130.

Selo Batina (Jatina) van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po tahminu, 150.

Selo Krčani, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici 280.

Selo Bilin (Milin?) van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici 150.

Selo Papas köylugu (Popovo selište) van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici 160.

Selo Gradac put (pop) van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po tahminu, 120.

Selo Hodavica, van deftera, bez raje, područje Kamengrada, po prilici 220.

Mezra Hrsuzić i Tomina Polje i Isnica i Orahovo, područje Kamengrada, van deftera 100 Mevkuf (uvakufljeno).

Mezra Budaljkovi i Tepešić Vrh, i Runište i Podmartin i Kamenih i Ljubnikovo i Bistrica, područje Kamengrada, va ndeftera, 50.“¹⁴⁵

U tom istom defteru, kao što se vidi, navedene su ziratne zemlje (mezre) u području Kamengrada: Podvidačina,¹⁴⁶ Olovina Luka, Doljnja Izdenica, Čika, Međenica, Kočac, Vinić, Haslar, Osić, Ljubović, Brebrovica, Dobro oglu lazi, Plasilović, Radešovci, Pobrižje,¹⁴⁷ Dubočan, Kijevo,¹⁴⁸ Čepla,¹⁴⁹ Modra,¹⁵⁰ Koluča, Admina Luka, Gorica,¹⁵¹ Dokonjica, Topola, Koprivnica,¹⁵² Velika Balader, Pirново Silo, Busija, Breze, Suho Selište, Gudulj, Bukodova, Radulović, Podgorje, Prhovine, Čukloraj, Mile Polje, Brdiljan, Zilovnik, Mešić, Podkraj,¹⁵³ Oravica, Sudčina, Umiralje Polje, Bile, Slap,¹⁵⁴ Bodićine, Hrsuzić, Tomina Polje,¹⁵⁵ Isnica, Orahovo, Budaljkovi, Tepešić Vrh, Runište, Podmartin, Kamenik, Ljubnikovo i Bistrica.

U istom defteru navedena su i ova sela: Okorina, Kumani, Sušani, Vrh Krupa, Mladinić, Komšinić, Slatina, Ponor,¹⁵⁶ Ponornica,¹⁵⁷ Blakomišlje, Kostinjac, Rudinić, Dan, Mačevac, Balabar "ili Jajalar, Tatarlar, Popalar), Hrušković, Tomina,¹⁵⁸ Batina (Jatina), Krčani, Bilin (Milin), Popovo Selište (Papas köylugu), Gradac i Hodavica.

Igti defter zabilježio je na kamengradskom području i *čifluk* Gornja i Donja Padica Rana,¹⁵⁹ u vlasništvu Jusufa Divanea i Pervanea i Jusufa i Ivan Kilavuza, ljudi Malkoč-bega, zatim *čifluk* Tome sina Martina, Jurina sina Bartula, Martina Milaka, Radivoja i ostalih, u blizini Kamengrada u susjedstvu Sane. U defteru je navedeno da su ziratne zemlje (mezre) Podvidačina i Olovina Luka u starijem defte'ru zavedene kao čifluk Hašana, koji se i sada pojavljuje kao vlasnik, ali još sa Ibrahimom i Mustafom. Dva selar Kumani i Sušanj, u posjedu Malkoč-bega i Hasan-bega, plaćaju čift, a u starijem defteru su bili čifluk ovih begova.

U ovom defteru se spominju j Vlasi na mezri Suho Selište, 6 kuća, na mezri Gudalj, 5 kuća, i na mezri Bukodova, 6 kuća. Svi su pobjegli, pa njihove zemlje obrađuju drugi i za to plaćaju odgovarajući porez.

^{1,5} Defter je preveo prof. Nedim Filipovic, a objavio ga H. Kreševljaković u spomenutom radu „Kamengrad“, str. 23—£4. Tekst u zagradi je dodao TI. Kreševljaković. S obzirom na to da se u ovom tekstu uz prevodi iavljaaju i turske riječi, zadržao sam ih onako kako ih je objavio H Kreševljaković. (Napomena i podvučene riječi BB).

u« vjerojatno današnje selo Podvidača.

¹⁴⁷ Ziratno zemljište na kojem se razvilo selo Pobrežje.

¹⁴⁸ TJ selu Kijevo.

¹⁴⁹ U selu Capalj.

¹⁵⁰ Danas selo Modra, koje 1785. godine spominje i zastavnik Božić.

¹⁵¹ D'anas selo Gorica.

¹⁵² Vjerovatno se današnje selo Koprivna razvilo na tom zemljištu.

¹⁵³ Možda selo Podkraj kraj Lušci-Palanke.

¹⁵⁴ Možda zemljište nedaleko Blijina Skoka (slapa).

¹⁵⁵ Polje kraj sela Tornine koje je i tada postojalo.

¹⁵⁶ Možda je to zemljište bilo oko današnjeg potoka ponornice Ponor u Lipniku.

¹⁵⁷ Možda je zemlja bila kraj neke ponornice u Lužačkom polju.

¹⁵⁸ Današnje selo Tomina.

¹⁵⁹ Možda u području današnjih sela Gornji i Donji Podovi.

Defter navodi i imena dvojice vojvoda:

Sadi vojvoda i
Hasan vojvoda,

koji posjeduje mezre, prvi u topoli, a drugi u Koprivnici. Iz teksta se ne može zaključiti gdje su ove vojvode imale svoje sjedište, da li u Kamengradu ili u nekoj drugoj tvrđavi.

Prema defteru kao da su samo četiri sela: Okorina, Kumani, Sušanj i Vrh Krupa, bila ukmećena i naseljena, a sva ostala sela, ukupno 21, navedena su bez raje, što znači da u njima nije bilo stanovnika. I to potvrđuje tačnost Kuripešićevog opisa ovog kraja,, u putopisu iz 1530. godine, dakle tridesetak godina prije sastavljanja ovog deftera. Kuripešić kaže da je kraj nenaseljen, pust i kuće jedna od druge veoma udaljene. I drugi putopisci iz toga stoljeća kažu isto. Međutim, zanimljivo je da su Turci u ovom defteru naveli stara imena dvadeset i jednog napuštenog, pustog, sela!

Iako se iz prevoda popisa nahije Kamengrad u ovom defteru ne vidi da li su sve mezre naseljene, ipak se prema njihovim tadašnjim imenima da zaključiti da su već tada poslužile kao začeci budućih sela: Pobrižje (Pobrežje), Gorica, Kijevo, Čepa (Čapalj), Modra, Tomina Polje.

Iz teksta ovog deftera vidi se da su tada u varoši Kamengrad, ispod tvrđave, od 63 kuće samo 2 muslimanske! Sastav i broj stanovnika tvrđave, vojnika, nije poznat. Međutim, malo dalje u defteru se navodi da ima 6 novih muslimanskih kuća sa baštinom i da im je *knez Mustafa, sin Andrije*. Ovaj podatak pokazuje kako se postepeno sprovodila islamizacija domaćeg stanovništva, kojem se priznaje i baština i titula: *knez Mustafa, sin Andrije!*

Da je ovaj defter, što ga je objavio H. Kreševljaković, dao i ostale podatke (imena domaćinstava i drugo), što u prevodu nije navedeno, dobila bi se još potpunija slika socijalne i vjerske strukture kamengradske nahije iz druge polovine XVI stoljeća.

Treći defter je iz 1563. godine, čije je izvode, brojne podatke o nahijama, objavio dr Milan Vasić u radu „*Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*“.¹⁶⁰ Prema ovom defteru, u nahiji Kamengrad navode se podaci samo za varoš ispod tvrđave Kamengrad, koji tada ima 65 kuća što plaćaju 150 akči filurije godišnje, a nema nikakvih podataka o naseljima. (Prethodni defter iz iste decenije, vjerovatno godinu-dvije stariji od ovog, saopštava da varoš Kamengrad, ispod tvrđave, ima 63 kuće. Dakle, porast za dvije nove kuće).

U nahiji Sani, prema ovom defteru, ima 18 naselja sa 142 kuće, koje plaćaju po 100 akči filurije godišnje. U ovoj nahiji su upisani Vlasi. Njihove starješine su bili *vojvoda Filip, vojvoda Mustafa sin Huseina*¹⁶¹ i još 13 knezova i primićura, koji su svi hrišćani, izuzev vojvode Mustafe.

I u defteru iz 1568. godine spominje se vojvoda Mustafa, sin Huseina, ali nema pomena o vojvodi Filipu.

Četvrti defter iz 1568. godine, čije je dijelove o sanskoj nahiji preveo dr Milan Vasić,¹⁶² pruža mnoštvo podataka i znatno potpuniju sliku sanske nahije, dakle nahije susjedne kamengradskej nahiji.

Ovaj popis sanske nahije iz *Tapu deftera* (popisnog lista) br. 415 *bosanskog sandžaka iz 1568. godine*, u slobodnom prevodu i izvodu glasi:

¹⁶⁰ i>, Milan Vasić: Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku“, Godišnjak društva istončara BiH, God. XIII, Sarajevo, 1962. godine, st*\\ 240.
¹⁶¹ Huséin, otac vojvde Mustafe je vjerovatno Andrija otac kneza Mustafe, koji je slijedio sina pa i sam primio islam dobivši ime Husein, a sin i titulu vojvode. Kako su oba deftera iz iste decenije moguće je da je ova pretpostavka tačna.
¹⁶² Tapu defter JNT« 415 Bosanskog sandžaka iz 1568. godine, Orijentalni institut Sarajevo,

Nahija Sana u livi Bosna:

Selo Čarakovo sa mezrama... knez Mustafa sin Huseina, vojvoda i još 7 Muslimana i 11 hrišćana, Srba, kuća 18 po 100 akči godišnje (svaka kuća) knez 1 (ukupno 19 kuća);

Selo Gornje Plaško (?) Polje, van deftera, pripada Sani, knez Radosav sin Strahinje,

kuća 10, po 100 akči, knez 1, sve Srbi hrišćani (ukupno 11 kuća);

Selo Donje Plaško (?) Polje, van deftera, pripada Sani, primićur Ivan sin Cvetka,

kuća 13, po 100 akči, knez 1, Srbi hrišćani (ukupno 14 kuća);

Selo Vedomoksko (?) Polje, pripada Sani, primićur Vraneš Rado ja,

kuća 6 po 100 akči, primićur 1, Srbi hrišćani, (ukupno 7 kuća);

Selo Siredica (?) van deftera, pripada Sani,

primićeur Rado ja, sin Tomaša, kuća 8, po 100 akči, primićeur 1, Srbi hrišćani (ukupno 9 kuća);

Selo Srednje Plaško (?) Polje, van deftera, pripada Sani, primićeur Milak sin Vukasa,

kuća 8, po 100 akči, primićeur 1, Srbi hrišćani, (ukupno 9 kuća);

Selo Medeno Polje, van deftera, pripada Sani, knez Strahinja sin Vukca,

kuća 16, po 100 akči, knez 1, Srbi hrišćani (ukupno 17 kuća);

Selo Oštra Luka, van deftera, pripada Sani, primićeur Đuro sin Dragiše,

kuća 11, po 100 akči, primićeur 1, Srbi hrišćani, (ukupno 12 kuća);

Selo Stratin, van deftera, pripada Sani, primićeur Savan (?) sin Vujice,

9 kuća po 100 akči, primićeur 1, Srbi hrišćani (ukupno 10 kuća);

Selo ... sto(u)pnica, pripada Sani, van deftera, džemat kneza Radcsavi. sina Strahinje, koji stanuje u selu Gornje Plaško (?) Polje,

kuća 13 (3 muslimanske i 10 hrišćanskih Srba), po 100 akči svaka kuća (ukupno 13 kuća);

Selo Novo Selo Malo i Veliko, van deftera, primićeur Petar sin T(B)odilovića,

kuća 20, svaka kuća po 100 akči, primićeur 1, Srbi hrišćani (ukupno 21 kuća);

Selo (Z)Pepljevo, pripada Sani, džemat kneza Radovana sina .. .

primićeur Radovan sin Milašina,

kuća 16, po 100 akči, primićeur 1, Srbi hrišćani (ukupno 17 kuća);

Selo Bijelo Polje, džemat kneza Radovana ...

primićeur Vlačko (?) sin Vukdraga,

kuća 16, po 100 akči, primićeur 1, Srbi hrišćani (ukupno 17 kuća);

Selo Podgoršnica, pripada Sani, u džematu kneza Rađana ...

kuća 18, po 100 akči, Srbi hrišćani,

knez Radan i primićeur Vuk sin Vukca, Srbi hrišćani;

Mezra ... kuća 2, po 100 akči, Srbi hrišćani;

Mezra... kuća 2, po 100 akči, Srbi hrišćani;

Mezra... pripada Sani, kuća 5, po 100 akči (3 muslimanske i 2 hrišćanske);

Mezra Oštrolučani, kod sela Oštra Luka, u posjedu Sulejmana age, pripada Sani;

Mezra Oštrolučani kod sela Oštra Luka, u posjedu Ramadan age, pripada Sani;

Mezra Sasina i mezra Glamošnica i mezra Gradčanica, kod sela Oštra Luka u posjedu Mustafa age, pripada Sani;

Mezra ... u posjedu Husein ćehaje, pripada Sani;

Mezra ... u posjedu Malkočbega ..., pripada Sani.

Od sela navedenih u ovom popisu naselja nahije Sana mogu se identifikovati sela:

Čarakovo, koje se danas nalazi u sastavu opštine Prijedor.

Selo Sredica, prema Đoki Mazaliću, nalazi se u okolini Ribnika, današnja opština Ključ. Možda je postojalo neko drugo selo Sredica u okolini današnjeg Sanskog Mosta, a možda je sanskoj župi pripadalo i jedno selo (ili više) čak i južnije od susjedne nahije Ključ.

Medeno Polje je selo na zapadnoj strani Grmeč-planine, u današnjoj opštini Petrovac.

Selo Oštra Luka i danas postoji u sanskoj opštini.

Selo Stratin je današnje selo Stratinska u opštini Banja Luka.

Novo Selo je jedno od zaselaka današnjeg sela Kozica u sanskoj opštini.

Mezra Sasina je vjerovatno bila u ataru sela Sasina, opština Sanski Most.

Glamočnica je potok u području današnjih sela Škriljevita i Kruhari, opština Sanski Most.

Gračanica je potok kod Starog Majdana.

Hazim Šabanović u radu „*Bosanski pašaluk*“ pogrešno tvrdi da se „... *sela Gornji, Donji i Srednji Novosel, Gornje, Donje i Srednje Blaško Polje, Oštra Luka i kod njega mezra Oštrolužani, Veliko i Malo Hrustovo*.. nalaze u predjelima oko današnjeg Bosanskog Petrovca i Kulen Vakufa.¹⁶“ To su, kao što se vidi iz „Tapu deftera br. 415 Bosanskog sandžaka“ iz 1568. godine, sela „Sanske nahije“, a ne nahije Unac. Neka od njih se nalaze u okolini današnjeg Sanskog Mosta, a kako sva pripadaju nahiji Sana, sigurno su i ostala bila oko rijeke Sane, a ne oko Petrovca i Kulen-Vakufa.

Iz navoda H. Šabanovića, na osnovu deftera iz 1563. godine, proizilazi da se tada spominju i sela Veliko i Malo Hrustovo, odnosno današnje selo Hrustovo južno od Sanskog Mosta.

Tvrđnja H. Šabanovića da je jedno vrijeme postojao kadiluk Novosel (Petrovac) vjerovatno je tačna, ali Novosel (Petrovac) nije identičan Novom Selu Malom i Velikom u nahiji Sana iz deftera iz 1568. godine, pa ni onom iz 1563. godine, koji on navodi. Jer, u trećem austrougarskom popisu stanovništva iz 1895. godine, u džematu Kozica navode se zaseoci sela Kozice, a među njima i zaselak Novoselci, koji Kozičani i danas nazivaju Novo Selo.

Sve ovo samo potvrđuje koliko bi bilo korisno pregledati i prevesti ostale deftere, jer bi oni vjerovatno pružili dalje podatke o već spomenutim, kao i do sada nespomenutim selima u dolini rijeke Sane.

U defteru iz 1568. godine, kao što se vidi, navedena su sela, mezre i domaćinstva koja pripadaju nahiji Sani i njihove poreske obaveze.

Sela su različite veličine od 7 do 21 kuće: jedno je sa 7 kuća, dva sa po 9, po jedno selo sa 10, 11, 12, 13, 14, 18, 19 i 21, kućom, a u tri sela sa po 17 kuća. Dakle, u 14 naselja i 3 naseljene mezre — ukupno 203 kuće.

U pojedinim mezarima i ove nahije javljaju se prve kuće (po 2 do 5 kuća),, koje su začetak budućih sela ili zaselaka.

Od 14 sela 9 ih je „van deftera“, što znači da u prethodnim defterima nisu bila upisana ili možda ranije nisu ni postojala.

Stanovništvo svih ovih sela pripadalo je, očigledno, vlaškoj organizaciji.. Tu su se javljali knezovi i primićari (starješine sela u vlaškoj organizaciji).. Svako selo ima svoga primićura, a knez je starješina više sela. U defteru su navedena imena petorice knezova: *knez Mustafa (istovremeno i vojvoda), knez Radosav, knez Strahinja, knez Radovan i knez Radan*. Koliko sela ima svaki knez ne može se saznati iz datih podataka.

Zanimljivo je da je jedan od knezova bio Musliman, koji je istovremeno, bio i vojvoda; dakle, imao je i civilnu i vojnu funkciju.

¹⁶³ Hazim Šabanović: Bosanski pašaluk, str. 214.

Iz navedenih podataka se vidi da se u nekim selima javlja početak islamizacije domaćeg stanovništva: u dva sela i jednoj mezri, sa ukupno 14 kuća Muslimana, naprama 189 kuća Srba, hrišćana, koji su uživali status vlaha slobodnih seljaka) i plaćali po kući samo 100 akči godišnje.

Peti defter iz istog stoljeća, četiri godine mlađi od prethodnog, je *Tapu defter Sandžaka Klis iz 1572. godine*,¹⁶⁴ koji daje podatke i o nahiji Ključ u livi Klis. Prema tome, postojala su, bar u XVI stoljeću, i nahija Sana, i nahija Kamengrad, i nahija Ključ. To znači da se nikako ne može staviti znak jednakosti između imena nahija Ključ i Sana, što čini H. Šabanović u radu „Bosanski pašaluk“, jer su to bile dvije posebne nahije a Kamengrad treća nahija.

U dokumentu iz 1571. godine, u kojem je riječ o novom rudniku, spominje se i selo Godrevička, gdje se taj rudnik nalazi. Gdje se nalazi to selo, da li je to u području Starog Majdana ili Sasine, nemoguće je danas utvrditi.

Vladislav Sakrić u radu „*Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine*“ navodi podatak da su potomci Ferhad-paše Sokolovića u XVIII vijeku, u sklopu svog timara, imali i sela u župi Kamengrad.¹⁶⁵

U spomenutom djelu V. Skarića navodi se da je neki Mustafa imao *timar u Kijevu* (glavno selo u timaru) sa prihodom od 4.000 akči (aspri).¹⁶⁶ Dalje, da je neki Hasan imao timar u jednom selu (tekst nije mogao biti pročitano) sa prihodom od 4.710 akči,¹⁶⁷ da je opet neki Hasan u nekom selu (nepročitano) imao timar sa prihodom od 3.700 akči,¹⁶⁸ da je ponovo neki Hasan ima timar u selu Kijevu sa prihodom od 4.000 akči.¹⁶⁹ Sva timarska dobra su u župi Kamengrad.

U izveštaju zastavnika Božića spominju se sela Japra, Lipnik, Modra, na putu od Bihaća do Starog Majdana, a na sanskom dijelu, zatim Sasina na drugoj strani rijeke Sane, Stankovac nedaleko Starog Majdana i dva seoceta kraj Kamengrada: Tiraj (Tirai — kako on piše) i Feršuiče (Vershuicse — kako on piše), a to su današnji Hotiraj i Vrš.

Veoma je malo podataka o porijeklu stanovništva sanskog područja. U pojedinim radovima nailazi se tek na pojedinosti o ponekoj porodici, i to sačuvane u predanju. Pa ipak i ovi skromni podaci, predanja s koljena na koljeno zanimljivi su i vrijedni pažnje.

Prema istraživanjima do kojih je došao Milan Karanović, sigurno je da su starosjedioci, stanovnici koje su Turci ovdje zatekli, samo Srbi, i to u selima Kozica, Tomini, Hazićima, Podovima, Ilidži, Tramošnji i Kljevcima. To bi bila sjeverna granica (bolje reći sjeverozapadna) srednjovjekovne Bosne. Ova sela su u stvari bila u sastavu područja zvanog Zmijanje, kojem je pripadala i Sanička dolina, a po nekim čak i Petrovačko i Bjelajsko polje.

Međutim, starosjedioci su svakako i Hrvati s područja oko Sasine, Starog Majdana i Stare Rijeke, koji su sv edoskora nazivani „Madžari“ ili „Mađari“.

Milan Karanović je zabilježio da su starosjedioci i rod Vučkovića u susjednom selu Srpskoj Sanici. Vjerovatno da su i Vučkovići iz Zdene, u kojoj su živjeli početkom druge polovine XVIII stoljeća, a poslije u Dabru, u srodstvu s Vučkovićima u Sanici. Vučkovići u Sanici nikada nisu davali trećinu, dok za one iz Zdene nedostaje ta važna pojedinost. Kako su imali povlastice, vjerovatno su obavljali izvjesne dužnosti za Turke. Sigurno su naseljeni kao martolozi i zimije, uz vojnički i državni put, koji je spajao Carigrad i Travnik s Turskom krajinom (kako su Turci zvali Liku dok su njom vladali). Taj put

¹⁶⁴ Tapu defter JSTa 533 sandžaka Klis iz 1572. godine. Orijentalni institut Sarajevo br.92, str. 348—350. Izvod i iz ovog deitera preveo mi je dr Milan Vasić, na čemu mu najlepše zahvaljujem.

^{#5} Vladislav Skarić: Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711.) godine, GZM, sv. XL.II, 19S0, str. 5.

¹⁶⁸ Isto, str. 42.

¹⁷ Isto, str. 46.

¹⁶⁸ Isto, str. 49.

¹⁸⁹ Isto, str. 50.

je prolazio preko Sanice i jednim krakom vodio preko Mededeg brda i Lužačkog polja u Bihać, a drugim preko Bravska i dalje na zapad.

Predojevići, iz Predojevića Glavice, su starosjedioci. Priča da je iz ovog roda Hasan-paša Predojević, osvajač Bihaća 1592. godine, nije ni potvrđena ni opovrgnuta.

Za novodoseljeno stanovništvo, za turske vladavine, sačuvano je malo predanja. Tako se zna da su se Majkići doselili sa Zmijanja u Japru, po svoj prilici krajem XVIII stoljeća. Broj stanovnika se povećao, pa su naselili mnoga podgrmečka sela.

I o Praštalima je sačuvana legenda, koja kaže da su potomci hajduka Starine Novaka, njegova sina Grujice, i da su se iz hercegovačkih Doljana naselili u atar današnjeg sela Praštala.

Stanivukovići su se doselili iz Glamoča najprije u Jelašince, a potom prešli u Stari Majdan, gdje je jedan iz ove porodice bio terzija, odakle su se prije ustanka 1875. godine preselili u Krupu.

Vajagići su se doselili iz Popine u Stari Majdan, a odatle prešli u Krupu, po svoj prilici kada i Stanivukovići.

Preci Karana iz Mrkalja i Budimlić Japre doselili su se iz Boboljusaka potkraj XVIII stoljeća. Karani su rod s velikim brojem porodica u čitavom Pounju. Prema jednom predanju Karani su sa Zmijanja, odakle su prešli u Boboljuske (kod Drvara), a prema drugom, oni su došli iz Crne Gore u Dalmaciju, gdje su neko vrijeme bili kod manastira Krupe, odakle su za gladnih godina prešli u Boboljuske.

Vojnovići su starosjedioci, odnosno davno su se doselili iz Mazina u Lici. Sačuvano je predanje da su porijeklom od Miloša Vojnovića, opjevanog u narodnoj pjesmi.

Popovići i Srdići, koji su od jednog roda (porodica Gavre Popovića iz Sanskog Mosta, Nikole Srdića iz Jelašinovaca i druge porodice ovog roda), došli su iz Dalmacije. Predanje veli da su od kneza Nikole sa Grahova (crnogorskog), koji je prešao u Ravne kotare, odakle su se njegovi potomci raselili svukud, pa i u Podgrmeč.

Škundrići su se u Lici zvali Bogunovići i rod su sa Kovačevićima, Bundalima, Cvjetićaninima, a svi su se ranije, u Lici, zvali Bogunovići. Prema pričanjima Laze Škundrića, posljednjeg ličkog harambaše, koji je hajdukovao 16 godina, Škundrići su iz Hercegovine. Tamo su ubili bega, pobjegli i naselili se u Bjelajsko polje. Hercegovački Turci saznaju za njih, pa su morali ponovo da bježe, ovaj put preko Grmeč-planine u kraj oko Palanke.¹⁷⁰

Milunovići u Dugim Njivama 'su se ranije zvali Gak (Gakovići). Kada je neki Milun Gak doselio iz Umićević Rijeke u Duge Njive, njegove potomke prozvali su Milunovićima.

Basare u Petrovcu su ranije živjeli kod Starog Majdana, odakle su se oko 1855. godine odselili.

Majstorovići su od Starog Majdana, gdje su bili katolici, pa kada su se, za turske vladavine, preselili u Krnju Jelu, prešli su na pravoslavnu vjeru, ali su ih i dalje zvali „Mađari“.

Veći dio Muslimana došao je u ove krajeve iza austrijsko-turskog rata 1683—1699. godine, kada su Turci izgubili skoro svu Liku i još neke dijelove u Hrvatskoj. Neki su Muslimani tada ostali u Lici i prešli na katoličku vjeru, ali se veći dio doselio u Bosnu, pa i u sanski kraj.

Drugo veće naseljavanje Muslimana u ove krajeve je bilo iza tzv. Laudanova rata (1791.g.), kada su morali napustiti Kordun koji je Austrija zauzela.

¹⁷⁰ Bude— Budisavljević-prijedorski: „Iz starog zavičaja“, pripovijesti, Matica srpska knjiga br. 45, Novi Sad, 1(914, str. 64.

Prema istraživanjima Milana Karanovića, sve do prije 50 godina je bilo' očuvano predanje da se stanovništvo sela Vrhpolja i Hrustova doselilo najvećim dijelom iz Like. Milan Karanović daje slijedeće podatke o porodicama ova dva sela:¹⁷¹

Pregled o dobi naseljavanja muslimanskog stanovništva:

Selo	Od Karlovačkog mira 1699.		Prije 1878. god.		Nepoznato porijeklo		Svega	
	rodova	kuća	rodova	kuća	rodova	kuća	rodova	kuća
Hrustovo	7	58	9	30	14	46	30	116
Vrhpolje	7	39	14	30	25	50	46	119

Pregled o kraju odakle su došle porodice:

Selo	Iz Like		Iz ostalih krajeva Bosne		Unutarnje seljenje		Nepoznato		Svega	
	rodova	kuća	rodova	kuća	rodova	kuća	rodova	kuća	rodova	kuća
Hrustovo	7	58	9	31			14	27	30	116
Vrhpolje	7	39	4	16	10	14	25	50	46	1191

Vjerovatno da je doseljenika iz Like bilo i u drugim sanskim naseljima, kao na primjer, u Tomini, gdje su se, prema H. Kreševljakoviću, naselili begovi Kurbegovići.

Porodica Šarčevića doselila se u Stari Majdan, a potom u Sanski Most iz sela Čaplja, zaselak Johovac. Taj zaselak je dobio ime prema drveću johi (jošić), kojeg tu ima i danas. Zbog toga su se neki Sarčevići zvali i Johovci, i to se prezime zadržalo sve do danas kod nekih porodica. U Čaplju su bila dva brata Šarčevića (Suljo i Meho), jedan je zadržao prezime Johovac, a drugi Šarčević, pa su njihovi potomci s različitim prezimenom, iako su od istog pretka.

Sarčevići-Johovci potiču od nekog age Šabanovića, veleposjednika, koji se doselio iz istočne Bosne u Čaplje, dok mu je žena bila iz Sarajeva. Pretpostavlja se da je taj aga bio u turskoj vojsci, pa je dobio zemlju u ovom selu i na nju doveo i svoje kmetove iz istočne Bosne. Ta porodica, poslije doseljenja u Čaplje, u zaselak Johovac, dobila je nadimak Jahovci. Ubrzo je prvo prezime, Sabanović, nestalo, a ostalo samo novo — Johovac. Kako je jedan od tih Johovaca (prapradjed sadanjih Sarčića) obolio od boginja, na licu su mu ostali ožiljci, odnosno bio je „Šaren“, dobio je nadimak „Šaro“, a njegovi potomci prezime Šarić i Sarčevići. Jedno vrijeme uporedo su oba prezimena Johova-Šarčević, ali se vremenom kod jednih zadržalo prvo prezime — Johovac, a kod drugih drugo — Šarčević.

Danas ovih Šarčevića ima u Čaplju, Sanskom Mostu, Banjoj Luci i Sarajevu. Osim Muslimana Šarčevića, u sanskoj opštini ima dosta Šarčevića i

¹⁷¹ Milan Karanović: »Sanička župa«.

Srba i Hrvata, ali oni nemaju nikakve veze s porodicom muslimanskih Šarčevića.¹⁷²

Jedan broj doseljenih Hrvata, prije svega u selu Kljevci, došao je iz Like. Ovdje su ih, kao i Hrvate u saničkoj dolini i u bihaćkim selima pod Plješevicom (Skočaj, Međudražje, Baljevac) zvali „kauri“. Dugo se nisu htjeli miješati sa starosjediocima Hrvatima, zvanim „Mađari“. Vremenom su ipak uslijedile ženidbe i udaje, pa je razlika između ove dvije grupe stanovnika, Hrvata, vremenom nestala.

Ali, osim naseljavanja ovih krajeva bilo je i velikog iseljavanja stanovništva iz Bosanske krajine u Hrvatsku, pa i u Srbiju (naročito onda kada se Srbija oslobodila turskog ropstva). Tako je u zadnjoj deceniji XVIII stoljeća, za tzv. Laudanova rata (1788—1791. godine), iz Bosanske krajine iselilo 28.000 ljudi, žena i djece u Liku, Kordun i Baniju, a dio i u Srbiju, pa je Krajina bila opustjela. Među tim porodicama bilo je dosta onih koje su se doselile upravo iz Like, Korduna i Banije, kamo su se morale vratiti. Neki potomci ovih porodica su u XIX stoljeću ponovo krenuli u Bosansku krajinu i naselili je.

Bilo je i unutrašnjeg preseljavanja, iz jednog kraja Bosanske krajine u drugi, iz jednog dijela Podgrmeča u drugi. Poslije bune 1858. godine mnoga sela u Knešpolju ostala su pusta, pa su ih naselile porodice iz drugih krajeva Bosanske krajine, dok su, naročito poslije diobe velikih porodičnih zadruga, nove porodice, naseljavale susjedna sela, kao, na primjer, spomenuti Gak, koji se doselio iz Umičevića Rijeke u Duge Njive.

Sukob sa osionim Turcima, međusobne svade ili ubistva, prevelike porodične zadruge i potreba dijeljenja na više porodica, bili su najčešći uzroci seobama. Iz Zmijanja se najčešće raseljavalo, jer su porodice postojale preglomazne, pa su se dijelile, kao već spomenuta porodica Majkić. Česte gladne godine u Dalmaciji pokretale su na seobu mno?e porodice. Tako je velika glad u Dalmaciji 1774. godine pokrenula oko 1.000 porodica, koje su tada naselile Bosnu i Srijem. Mnoge porodice na putu iz Dalmacije i Like zadržavale su se najprije u unačkoj župi, Bjelajskom polju i kulenvakufskoj župi, pa su se odatle naseljavale u druge krajeve Bosne. Iz tih župa kretale su se dalje, kako navodi Milan Karanović, „*što se navodilo mnogo muških glava*“, „*što se oglasilo da ima mnogo praznih kućišta*“, „*zbog slabog i kamenitog zemljišta*“ i „*zbog diobe s braćom i tjeskobe*“.

I, konačno, posljednje znatno naseljavanje ovih krajeva bilo je nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, kada su brojne porodice Srba i nešto manje Hrvata naselile Bosansku krajinu dolazeći iz Like, Korduna, Banije i Dalmacije.

Zanimljivo je sjećanje Čedomira Kokanovića na jedan događaj koji mu je davno ispričala njegova majka. Krajem XIX stoljeća u njihovu kuću, u Starom Majdanu, došla je komšinica Kuruzovička, Muslimanka. Kada je na zidu sobe vidjela ikonu njihove slave, sv. Trifuna, rekla je:

„*I mi imamo na tavanu sliku svetog Đorđa.*“

¹⁷² - Tri brata Šarčevića, koja su se iz Čaplja doselila u Stari Majdan, izučila su zanat za terzije (krojače) i otvorila radnju. Najstariji među njima Salko (umro 1960. godine) bio je posljednji terzija u sanskom kraju koji je šio staru bosansku muslimansku nošnju (čakšira i Salvare ukrašene gajtanima i dr.), a mlađa braća su se preorijentisala u krojače savremene odjeće. Braća Šarčevići su prvi kupili šivaću mašinu u starom Majdanu, a imali su i prvu peglu na ugali. Prije toga šili su samo na ruke, dok su peglali tzv. „mutijama“, teškim željeznim predmetom, u obliku današnje električne pegle sa dugačkom drškom, koji se zagrijavao na ognjištu. Šarčevići su iz Starog Majdana prešli u Sanski Most. Tu je terzija Salko, kada je imao 70 godina, sašio posljednje starinske čakšire nekom Hodžić Ikanu iz Vrhpolja. Salko je i na svom štamбилju imao dva prezimena: „Šarčević-Johovac Salko. krojač. Stari Majdan“, dok njegovi potomci danas imaju samo prvo pežime — Šarčević (podatke dao njegov sin Husein Sarčević, upavnik Narodne biblioteke u Sanskom Mostu, 11. januara 1974. godine).

Vjerovatno da je ovdje riječ o pojedinačnom prelasku na islam u XIX stoljeću, ako ne i nešto ranije, pa se u porodici sačuvala ikona nekadanje porodične slave.

SREDNJOVJEKOVNI ARHEOLOŠKI LOKALITETI

Osim navedenih srednjovjekovnih gradova, kula, odžaka, palanki, karaula i hanova, na ovom području su poznati i slijedeći srednjovjekovni arheološki lokaliteti:¹⁷³

Martin crkva, u Fajtovcima, trig. 454, ma brdu Martin, gdje je bila srednjovjekovna crkva i groblje. Tu je i grupa stećaka (40—50) jednostavnog oblika i bez ukrasa;

Crkvina, trig. 436, u Podvidači, gdje je bila srednjovjekovna crkva. Uz nju su i tri stećka, iz XIV ili XV vijeka;

Njive pod Ovan-gradom, trg. 317, kod sela Čele, gdje su nađeni traogvi i srednjovjekovne i rimske arhitekture;

Crkvina u Halilovcima, gdje su nađeni ostaci neke crkve;

Klisina u Ališićima, gdje je bila srednjovjekovna crkva i groblje. U tim grobovima nađen je srednjovjekovni nakit, koji je sada u zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu;

Gradina, trig. 275, u Trnovi, na mjestu gdje je bila preistorijska gradina, bila je i srednjovjekovna utvrda, koja je dominirala ravnicom oko rijeke Sane;

Sasina je poznato preistorijsko i antičko rudarsko područje, ali je i u srednjem vijeku bila rudarski centar. O tome ne samo da svjedoče gomile troske, već i sam naziv sela i istoimene rječice koja protiče ovim krajem. I selo i rijeka dobili su ime prema Šasima;

Ušće Kruharuše u Sasinu, pored preistorijske i antičke talionice, ima tragova koji ukazuju na to da je tu i u srednjem vijeku bila talionica željeza. Blizina Sasine to samo potvrđuje;

Crkvina u Starom Majdanu, ostaci srednjovjekovne crkve;

Mahinja u Vrhpolju, gdje su pored rimske arhitekture nađeni i ostaci srednjovjekovne arhitekture;

Obrežina u Tomini, gdje je nađena srednjovjekovna arhitektura;

Kalaura (pravilno je Karaula) u Jelašinovcima,¹⁷⁴ gdje je vjerovatno bila turska karaula, mala posada za zaštitu puta. Dakle, na istom mjestu život je trajao od preistorije do XX stoljeća naše ere, skoro do naših dana;

Veliki Gradac i

Mali Gradac, udaljeni jedan od drugog 300 metara; Veliki Gradac je lociran sjeverno, a Mali Gradac južno od potoka Jezerinac, koji se ulijeva u Kijevsku rijeku kod Selišta. Nalaze se oko 1300—1600 metara južno od Rijeke, zaseoka Kijeva, a u okolini k. 232. Đ. Mazalić smatra da je jedan od tih gradova (tvrđava) srednjovjekovni grad Kijevac, koji se spominje u povelji kralja Tomaša iz 1446. godine. Njihova tačna lokacija je obilježena i u katastru sela Kijeva.

¹⁷³ Spisak je sačinjen na osnovu građe prikupljene za Arheološku kartu Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Sarajevo.

¹⁷⁴ Nije u građi za Arheološku kartu BIH. Podatke je dao Mirko Stanić.

SANA I OKOLINA

u XIX i XX stoljeću

(do jula 1941. godine)

O događajima i razvoju sanskog kraja u XIX i XX stoljeću ima dosta podataka u dokumentima, a i uzgrednih kazivanja mnogih autora u radovima o drugim temama širih područja. Pa ipak ni za jedan period u tim stoljećima, zaključno sa okupacijom zemlje 1941. godine, nema dovoljno ni dokumenata ni podataka za potpunije praćenje razvoja događaja u sanskom kraju, niti za cjelovitiju rekonstrukciju njegovog privrednog, prosvjetnog i opšteg razvitka. Najveći broj dokumenata omogućuje tek da se u sklopu opštih zbivanja na širim područjima (Bosanska krajina, Bosna i Hercegovina i Jugoslavija) tu i tamo spomenu neke pojedinosti vezane za sansko područje. Možda će dalja istraživanja u našim i inostranim arhivima omogućiti i potpunije sagledavanje razvoja ovog kraja u XIX i XX stoljeću.

POD TURSKOM VLAŠĆU DO 1878. GODINE

(Opšti pregled događaja)

Slabljenje turskog carstva, koje je započelo drugom polovinom XVI stoljeća, a ogledalo se u sve većoj samo voli i janjičara i krupnijih feudalaca, i u sve češćim ratnim neuspjesima, nastavilo se i u XVII, XVIII i XIX stoljeću.

Krajem XVIII i početkom XIX stoljeća razvile su se snažne apsolutističke države Rusija i Austrija, koje su željele da unište tursko carstvo i osvoje njegove dijelove u Evropi. Jačanju ovih dviju rivalskih sila na račun Turske suprotstavljale su se druge dvije velike sile: Francuska i Engleska, kojese uspjele, naročito Francuska, da sa Turskom razviju veoma značajne trgovinske veze pod veoma povoljnim uslovima. Tako Turska sve više postaje objekt međunarodne politike.¹

Ipak, te sve veće međunarodne trgovinske veze doprinose znatnom razvoju i unutrašnje trgovine u turskom carstvu, a time i razvoju zanatstva.

Već početkom XIX stoljeća Tursku počinju ugrožavati i nacionalnooslobodilački ustanci porobljenih naroda: prvi i drugi srpski ustanak, ustanakza oslobođenje Grčke, pokreti u Bugarskoj i Rumuniji.

Da bi spriječili dalje raspadanje carstva, sultani su početkom XIX stoljeća sprovodili reforme, među kojima je najznačajnija bila organizovanje nove vojske — nizama, kojom su željeli skršiti moć janjičara.

Prišlo se i reorganizovanju uprave da bi se spriječila samovolja osiljenih begova, naročito u pograničnim krajevima carstva, i ojačala centralna vlast.²

Osvojivši Bosnu i Hercegovinu Turci su u ovim pokrajinama zaveli isti društveno-politički sistem kao i u ostalim balkanskim zemljama svoga carstva.

Vladajuću klasu u Bosni i Hercegovini sačinjavali su domaći feudalci islamske vjeroispovijesti (islamizirani domoroci). Ali bosanski begovat, iako je bio odlučujući politički faktor u Bosni i Hercegovini, nije bio jedinstven. Zbog borbe za vlast i posjede begovi i kapetani su često međusobno ratovali.

¹ Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku, Vojnoistrijski institut JNA, Beograd, 1952. godine, str. 10.

² Isto, str. 1216.

Sve do 1851. godine Muslimani nisu plaćali porez.

Na drugoj strani bilo je neislamsko stanovništvo, hrišćani — raja, čija su prava bila skućena do te mjere da su predstavljali građane drugog reda, koji su bili izloženi strahovitoj pljački, teroru i proganjanju.

Beg (spahija) je bio gospodar i zemlje, i zgrada, i ljudi — kmetova.

Glavni zadatak turske administracije je bio da za državu prikupi što veći porez. Istovremeno su i spahije nastojale da što više uzmu i za sebe, što je dovodilo do sve većih nameta i stalnog osiromašivanja ionako siromašnog seljaštva.

Hrišćani su morali plaćati harač (glavarina, porez koji se ubirao od muškaraca nemuslimana), koji je početkom XIX stoljeća iznosio 5 do 5,5 cvančika, i to za svaku mušku glavu od 7 godina pa do smrti.³ Osim toga, bilo je još niz drugih poreza.

Raja je besplatno radila na begovoj zemlji: orala, brnala, okopavala i zagrtala kukuruze, žala, kosila, kupila, prevozila, brala i obavljala sve druge poslove. To se zvalo beglučenje (begu besplatno raditi).⁴

I žene Srba i Hrvata su redom išle u spahijsku kuću i radile po nedelju dana. Jer, niko od članova spahijske porodice nije ništa radio, osim što su muškarci ratovali.

Muškarci nemuslimani išli su i zimi da rade na begovom imanju: brinuli su o ishrani stoke dovozili i presijecali drva i radili sve drugo što je spahija od njih tražio.

Krajem XVIII i u prvoj polovini XIX stoljeća u Bosni i Hercegovini je bio u raspadanju spahijsko-timarski sistem i u toku uvođenje čitlučkih odnosa. Spahije (begovi i drugi) su postali vlasnici cjelokupne zemlje koju su obrađivali seljaci (kmetovi). Te nove odnose potvrdila je i tzv. Saferska naredba od 1859. godine.⁵ Prema toj odredbi sve zgrade na seoskim imanjima, zajedno sa zemljom, pripale su zemljoposjednicima, spahijama. Spahija i seljak morali su pred sudom sklapati ugovor o posjedovanju.

Seljak je bio dužan da zemljoposjedniku plaća trećinu, a državi desetinu prihoda. Ali, pored ova dva glavna poreza, postojali su još mnogi drugi, među kojima: vojnica, porez na stoku, šljive itd.

Seljaštvo, a naročito u graničnim krajevima (pa tako i u sanskom području), moralo je da daje ishranu i brojnoj vojsci koja se vrlo često kretala tim krajevima i da za nju obavlja prevoz i razne druge usluge.

Međutim, sam način ubiranja svih tih poreza i davanja državi i spahijama bio je takav da se uvijek od seljaka uzimalo-otimalo, znatno više nego što je to po zakonu trebalo. Bilo da je spahija pljačkao za sebe, bilo zakupac poreza (desetine) za sebe, redovno se svako ubiranje poreza pretvaralo u strašan teror begovata i državnih organa nad obespravljenom rajom. Zbog toga u ovim stoljećima imamo sve rašireniju pojavu hajdučije. Svi oni koji su u takvim i sličnim situacijama dolazili u sukob sa begom ili vlašću odmetali su se u hajduke.

Ako se ima u vidu da su u tim stoljećima harale i razne zarazne bolesti (kuga, kolera i druge), da je u pojedinim godinama stanovništvo masovno umiralo, da su izumirale čitave porodice i nestajala sela, nije teško zaključiti da su spahije postajale sve bogatije, a raja sve siromašnija i nezadovoljnija. Zbog svih tih uzroka dolazilo je do povremenih seoba većih grupa hrišćana u Hrvatsku, a nakon formiranja samostalne kneževine Srbije — i u Srbiju.

³ Dionisije Marinković. Moji doživljaji, Akademija nauka i umjetnosti Bosno i Hercegovine, Građa, knj. XIV, Sarajevo 1966. godine, str. 120.

⁴ Isto, str. 117.

⁵ Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku, str. 25.

Zbog opšte nesigurnosti i potpune obespravljenosti, hrišćani su gradili veoma slabe i trošne kuće. Jer, ako bi kmet razvio i unaprijedio domaćinstvo, došao bi beg (spahija) i protjerao ga, prisvojivši unaprijedeno domaćinstvo. Zbog stalnog i sve težeg terora, kmetovi su često s porodicama bježali od jednog bega drugom, nadajući se boljem odnosu i mirnijem životu. I to je bio razlog zašto su najčešće pravili primitivne potleušice umjesto zgrada od čvršćeg i trajnijeg materijala. Otud i pojava da hrišćani, a to znači kmetovi, prave kuće u planini ili podno planine, što dalje od karavanskih puteva, da bi u svakom nevoljnom času u šumi, neposredno uz kuću, mogli naći spas i sačuvati bar goli život.⁶

Vjerovatno je nesigurnost uslovila i to da su opustjeli prostori uz karavanske puteve između većih mjesta, nestala mnoga sela i zaseoci, da, kako piše Ivan Frano Jukić, nema sela „ ... *nigdje ni od lijeka*“. A takvu sliku prostora među krajiškim gradovima opisuju i ostali putnici XVII, XVIII i XIX stoljeća.

SANSKI KRAJ ZA VRIJEME POKRETA KRAJIŠKIH BEGOVA I KAPETANA (1831—1852)

Potresi, izazvani bunama, ustancima i revolucijama u Evropi u devetnaestom vijeku, zahvatili su i Bqsnu, graničnu pokrajinu turskog carstva prema Austriji.

Bosnu je najprije potresla pobuna begovata protiv uvođenja nove regularne vojske i novih poreskih opterećenja, koja su prvi put zahvatila i begovat. Uz to, bili su nezadovoljni i vezirima, koji su suzbijali njihov uticaj i vlast, te upravljanje Bosnom ostvarivali preko posebnih činovnika.⁷

Jr'obuna bosanskog begovata na čelu sa Husein-kapetanom Gradaševićem, 1831. godine, vjerovatno je zahvaila^T'Bosansku krajinu. Nekih detaljnijih podataka o obimu učešća ovog kraja u pobuni begovata nema. Jedino što Dionisije Marinković u svojim zapisima piše da je majdanski kapetan Cerić bio privrženiji sultanu nego ostali krajiški begovi. Zato su ga Krajišnici mrzili i smatrali izdajicom. JNapali su ga, potukli, a kulu, čardak i sve ostalo njegovo u Majdanu i Brdarima spalili i porušili. Kapetan je sa „ženskinjama u feredži“ uspio pobjeći i stići do vezira.⁸

Uz pomoć vezira i novih turskih snaga koje su 1832. godine potukle pobunjene bosansko-hercegovačke begove, vratio se i kapetan Cerić u Majdan. Tada je uz pomoć Arnauta. proganjao svoje protivnike među Muslimanima, ali je opet, po običaju, najviše stradala raja.

U narednim godinama porodica kapetana Cerića se veoma obogatila i postala najjača u ovom kraju, jer je primila „*silne novce od Majdanaca*“, kako piše D. Marinković. Njegova je zemlja bila od Majdana sve do Iline vode u Grmeč-planini. Kako je majdanski kapetan došao do te zemlje, veoma reljefno je opisao Dionisije Marinković u svojim uspomenama:

„ .. . Te zemlje je on pootimao, i to sve sudbeno provedeno i potvrđeno na ovaj način: kad begeniše neku zemlju, kakvu luku Hi gdje su kmetovi, on onome gospodaru zemlje nađe neku krivicu, pa tu krivicu uveliča stotruko, metne ga u tešku tamnicu, metne mu noge u klade, a sindžir (lanac) na vrat; a kapetanov momak, ili sin, iznese sužnju sva moguća strašila pred oči dokazujući: sedam glava da ima, da će mu otići. Za glavu će čovjek pregoreti sav imetak. Zato ovaj zamoli tog subašu, ili sina kapetanova da moli za njega. Ovaj mu donese vijest da kapetan ište toliko i toliko novaca, otprilike koliko zemlja vrijedi. Sužanj ga ponudi da mu proda zemlju i pogode se, a ovaj)

⁶ Dionisije Marinković, n.d., str. 121.

⁷ Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku, str. 18—20.

⁸ Dionisije Marmković n.d., str. 121.

donose od kapetana novce, preda sužnju, on njemu tapiju i potvrdu na zemlju, a novce kapetanu, te tako kapetan dobije zemlju potvrđenu i novce nazad. Asan Sumo, prvi kapetanov komšija iz Bardikovaca, u kapetanovom apsw. zaklao je sebe, no budući da mu je nož bio tup, pa dok je polovinu vrata prekiljo, obneznanio se, te tako čuju krku i iznesu ga iz apsa. Vrag ga znao kako je mogao ostati živ ... To zaklanje je učinilo te je i danas Sumina zemlja u rukama njegovih sinova, inače bi bila kapetanova. . . "

„ ... Mnogi su tužili kapetana veziru, ali bezuspješno, jer vezir pošalje takozvanog bumbašira⁹ da stvar izvidi, a kapetan toga poslanika obaspe novcem, koji se vrati veziru i kaže da su samo oni buntovnici koji su kapetana tužili, a kapetan da je na pravom putu. Pripovijedaju kako su mnogi tužili kapetana za zemlje što im je osvojio. Vezir pošalje bumbašira da na licu mjesta s komisijom izvidi stvar. Kapetan sazove prve Turke (komisiju), lijepo ih primi i počasti, zatim ih zapita: „Oćete li vi menika učiniti na ruku, a brez vašeg kvara?“¹⁰ Oni odgovore: „Oćemo, gospodaru, samo ako mognemo.“ Kapetan im reče: „Svaki od vas ove moje zemlje uspite u čizme (obuću) pod tabane, pa ćemo odati s komesarom po zemljama za koje se prijemo,¹¹ pa kad komesar zapita: „Čija je zemlja na kojoj stojite?“ vi slobodno, bez greote, možete se i zakleti da je moja, jer i jest vam pod nogama moja zemlja“. Tako i bude. De god su došli i komesar ih zapitao: „Čija je zemlja na kojoj stojite?“ oni su odgovarali: „Kapetanova“. I tako komesar ode i kaže kako su najpošteniji ljudi u komisiji jednoglasno kazali i jemin učinili¹² da je kapetanova zemlja i na tome se svrši parnica ... “¹³

Iz daljeg pisanja D. Marinkovića vidi se da je majdanski kapetan, poslije ovih događaja, a polovinom XIX stoljeća, veoma razvio vađenje, taljenje i obradu željezne rude. On je u Starom Majdanu podigao više rudokopa, talionicu, kovačnicu i preko deset raznih zgrada u kojima su stanovali kovači i radnici što su rudu i ugalj dogonili, talili i obrađivali željezo. Tada je on i kulu sagradio, vjerovatno da bolje zaštiti svoje veliko imanje.¹⁴

Ivan Frano Jukić u putopisima iz 1842. i 1843. godine navodi da u Starom Majdanu rijeka okreće nekoliko majdana. On piše:

„ ... Brda ova, osim dragog kamenja, daju svake vrste rudu. Na mnogo mjesta (osobito u nahiji star omajdanskoj) vidjeti je rupe i podore gdje se je prije 400 godina talila i plavila ruda, a sad se samo gvožđe opravlja; i ovo je najbolje gvožđe za cijelu Bosnu. Ljudi koji gvožđe ovo opravljaju, sami su seljaci, i to kršćani, „madžari“¹⁶ zvani (u staromajdanskoj nahiji u 15, a prijedorskoj u 9, a u banjalučkoj u 3 sela). Oko podne ostavimo Stari Majdan te dođemo u Brdare,¹⁶ gdje su prije bile same močvare i bare, sad pak selo, 2 majdana i kula Derviš-bega (prije kapetana, a sad museiima staromajdanskog)... “¹⁷

Stari Majdan je tih godina, prema Jukićevom opisu, bio varoš omalena, u dolini stiješnjena među bregovima. Imala je 200 muslimanskih, 20 srpskih kuća i 6 džamija. Rijeka koja teče kroz njega „više od 60 majdana okreće Staromaj danska nahija, prema Jukićevim riječima, najbogatija je u rudama: zlata, srebra, mjeda, kojih ima na više mjesta, a u Škrlevitoj i Briševu planinskog kristala i dijaminata, dok se gvožđe na više mjesta obrađuje i

• Bumbašir —■ izaslanik turske vlasti.

¹⁰ Kvar — šteta.

¹¹ Priti se — suditi se.

¹² Jemin učiniti — zakleti se.

¹⁸ Dionisije Marinković, n.d., str. 122.

¹⁴ Isto, str. 123.

^u Nije riječ o Madarima iz Mađarske, nego o Hrvatima koje u tom kraju, kao i u bihaćkim selima Kraljama, Vedrom Polju, Golubiću, i Žegaru, zovu „Mađari“. Porijeklo tog naziva nauka još nije utvrdila.

¹¹ Današnje selo Brdan.

I. F. Jukić, n.d., str. 90.

van H. J. J. Aronson

in this big location

Mr. J. S. Paine,

Iz opisa utvrđenja, gradova, puteva i rijeke Evropske Turske, tekstualni dio opisa puta od Jasenice preko Kamengrada do Sanskog Mosta (Kulen Vakup), iz 1806. godine. Za Kamengrad se navodi da ima 10 do 12 kuća i jednu tvrđavu, (original u Bečkom ratnom arhivu, br. K I a 13. No. 12. str. 67).

persona qui Romanus est.

Tasseniexa ist ein Bauffloß, und
 ein kleiner lichter Kahn, welcher
 nicht sehr groß, und etwas breiter als
 ein Boot ist. Es besteht in einem
 gelassenen Rinde, von 20 Pfund Länge
 welcher 20 Fuß hohe Masten
 an den Seiten hat, 4 feste Stämme
 mit glatten 4 Pfählen von Stollen,
 welche Runden haben. Ganz
 hat es ein Deck, und innen sind
 Dielen bedeckt. Die Masten
 sind sehr hoch, von welcher die Masten
 umgeben sind, ist bis 1200 Fuß hoch
 und sehr breit, und etwas mit
 bewachsen.

Hammengrad besteset und einen Edel-
stein 12 Gülden, und einen Pfund,
ist letztere auf eines Salzen Riggens
in einem H. f. von 20 bis 28 Pfund bei
Hohen besteset, dessen Wunden so fort
war, als wenn es ein solches ist.

affilieren können Personen haben. In der
nördlichen Seite ist ein Thier. Die Höfen
gegen Süden, auf welchen einige kleine
Plätze sind. Dominante Dinge d. Pflanz.
Kulden Wälder ist ein Meeresstrand von 40
bis 60 Hängen und fast ein gefülltes Thier,
so wie mit 4 Mannen eingaben, die bei
80 Pfund lang 60 breit und 10 Fuß hoch
und alle die sind. Gegen Osten des
gegen die Mauer ist ein, und gegen No-
den auch ein Thier, unwirksam ist alles an
beim.

najbolje je u Bosni. Majdansko gvožđe je bilo tada skuplje od gvožđa iz drugih krajeva, i od njega su pravljene puščane cijevi, razno oruđe i drugo.¹⁸

U putopisu iz 1842. godine Jukić konstatuje da je kapetan staromaj danski 1841. godine napravio nov most na rijeci Sani kod sela Trna (Trnove). Poslije prelaska toga mosta na putu za Sasinu ušli su *„predjele svakom rudom prebogate, tuda malo koje selo da nema po jedan, dva majdana, u kom Madari gvožđe rastavljaju.“*¹⁹

Dok se rudarstvo polovinom XIX stoljeća snažno razvilo, prije svega vađenje, taljenje i prerada željezne rudače, o čemu govore i Jukićevi zapisi, nema nikakvih podataka o količini te proizvodnje niti o trgovini, koja je, s obzirom na takvu proizvodnju, morala biti znatna.

Tih godina Sanski Most, kako ga naziva I. F. Jukić, bio je mala varošica na ušću Zdene u Sanu. U varošici oko tvrđave bilo je 40—50 kuća.²⁰ Dok nije ukinuta kapetanska vlast, sanski kapetani su bili iz porodice Čekića. I. F. Jukić spominje starog Husein-hadži bega Čekića, koji je tada imao har (ahar),²¹ gdje je primao nevoljne putnike, pa i njega sa pratnjom na konak. Svi stanovnici su bili Muslimani. Mosta nije bilo na rijeci Sani, već je saobraćala skela, veoma dotrajala. Kada je I. F. Jukić došao u Sanski Most, ona je bila potopljena. Naselje je bilo samo na lijevoj obali rijeke Sane.²²

Bosanski namjesnik Hamza-beg je, kako piše H. Kreševljaković, još 1557. godine sagradio džamiju u naselju Vakuf (Sanski Most).

U prvoj polovini XIX stoljeća bila je razvijena tranzitna trgovina preko Bosne s Istoka na Zapad, naročito trgovina pamukom. Tzv. „pamučni put“ je išao iz Soluna preko Sarajeva, Travnika i Bosanske Kostajnice u Trst.²³ Vjerovatno je znatan dio karavana prolazio i dolinom Sane, jer je put Jajce — Varcar (Markonjić-Grad) — Ključ — Sanski Most — Stari Majdan — Prijedor — Bosanska Kostajnica poznat karavanski put. Međutim, o tranzitu ovim krajem nema podataka.

* * *

Sve troškove proteklih sukoba sa sultanom bosanski bregovat je prebacio na leđa raje, na seljačke mase. Vršena je otvorena otimačina zemlje i stoke, što je još više zaoštrilo suprotnost između begovata i raje.

Nastojanja centralne turske vlade da sprovede reforme u Bosni i Hercegovini nailazila su i dalje na otpor, najprije u vidu pasivne rezistencije (nesprovođenje odluka centralne vlade), a onda i podmićivanjem sultanovih predstavnika.

I pored takvih opiranja reformama nastavljeno je s njihovim sprovođenjem. Za vladavine sultana Abdul-Medžida 1839—1861) izdana je deklaracija poznata pod imenom „*Hatışerif*“ od *Gilhane*“. Na osnovu te deklaracije razrađeno je mnoštvo zakona, nazvanih „*Tanzimati hajrije*“ („*Spasonosne uredbe*“), koji su predviđali dalju reformu turskog carstva. Tim zakonima je predviđeno uvođenje vjerske i političke ravnopravnosti svih podanika carstva, jednako poresko opterećenje, ukidanje svih feudalnih vojnih formacija, među njima i spahija, i uvođenje opšte vojne obaveze za Muslimane.²⁴

TadANJI bosanski vezir Husref-paša je oduzeo bosanskim spahijama carska rješenja kojima su im bili dodijeljeni timari. Ipak je begovat i poslije toga na-

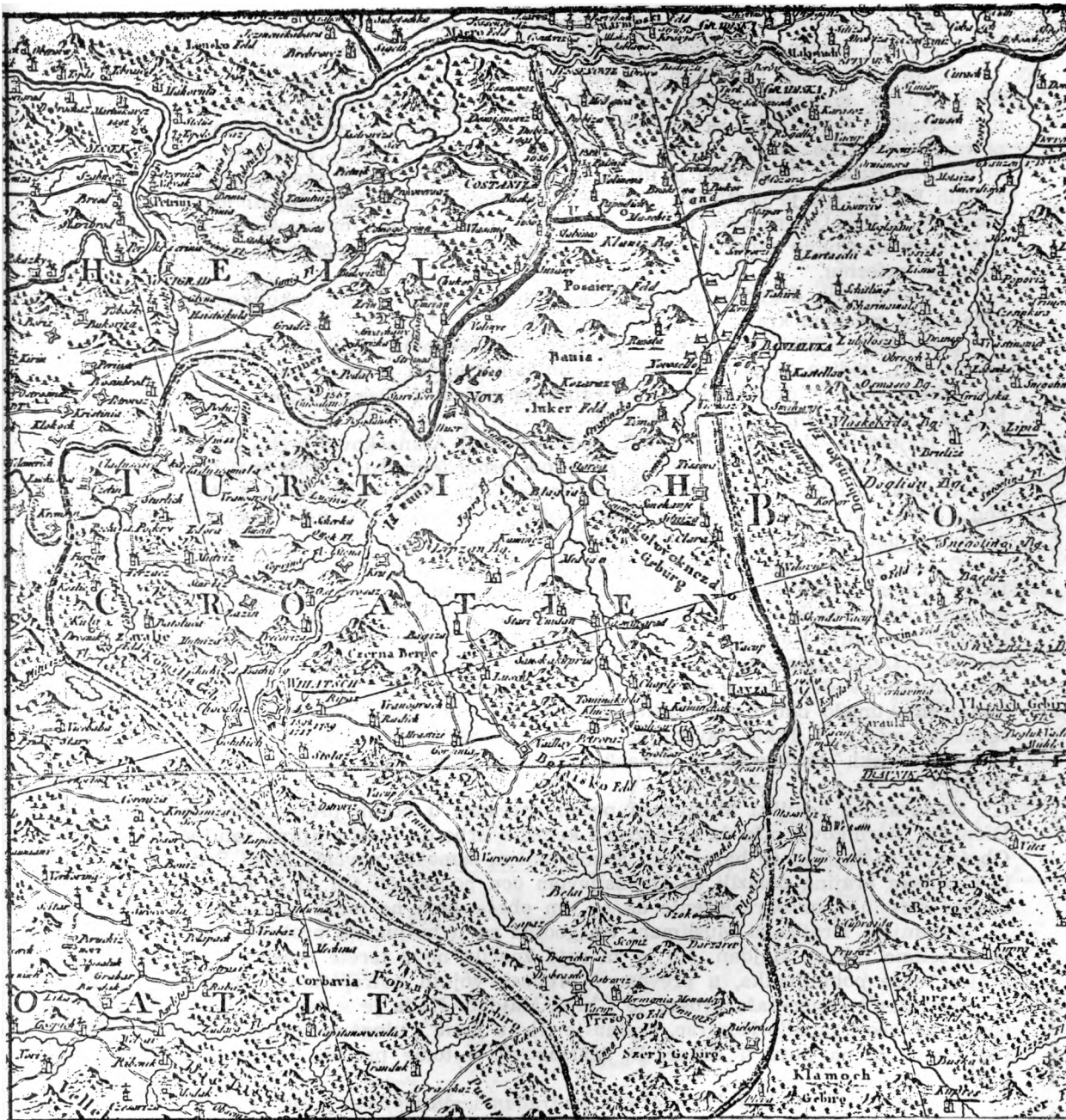
¹⁸ Isto. str. 379.

¹⁹ Isto, str. 72 i 379.

Bečki ratni arhiv, Zbirka karata, dokument br. B IX a 9r<7, Opis „Turske Hrvatske“.

²¹ Har, odnosno ahar — štala, konjušmca, ali i gostinska soba, prostorija za doček gostiju, r. F. Jukić, n.d., str. 71.

²⁴ Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku, str. 31.

Karta Bosne i Srbije iz 1807. godine, dio sa rijekom Sanom Na karti su: Stari Majdan (Stari Unidan), Kamengrad, Lušci (Luschi), Sanski Most (Sanska kupna — ćuprija, možda most kod Tornine?), Tomina kula i dr. Raspored naselja i neki nazivi su pogrešno dati. (Original u Bečkom ratnom arhivu, br. B III a 21/1).

stavio da ubire desetinu, sve do 1851. godine, kada im je data neka vrsta penzije kao nadoknada za oduzeto pravo ubiranja desetine i od njih organizovana rezervna konjica.²⁵

Kako je begovat bio protiv reformi, one su se samo polovično sprovodile, a dio koji je trebalo da mijenja ekonomske odnose nije uopšte sproveden.

Da bi se konačno i u Bosni sprovela reforma, turska centralna vlada poslala je 1850. godine u Bosnu Omer-pašu Latasa sa izvanrednim ovlaštenjima. Bosanski feudanci su se prividno pokorili Omer-paši, ali su potajno pripremali otpor. Do prvog sukoba je došlo u Bosanskoj krajini, a potom i u drugim oblastima. Omer-paša je uspio da uguši taj otpor: velik broj najistaknutijih begova bio je protjeran u Malu Aziju, dok su neki bili ubijeni još u borbama u Bosni, a njihova imanja konfiskovana. Tako je Omer-paša oružanom borbom slomio otpor bosanske feudalne oligarhije i započeo da silom sprovodi reformu.

U opisima tih događaja pedesetih godina XIX stoljeća ima nekoliko podataka i o sanskom kraju.

Austrijski generalni konzul u Sarajevu Atanacković javio je u Beč 3. aprila 1851. godine da je Omer-paša s jednim korpusom iz Jajca izbio u Banju Luku, dok je drugi korpus pod Ibrahim-pašom i Derviš-pašom preko Ključa i Majdana upućen u Krajinu.²⁶

U izvještaju od 21. avgusta 1851. godine konzul Atanacković javlja da su *17. avgusta pod jakom vojnom pratnjom provedeni kroz Sarajevo u Carigrad među ostalim i kapetani Bihaća, Banje Luke, Krupe, MAJDANA, Novog ... Može se smatrati da su s ovim posljednji ostaci utjecajnih bosanskih glavara i uglednih ljudi iz zemlje uklonjeni.*²⁷

O tom pohodu Omer-paše kroz Bosansku krajinu piše I. F. Jukić, koji je jedno vrijeme pratio seraskera na tom putu, a kasnije se i više puta susretao sa njim. Bosanska krajina se tada bila pobunila pod vodstvom Alije Kedića i Ibrahima efendije Kapića (obojica iz tzv. Cazinske krajine). Borbe su vođene za Banju Luku, Jajce, Kozarac, Varcar (Mrkonjić-Grad), Krupu, Bihać i još neka mjesta. Vođeno je 13 bitaka, u kojima je poginulo ili zarobljeno pa u tamnicama umrlo oko 6.000 Muslimana Bosanaca, a 20.000 je mobilisano u redovnu vojsku. I Jukić navodi da je tada uhapšen i Derviš-beg, kapetan staromajdanski, Mehmed-paša bihaćki, Ali-beg Džinić banjalučki i mnogi drugi.²⁸

Kada su se krajiški Muslimani počeli spremati u borbu protiv sultana, Dionisije Marinković piše da su pozivali komšije Srbe da i oni s njima ratuju. Obećavali su raji da će harač biti veoma malen, samo 12 novčića. Neki Srbi iz Cazinske krajine dolazili su Dionisijevom ocu po savjet. On ih je odvratio od saradnje. uz obrazloženje da se tim obećanjima ne može vjerovati.²⁹

Pobunjeni Krajišnici Muslimani tih godina su u buljucima prolazili sanskim selima i kroz Majdan, što je za raju značilo nove terete u ishrani te brojne mase pobunjenika, u prevozu i prenosu vojnih potrepština i dr.³⁰

Serasker³¹ Omer-paša prošao je i kroz Majdan. Kada je s proljeća 1851. godine zauzeo i zapalio Kozarac, prešao je rijeku Sanu i ulogorio se kraj Starog Majdana, na putu u Bihać. D. Marinković o tome prolazu Omer-paše piše:

"... (Paša) Prenoći u Prijedoru, a sjutradan u Majdansko polje, u kome izaberu jedno uzvišeno mjesto, koje se zove Glavačica, tude popenju šatore i panu na prenočište; iz Majdana, pak iziđu mu prvi Turci i nekoliko Srbina pa mu izjave pokornost. Mi smo sa našeg uzvišenog mjesta posmatrali tu, prije neviđenu, divotu, kako nebrojeni čadori niču kao pečurke, banda svira,

²⁶ Bosna i Hercegovina za vrijeme vezirovanja Omer-paše Latasa (1850—1852), Srpska kraljevska akademija, Beograd. 1938, str. 300.

²⁷ Isto, str. 3458.

²⁸ I. F. Jukić, n.d., str. 187—190.

²⁹ D. Marinković, n.d., str. 124.

³⁰ Isto, str. 125.

³¹ Serasker — glavni vrhovni komandant, postavljen iz redova vezira. Od njega je u ratu bio stariji po položaju samo veliki \ezir — serdari-ekrem.

*ko naši je sela (jer cesta nije bilo\ i odu u Krupu, gdje ga Krajišnici Turci dočekaju i pobiju se, te tako i Krupe polovinu spali. Zatim ode paša u Bi-jać ...*³²

Hapšenje i protjerivanje staromaj danskog kapetana Derviš-bega Cerića u Filipolj, gdje je bio četiri godine, pružilo je priliku svim njegovim protivnicima da mu opljačkaju i unište njegovo veliko imanje. Kula, majdani, i sve zgrade u Starom Majdanu i Brdarima bili su srušeni, zapaljeni i uništeni, a radnici protjerani. Jedna grupa Majdanaca zašla je po okolnim selima da ponovo utvrđuje koja je zemlja kapetanova, a koja nekog od njih. Osveta nad kapetanom pro tegla se i na njegove kmetove, kojima su Maj danci govorili: „*De ti je šutija?*“ (jer je kapetan imao žutu kosu). „*Neka ti pomogne!*“³³

Poslije četiri godine vrati se majdanski kapetan Derviš-beg iz progonstva, ali sa još većom vlašću nego što ju je ranije imao. D. Marinković o tome piše:

„ ... Poslije četiri godine dođe kapetan u većoj sili nego što je bio, i tada još žešće počeo tlačiti Majdance, koji mu bolji majdan načiniše nego što je prvi bio, jer je sve prvake pocjenio³⁴ tako da su mu torbama novce donosili. No zamalo moć kapetanova trajala, jer mu oduzeše vlast iz ruke te počеше suditi takozvani museimi, koji su se često mjenjali.. „³⁵

Omer-paša je [1850—1852) sproveo novu podjelu Bosne i Hercegovine. Ukinuo je raniju podjelu na sandžake (live) i kadiluke i uveo podjelu na kajmakamluke (okružja) i mudriluke (srezove). Bosna je postala ajalet sa 6 kajmakamluka: sarajevski, travnički, banjalučki, bihački, zvonički i novopazarski, a hercegovački ajalet se dijelio na mostarski, trebinjski i plivaljski kajmakamluk. U bihačkom kajmakamluku su mudirluci bili u Bihaću, Novoselu ili Kulen-Vakuf u (sa Petrovcem i Uncem, tj. Drvarom), Ostrošcu ili Cazinu, Krupi sa Bužimom, Starom Majdanu, Prijedoru, Kozarcu, Dubici, Ključu i Novom.³⁶

Milan Karanović piše da je Omer-paša Latas, da bi kaznio nepokorne begove, premjestio sjedište novih kaza (u stvari mudirluka, jer se kaze formiraju poslije Omer-paše, 1865. godine) iz Bužima u Krupu, iz Ostrošca u Cazin i iz Starog Majdana u Sanski Most, ali ne navodi za ov oizvor.³⁷

Hazim Šabanović kao sjedište tih mudriluka označava „Ostrožac ili Cazin“, i „Krupu sa Bužimom“, ali za staromaj danski mudirluk piše samo „Stari Majdan“, ne spominjući njegovo seljenje u Sanski Most.³⁸

Krupa i Cazin su tada postali središte mudirluka, ali Sanski Most, najvjerovatnije, nije. Ni H. Šabanović ne piše o tome. Naime, da se dogodio tako krupan događaj: preseljenje mudirluka iz Starog Majdana u Sanski Most, sigurno bi ga zabilježio i Dionisije Marinković, a ni on o tome ništa ne piše u svojoj hronici. Konačno, Stari Majdan je ostao sjedište turske kaze sve do 1878. godine — do ulaska austrougarskih trupa u Bosnu i Hercegovinu, odakle je nova administrativna jedinica — srez — kotar — preselila u Sanski Most tek 1881. godine.

Jula 1865. godine izvršena je nova podjela i od Bosne i Hercegovine formirana jedna provincija nazvana bosanski vilajet, koja je imala sedam sandžaka ili liva: sarajevski, trvnički, bihački, banjalučki, zvornički (sa sjedištem u Tuzli), novopazarski (sa sjedištem u Sjenici) i hercegovački (sa sjedištem u Mostaru). Na čelu svakog sandžaka stajao je kajmakam.³⁹

³² D. Marinković, n.d., str. 128.

³⁵ Isto str. 128.

⁴Pocjenio — ucjenio.

³⁵ D. Marinković, n.d., str. 123.

³⁸ Hazim Šabanović- Bosanski pašaluk, str. 232—233.

³⁷ Milan Karanović, Pounje u Bosanskoj krajini.

³⁸ Hazim Šabanović, n.d.

» Isto.

Sandžaci ili live dijelili su se na kaze (kadiluke) na čijem čelu su bili mudiri. U bihaćkom sandžaku bile su kaze: Bihać, Petrovac, Ostrožac, (sa sje-dištem u Cazinu), Kostajnica, Stari Majdan, Prijedor, Krupa i Ključ. Takva podjela bihaćkog sandžaka je ostala sve do okupacije 1878. godine.⁴⁰

Na osnovu zapisa D. Marinkovića i putopisa I. F. Jukića moguće je djelimično rekonstruisati imena majdanskih kapetana, museiima i kajmekama zadnjih decenija turske vladavine. Do 1835. godine, do ukidanja kapetanija, majdanski kapetan je bio Derviš-beg Cerić, koji je tu titulu zadržao sve do smrti. Prvi muslim u Starom Majdanu je vjerovatno bio Derviš-beg Cerić, dotadašnji kapetan. Na toj dužnosti zatiče ga 1842. godine I. F. Jukić Derviš-bega je smijenio Krupa-kapetan. Beg Amautović, koji je upravljao bužimskom nahijom, zvao se Krupa — kapetan, iako je nahijom upravljao iz Bužima. Vjerovatno je jedan od begova Arnautovića, tj. Krupa-kapetana, došao u Stari Majdan za museiima. Kada se Derviš-beg vratio iz progonstva 1851—1854), ponovo je došao na vlast, ali kratko vrijeme, tek toliko da obnovi svoje imanje, jer su ga ubrzo smijenili museiimi dovedeni sa strane. D. Marinković spominje Derviš-bega i 1858. godine kada je bio vojni komandant-serasker, pri ugušivanju bune u Knešpolju i drugim krajevima Bosanske krajine. Krajem 1875. godine za kajmekama u Starom Majdanu je došao Ibrahim-aga Biogradlija. Koliko je ostao na toj dužnosti tokom ustanka nije poznato, ali je zapamćen po teroru nad rajom.⁴¹

SANSKI KRAJ ZA VRIJEME BUNE 1858. GODINE I KASNIJE

Kratko je trajala vladavina seraskera Omer-paše Latasa, koji je u Krajini, među hrišćanskim stanovništvom, ostao u lijepoj uspomeni. D. Marinković piše da se tada „*narod, dobro popravio i obogatio...*“¹ jer ga silnici nisu smjeli proganjati kao ranije.

Tih godina jačaju čaršije u Bosni, pa i u Krajini, koje sve više naseljavaju i Srbi, prvenstveno oni koji se počele baviti trgovinom.

Iako je za vlade Omer-paše došlo do uništenja političke prevlasti muslimanske feudalne oligarhije, položaj raje (seljaštva) se narednih godina ipak sve više pogoršavao. Reforme su donijele nove poreze i nove oblike eksploatacije. Brojni dokumenti iz toga vremena govore o vrlo teškom položaju raje i njenom potpunom osiromašenju. Zakupci desetine svugdje su nasilno ubirali ovaj porez, i to u znato većem iznosu nego što bi trebalo. Istovremeno su i spahije pooštravale represalijske nad seljacima pri ubiranju trećine i drugih poreza (najčešće u novcu umjesto u naturi), beglučenju itd. Prvi put sa seljacima Srbima i Hrvatima nastupaju protiv spahija i neki seljaci Muslimani (u Posavini), koji su takođe odbijali da daju trećinu spahijama.²

Do sve otvorenijih istupa seljaštva protiv spahija i nakupaca došlo je širom Bosne već krajem 1857. godine i početkom 1858. godine. Kada su krajem maja 1858. godine zakupci došli u selo Ivanjsku, kod Krupe, da ponovo traže harač od 700 dukata, iako su ga seljaci već bili platili, došlo je do manjeg oružanog sukoba.³ S obzirom na uzavrelu situaciju koja je već dugo trajala, plamen bune naglo se proširio u Bosni, zahvatio sav bihaćki kraj, Knešpolje i Posavinu.⁴

⁴⁰ Isto, Str. 234.

⁴¹ D. Marinković, n.d.

¹ Dionisije Marinković, n.d., str. 127.

² Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku, str. 47, 5"

⁵ Isto, str. 62, i

Berislav Gavranović: Bosna i Hercegovina od 1853—1870. godine, Zbornik, izd. Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1956, knj. IV, str. 161.

⁴ B. Gavranović, n.d., str. 147—148

Tadanji izvještaji konzula i drugih ističu da je u bihaćkom kraju (sandžaku) potpuna anarhija. Očekivalo se dizanje ustanka širih razmjera, ali do toga nije došlo.

Pa ipak broj ustanika u Bosanskoj krajini je brzo porastao na 4.000 boraca. Na njihovom čelu su bili hajduci i seljački vođi: Petar Pecija Petrović, neki Krstić, Petar Garača, Risto Jejić i Simo Tošić, koji su s odredima vodili borbe oko Krupe, Novog, Prijedora, Kostajnice i Starog Majdana.⁵ Da bi proširili pobunu i na seljake bihaćkog, ključkog i petrovačkog sreza, uputili su u taj kraj odred pod komandom Riste Jejića. Dok se odred odmarao u selu Doljanima (bihaćki srez), napala ih je četa bašibozuka jačine 300 ljudi. Tom prilikom došlo je do prve veće borbe u Bosanskoj krajini. Ustanici pod komandom Riste Jejića su se hrabro borili, prsa u prsa, iako su bili slabije naoružani. Predveče su iz Bihaća bašibozucima stigla pojačanja, ali su se ustanici noću probili iz obruča. U borbi je poginulo preko 100 bašibozuka i ustanika, a veliki broj ih je bio ranjen. Prema toj borbi ustanak u ovom kraju u narodu je poznat pod imenom „*doljanska buna*“⁶ Poslije većih i manjih borbi u ostalim krajevima Bosanske krajine, Turci su još tokom ljeta uspjeli da uguše i ovu bunu.

Buna 1858. godine zahvatila je i sanski kraj. Početkom jula 1858. godine odred ustanika se sukobio s turskim jedinicama kod sela Lipnika. O toj borbi austrijski konzul Resler javlja iz Sarajeva 13. jula 1858. godine, između ostalog:

„ ... *Naš agent iz Banje Luke javlja 8. omj.: svo hrišćansko stanovništvo bihaćkog distrikta navodno je pod oružjem i već je došlo do sukoba nedaleko trga i sjedišta mudira u Starom Majdanu, pri čemu je na strani hrišćana ostalo na mjestu 150 mrtvih, a smatra se da nije mnogo manji broj ni na turskoj strani. Raja je ipak odbačena sa svojih položaja i razbijena. Pri tome je navodno jedan grčki manastir sa više ljudskih života spaljen* ... “⁷

Kao što se vidi u toj buni spaljen je lipnički manastir, koji poslije nije obnavljan.

O buni i borbi na Lipniku ima kraći spomen kod Dionisija Marinkovića u njegovim zapisima. Derviš-beg, kapetan majdanski, uspio je dobiti položaj serasker a (vojskovođe) da bi ugušio bunu. U okolini Starog Majdana raju je lako umirio. D. Marinković piše: „ ... *sazvao je majdanske prvence,*⁸ *pokazao im sablju i rekao: ko u koga barne da će mu njom odsjeći glavu. Majdanci dobro poznaju kapetana, pa 'svak sebi ruke'.*“⁹ Serasker Derviš-beg je s vojskom išao da guši bunu i u drugim krajevima, među kojima i u Knešpolju. U jednoj borbi opkolio je i harambašu Petra Peciju Petrovića, ali se on uspio izvući iz obruča.¹⁰

* * *

Poslije buna i seljačkih ustanaka u istočnoj Hercegovini, Bosanskoj krajini i Posavini sredinom XIX stoljeća, Porta je morala rješavati agrarne odnose u bosanskom vilajetu. Željela je da spriječi izbijanje novih buna. Na to su je primoravale i evropske sile.

Prema carskoj naredbi, svaki sandžak je poslao u Carigrad po 6 predstavnika, po jednog iz svakog staleža pa i ispred kmetova. Nakon 7 mjeseci pregovaranja, pod prijetnjom su završeni pregovori i donijeta tzv. „*Saferska naredba*“ (izdana u mjesecu saferu — 13. novembra 1859. godine), koja je oza-

⁵ Bune i ustanici. . str. «>2—63.

• Tsto, str. 63.

⁷ B. Gavranović, n. d., str. 146—147.

⁸ Prvence — prvalke.

* E>. Marinković, n.d., str. 130.

Isto.

konila uvođenje kmetskih odnosa, a to znači da je potvrdila uzurpiranje zemlje od spahija (čitluk-sahibija).¹¹ Kmetovi su morali davati: trećinu od žita, a za voće, povrće i sijeno od petine do polovine, prema dotadanjim običajima pojedinih sandžaka. Naredba je zabranila kuluk-beglučenje. Međutim, ni ta naredba nije likvidirala nepodnošljive agrarne odnose, pa su uzroci buna i ustanaka ostali i dalje neuklonjeni.

Iz ovih godina sačuvan je tekst dokumenta koji nas upoznaje s odlukom predstavnika srpskog naroda bihaćkog sandžaka da ih u Sarajevu kod turskih vlasti u 1863. godini zastupa Stojan Prodanović iz Majdana. Vjerovatno je otomanska vlast sazivala predstavnike bosansko-hercegovačkog stanovništva radi saopštavanja nekih carskih odluka, pa su svi sandžaci morali izabrati svoje delegate. U Kočićevoj „Otadžbini“ od 20. jula 1907. godine objavljen je puni tekst tog dokumenta, ali se danas ne zna gdje se on nalazi. Dokument o narodnom potvrđenju i izboru Stojana Prodanovića za „ugovorenog poslanika“ glasi:

„Потврђење нашега уговореног посланика у Сарајево Стојана Прода-новића, кога нађосмо сеи пуномоћници санџака бихаћког нахија а то: бихаћка, крупска, џазинска, куленвакуфска, кључка, новска, приједорска, мајданска, козарачка, дубичка и погодбу сеи учинисмо, да истог горе-реченог пошаљемо из Бихаћа у Сарајево и да му платимо од сваке нахије сваки пуномоћник по гроша стотину за његов труд и трошак од 27. марта до 27. априла за из Бихаћа до у Сарајево — коме ово писмо дајеМО а послије (овог) како буде на ново, то је башка.

За боље потврђење без икаква поговора са једне и друге стране. Друго ништа, него збогом!

Бихаћка општина:
Тодор Старчевић
кочобаша
прото Ф. Ковачевић,
Стеван Стричевић,
Ристо Алексић,
Миле Пилиповић,
Лука Калаба.
Майданска пуномоћник:
Стојан Проdanović
Џазински пуномоћник:
Томо Видоевић
Крупски пуномоћник:
Марко Булибрк
Козарачки пуномоћник:
Стојан Кочобаша
Кључки пуномоћник:
Никола Јанковић
Кулен-вакуфски пуномоћници:
Дамјан Никач и Стеван Ваковић
Новски пуномоћник:
Станко Симић
Приједорски пуномоћник:
Мијило Бановић
Дубички помоћник:
није дошао

Бихаћ, 24. марта 1863. г.“

Iz dokumenta se vidi da je majdanski punomoćnik Stojan Prodanović bio tada veoma ugledna ličnost, dok je biran za „ugovorenog poslanika“ srpskog stanovništva bihačkog sandžaka. Stojan Prodanović je bio terzija, rodom iz Kljevaca (20. V 1833 — 27. III 1894.). Ubrzo nakon ove misije, zastupanja Srba bihačkog sandžaka, on je preselio u Jezero kod Bihaća (danas jedno od gradskih naselja), gdje je iste godine bio prvi učitelj u tada otvorenoj srpskoj osnovnoj školi. Prva škola u Bihaću je radila u zgradi koju je za crkvu i školu poklonio Sanjanin Gavro Vučković. Vrlo je vjerovatno da je Stojan Prodanović kao „ugovoreni poslanik“ bihačkog sandžaka idejstvovao kod vezira u Sarajevu dozvolu za otvaranje srpske osnovne škole u Jezeru na periferiji Bihaća. Svakako zato što je bio najpismeniji među tadanjim bihačkim Srbima, izabran je i za prvog učitelja. Na toj dužnosti je bio od 1863—1865. godine.

U to vrijeme najveću moć je imao još jedan Sanjanin — Gavro Vučković, koji se nalazio u Carigradu. Na osnovu toga možemo da zaključimo da je polovinom XIX stoljeća politička aktivnost, odnosno borba srpskog stanovništva sanskog kraja, bila znatna, što je dovelo i do izrastanja ovakvih vođa, koji su mogli da zastupaju ne samo svoju nahiju, već i čitav sandžak (Stojan Prodanović), i čitavu Bosnu i Hercegovinu (Gavro Vučković).

Nekoliko godina iza ovih buna usljedila je misija Ahmeta Dževdet-paše, koji je nastojao da doprinese sređivanju prilika u Bosni, poboljšanju života stanovništva, podizanju prosvjete i unapređenju poljoprivrede. On je u oktobru 1864. godine prošao sa svitom i ovim krajem, ali nije navraćao u Stari Majdan. Ipak su zanimljiva zapažanja Paska Vase-efendije, koji je na tom putu bio u pašinoj pratnji.¹² On poslije obilaska bihačkog sandžaka o krajiškom stanovništvu piše: „ ... *narod je veoma siromašan i nema skoro ni najnužnije* .. “¹³ A cijeneći stanje u bosanskom vilajetu, nakon više buna i svih reformi Pasko Vasa-efendija, između ostalog, piše:

„ ... *Svi oni koji nisu bili muslimani bili su ovdje, kao ustalom svugdje, oporezovani ličnim porezom, haračem i postaše jadni kmetovi begova i aga, koji su podijelili zemlju cijele Bosne. Nema potrebe da kažem da su obraćenici gotovo uvijek fanatici, i zato sudbina hrišćana posta vrlo žalosna: nadoše se u bijedi, prisiljeni na sve vrste kuluka i privezani za tu zemlju...* “¹⁴

Tadanji majdanski muđirluk, prema popisu iz 1845. godine, kako ga objavljuje Pasko Vasa-efendija, imao je 2.398 muškaraca Muslimana i 4.608 muškaraca hrišćana (Srba i Hrvata).¹⁵ Žene tada nisu popisivane. Ove brojke treba povećati za 10%, kako ističe i Pasko Vasa-efendija, jer su skrivani tačni podaci da bi se koliko-toliko umanjile obaveze prema sultanu, pa bi približno bilo muškaraca Muslimana 2.637 i muškaraca hrišćana 5.068.¹⁶

¹² Pasko Vasa-efendija: Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije, izd. „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1958. god.

¹³ Isto, str. 102.

¹⁴ Isto, str. 16.

¹⁵ Isto, str. 28.

¹⁶ Isto, str. 28.

I drugi dokumenti govore o tome da je popis bio netačan, da su porodice skrivale muške članove, bar neke, da bi smanjile svoje obaveze prema državi: Muslimani da ih manje ide u vojsku, a hrišćani da bi manje bili opterećeni raznim porezima. Prema navodima Paska Vase-efendije, bihački sandžak, koji je imao 10 kaza: Bihać, Novo Selo (Petrovac, Kulen Vakuf na Unii, Prijedor, Novi, Dubočica, Ostrožac, Kruoa Majdan, Kozarac i Ključ imao je 34.933 (odnosno 38.426 ako uvećamo za 10%) Muslimana muškaraca, 49.261 (odnosno 54.187) muškaraca hrišćana i 328 (odnosno 360) inu?karaca Cigana, ukupno 84.522 (odnosno 92.973) muškarca. Prema popisu iz 1845. godine, u čitavom bihačkom sandžaku jofc nema nijednog Jevrejina. Ako brolu muškog stanovništva Bosanske krajine, odnosno bihačkog sandžaka, dodamo isto toliko ženskog stanovništva, proizilazi da je na ovom prostoru polovinom XIX stoljeća živjelo ukuono oko 185.000 stanovnika. Prema prvom autrougarskom popisu stanovništva, objavljenom 1879. godine, ovo isto područje imalo je 176.716. stanovnika (Srba 89.256, Muslimana 82.305, Hrvata 5.078 i Jevreja 77 — 5 u Prijedoru, a 72 u Bihaću).

Kako turskim popisima stanovništva Bosne nije dobijena socijalna struktura stanovništva, radi ilustracije tih odnosa mogu da posluže jedino austro-ugarski popisi stanovništva. Prema popisu iz 1885. godine (drugi austrougarski popis), na ukupno 5.024 porodice u tadanjem sanskom kotaru (srezu) bila su 84 bega-age (spahije), 1802 slobodna težaka i 5.495 kmetova, a na 26.117 stanovnika.¹⁷ Prema prvom austrougarskom popisu iz 1879. godine, na tom području je bilo ukupno 18.831 stanovnik.¹⁸

Vjerovatno je kasnije obavljena i manja izmjena teritorije, odnosno neka sela priključena, pa otud tako znatno povećanje stanovništva za 6 godina.

Tih godina, do tada mala kasaba, selo, Sanski Most se počinje razvijati znatno brže nego dotadani administrativni, politički, vojni i privredni centar kaze — Stari Majdan.

Godine 1867. počeo se Srbi iz Starog Majdana naseljavati u Sanski Most,¹⁹ ali ne u naselje na lijevoj obali rijeke, već na pustu nenaseljenu desnu obalu rijeke Sane, nasuprot staroj tvrđavi i varošici oko nje. Kako su već starosjedioci posjedovali najbolje parcele oko tvrđave i skele na lijevoj obali Sane, Srbima iz Starog Majdana nije preostalo ništa drugo već da razvijaju novo naselje nasuprot starom, na do tada močvarnom i plavnom zemljištu.

Prema Milanu Karanoviću²⁰ Sanski Most je tada bio selo sa nazivom Vakuf, i to samo na lijevoj obali rijeke Sane. Prvi most na rijeci Sani u Vakufu izgrađen je 1873. godine. Za vrijeme izgradnje mosta Simo Mrda i Jošo Vranješ sagrade kolibu na desnoj obali rijeke, u kojoj su davali hranu radnicima zaposlenim na izgradnji mosta. Potom Hasan-beg Čeko (Čekić) sagradi cestu uz Sanu preko svoje luke. Davao je po komad zemlje za kuću i baštu uz sagrađenu cestu u dužini kuće i tri aršina od kapnice, i to godišnje po 2 dukata „mukade“. Uz novu cestu (danas Ulica narodnog heroja Petra Škondrića) prvi je sagradio kuću Mjéo Vokić Unčanin. Prema Milanu Karanoviću do 1878. godine na desnoj obali je sagrađeno samo 19 kuća, i to se naselje zvalo „Srpska čaršija“ i „Sana čaršija“.

U ljetopisu srpskopравoslavne parohije u Sanskom Mostu, koji je pisao pop Vid Marjanović, sadanji sanski paroh, zapisano je da je prvi most preko rijeke Sane u Vakufu bio „na sepetima“. Bio je građen tako što su stubovi bili opleteni, pa nabijeni zemljom (što je zbog niskog vodostaja Sane za ljetnjih mjeseci bilo moguće raditi). I ograda na mostu je bila opletena. Ova se zabilješka vjerovatno odnosi na most građen za turske vladavine.

Mnogi novonaseljenici su otvorili trgovinu ili zanatsku radnju, što je doprinosilo da Sanski Most dobiva sve veći značaj, potiskujući dotadanju vodeću ulogu Starog Majdana. Naseljivanje desne obale rijeke Sane i širenje Sanskog Mosta na obje obale rijeke doprinijeli su da se za relativno kratko vrijeme stvore uslovi za preseljevanje svih sreskih ustanova iz Starog Majdana u Sanski Most, što je obavljeno neposredno poslije austrougarske okupacije 1878. godine.²¹ Od tada je Sanski Most opet centar ovog kraja, kakvu je ulogu imao

¹⁷ Statistika mjesta i žitelja Bosne i Hercegovine, 1 maja 3 885. godine.

¹⁸ Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, popis 10. juna 1.899. godine, Službeno izdanje, Sarajevo, 16TO. godine.

¹⁹ P. S. Ivančević u članku „Sanski Most sa okolicom“, objavljenom u „Bosanskoj vili“ 1892. godine, piše da je naseljavanje desre obale rijeke Sane, nasuprot Sanskom Mostu, počelo 3867. godine. Drugi izvori o ovome ne govore. Kako I. F. Jukić prilikom svog prolaza kroz Sanski Most 1842. i 1843. godine a i neki drugi izvori (opisi naselja i karte Bosne), govore samo o naselju na lijevoj obali rijeke Sane, kraj ušća Zdene, vjerovatno da su navodi P. S. Ivančevića tačni, s obzirom na to da ih objavljuje 24 godine nakon početka razvijanja naselja na desnoj obali rijeke Sane, koje je ubrzo postalo centar varošice.

²⁰ Milan Karanović: Sanski Most i Stari Majdan, Politika, 4. maja 1929. godme.

²¹ P. S. Ivančević u članku „Sanski Most sa okolicom“, objavljenom u „Bosanskoj vili“ 1892. godine, piše da se 1878. godine preselio „kadiluk iz Starog Majdana u Sanski Most“, Vjerovatno je upotrijebio stari turski izraz za srez (kotar), jer tada nije bilo kadiluka već srezovi

do pada pod tursku vlast i grad koji se nalazio na lijevoj obali rijeke Sane kod ušća Zdene, iz kojeg se vremenom razvila varošica na objema obalama rijeke Sane — Sanski Most.

Između bune 1858. i ustanka 1875. godine znatno se razvila i trgovina. O tome svjedoči tefter trgovačke kuće Potogija iz Sarajeva, vođen u vremenu od 1850. do 1871. godine.²² U tom tefteru zapisana su imena brojnih trgovaca Muslimana iz Bosne, među kojima ima 29 trgovaca iz Starog Majdana: Dedo Kuršumović, Hasan Kadić, Zakir Mešić, Dedo H. Begić (Hadžibegić), Hadžo Mešić, Muho H. Begić, Hasan Maurić, Ahmed Alagić, Husein Bajramović, Akif Pašalić, Ibrahim H. Muharemović (Hadžimuharemović), H. Begin, Osmanbaša Hadi Terzić, Jusuf Bešić H. Hasanov, Bekir Bešić, Ibrahim Mula H. Mustafin, Mehmed Maunić, Ibrahim Maunić, Abdija H. Omerov, Osman Agačić, Ahmed Islamović, Hasanalemdara Corda sin, Memaga H. Jusufov, Šećo Harmandić, Mustafa H. Begić Memišev, Abdulah Čehić, Dedo Bajramović, Hasan Šarić, Mehmed Bisić i Husein H. Begin.²³

U tom periodu bavili su se trgovinom i Srbi, koje spominje D. Marinković²⁴

Lazo Zivković (1854. godine), Dionisije Marinković (1857), Jovo Kokanović (1858), Zorić (1858), Pupić (1858), i Mišić²⁵ (1858). Godina u zagradi označava godinu u kojoj ga kao trgovca prvi put spominje D. Marinković. Nije isključeno da su se bar neki od njih bavili trgovinom i koju godinu ranije. Jedino je za D. Marinkovića tačno navedena godina početka rada u trgovini.

D. Marinkovi spominje i trgovca Muslimana — Hašana Kadića, koji je naveden i u tefteru porodice Potogija. D. Marinković spominje i „spahiju dućanskog“, po imenu Avdo Drpa.

U varošici Stari Majdan postojale su u XIX stoljeću kafane u kojima se pekla kafa. Koliko je tada bilo tih kafana nije poznato, ali ih D. Marinković, spominje u 1858. godini.²⁶ Vjerovatno ih je bilo i u Sanskom Mostu, a i u nekim većim selima u kojima su živjeli Muslimani.

Prema istraživanju Milana Karanovića, terzije iz Starog Majdana prodavale su robu u Bihaću i okolini. Međutim, poslije nemira sredinom XIX stoljeća, odnosno poslije pohoda Omer-paše Latasa kroz Bosansku krajinu, taj promet je znatno opao. Uz druge razloge, sigurno je i to bio razlog, da su neke zanatlije i trgovci iz Starog Majdana krajem XIX stoljeća prešli u Krupu, tu se nastanili i otvorili radnje: Stefanovići (bili su najprije ekmešćije — pekari, pa potom trgovci), Stanivukovići (terzije — krojači), Vajagići, Vukovići, Popovići, Petrovići, Majkići, Rajčevići (Ratkovići) i još neki.²⁷

GAVRO VUČKOVIĆ-KRAJIŠNIK

iGavro Vučković-Krajišnik je nesumnjivo jedna od najnačajnijih ličnosti među Srbima, i ne samo Srbima, u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vladavine, u početku druge polovine XIX stoljeća. Poslanik Bosne i Hercegovine, u Patrijaršiji i Porti u Carigradu, potom sarajevski kodžobaša (prvak, starješina) i, na kraju, pisac prvih knjiga o aktuelnom onovremenom životu u Bosni i Hercegovini, rođen je u selu Dabru, nedaleko od Sanskog Mosta.

Gavrin ded Teodor Vučković je živio u drugoj polovini XVIII stoljeća u selu Zdeni „*blizu Starog Majdana*“, kako piše Gavro Vučković. „*Bio je dobar*

²² Osman A Sokolović: Djelomičan popis trgovaca -- Muslimana iz Bosne i Hercegovine pod praj turske uprave, „Novi behar“, God. XV. br. 2—6, Sarajevo, 1943, godine, separat.

²³ Isto, str. 26—27.

²⁴ D. Marinković, n.d.

²⁵ Vjerovatno Mišić.

*• D. Marinković, n.d. str. 129.

²⁷ Milan Karanović: Pounje u Bosanskoj krajini, str. 316—318.

zemljodjelac, imućan, trgovinu vodio sa žitom, stokom, gvoždem i pićem, trgo-
vao sa Grabom, između Bosne i Dalmacije i sa Skradinom, sa kojim je sva
Krajina u ono vrijeme radila“.¹

Teodor Vučković je imao 9 sinova: Špiru, Kostu, Gavru, Mitu, Jakova, Nikolu, Jovu, Đuru i Simu i dvije kćeri: Milicu i Jeku. Cesto je slao sinove u Banju Luku da kupuju volove, krave, svinje. Jednom je poslao Nikolu, Đuru i Jovana. Pri povratku dočekaše ih kesedžije u mjestu Mali-Bučje, kod Banje Luke. U tom sukobu pogine Nikola, a ostala braća izbjegoše prema šumi Behremaginici. Međutim, kesedžije poprečnim putem opet presretoše Vučkoviće, ubiše ih i odnesoše novce.

Iz knjige Gavre Vučkovića
„Robstvo u slobodi..“ stra-
nica na kojoj opisuje istori-
jat svoje porodice.

21
Пошто њега ослободи, онда и сам у замку нађе,
те и за себе 101 талир (дирскаш) морао је пла-
тити. Мој је више речени ђед имао једног доброг
коња, кога му погани паша одузме и некоме пор
бегу дарује, под условом да га свакад по пом зове;
и то бег није заборављао, но га је увјек тако
звао, слугама говорећи: дајте ми оседлајте пона,
зауздајте пона, провађајте, изјашите и т. д.
Други мој ђед (очин отац) Теодор Вучко-
вић, који је стајао близу Старог Мајдана у селу
Здењи, био је добар земљеделац, имућан чојек
трговину је водио са житом, стоком, гвожђем, и
пићем, трговао је са Грабом између Босне и Далма-
ције и са Скрадином, с којим је сва крајина у оно
врјеме радила. Он је имао девет синова и двије
шћери. Синови су му по имену били ови: Шпиро,
Коста, Гавро, Мито, Јаков, Никола, Јово, Ђуро и
Симо, а шћери Милица и Јека. Често би слао си-
нове у Бањалуку, да купе волова, крава и свиња.
Једном послаше их тројицу: Николу, Ђуру и Јована,
рече, не куповине ради; и препоручивши им, да ако
неби могли тога узети, да бар новце промјену,
које по несрећи и учине, немогавши сток узети;
новце промјену и враћајући се кући, дочекају их
на путу кесеџије у мјесту Мали-буџје, више
Банје-луке и Николу убију, а она двојица оставивши
брата мртва побјегну правим путем. Но кесеџије
их неким прекијем путем претеку у бери маг-
иници, те их иза бусије обадвојицу на мјесто
убију и новце однесу. Кад тај несрећни глас у
кућу очину присне, општој жалости, плачу и тузи
није било краја. Жалосни отац и кућани најесу
знали ће се налазе. Небо му се преврнуло, земља

¹ Gavro Vučković: „Robstvo u slobodi..“ Srpska narodna zadružna štamparija, Novi Sad.

Ubrzo iza toga kesedžije napadnu i na kuću Vučkovića u Zdeni. Pri puškaranju pogine i četvrti sin Simo. Tada Teodor, s preostalih pet sinova: Špirom, Kostom, Gavrom, Mitom i Jakovom, i kćerkom Milicom (Jeka se već bila udala u Stari Majdan za nekog Čelikovića), ostavi pune ambare, kuće i imetak, pa s onim što se moglo ponijeti napusti imanje i pređe u Dalmaciju, u Skradin. Tu se ubrzo rodi Teodorov deseti sin Filip, otac Gavre Vučkovića-Krajišnika.

Nekoliko godina iza Filipovog rođenja vrati se Teodor u Bosnu, najprije u selo Peći kod Grahova, a ubrzo potom u selo Dabar blizu Starog Majdana (zbog čega su ga zvali „Filip Dabranin“).

U Dabru se Filipu rodi sin Gavro. Prema navodima Petra Kočića, Gavro se rodio 1830. godine,² prema bilješci Milana Karanovića, 1829. godine³, dok Gavro Vučković kaže, na saslušanju 1870. godine, da ima 44 godine, što znači da je rođen 1825. godine.

Kada je Gavri bilo 9 godina, odvede ga otac u Sarajevo da kod Sime Daskala (učitelja) uči školu. Tu je bio nešto više od godinu dana, ali ništa nije učio, nego nosio djecu učiteljevu, prao basamake, čistio avliju, prao suđe i radio druge poslove. Zato on pobjegne ocu u Dabar. Tih godina Filipu umre šest sinova i kćer, a ostane u životu samo sin Gavro i druga kćer.⁴

Gavro je već bio mladić kada je čitava porodica oko 1845. godine preselila zapravo u Jezero kraj Brihaća, jer Srbui nisu mogli stanovati unutar gradskih iz Dabra u Petrovac, gdje je Filip Vučković-Dabranin „pazar otvorio“. Imali su 8 terzija (šavci — kako ih naziva G. Vučković), koji su robu (odjeću) krojili odnosno šili.⁵ Bila je to znatna radionica odjeće, uz trgovinu.

Gavro je od slugu koje su radile u „pazaru“ (dućanu) i u radionici naučio čitati i pisati, ali i iz trgovačkih pisama koja je njegov otac dobijao iz raznih gradova. Radio je u dućanu, trgovao, i više puta išao u Knin, Drniš, Šibenik, Skradin, i druga mjesta. Petar Kočić piše da je Gavro Vučković pohađao neke škole u Splitu, u kojima se naročito interesovao za učenje stranih jezika.“ Gavro to u svojim knjigama ne spominje.

Skoro dvije godine, 1851—52, godine, bio je đumrukdžija (carinik) u Rači. Kada se razbolio, vratio se ocu u Petrovac. Čim je ozdravio prešao je u Bihać, zapravo u Jezero kraj Bihaća, jer Srbi nisu mogli stanovati unutar gradskih zidina, gdje je kupio kuću. I u Bihaću se bavio trgovinom. Trgovao je sa Senjom, Trstom i Sarajevom. Putovao je često u Senj, Novi, Rijeku, Trst, Beč, Zagreb, Karlovac, Brod, Gradišku, Kostajnicu i još neka mjesta.

Tih godina njegov otac Filip Dobranin morao je, zbog svakodnevnih napada begova i njihovih zuluma, pobjeći u Prijedor, gdje je, 1861. godine umro.

O Gavri Vučković-Krajišniku, Petar Kočić piše:

„ .. *.ŠEZDESETIH GODINA, pored mudrog i lukavog reformatora Osman-paše, vulgo⁷ Topal-paše, BIO JE GAVRO VUČKOVIĆ NAJVIDENIJI I NAJ-POPULARNIJI JAVNI RADNIK U ONOVREMENOJ BOSNI I HERCEGOVINI. Gavrin suvremenik, čestiti Osman-paša, razvio je živ i svestran rad, kao nijedan vezir prije njega ni poslije njega na opštem prosvjeđivanju i kulturnom i ekonomskom snaženju svoga vilajeta ... Razuzdani begovat, slomljen radom nemilosrdnog Tahir-paše i Ličanina Omer-paše, bio se gotovo sasvim primirio za Topal-pašina vakt. Zulumi se u manjoj mjeri javljaju, drumovi su mirniji, hajdučije nestaje . . . NAJSJAJNIJE DOBA BOSANSKE ISTORIJE*

-Petar Kočić: Sabrana djela, knjiga II, Svjetlost, Sarajevo, 1967. godine, str. 295.

³ Milan Karanović: „Sanski Most i Stari Majdan“, POLITIKA, 4. maja 1929. godine, str. 19.

⁴ Svi biografski podaci su uzeti iz radova Gavre Vučkovića: „Reč Kraišmčka“ i „Robstvo u slobodi“. . . “ I i II sveska.

* Gavro Vučković: „Robstvo u slobodi“, I sveska, str. 21—26.

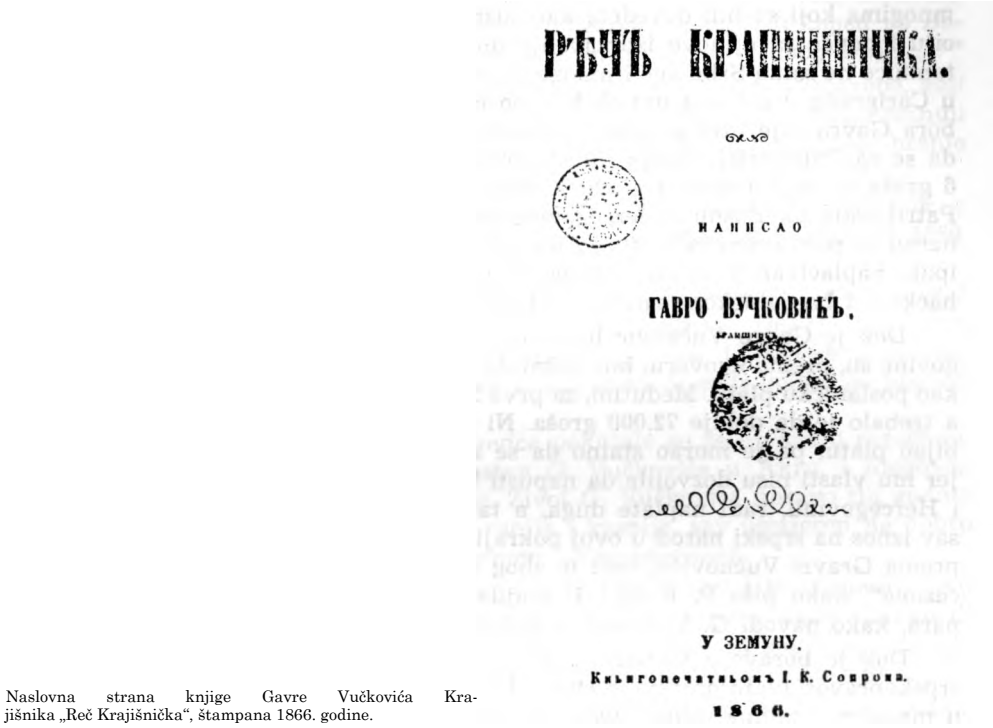
* Petar Kočić, n.d., str. 295.

⁷ Vulgo — u narodu, narodski, prosto rečeno.

POD TURCIMA BEZ SUMNJE JE VRIJEME VEZIROVANJA STAROG TOPAL-PASE I JAVNOG DJELOVANJA GAVRE VUČKOVIČA-KRAJIŠNIKA.

Gavro Vučković, talentovan, za svoje vrijeme u dovoljnoj mjeri obrazovan i spreman, uvijek voljan da pomogne gdje je trebalo pomoći, učinio je veliku korist svom narodu. Bio je fin, ugledan, trezvene i okretne prirode, živa temperamenta i borbena duha ,i sa velikom lakoćom znao je iskoristiti svaku političku situaciju i svaku, iole povoljniju, priliku da koristi svojoj zemlji.

Pored velikog smisla za stvaran i smišljen rad, imao je Gavro Vučković Krajišnik i nečeg specijalno krajišničkog u sebi, nečeg delijskog, junačkog, poeetskog. Jahao je ata pod bogatim i sjajnim takumom — da ga boljeg u ono vrijeme nije jahao ni Turčin ni Srbin u Butum Bosni i Hercegovini. Zbog tog njegovog krajišničkog saltaneta i ganiluka žučno su ga napadali politički protivnici u onovremenim zagrebačkim „Narodnim novinama“ i novosadskom „Napretku“. On im odgovara: U zdravlje čestitog g. Osman-paše dobro znam da sablju pašem, dobra ata jašem, a dogata u povodu vodam; kome je drago nek mu srce cvati, kome je mrsko nek preda se gleda... A za moj zlatni sat sa lancem, lagirane kundure, svilenu ogrlicu ,i za drugu lijepu obuku, kao bijele Pantalone, rukavice — to, moj drugi, Ijudesnici, kao što je Gavro, treba .. “⁸

Naslovna strana knjige Gavre Vučkovića Krajišnika „Reč Krajišnička“, štampana 1866. godine.

Nesumnjivo, Petar Kočić pretjeruje hvaleći Gavru Vučkovića, a naročito Topal-pašu. Ali cjelokupna aktivnost Gavrina je toliko značajna da Kočićevo pretjerivanje ne kvari stvarnu sliku o liku i djelu Gavre Vučkovića-Krajišnika.

U trideset trećoj godini života, početkom 1858. godine, Gavro Vučković je biran u Sarajevu za poslanika svih pravoslavnih Bosne i Hercegovine, pa je marta iste godine otputovao u Carigrad na Patrijaršijski sabor. Tamo su sporo pristizali poslanici iz drugih zemalja, uz to su uslijedile druge teškoće, pa je

⁸ Petar Kočić, n.d., str. 296—297.
Podvukao BB.

Sabor umjesto 2—3 mjeseca trajao pet godina! Zato je Gavro morao ostati u Carigradu sve do 19. avgusta 1863. godine. On je na Saboru branio interese bosanskih pravoslavaca. Međutim, na Saboru je bilo najviše Grka (30 Grka, a 3 Srbina i Bugarina, iako je „prema navodima Gavre Vučkovića, bilo Grka milion, a Srba i Bugara pet miliona), pa su grčki prijedlozi usvajani. Kada je od kuće, od prijatelja, dobio vijesti o novim progonima Srba oko Petrovca od obijesnog bega, održao je 5. marta (20. februara prema starom kalendaru) 1859. godine govor upoznavši Sabor s pojedinostima o stradanju Srba u Bosni. Sabor je njegov protest proslijedio Porti, a ona u Sarajevo veziru. U međuvremenu Gavro je 30. (17) marta 1859. godine održao značajan govor, kojim je naročito optužio vladike (koje su najčešće bile grčkog porijekla i nisu znale naš jezik) „navodeći brojne podatke o njihovom izrabljivanju naroda, držanju sveštenika u bukagijama, batinjanju sveštenika, pljačkanju naroda od episkopskopa, koji za spomen nisu ništa ostavili u Bosni, a iz nje su odnijeli milione, itd. Tada je došla lažna obavijest od vezira da su Gavrine optužbe lažne i da je on buntovnik, pa ga je Sabor isključio sa zasjedanja. Trebalo je dosta muke da ga Sabor, po naredbi sultana, ponovo povрати na zasjedanje i da mu se prizna da je pošten i da je istinu govorio.

Za vrijeme boravka u Carigradu Gavro Vučković je nastojao da pomogne mnogima koji su bili dovedeni kao sužnji u Carigrad. Davao je za njih garanciju i novac za njihovo izdržavanje do konačnog oslobođenja. Spašavao je iz tamnice ne samo Srbe već i mnoge Muslimane, Bosance, kojih je, kako on piše, u Carigradu u zatvoru uvijek bilo po nekoliko stotina. Na završetku rada Sabora Gavro nije htio potpisati saborske odluke, jer je, pored ostalog, trebalo da se za Patrijaršiju skupi dužni porez od oko 10 miliona groša, odnosno po 6 groša na svaku mušku glavu. Odbijajući tu odluku, Vučković je govorio da Patrijaršija na Bosnu i Hercegovinu nije potrošila nijednu paru, pa zato ni narod te pokrajine nije dužan da joj plaća porez. Kasnije, kada je taj porez ipak, naplaćivan u Bosni i Hercegovini, po njegovom nagovoru, narod u Bihaćkom i banjalućkom sanžaku nije htio dati ni groša!

Dok je Gavro Vučković boravio u Carigradu, pravoslavci Bosne i Hercegovine su, prema ugovoru, bili dužni da mu svakog mjeseca šalju po 3.000 groša kao poslaničku platu. Međutim, za prva 24 mjeseca on je dobio samo 9.768 groša, a trebalo je da dobije 72.000 groša. Ni kasnije, u naredne tri godine „nije dobio ao platu, pa je morao stalno da se zadužuje. Otići iz Carigrada nije smio, jer mu vlasti nisu dozvolile da napusti Sabor. Kasnije, kada se vratio u Bosnu i Hercegovinu, radi naplate duga, a tada je to bio veliki novac, razrezan je sav iznos na srpski narod u ovoj pokrajini. Taj novi porez nazvali su „*gavrija*“, prema Gravri Vučkoviću, koji je zbog naplate duga „*imao mnogo neprijatnih časova*“, kako piše P. Kočić.⁹ U majdanskoj nahiji naplatio 1.192 groša i 20 para, kako navodi G. Vučković u knjizi „*Robstvo u slobodi*“.

Dok je boravo u Carigradu Gavro Vučković je dobijao brojna pisma od srpskopравoslavniх opština iz čitave Bosne i Hercegovine.¹⁰ Zanimljivo je da ga u mnogim pismima oslovljavaju sa „*Gospodar Gavro Vučković...*“ Takvu titulu su nešto ranije u Srbiji imale najvidenije vode srpskog naroda: Karađorđe, a potom Miloš Obrenović i njegov brat Jevrem.

I kasnije, kada živi i djeluje u Sarajevu, on dobija pisma adresovana na „*Gospodar Gavri Vučkoviću...*“, kako mu 6. decembra (23. novembra) 1866. pišu Srbi iz Banje Luke, 21. (8) decembral866. godine Srbi iz Bihaća, a 24. (11) maja 1867 .godine Srbi iz Petrovca.¹¹

⁹ Petar Kočić, n.d., str. 331.

¹⁰ U knjizi „Robstvo u slobodi. . Gavro Vučković citira više pisama koja su mu poslale razne grupe iz Bosne i Hercegovine, i u većini pisama oslovljavaju ga sa „Gospodar Gavro Vučković. . .“

¹¹ Isto.

Poslije povratka u Bosnu i Hercegovinu, 8. septembra 1863. godine Gavro Vučković je razvio značajan rad, između ostalog na podizanju škola i crkava (u Bihaću, Dabru, Duvnu, Rmnju, kod Mostara) pa se čak zalagao da Sarajevo dobije univerzitet. Tako je, pored ostalog, kupio „veliku kuću s ambarom“ u Jezeru kraj Bihaća i poklonio je za školu. U njoj je 1863. godine¹² otvorena srpskopравoslavna osnovna škola, odnosno prva škola u Bihaću, u kojoj je prvi učitelj bio opet Senjanin — Stojan Prodanović. Tih odina je Gavro Vučković pisao Petrovčanima:¹³

„ZNAJTE BRAĆO DA SMO BEZ ŠKOLA I NAUKA SA USTIMA NIJEMCI, SA OČIMA ĆORAVCI, SA UŠIMA GLUVACI, SA GLAVOM I MOZGOM I BEZ MOZGA ..(podvukao BB).

Značajno je da shvatanje neophodnosti zajedničkog života u Bosni i Hercegovini i Srba, i Hrvata, i Muslimana, koje on, kao i svi drugi u to vrijeme, naziva Turcima, provijava kroz sav njegov društveni rad i pisanje. On na jednom mjestu piše: *„Meni je jedno, bio Turčin, ili što kažu Rišćanin¹⁴ ili Katolik, i mislim da to poštene ljudi ne gledaju i ne muče .. .“*^u Na drugom mjestu još potpunije formuliše to shvatanje riječima:

„Nama je Srbima najbolje u ljubavi s Turcima (podrazumijeva Muslimane iz Bosne i Hercegovine, primjedba BB). Ja ovo mišljenje kažem svakom bratu Srbinu, ma on de bio, makar i u Americi. Po nesreći napadne li kogod na Bosnu, Srbi će je zajedno s Turcima junački braniti, dok ih jednog traje .. .“^u

Međutim, takva shvatanja nisu bila prihvatljiva ni za grčke episkope, koji su mu najviše jada zadali, ni za mnoge iz drugih zemalja koji su brigu brinuli o Bosni i Hercegovini. Zato su ga teško optuživali, ali se on snažno branio knjižicama, djelom i riječju.

Naročito ga je napadala novosadska „Zastava“, odnosno njen dopisnik iz Bosne i Hercegovine Stojan Unić. Tako „Zastava“ u broju 45 od 13. IV 1869. godine donosi vijest:

*„ ... da je prispjeo Gavro Vučković iz Sarajeva u Banja Luku i bio je 3 aprila u Gradiški. On je špion Osman-paše, .. isti Vučković (je) pod valinkom 1 to takovom, koja nami u prilog ide. On pije kao duga. U takvim okolnostima možete sve od njega doznati, možete naposljetku doznati koliko ga plaćaju —samo pametno zaokupite ... “*¹⁷

Teške optužbe protiv Gavre Vučkovića pokazale su se na kraju netačnim, jer isti list, nakon hapšenja i progonstva G. Vučkovića u Akru, i njegovog bjekstva, donosi sasvim drukčiju vijest. Život G. Vučkovića upravo tih godina kada je najviše napadan bio je, kao i ranije i kasnije, sav usmjeren na dobro naroda, a nikako za tursku upravu Bosnom i Hercegovinom.

Zbog takvih shvatanja i ugleda koje je imao u Bosni i Hercegovini, kud god je prolazio dočekivao ga je narod, pa i Turci, i to bolje nego vladike ili neke turske dostojanstvenike. Turske vlasti plašile su se tolikog njegovog ugleda u narodu, pa su ga optužile da je na čelu nekog tajnog društva u Sarajevu.

Opisujući stanje u godinama neposredno pred ustanak 1875—1878. godine Vaso Čubrilović navodi da se sa starijim i umerenijim krugovima među Srbima *„nisu slagali mlađi nemirniji ljudi. I od 1870. godine na ovamo ovi revolucionarniji krugovi iz sviju naših zemalja išćupavaju se ispod uticaja svojih umjerenijih vođa i počinju da rade na sto ju ruku na dizanju ustanka. To su bili ili REVOLUCIONARI OD ZANATA, KAO VASO PELAGIĆ, MIĆO LJUBIBRA-*

¹⁵ Isto.

¹³ Gavro Vučković, n.d., I sveska, str. 47/8

¹⁴ Rišćanin — pravoslavac, Srbin.

¹⁵ G. Vučković, „Reč Kraišnička“, Zemun, 1866, str. 99.

¹⁶ G. Vučković, n.d., I sveska, str. 42—3.

¹⁷ Dr H. Kapidžić: „Zastava“ o Bosni i Hercegovini, I knj. Svjetlost, Sarajevo, 1953. godine.

*TIĆ I GAVRO VUČKOVIĆ ... ili mlađi bosanski trgovci kao Vaso Vidović, Jovo i Simo Bilbija, Spasoja Babić, itd “.*⁸ (podvukao BB).

Kako se tih godina Gavro Vučković mnogo kretao po Bosni, vješto kamuflirajući svoju aktivnost trgovinom i razmjenom novca, tadanji vezir Safet-paša, bosanski valija, uhapsio ga je, s nekim njegovim saradnicima, februara 1870. godine, da bi spriječio njegovu dalju aktivnost. Godinu dana kasnije iz sarajevskog zatvora poslan je na robiju u Carigrad, odakle je prebačen najprije u Bejrut, pa u Akru. Iz Akre je uspio da vrlo brzo pobjegne u Rusiju, a potom dođe u Beograd.

O hapšenju Gavre Vučkovića i njegovom progonstvu i bjekstvu iz ropstva donosi tri vijesti i novosadska „Zastava“, koja ga je do tada bjesomučno napadala. U broju 28 od 8. marta 1870. godine:

„Stojan Unić javlja:

*U Sarajevu je premetan stan Vučkovića i uhapšena*¹⁹ *su sva pismena koja nadoše; Vučkovića samog uapsiše u Bišcu,*ⁿ *kamo je poslom otišao ...*²¹

Druga vijest o boravku G. Vučkovića u zatvoru je kratka, dok broj 106 od 10. septembra 1871. godine donosi vijest o srećnom bjekstvu G. Vučkovića iz progonstva i dolasku u Beograd:

„... *Iz družine arhimandrita Serafima Perovića, Gavro Vučković koji je u Bejrut u zatočenju odveden, srećno je utekao, i kao što se iz pouzdanih izvora doznaje nahodi se već u Beogradu, gdje ga je srpska vlada svojski primila, i ne samo što ga je zaštitila, već mu se na svaki način kao beguncu i bratu Srbinu koji domovine nema u slučaju nužde i rukopomoć pružiti...*“²²

Kada je u ljeto 1875. godine izbio ustanak u Bosni i Hercegovini, prema navodima Vase Čubrilovića, Gavro Vučković je sa Vašom Pelagićem odmah došao u Staru Gradišku, na granicu, jer su bili ranije o tome obaviješteni.²³ Kasnije nema nikakvih vijesti o vezama G. Vučkovića s ustanicima. Istina, on je ubrzo, već novembra 1876. godine, u pedeset prvoj godini života ,umro u Beogradu. Da li je bolest spriječila Gavru Vučkovića da značajnije učestvuje u ovom ustanku, ili nešto drugo, nije poznato. Ipak, Gavro Vučković je dočekao početak bosansko-hercegovačkog ustanka. On ga je svojim društvenim radom (i objavljenim knjižicama) najavio, vjerujući da narod neće moći dugo trpjeti zulume koji traju bez prestanka.

Gavro Vučković je napisao četiri rada, ali mu je jedan izgubljen. Nije ni objavljen, iako je najavljen u knjizi „Robstvo u slobodi...“ gdje piše da se rad sastoji od tri sveske, a štampane su samo dvije.

Najprije je objavio rad „REČ KRAJIŠNIKA“, koji je štampao u Zemunu, u štampariji I. K. Soprona, 1866. godine. Ovu knjigu potpisao je sa „Gavro Vučković Kraišnik“.

Šest godina kasnije, nakon bjekstva sa robije iz Akre, 1872. godine štampa u Novom Sadu rad „ROBSTVO U SLOBODI “ili „OGLEDALO PRAVDE U BOSNI“ u dvije sveske, a najavljuje tri. Međutim, treća sveska nikada nije štampana. Knjige potpisuje sa „Gavro Vučković bjegunac“, a u predgovoru „Gavro Vučković stradalnik“. Tek mnogo kasnije Petar Kočić saopštava da je od učit i ja Petra Mirkovića, upravitelja osnovne škole u Zenici ,dobio neobjavljeni ruko-

¹⁸ Vaso Čubrilović: „Bosanski ustanak 1875—878“, Srpska kraljevska akademija, Beograd. 1930, str. 66.

¹⁹ Znači da su pisma zaplijenjena.

²⁰ G. Vučković nije uhapšen u Bihaću, već u Travniku. Vidi „Robstvo u slobodi“, II sveska, str. 17.

²¹ „Zastava“ u Bosni i Hercegovini, I knjiga, str. 289.

²² Isto, II knjiga, str. 73.

²³ Vaso Čubrilović, n.d., str. 76.

Naslovna strana knjige Gavre Vučkovića „Robstvo u slobodi ili Ogledalo pravde u Bosni“, štampana 1872. godine.

pis Gavre Vučkovića, koji je tada dijelom objavio u časopisu „Razvitak“²⁴ Na žalost ,ovaj rukopis G. Vučkovića nije sačuvan.

U sve tri knjižice Gavro Vučković opisuje svoje sukobe sa Turcima i sa drugima koji su ga napadali, često i ne poznavajući pravo stanje stvari. U njima ima dosta značajnih podataka o događajima i ljudima sredinom XIX stoljeća, prije svega iz Bosanske krajine, kroz koju se najviše kretao zbog poslova (trgovanja), a kasnije i naplate zaostale plate, „gavrije“, i razmjene novca što detaljno opisuje u ovim knjižicama.

Rad na knjizi „Robstvo u slobodi...“ Gavro Vučković je započeo i završio u izgnanstvu u Akri, prije nego što će pobjeći u Rusiju.²⁵

Novosadska „Zastava“ je u prilogu broja 150 od 22. decembra 1871. godine donijela „Poziv na pretplatu“, na knjigu „Robstvo u slobodi ili Ogledalo pravde u Bosni“, za koju Gavro Vučković kaže da je napisao još 1869. godine i poslao na štampanje, ali su prijatelji zadržali rukopis da mu ne naškode, jer je u međuvremenu bio uhapšen u Sarajevu. U tom oglasu G. Vučković navodi da je sultanu vratio orden uz pismo kojim tu svoju odluku obrazlaže.²⁶

O Gavri Vučkoviću, kao spasiocu Ratkova na Zmijanju, ostalo je u narodu predanje koje je zabilježio Petar Kočić i objavio u svojoj pripovijeci „Zmijanje“.²⁷ Predanje kaže da su dvojica Ratkovčana krenula u Carigrad da izbore

G. Vučković: „Crno putovanje za Carigrad“, iz neobjavljene III sveske. „Razvitak“, Banja Luka, 1910. godine.

²⁴ Vojislav Maksimović: Stradanje G. Vučkovića, „Videnja Bosne“, Pljevlje, 1971, str. 127.

²⁵ Isto, str. 88—99.

²⁷ Petar Kočić, n.d., str. 9—36.

potvrdu ranijeg sultanovog fermana o baštinskim povlasticama, da bi se sačuvali od sve žešćih nasrtaja begova na njih i pokušaja da ih pokmete. Delegati Ratkovčana su svratili u Beograd gdje ih je primio knežev doglavnik a potom sam knez Mihajlo. Obojica su pitali Ratkovčane da li poznaju Gavru Vučkovića i bi li im on mogao pomoći. Knez i njegov doglavnik odvrata Ratkovčane od daljeg puta u Carigrad, pa se ovi vrata kući. Stari Milić Vujinović priča Petru Kočiću:

„Ne prodoše ni tri mjeseca iza nj'ova puta u Biograd, a iz Sarajeva dođe aber u Ratkovo: Eto Topal-paše iz Sarajeva, sa dva tabora carskog askera, da potvrdi ratkovsku pravu i da izda nove carske tapije..“²⁸

Moguće je da je knez Mihajlo obavijestio Gavru Vučkovića u Sarajevu o nevoljama Ratkovčana ,a ovaj je preko Topal-paše, s kojim je tada bio u dobrim odnosima, kod sultana izborio potvrde starinskih povlastica koje su uživali Ratkovčani na Zmijanju.

ŠKOLE POTKRAJ TURSKE VLADAVINE (1854—1878. GODINE)

Skoro sve vrijeme turske vladavine postojali su mejtefi, osnovne vjerske muslimanske škole, ali oni uopšte nisu davali pismenost, već samo osnove muslimanske vjere. Djeca su u mejtefima učila napamet molitve na arapskom jeziku, a hodža koji ih je učio najčešće nije znao potpun prevod. Polovinom XIX stoljeća u bihaćkom sandžaku bilo je 241 meztef, a pohađalo ih je 7.073 muške i 2.693 ženske djece, ukupno 9.766.¹ Koliko je od te djece bilo u mejtefima majdanskog mudirluka nije poznato.

*U sanskom kraju najprije je otvorena srpska konfesionalna škola u Starom Majdanu, 1854. godine.*² Do otvaranja ove škole u zapadnoj Bosni radilo je 7 škola, sve srpske konfesionalne: u Livnu (1820. godine) ,u Banjoj Luci (1832. godine), u Prijedoru i Tešnju (1835. godine), u Hrgaru kod Bihaća (1840. godine), u Jasenici kod Krupe i u Rujnici kod Cazina (1850. godine).³

Iste godine kada je počela sa radom srpska konfesionalna škola u Starom Majdanu, otvorene su takve škole i u Prijedoru, Rujiškoj i Prnjavoru. Prema podacima o školstvu za turske vladavine, u zapadnoj Bosni su do 1878. godine već radile 24 srpske konfesionalne škole i najmanje 6 katoličkih škola.

*Pred kraj turske vladavine ovim krajevima otvorena je, 1872. godine, srpska konfesionalna škola i u Sanskom Mostu, u tzv. srpskoj čaršiji, na desnoj obali rijeke Sane.*⁴

Vojislav Bogićević navodi da je u Sanskom Mostu još 1862- godine počela da radi gradska škola.⁵ Taj podatak se, međutim ,ne može prihvatiti, jer je tek 1867. godine započelo naseljavanje desne obale rijeke” Sane informiranje tzv. srpske čaršije, u kojoj je i otvorena prva škola u Sanskom Mostu. A otvaranje škole nije moglo biti prije nastanka toga naselja. Ta škola nije bila gradska, jer Sanski Most 1872. godine nije imao status grada, pa ni škola status „gradske škole“, već status srpske konfesionalne škole. Tek za vrijeme

•• Isto, str. 34.

¹ Vojislav Bogićević: Istorija razvitka osnovnih škola u BiH od 1463—1918. godine. Zavod za izdavanje udžbenika. Sarajevo, 1965. godine.

² V. Bogićević u spomenutom radu navodi da je u Starom Majdanu srpska konfesionalna škola otvorena 1860. godine. Međutim, Dionisije Marinković u radu „Moji doživljaji“ navodi da je 1858. godine u Starom Majdanu učitelj bio Jovan Mihajlović, Ličanin;

Isaije Mitrović u članku „Srpske škole u Bosanskoj krajini za turske uprave“, objavljenom u časopisu RAZVITAK za 1939. god., str. 256—7, navodi da su 1854. godine otvorene škole još u Starom Majdanu, Rujiškoj i Prnjavoru.

³ V. Bogićević, n.d., str. 65—66.

⁴ Petar Bogunović, „Stanje narodnih škola na području Vrbaske banovine“, „Vrbaske novine“, broj 175, 1933. godine.

⁵ V. Bogićević, n.d.

austrougarske okupacije, 1886. godine .otvorena je prva gradska komunalna škola u Sanskom Mostu.

Popis stanovništva Bosne i Hercegovine koji je Austro-Ugarska izvršila 1879. godine potvrđuje da je škola u Sanskom Mostu postojala te godine, a vjerovatno i ranije. Naime, u tome popisu stoji da jel6. juna 1879. godine sanski kotar imao 3 učitelja. Kako su komunalne škole u Sanskom Mostu i Starom Majdanu formirane tek 7 godina kasnije, 1886 .godine, a s obzirom na to da je tada postojala i srpska konfesionalna škola u Starom Majdanu, u kojoj je bio učitelj samo Dionisije Marinković, proizilazi da su 2 učitelja bila na radu u školi u Sanskom Mostu i da je ta škola postojala odranije.

Nedostaju podaci o prvim učiteljima u Starom Majdanu. Iz zapisa Dioni-sija Marinkovića vidi se da je 1858. godine kod njih u srpskoj konfesionalnoj školi bio učitelj Jovan Mihajlović, Ličanin, koji je u Majdan došao iz Novog.⁶ Kada ga je kavgadžija napao u dućanu Jove Kokanovića u Starom Majdanu (drugi dan nakon borbe jula 1858. godine kod Lipnika), učitelj Mihajlović je napustio školu i otišao iz Starog Majdana u Prijedor.⁷ Koji su učitelji poslije njega bili nije poznato. Iz zapisa Dionisija Marinkovića vidi se da je on preuzeo rad u konfesionalnoj srpskoj školi u Starom Majdanu 17. januara 1865. godine.⁸ Vjerovatno je raniji učitelj otišao, pa kako nisu mogli angažovati drugog, Srbi Starog Majdana (Opštine,⁹ kako piše D. Marinković) daju taj zadatak najpis-menijem među sobom. D. Marinković je neko vrijeme vodio i svoju trgovinu oso-bito pazarnim danom. Za svakoga đaka plaćali su mu mjesečno jedan cvancik. Djeca su učila: bukvar, časlovac, pisati i računati. Kako je bio okupio samo nešto preko 20 djece, odluči da siromašnu djecu uči besplatno, pa se tada u školi skupi 40—50 djece. Budući da se u naredne dvije-tri godine smanjio broj onih koji su plaćali, učitelj predloži da se osnuje školski fond, što se usvoji 14. aprila 1868. godine.¹⁰ Poslije formiranja školskog fonda koji je obezbijedio normalniji rad škole nego do tada, ona je dosta napredovala. U ovu konfesionalnu srpsku školu slali su svoju djecu i poneki Muslimani i Hrvati¹¹ Školu je obilazio i nad-zornik mejtefa i škola iz Bihaća i njegov zastupnik Husein-efendija, koji je živio u Sanskom Mostu.

U do sada objavljenim radovima o prvoj školi u Sanskom Mostu nema po-jedinosti o njenom radu, učiteljima i dr. Jedan od najstarijih živih Sanjana, Nikola Milanović, rođen 1876. godine u Mrkaljima, ispričao je autoru u avgustu 1973. godine, da se on upisao u srpsku konfesionalnu školu 1883. godine. Škola je tada bila u zgradi pored crkve u „srpskoj čaršiji“, na desnoj obali rijeke Sane.

VJERSKE USTANOVE

Islam je bila jedina priznata i povlašćena religija u turskom carstvu. Ko-liko je tada muslimansko stanovništvo bilo konzervativno u svom religioznom shvatanju pokazuju brojne bune protiv sultana, za kojeg su ponekad govorili da je izdao islam. U stvari, iza takvog shvatanja krila se želja za očuvanjem postojećih klasnih odnosa. Budući da nije bilo svjetovnih škola, vaspitavali su se u mejtefima ili na propovijedima hodža i drugih vjerskih propovjednika.

⁶ D. Marinković, n.d., str. 128.

⁷ Isto, str. 1 28—129.

Učitelj Jovan Mihajlović je nakon Majdana bio 3 godine u Prijedoru, zapopio se, zatim službovao u Derventi, a potom u Ban joj Luci.

⁸ Isto, str. 132.

• Srpskopравoslavna crkvena opština, skraćeno — opština.

^{**} D. Marinković, n.d., str. 132.

¹¹ Isto.

Marinković navodi da su kod njega išli u školu Mujo sin Alije Arnauta, Luka Grgić

(Eredžija) iz Sanskog Mosta i drugi.

I pored raznih nedaća koje su Muslimane trle u XIX stoljeću: bune raje protiv begovata, progoni begovata od carskih vezira zbog protivljenja i bune protiv sultana i njegovih reformi, naročito za vrijeme vezirovanja Omer-paše Latasa, ipak je velik broj uz ime imao i naziv „hadžija“. To znači da su išli na hadž u Meku i Medinu. I D. Marinković u svojim zapisima spominje dvojicu hadžija u Starom Majdanu: Hadži-Derviš Omerhodžić i Hadži-Dedo Šarić. U spomenutom trgovačkom tefteru porodice Potogija, među 29 staromjadanskih trgovaca, krajem turske vladavine, nalazi se i 8 s nazivom „hadži“.

Dok su katolici u rudarskim rejonima bili neko vrijeme povlašteni, jer su se oni jedini bavili vađenjem i taljenjem rude, kasnije su i oni došli u isti nezavidan položaj kao i pravoslavci nakon što je bunama i borbama i na ovim područjima bio smanjen interes za veću eksploataciju ruda.

Katolička župa je najprije imala sjedište u Kamengradu, kasnije je prese-ljena u Majdan, ali nedostaju podaci da li je to učinjeno odmah nakon rušenja samostana (navodno 1530. godine), ili kada je izvršeno preseljenje kamengrad-skog kadiluka i ostalih turskih institucija u Majdan, krajem XVI stoljeća, kada su Turci obnovili vađenje i topljenje željezne rudače. Ili, možda i nešto kasnije. Prema H. Kreševljakoviću, preseljenje katoličke župe iz Kamengrada u Maj-dan izvršeno je oko 1655. godine.¹

Na području kamengradske, odnosno kasnije majdanske katoličke župe, 1647. godine su bile 4 kapelice (crkvice): u Majdanu — Svetog Ivana Krstitelja, u Staroj Rijeci — Svete Ane i „Bijele nedjelje“, i u Kamengradu (?) Svete Katarine.²

Za vrijeme vizi taci je ove župe, koju je obavio biskup Ogramić 1672. go-dine, postojala je župna kuća sa 2 redovnika, ali je ona bila prilično daleko od spomenutih kapela. Tada je župu naseljavalo 4.200 katolika, koji su „bili ko-vači, imali velike prihode i dobro su materijalno stajali“, kako piše u knjizi „*Bosnae argentinae*“.³ Ali, krajem XVII stoljeća u ratovima i zbog emigrira-nja u Hrvatsku, nestala su ta dobra ovih rudara.

U izvještaju „*De Vietri*“, i izvještaju biskupa Delivića u 1708. i 1773. go-dini ne spominje se majdanska župa, niti kapele (crkvice), nego se navodi da putujući sveštenici obilaze župu.⁴ Jedan od njih, fra Matej Sedić, spominje se 1741. godine. On je svoje misno odijelo čuvao u selu Sasini. Biskup Dragičević je imao misno odijelo u Gomionici i Škriljevitoj 1776. godine ,gdje je pregle-dao župske registre (rođenih, vjenčanih, umrlih). Tada se smatralo da župa ima samo 1.278 članova, krajem XVIII stoljeća,⁵ što ukazuje na to da je prije toga bila velika seoba katolika — rudara iz sanskog kraja u Hrvatsku.

Iz putopisa I. F. Jukića vidi se da je i 1842. godine u Sasini bio župnik Godinu dana kasnije I. F. Jukić piše da katolika ima u 15 sela staromaj danske nahije.⁶

D. Marinković u svojim zapisima spominje iza 1860. godine fra Lovru, iz nekog sela blizu Starog Majdana, za kojeg kaže da je mnogo dopriniosio brat-skim odnosima između Srba i Hrvata, koji su se, nakon bogoslužjenja, zajednički vesilili ,igrali i pjevali. Ali ubrzo dođe novi fratar, koji je zabranio miješanje katolika sa pravoslavnim.⁷

Za vrijeme turske vladavine katolici nisu imali nijednu školu na sanskom području.

Sjedište sanske katoličke župe (ranije kamengradske, potom majdanske) bilo je do 1884. godine u selu Sasini , kada je sjedište župe preseljeno u Sanski

¹ Hamdija Kreševljaković: Kamengrad, Naše starine, VI, Sarajevo, 1959. godine, str. 21—23.

² Conspectus historicus topographicus et statisticus provinciae ordinis fratrum minorum „*Bosnae argentinae*“ Anno 1935, Beograd, 1936. godine, stamparija Svjetlost, str. 11677.

³ Isto.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ I. F. Jukić, n.d., str. 90.

⁷ D. Marinković, n.d., str. 131.

Most. Te godine je fra Filip Jazvić organizovao podizanje crkve od drveta, a isto tako i kuće za župnika u Sanskom Mostu i obavio preseljenje iz Sasine.⁸ Sadanja katolička crkva u Sanskom Mostu je građena 1893-95. godine, a kuća župnika tek 1932. godine. Sasina je od 1884. do 1917. godine bila bez župnika, a od tada tamo djeluje pomoćnik sanskog župnika. Crkva u Sasini je sagrađena tek 1917. godine, i to od drveta, a u sadanja, zidana, sagrađena je 1940. godine.

Stara Rijeka je od 1750. godine pripadala župi u Volarima. Stotinu godina kasnije, 1850. godine, Stara Rijeka je dobila samostalnog kapelana. Te godine je sagrađena kuća od šepera za župnika, dok j eslužba obavljanja u šupici kraj župnog stana. Prva crkva u Staroj Rijeci je sagrađena tek 1870. godine, ali od šepera. Nekoliko godina kasnije bila je proširena.⁹

Katolička župa u Staroj Rijeci je u početku imala oko 80 kuća oko željeznih majdana u kojima je na primitivan način topljena željezna rudača u poluge koje su izvozene rijekama Sanom, Savom i Dunavom, i Crnim morem sve do Carigrada.

Dok je katolička župa u Kamengradu, kasnije u Majdanu, Sasini i Sanskom Mostu, bila franjevačka,¹⁰ župa u Staroj Rijeci je bila i ostala u rukama tzv. „petrovaca“.¹¹

Sve do sada poznata dokumenta i objavljeni radovi nedvosmisleno potvrđuju da se kontinuitet katoličkog stanovništva u okolini Kamengrada, Starog Maidana, Stare Rijeke i Sasine održao od vremena prije dolaska Turaka u ove krajeve, pa sve do današnjih dana. Jedino što se znatan broj iselio u susjednu Hrvatsku, ili stradao u ratovima vođenim na ovim područjima, tako da se broj stanovnika znatno smanjio, što pokazuju ne samo navedeni crkveni podaci već i kasniji austrougarski popisi stanovništva.

I Ivan Franjo Jukić katoličko stanovništvo Sasine naziva 1842 godine „Mađarima“. U to vrijeme katolike su nazivali „hrišćani“, a pravoslavce „rišćani“ ili Srbi, kako to u spomenutom radu navodi I. F. Jukić.

Pravoslavci su za turske vladavine bili u veoma teškom i nezavidnom položaju. O tome govore ne samo svjedočanstva hrišćanskih putopisaca, svjedoka i drugih, nego i mnogi turski dokumenti.¹²

Srbi su smjeli praviti crkve, ali nakon mukotrpnih molbi i plaćanja begovima i kapetanima, i to samo od drveta ili opletene od šepera, bez upotrebe eksera. Na čitavom ovom području bila je samo jedna pravoslavna crkva od tvrdog materijala u gotskom stilu u Lipniku kraj manastira, koju u svojim putopisima spominje I. F. Jukić.¹³ Prema priči koju je on čuo od kaluđera, tu crkvu je sagrađila turska carica (vjerovatno nekadašnja hrišćanka, a takvih primjera ima dosta u drugim krajevima Turskog Carstva). Vjerovatno je ova crkva imala neke povlastice dok se uspjela održati sve do bune 1858. godine, kada su manastir i crkvu spalili bašibozuci.

Manastir u Lipniku, o čijem se osnivanju ništa ne zna, imao je 1842. godine 5 kaluđera. Vjerovatno je nastao kada i crkva koja mu je pripadala. Održao se do bune 1858. godine, kada je zapaljen, i više nije obnavljan.¹⁴

⁸ „Bosnae argentinae“, str. 117.

⁹ Svi podaci o katoličkoj župi u Staroj Rijeci su iz ljetopisa koji su vodili raniji župnici, koji se čuva u župnom stanu u Staroj Rijeci.

¹³ Franjevački red (mala braća, Fratres Minores) je osnovao sv. Franjo početkom XIII stoljeća. Naš narod je pripadnike ovog katoličkog reda nazivao ujacima. Oni se u Bosni pojavljuju već u XIII stoljeću u borbi protiv bogumila; kasnije, u vrijeme turske najezde i vladavine u Bosni franjevci su ostali s narodom i dijeleći njegovu sudbinu, odigrali pozitivnu ulogu u tom periodu istorije Bosne i Hercegovine. Uloga će se znatno izmijeniti u XX stoljeću, kada se ovaj red sve više politički angažuje u klerikalnom pokretu, unutar kojega su mnogi franjevci postali nosioci i propagatori vjerske i nacionalne netrpeljivosti,

¹¹ Svjetovni sveštenici. tzv. petrovci. obavljali su službu na hrvatskom jeziku, dok su franjevci sve doskora tu istu službu obavljali isključivo na latinskom jeziku.

¹² Na primjer, F'asko Vasa-efendija.

¹⁵ I. F. J'ikić, n.d., str. 91—92.

¹⁴ Najbliži pravoslavni manastiri su u Gomjenici i Mostanici.

Sve ostale crkve toga doba, bolje rečeno crkvice, jer su bile malene, građene su od drveta ili opletene od šepera. Nijedna nije sačuvana do našeg vremena.

Među najstarije crkve napravljene od drveta ili opletene od šepera spadaju: crkva u Dugovači (1836. godine),¹⁵ druga crkva u Lipniku ,drvena (prije 1843. godine), i crkva u Hadrovcima. Kako su u to vrijeme (polovinom XIX stoljeća) bili popovi i u selima Tomini, Dabru i Majkić-Japri,¹⁶ vjerovatno su i tamo postojale manje crkvice ,ali se nisu sačuvale. Prema navodu Gavre Vučkovića u knjizi „Reč Kraišnika“, crkva u Dabru je sagrađena prije 1859. godine. Njegov stric, pop Košta Vučković, služio je u Dabru, gdje je i umro 1834. godine.

U oštroj Luci je do 1971. godine postojala crkva skrivena u šumi između dva potoka. Prema predanju, sagrađena je 1820. godine i tada je bila pokrivena s bujadi i lišćem.Kasnije je četiri puta prerađivana.

Drvene crkve sagrađene su još u Spahijskom Selu više Indića u Dževaru,¹⁷ pola sata hoda od Starog Majdana (1860. godine, spaljena 1875. godine), i u Sanskom Mostu J1873. godine)¹⁸; kako je bila mala, srušena je i 1883. godine sagrađena nova.

Prvu školu, u kojoj se učilo pisati i računati i u kojoj su se, pored vjeronauke, izučavali predmeti tadanjih osnovnih škola, osnovala je pravoslavna crkvena opština u Starom Majdanu 1854. godine. Ona je radila i za austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine. Učitelj u toj školi dugo je bio Dionisije Marinković.

Staromaj danski kraj u osamnaestom vijeku dao je i istaknutog branitelja pravoslavlja, koga su najprije Rumuni pa onda i Srbi proglasili za sveca. Riječ je o Visarionu Šaraju.¹⁹

Visarion Šaraj je rođen 1714. godine u Majdanu (Starom Majdanu) ili nekom obližnjem selu od oca Maksima i majke Marije. Bilo mu je ime Nikola. Već u osamnaestoj godini dospio je iz majdanskog kraja u Jerusalim. Tamo se u lavri Svetoga Save, u blizini Jerusalima, zakaluderio i dobio ime Visarion. Nakon zamonašenja vratio se u manastir Pakrac u Slavoniji, gdje je 7 godina bio i za zasluge dobio čin prezvitera. Tri godine kasnije, kada je imao 28 godina, opet je posjetio Jerusalim. Pri povratku je otišao u Erdelj, u Rumuniju, da bi svojim propovijedima spriječio prelazak Rumuna pravoslavaca na katoličku vjeru. Naime, tada je, polovinom XVIII stoljeća, Katolička crkva svugdje, uz pomoć katoličkih vladara, pa i u Rumuniji, vodila snažnu akciju unijačenja, tj. preobraćanja pravoslavnih Rumuna u katolike.

Idući iz sela u selo, kaludera Visariona je svugdje dočekivala masa ljudi zvonjavom zvona i crkvenim obredima. Pri toj misiji njegov ugled je kod rumunskog naroda sve više rastao. Živio je asketski, hraneći se samo povrćem. U ataru Selište Visarion je otkrio izvor, pa su Rumuni tu podigli monaški hram nazvan „Skitul folda“.

¹⁵ D. Marinković, n.d., str. 119.

¹⁶ I. F. Jukic, n.d., str. 87—88 i 380.

¹⁷ D. Marinković, str. 131.

¹⁸ P. S. Ivance-, ić: „Sanski Most sa okolicom“, „Bosanska vila“, 1892 godine

¹⁹ Kada je prije desetak godina srpski patrijarh bio u posjeti kod rumunskog patrijarha (poglavara pravoslavnih Rumuna) u Bukureštu, rekli su mu da imaju Srbina sveca: Visariona Saraja. Međutim, on nije iz Sarajeva, već je ime dobio prema glavnom gradu pokrajine *Le* koje je rodom, a rodio se u Majdanu u Bosni. Tom prilikom Rumuni su izjavili da se Visarion Šaraj Istakao u borbi protiv unijačenja, odnosno u borbi protiv katoličke crkve, koja ga je i ubila. Zbog velikih zasluga za pravoslavnu vjeru u Rumuniji, proglašen je za sveca, pa ga slave 2. novembra (21. oktobra prema starom kalendaru). Podatke o kaiuderu Visarionu Šaraju uzeo sam iz njegovog životopisa koji sam dobio posredstvom sveštenika Dušana Strpca Iz Beograda. Od njega sam i čuo navedene podatke. Rumunski sveštenik Aurei Uroš iz Vršca dostavio mi je prevod teksta životopisa s rumunskog jezika na naš, na čemu mu zahvaljujem. 128

Kada je iz Selišta krenuo u Sibiu, da bi i tamošnjim pravoslavnim Rumuni-
ma pomogao u borbi protiv Katoličke crkve, Visariona su uhapsile katoličke
vlasti i predale sudu. Na sudu se Visarion hrabro borio za svoje ubjeđenje, pa
su ga iz nedovoljno obezbijedenog zatvora u nekoj kući prebacili u tvrđavu
Deva. Okovan je kao zločinac i prebačen u tzv. Gvozdenu tamnicu u Temišvaru.
Ubrzo su ga odatle prebacili na ostrvo Rab u Dalmaciji, a potom odveli u zlo-
glasnu tamnicu Kufštanj u Tirolu, gdje je poslije teških mučenja ubijen.

Koliko je majdanski kaluđer Visarion bio cijenjen kod rumunskog naroda
zbog njegove uloge u borbi protiv katoličke crkve, pokazuje najbolje podatak
da se uspomena na njega tako živo održala u Rumuniji da je tamošnji Patrijar-
ški sabor 1957. godine, dvjesta godina iza njegove smrti, proglasio Visariona
za sveca. Kada je srpski patrijarh ovo saznao ,proglasio ga je i on srpskim
svecem.

SANSKI KRAJ ZA VRIJEME BOSANSKO-HERCEGOVAČKOG
USTANKA 1875/78. GODINE

Reforme koje je Turska preduzimala na tlu Bosne i Hercegovine nisu do-
nosile poboljšanje položaja raje, jer uopšte nisu dirale u postojeće agrarne i
klasne odnose. Seljak¹ je i dalje morao plaćati trećinu, a veleposjedniku (begu,
agi, spahiji) pripadale su i sve seljačke zgrade na njegovoj zemlji, koje je tre-
balo da podiže veleposjednik, ali je to, najčešće ,činio sam seljak. Iako je zako-
nima bilo ukinuto beglučenje i feudalcima zabranjeno da od seljaka besplatno
uzimaju hranu za sebe, pratnju i konje prilikom obilaska kmetova, oni su sve
to i dalje činili, a seljak-kmet, osim trećine veleposjedniku, morao je davati i
državi desetinu svih svojih godišnjih prihoda procijenjenih u novcu. Osim tre-
ćine i desetine, seljak je morao plaćati i mnoštvo drugih poreza: vojnicu, porez
na stoku i šljive, „Žvakarinu“² itd.

Zbog vrlo velikog zaduženja kod drugih zemalja, Turska je nastojala da
preko zakupnika desetine prikupi što veće prihode u Državnu blagajnu.³ Za-
kupci su, opet, nastojali da što niže dobiju zakup i da ga u što većem iznosu
prikupe. Zbog toga je naplata desetine redovno bila praćena nasiljem nad se-
ljacima (dimljenje⁴, polijevanje vodom i si).

Nekoliko godina pred ustanak, a naročito 1875. godine, desetina je ubirana
u mnogo većem iznosu nego ranijih godina. Tako su Turci u selu Dvorištu, gdje
je borba najprije započela, povećali zakupninu desetine od 80 na 300 dukata,
dok su od susjednog sela Čitluka tražili 620 dukata na ime desetine, „*a toliko*
■nije vrijedio ni sav prihod sela od marve i od žetve“⁵.

Kako je iznos za ustupanje zakupa desetine svakog sela bio mnogo pove-
ćan, rijetko je koji zakupac u ljeto 1875. godine pristao da licitira, jer je bilo
malo vjerovatno da će moći skupiti traženi iznos desetine.

¹ U Bosni i Hercegovini u godinama ustanka bilo je 85.000 kmetovskih porodica, među
kojima je bio neznatan broj Muslimana. Ali, od 77.00t) porodica slobodnih seljaka samo oko
5 posto bili su seljaci hrišćani.

² „Zvakarina“ je porez koji je spahija ili desetar prikupljao od svakog člana porodice,
a iznosio je oko 2 vagana kukuruza (M. Ekmečić, „Ustanak u Bosni 1875—1878“, str. 26).

³ Do 1839. godtne desetinu su u ime države prikupljale spahije. Od tada se prikupljanje
desetine ustupalo zakupcima putem licitacije. Najčešće su zakup preuzimali trgovci, Muslimani
i hrišćani, a pri skupljanju desetine su im redovno pomagali organi turske vlasti.

⁴ Dimljenje je poznato mučenje seljaka vezivanjem nogu za grede iznad ognjišta. Dio-
nisiye Marinković piše kako je Zaim-beg Cerić, kapetanov brat, „kad je sudio i kupio arač^,
zapovjedao je da se pomete ognjište de je preko noći vatra gorjela pa ujutru izvodi težake
preda se i pita koliko koji ima arača platiti, pa ako koji na vruću ognjištu makne se, a on
psuje i tuče govoreći: „Naumio si slagati i arače sakriti pa se uzvrtio.“ (D. Marinković, n.d.,
str. 121).

⁵ Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku, Vojnoistorijski institut JNA. Beograd,

Uz sve nedaće i zima je 1874/75. godine potrajala dugo. Snijeg je sve do aprila pokrivao zemlju. Javio se i pomor stoke „*od zime i gladi*“.⁶ Kako seljaci nisu plaćali desetinu na stoku već samo porez, stoka im je bila glavni izvor prihoda. Onim seljacima koji nisu mogli podmiriti iznos desetine Turci su (i zakupci) plijenili stoku i budzašto prodavali trgovcima, samo da bi namirili svoja potraživanja.

Koliko je bilo teško stanje seljaka pokazuje primjer kada je neki zakupnik od jednog domaćinstva na ime deseetine uzeo 40 sepeta kukuruza, dok je zemljovlasnik (beg) odnio sebi 31 sepet. A to je domaćinstvo te godine ukupno dobilo svega 100 sepeta kukruza.⁷

Zbog teškog ekonomskog, a i političkog stanja u kome su se našli, seljaci su u proljeće 1875. godine počeli da sa porodicama prebjegavaju u susjednu Hrvatsku. Bilo je to u vrijeme kada su zakupci uz pomoć organa vlasti utjevali zaostali dug iz prethodne, 1874. godine.⁸

„*Zakup desetine bio je glavni pokretač naroda na ustanak 1875. u cijelom sjeverobosanskom prostoru*“, piše dr Milorad Ekmečić, i nastavlja: „... *Ispod pepela tih žalbi na zakup desetine ležali su širi socijalni zahtjevi za slobodnim vlasništvom zemlje ... Viši istorijski smisao ustanka sastoji se u tome što je borba za slobodnu zemlju značila borbu za nacionalnu državu. Čitava kasnija politička metamorfoza ustanka u nacionalni pokret izvire s ovoga mjesta kao njegova opšta zakonitost. Izbijanje ustanka ,bez obzira da li su seljaci toga uopšte bili svjesni, skupilo je u sebi svu svoju kasniju socijalnu i političku istoriju*“⁹

Bosansko-hercegovački ustanak je izbio u Hercegovini početkom jula 1875. godine „*Nevesinjskom puškom*“¹⁰ a bihački i banjalučki sandžak je zahvatio 15. avgusta iste godine napadom seljaka iz Dvorišta, Čitluka, Petrinje, Bačvana, Podbrdana i Tavinje (sela između Bosanske Kostajnice i Bosanske Dubice) na redifsku posadu u selu Dvorištu.¹¹ U jugozapadnoj Bosni ustanak je započeo 15. septembra 1875. godine, napadom Goluba Babića na tursku karaulu u Tiškovcu.¹²

Izbijanjem ustanka u Hercegovini Turci su prebacili redovne trupe (nizam) iz Bosne u Hercegovinu, mobilisali redif i bašibozuk¹³, i formirali tzv. „leteće“ čete da bi zaplašili raju u Bosni.

Ustanak u Bosni, za razliku od ranijih buna, pripreman je. Bio je izrađen plan i utvrđen datum početka borbi — 18. avgust 1875. godine — ali je započeo tri dana ranije.¹⁴ Na pripremi ustanka su radili Vaso Pelagić, Košta Ugrinić, Manojlo Horvaćanin, Vaso Vidović, Simo i Jovo Bilbija, Spasoje Babić i dr.¹⁵

I pored organizovanih priprema nije bilo jedinstvenog rukovodstva i komande, pa su i akcije bile nekoordinirane. U borbu su polazila pojedina sela, pojedine kaze (srezovi), ali svako za sebe.

⁶ M. Ekmečić, n.d., str. 27.

⁷ Isto, str. 26.

⁸ Isto, str. 24.

⁹ Isto, str. 30—31.

¹⁰ „Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku“, str. 78. Prvi sukob ustanika s turskom vojskom bio je 5. jula 1875. godine na Četnoj Poljani, između Mostara i Nevesinja, dok je tzv. „Nevesinjska puška“ pukla 9. jula, kada se 80 ustanika, pod komandom Jovana Gutića, sukobilo sa zaptijama na brdu Gradac nedaleko od Nevesinja.

¹¹ Isto, str. 115.

Redif a — turska rezervna vojska.

¹² Isto, str. 123.

¹³ Bašibozuk — naoružane grupe demobilisanih vojnika koje su pljačkale i vršile druga nasilja. Zbog sličnih postupaka regularnih trupa naš narod je i za njih upotrebljavao ovaj naziv. Dobrovoljne turske jedinice za borbu protiv raje, koje su se i u pokretu begovata protiv sultana borile protiv redovnih turskih trupa.

¹⁴ „Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini“, str. 113.

¹⁵ Isto.

I u Hercegovini i u Bosni su u ustanku, pored Srba, učestvovali i Hrvati. U Prološko-livanjskoj četi, koja je djelovala oko Livna, bili su Hrvati pod komandom vojvode fra Bone Drežnjaka. Oni su se stavili pod komandu Goluba Babica (odnosno pukovnika Despotovića) i zajedno sa srpskim četama borili se protiv turskih trupa.¹⁶

Još u toku pripremanja ustanka organizatori su nastojali da stupe u vezu i s nekim bosanskim begovima i pridobiju ih za borbu. Jedan od vođa u ustanku, Jovo Erceg Skobla, nastojao je da uvjeri srpsku vladu u Beogradu da su neki begovi naklonjeni ustanku i da se lako mogu pridobiti, pa spominje begove u Travniku, Skoplju (Vakufu na Vrbasu), Livnu, Glamoču (Nur-beg Filipović i Zaim-beg Filipović), Petrovcu (Tahir-beg Kulenović), Vakufu na Uni (Hadži Mehmed-efendija), Banjoj Luci (Fehim-efendija Nazifagić), a i neke begove iz Bihaća.¹⁷

I Golub Babić, prilikom zauzimanja Unca, postavlja straže kraj begovskih žitnih magacina koje je zapečatio.¹⁸ Međutim, orijentacija ustaničkog rukovodstva na bogate Muslimane, na begove, nije donijela željne rezultate.

Pregovore s nekim Suljagom iz Novog vodio je Miroslav Hubmajer, ustanički zapovjednik u sjevernoj Bosni. Artur Evans navodi da su slični pregovori vođeni blizu Starog Majdana između pobunjenog vođe i nekih umjerenijih begova i aga. Pregovori su napredovali, ali su više turske vlasti saznale za njih i prekinule ih. Plašeći se sporazumijevanja ustanika i Muslimana, Turci su poslali u okolinu Starog Majdana odred od 5.000 nizama (redovnih turskih vojnika). Muslimani su ih lojalno dočekali kao svoje zaštitnike i ustanici su se tada povukli u planine.¹⁹

Bilo je dosta primjera kada su Muslimani pomagali Srbima u prebacivanju iz mjesta koja su držali turski garnizoni na ustaničku teritoriju oko Tiškovca. Dolazilo je do takvog pojedinačnog zbliženja između Srba i Muslimana, „da su jedni drugima povjeravali i takve planove koji bi ih, u slučaju otkrivanja, stali glave.“²⁰ Vid Milanović, ustanički vođa, pobjegao je iz turskog garnizona zahvaljujući Muslimanima koji su ga proveli kroz turske straže.²¹

Podatak da su prve organizovane napade na ustanike povelili domaći begovi, a ne redovna turska vojska, pokazuje da je „*početak ustanka bio pravi klasni rat s izrazitim primjesama vjerskog sukoba ... Klasni pokret bosanskog seljaštva povukao je za sobom suprotan pokret bosanskih feudalaca ..*“²²

Reforme koje je sultan poduzimao krajem 1875. i početkom 1876. godine u Bosni i Hercegovini pod pritiskom ustanka i evropskih velesila naišle su na otpor begovata, dok je raja veoma malo znala o njima.²³

Zbog izbijanja ustanka u zapadnoj Bosni i Hercegovini i straha od mogućeg napada raje na begove i zakupce, prestalo je skupljanje desetine i trećine i u

¹⁶ Isto, str. 136.

¹⁷ M. Ekmečić. n.d., str. 45—46.

¹⁸ „Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini“, str. 135.

¹⁹ A. Evans, Ilirska pisma, izd. „Masleša“, Sarajevo, 1967, str. 95—96.

²⁰ M. Ekmečić, n.d., str. 129.

²¹ Isto.

²² Isto, str. 118.

²³ Isto, str. 172—190.

Reformna i rada (carska zapovijed) od 2. oktobra 1875. godine ukinula je desetinsku četvrtinu koja je uvedena pred izbijanje ustanka i opraštala poreske dugove iz 1873. godine, izuzev dugova bogatih i zakupnika. Reformni lerman (sultanov ukaz) od 12. decembra 1875. godine odvojio je izvršnu vlast od sudske, najavio pravednu raspodjelu poreza, zabranio policijskim organima da učestvuju u ubiranju poreza i ukinuo angariju (kuluk). Proglašena je sloboda vjere i dozvoljeno da i nemuslimansko stanovništvo može obavljati činovničke funkcije u državi. Iradom od 11. februara 1876. godine sultan je proglasio potpunu vjersku slobodu, ukirao zakup poreza, naredio da se državna zemlja ustupi siromašnim seljacima i izjednačio hrišćane i muslimane u imovinskim pravima. Osnovana je i posebna komisija za sprovođenje ove irade. Čitanje ovih reformnih irada izazvalo je neredu Muslimana u skoro svim većim mjestima, a

svim ostalim dijelovima bosanskog vilajeta. To je, pored drugih uzroka, uticalo na to da je ovaj ustanak u Bosni zahvatio samo bihaćki sandžak, veće dijelove banjalučkog sandžaka i kaze Livno i Glamoč travničkog sandžaka.

Zanimljivo je sjećanje na jedan sukob staromajdanskih Turaka i sejlaka iz Stare Rijeke, koje se očuvalo u Staroj Rijeci, a zabilježeno je i u ljetopisu ove katoličke župe. U pribilješci se navodi da su Turci iz Starog Majdana poručili tadanjem fratru u Staroj Rijeci fra Rafi Cale da im spremi bogatu večeru. On im je odgovorio da im je spremio dosta praha i olova. Turci ipak krenu u Staru Rijeku. Fratar ih je sa seljanima dočekao i potprašio tako da su se brzo vratili u Majdan. Kada je to bilo, da li uz ustanak 1875/78. godine ili ranije, nije zabilježeno.

Borbe ustanka 1875. godine u Knežpolju, oko Corkovače i Krupe, u predjelu planine Risovac (dio Grmeč-planine kod sela Risovca) ,oko Unca i Grahova, prvi uspjesi i prvi porazi pobunjenih seljaka, bili su još dosta daleko i izvan sanskog područja, odnosno podalje od tadanje staromaj danske kaze.

U staromaj danskoj kazi vladalo je veliko uzbuđenje, ali još bez otvorenih sukoba. Kajmekam i kadija, oba Amauti, bili su dobri ljudi, ali dugo nisu mogli spriječavati silnike. Krajem 1875. godine otišao je stari kajmekam, a došao je novi, Ibrahim-aga Biogradlija, koji je znatno raspirio strasti. Ginuli su pojedini Srbi a da se nije znalo ko ih je ubio.²⁴

Sredinom marta 1876. godine pojavili su se prvi ustanici u Grmeč-planini, prema selima staromaj danske kaze, odakle su počeli uznemiravati okolno stanovništvo ,i Srbe i Muslimane.²⁵ Vjerovatno su tada spaljeni begovski čardaci u Jelašinovcima, dok su bezi sa porodicama i pratnjom pobjegli u Stari Majdan ili Sanski Most. Slično se dogodilo i u nekim drugim selima. Tada dolazi i do bježanja srpskog stanovništva iz mnogih podgrmečkih sela u Grmeč-planinu. Prema usmenom predan ju, Majkićjaprani su izbjegli u Grmeč i logoro vali na mjestu koje se i danas zove Zbjeg (više Lukića), Jelašinovčani su imali zbjeg u šumi iznad sela, poviše Mrđinih kuća, a Dabrani nedaleko od njih iznad mjesta zvanog Poljanci. Zbjegovi su bili i u Cmovodi, a vjerovatno i na mnogim drugim mjestima.²⁶

Trideset prvog marta 1876. godine u Starom Majdanu određeno je dokle u okolinu mjesta mogu Srbi ići. Majdanski prvaci, Muslimani, tada su saopštili da su svi sultanovi zakoni bačeni pod noge, a da će važiti samo ono što oni odluče!²⁷

Turske jedinice su često prodirale u podgrmečka sela, pa i u Grmeč-planinu, a jednom prilikom su napale i dabarski logor u šumi.²⁸

Grupa od 14 Srba iz Starog Majdana izbjegla je 1. aprila 1876. godine u šumu i pridružila se ustanicima. Dan kasnije ubijeni su majdanski pop i njegov pratilac, a istog dana je i staromaj danski učitelj Dinonisiije Marinković, s dvojicom seljaka iz Suvače, izbjegao u šumu.²¹

Poslije dolaska u Grmeč, u zbjegove, Dionisiije Marinković je po nalogu nekih starješina počeo da popisuje izbjegli narod.³⁰

Prva značajnija borba ustanika s turskim jedinicama u području Grmeča bila je 7. aprila 1876. godine na Radanovom polju, gdje je bilo dosta mrtvih i ranjenih na obje strane.³¹

²⁴ D. Marinković, n.d., str. 137—138.

²⁵ Isto, str. 139.

²⁸ Isto, str. 141.

²⁷ Memoarska građa sanskih sela prikupljena za ovu hroniku. D. Marinković, n.d., str. 139.

^{2*} Memoarska građa sanskih sela prikupljena za ovu hroniku.

²⁹ D. Marinković, n.d., str. 139—140.

³⁰ Isto, str. 141.

¹¹ isto.

Tih dana vođene su borbe između ustanika (raje) i turskih jedinica kod Modre (Lipnika), Rujiške, Jasenice i Dubovika. Bašibozučke čete su u tim borbama imale velike gubitke. Tada su spaljena neka muslimanska sela.³²

Ustaničke jedinice sačinjavale su čete Riste Dukića, popa Karana, Jove Gaka i Trive Amelice. One su se borile s manjim turskim odredima. Za to vrijeme Turci su u Bihaću, Bihačkoj krajini i susjednim sandžacima skupljali vojsku da bi uništili ustaničke odrede na Grmeču i tako spriječile širenje ustanaka na druge krajeve, prije svega na Zmijanju. Pod komandom Vejsil-bega krenule su turske jedinice 9. aprila prema podgrmečkim selima između Krupe Prijedora, Kozarca i Starog Majdana prema podgrmečkim selima između Krupe i Starog Majdana, dok su mu u pomoć preko Petrovca dolazile travničke čete (samo od Travnika 5.000 ljudi). Nadmoćnija turska vojska i bašibozuci su kod sela Suva je, nedaleko od Krupe, potukli ustanike³³ i slomili ustanak oko Krupe i Starog Majdana. Zatim su prokrstarili Grmeč-planinu i prodrle do Petrovca. Tada se četa Trive Amelice povukla do Crnih potoka kod Goluba Babića, četa popa Karana se kraće vrijeme zadržala u Grmeču, u predjelu Risovca, dok se četa Riste Dukića rasturila.³⁴

Ustanici koji se nisu povukli s ovog područja ostali su u Grmeč-planini. Tamo je bilo mnogo zbjegova, pa je prvi zadatak bio da se pod zaštitom boraca što više nejači prebace u Hrvatsku. Zbog toga je i Golub Babić slao manje odrede u Grmeč-planinu. Tada je veliki broj podgrmečkih porodica prebačen u Baniju i Kordun ,a jedan dio preko Resanovače, pored Glamoča i Grahova, čak u Dalmaciju i Liku.

Samo što su se turske jedinice i bašibozuci povukli s grmečkog i petrovačkog poprišta, dolazi do novog poleta ustanka. Ovoga puta borbe su vođene na gerilski (partizanski) način. Oko 22. juna 1876. godine sa Brezovače u Baniji dolazi u Grmeč-planinu četa od 300 ustanika pod komandom Sime Davidovića. On odmah poziva Goluba Babića da zajednički udare na Sanicu i Skucani Vakuf. G. Babić šalje na Grmeč četee popa Đoke Karana, Trive Amelice i Vida Milanovića. Sa oko 1.300 boraca oni 9. jula 1876. godine napadnu na Sanicu, potuku Turke, dočepaju se velikog plijena i spale naselje.

Tako jake ustaničke snage, kojima su se pridružili i mnogi borci iz sela staromaj danske kaze, nakon velike pobjede u dolini Sanice, napale su 13. jula 1876. godine Skucani Vakuf, nakon petočasovne borbe zauzele ga i produžile gonjenje turskih jedinica (redife) prema Starom Majdanu i Sanskom Mostu. Tada su ustanici zauzeli i spalili 18 sela, među kojima Modru, Čirkiće, Goricu, Vršuše, Hotiraj, Gornji i Donji Kamengrad i Husimovce.³⁵ Kako je uveče počela padati jaka kiša, umorni borci su prestali s gonjenjem protivnika i u toku noći napustili doistingute linije i vratili se ka Grmeč-planini.

Ponovno rasplamsavanje ustanka u području Grmeč-planine uzbuni cijelu Krajinu. Travnik opet uputi odred jačine 4.000 ljudi, dok pukovnik Vejsil-beg iz Bihaća prvi stiže na poprište s bataljonom redovne vojske i 4.000 bašibozuka. Obje vojske, bihačka i travnička, sjedine se i na Lužačkom polju pod Grmeč-planinom napadnu na ustaničke čete, potuku ih i počnu potiskivati preko pla-

³² Vaso Cubrilović, Bosanski ustanak 1875—1878, izdanje Srpske kraljevske akademije, Beograd, 1830, Str. 181—152.

³³ U skoro svim ondašnjim dokumentima i ustanika i Turske, i Austro-Ugarske, pobunjena raja — ustanici nazivani su ustašama. To ime za njih zadržali su i svi pisci koji, su do 1341. godine obrađivali ovaj ustanak. Ime ustaše imali su i pobunjeni begovi iz sredine XIX stoljeća, a tako su nazivani i Muslimani koji su se 1878. godine odupirali austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Naime, naziv ustaše davan je svakom onom koji se pobunio i ustao (otud ustaša, ustaše! protiv vlasti. Ustašama su zvali pobunjenu raju i u ranijim bunama, kao, na primjer, u doljanskoj buni iz 1858. godine. Međutim, kada su frankovci prisvojili to ime i pod njim počinili velike zločine u drugom svjetskom ratu, izbjegava se nazivanje ustanika iz bune 1858. i ustanka 1875/78. godine tim imenom.

³⁴ V. Cubrilović, n.d., str. 151—2.

³⁵ M. Ekmečić, n.d., str. 218.

nine i goniti sve do Crnih Potoka.³⁶ Tada su Turci uspjeli da ustanike sabiju na malo područje oko Crnih Potoka, ali ih nisu uništili. Poslije te borbe mnogi borci iz sanskog kraja i podgrmečkih sela, koji su bili u četama Trive Amelice, popa Đoke Karana ,popa Vajana Kovačevića i još nekih, učestvovali su tada u brojnim borbama vođenim tog ljeta oko Grahova, Glamoča i Livna.

Prema sačuvanim dokumentima ustanici su najprije vodili pregovore s Muslimanima, prvih dana jula 1876. godine, na Lužičkom i Radanovom polju, pa tek onda izvršili napad na Sanicu, a potom na Skucani Vakuf i druga sela.³⁷

Prema usmenom predanju, preko 200 seljaka iz sanskog kraja učestvovalo je u ovom ustanku. Zna se da je postojala i Dabarsko-eminovačka četa, u kojoj su Dabrani imali svoj vod, a i Eminovčani svoj. Svaka četa je imala po dva voda, vod po tri desetine sa po deset ljudi. Rukovodioci Dabarskog voda bili su Jovo Milivojša, zvani Zovika, i neki Pašajlija, kojem su ime zaboravili.³⁸ I Eminovčani (danas Bosanski Milanovac) sjećaju se da su u borbi bila 24 njihova seljaka.³⁹ Iz Koprivne je bilo u ustanku 17 boraca⁴⁰, iz Jelašinovaca 11 boraca⁴¹, iz Podvidače 10 boraca¹², iz Marina 15 boraca⁴³, iz Starog Majdana 15 boraca⁴⁴, itd. Među ustanicima je bilo i nekoliko Hrvata, među kojima i jedan iz Stare Rijeke⁴⁵. Zna se da je u borbama učestvovala i hrabrošću se veoma isticala Jela Dobrijević iz Usoraca, koja vjerovatno nije bila jedina žena u tom ustanku.

Jedan od istaknutih boraca u ovom ustanku je bio i Peko Zivković, vojvoda, o kome je pisao i zagrebački dnevnik „Obzor“. Njegov dopisnik je javio da je vojvoda Peko Zivković sa svojih 2.000 boraca kod Suhopolja potukao tursku vojsku od nekoliko hiljada bašibozuka koje je predvodio miralaj. Vojvoda Peko Zivković je rođen u selu Podlug, a nakon okupacije 1878. godine, doselio je u Sanski Most, u čaršiju na desnoj obali rijeke, gdje je živio do smrti.⁴⁸

Prema usmenom kazivanju sadanjih stanovnika sanskog kraja, u usta ’u su učestvovali seljaci iz.25 sela i nekoliko boraca iz Starog Majdana i Sanskog

³⁶ V. Cubrilović, n.d., str. 156—157.

³⁷ M3. Ekmečić, n.d., str. 218.

³⁸ Zapamćeno je još 25 boraca iz Dabra: Stevan Brajić, Božo i Stojan Brankovic, Ilija, Vid i Vujo Crnomarković, Jakov, Mile i Nikola Ilić, Petar i Vučen Kondić, Mile, Gajo, Gliso«, Jošan, Lazar, Lukica, Nikola, Ostoja, Tanasije, Todor i Zele Milinković, Petar Ferišić, Đuran Pilipović i Mitar Vokić.

³⁹ Imena dvanaestorice se i danas znaju: Vasilj Curguz, Đurađ Đurđević, Todor Kovačević, Jovica Krunić, Đukan, Glišo i Simo Milinović, Dmitar Savanović, Luka Stojanović, Jovo, Pane i Vasilj Stupar.

⁴⁰ U sjećanju su ostala imena šestorice: Petar Kantar, Jovo Lazić, Lazar i Trivo Todorović, Nikola Trkulja i Vid Vitić.

⁴¹ Njihova su imena: Trivun Dobrijević, Đukan, Ilija, paroh, Mićo, zastavnik i Petar Karanović, Teso Popović, Jovan Radinović, desetar, Mićo, Stojan i Stole Stanić i Stevo Stani-vuković.

⁴⁹ Njihova su imena: Stevan Bilbija, Tode Miloica, Mile, Rade, Staniša, Stevan, Stojan i Tode Rajlić, Stevan Stanić i Stojan Stevanović.

⁴³ U sjećanju su ostala imena šestorice: Perica Jelisavac, Đurađ Jolić (starješina grupe), Niko i Vid Marin, Jovo i Nikola Tomaš.

⁴⁴ Iz pomenutog rada Dionisija Marinkovića se zna samo njegovo ime, dok ostale borce nije zapisao.

Iz ostalih sela znaju se imena samo ovih boraca: Predojevića Glavica i Potkraj: Nine Indić, Nikola, Ostoja, Simo i Todor Predojević, Lako i Simo Tadić; Hadrovci: Aćim Jelisavac, Pavle Lučić, Nikola i Vajko Marčetić; Suhaća: Simo Kragnij, stevo Miladinović i Jovo Zurnić; Usorci: Toma Bašić, Jela Dobrijević i Stojan Gvozden; Brdari: Pilja Dobrijević, Stevo Malić i Fetar Vulin; Batkovci: David Damjanović, Tode Milojica i Kojo Ranisavljević; Halilovci. Spasoje Sredić i Trivun Topolić, Zdena: Stevan Mijić i Jovo Vrkeš; Husimovci: Mijat Munjiza i Milan Novaković; Podlug: Marko Predojević i Petar-Perić Zivković; Slatina: Milan Glušač, paroh i Ilija Marčetić; Sanski Most: Mihajlo Adamović; Dževar: Vico Borenović; Krkojevci: Damjan Vručinić; Praštali: Đurica Praštalo; Dedovača: Stole Udovčić; Kozin: Jovo Majkić i Lipnik: Jovan Praštalo.

⁴⁵ Stipo Tomić.

⁴⁸ Milan Karanović: „Sanski Most i Stari Majdan“, „Politika“, 4. maja 1929. godine, str. 19.

Mosta.⁴⁷ Borci iz ovih sela učestvovali su u borbama vođenim u Podgrmeču i xi drugim krajevima, gdje su otišli u sastavu četa pod komandom pukovnika Milete Despotovića, u napadu na Odžak kod Glamoča, na Orašac (kod Kulen-Vakufa na Uni), na Bjelaj, na Ključ, kod Peći (Grahovo), Brezovače, Crnih Potoka i još nekih mjesta.⁴⁸

Nakon prodora jakih ustaničkih jedinica u sela staromaj danske kaze, begovi su pojačali represaliije protiv Srba, pa su samo u Starom Majdanu ubili trinaestoricu, porodice protjerali, a imovinu zaplijenili.⁴⁴

Iz Grmeča se Davidovićeve četa već u septembru 1876. godine vratila na Brezovaču. Zato je ovaj kraj drugom polovinom 1876. i prvom polovinom 1877. godine relativno miran, bez većih borbi, a i značajnijih događaja.

Tokom ljeta 1876. godine i nešto kasnije brojne srpske porodice izbjegle su iz svojih podgrmečkih sela i prebacile se u Kaure (Kordun i Baniju), ili, preko Mliništa i Crnih Potoka, u Liku. Mnoga su sela opustjela, jer su tri godine njihovi stanovnici proveli u izbjeglištvu na području Hrvatske.⁵⁰

U toku ljeta 1877. godine ustaničke jedinice pod komandom pukovnika Despotovića, koji je s Glavnom upravom bio kod Grahova, vodile su mnoge borbe. Po njegovoj naredbi, odred od preko 2.000 ustanika (od kojih je polovina bila bez oružja), pod vodstvom Stanka Babića, Vida Milanovića, Đoke Karana i Vajana Kovačevića, došao je na Grmeč da zaštiti zbjegove i da napadne Donju Sanicu, Hrustovo, Jezerac i još neka manja sela. Krajem juna čete su u snažnom i iznenadnom napadu uspjele da savladaju dobro naoružane turske posade u tim selima. Sela su spaljena. Zaplijenjeno je dosta oružja i nekoliko grla stoke. Turci su imali preko 180 mrtvih. Gubici ustanika su nepoznati.⁵¹

Turci su vrlo brzo iz okolnih sela i gradova poslali svoje jače jedinice prema Sanici, pa su se ustaničke čete morale povući preko Grmeča, Osječenice i Unca do Crnih Potoka, vodeći neprekidne borbe s turskim jedinicama koje su ih progonile.

Bile su to posljednje poznate borbe ustaničkih jedinica na ovom području u ustanku 1875—78. godine. Neposredno iza njih uslijedio je turski napad na glavno ustaničko uporište u Crnim Potocima. Ustaničke snage jačine oko 3.000 ljudi, kojima je komandovao pukovnik Despotović, bile su raspoređene na Kuku i Sedlu, oslanjajući se bokovima na austrougarsku granicu. Turske trupe pod komandom Ismet-paše napale su 4. avgusta 1877. godine položaje ustanika, ali su se oni hrabro borili i odbijali napade. Međutim, sporazumom između Turske i Austro-Ugarske turskim trupama bilo je dozvoljeno da pređu na austrijsku teritoriju i s leđa napadnu ustanike. Iznenadna pojava turskih snaga iza leđa ustanika i napad na njih izazvao je pometnju, pa su se ustaničke čete povukle Tia austrougarsku teritoriju.

Ustanički vojvoda Pero Kreco u članku „*Posljednji krvavi okršaj u Crnim Potocima*“, koji je objavio banjalučki časopis „Razvitak“ 1. januara 1910. godine, između ostalog spominje i podvig borca Sanjanina:

⁴⁷ Memoarska' građa sanskih sela prikupljena za ovu hroniku. Prema usmenom predanju koje se održalo cio danas, borci u ustaničkim jedinicama bili su iz sela: Donjeg i Gornjeg Dabra (27 boraca), Eminovaca (20), Koprivne (17), Marina (15), Starog Majdana (15), Jelašinovaca (11), Podvidače (10), Lukavica (7), Predojevića Glavice — Potkraja (7), Kozina (6), Hadrovaca (4), po 3 borca iz Batkovača, Usoraca, Brdara i Suhaće, po dva iz Podluga, Zdene, Husimovaca, Slatine i Halilovaca i po jedan iz Sanskog Mosta, Praštala, Đedovače, Lipnika, Krkojevaca, Stare Rijeke i Dzevara — ukupno 168.

Za neka sela nismo uspjeli dobiiti podatke, a neka su navela da je bilo još boraca, tako* da je u ustanku najvjerovatnije učestvovalo oko 200 boraca iz sanskih sela.

⁴⁸ D. Marinković, n.d., str. 142.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto, str. 141—143.

Memoarska građa sanskih sela prikupljena za ovu hroniku.

⁵¹ M. Ekmečić, n.d., str. 310.

Bune i ustanci str. 143—144.

. U tom jedan Turčin na konju doratastu izbi u šanac — go nož nosi u ruci. Dočeka ga Jovo Takič (?) sa Sanskog Mosta i puče u njega. Dim s onu stranu Turčinu... kroza nj proleti. .⁵²

Austrougarske oružane snage i žandarmi razoružali su najveći dio ustanika narednih dana, dok se Golub Babić sa manjom grupom uspješno skrivao u ličkim planinama i povremeno upadao u Bosnu.

Ni organizovanje „BOSANSKE NARODNE SKUPŠTINE“ u Kravjaku, zaseoku Tiškovca (11. oktobra 1877. godine), koja je izabrala „PRIVREMENU NARODNU BOSANSKU VLADU“, poslije poraza na Crnim Potocima, nije uticalo na ponovno rasplamsavanje borbi. Jedino što se proglasom „Privremene narodne bosanske vlade“ dalo do znanja da „... Narod bosanski niti je kad želio niti pak želi da postane sastavni dio Austrougarske države po tome dakle sve do sad lažne glasove, koji su se u raznim novinama pojavili bili, proglašavamo za izmišljene i neistinite.“⁵³

Poslije poraza na Crnim Potocima ponovo se formiraju ustaničke čete, koje „... pale, plijene i ubijaju ... gotovo kao i ranije“, kako septembra 1877. godine javlja austorugarski konzul iz Sarajeva.⁵⁴ Ali, tada kod ustanika nije više bilo pokušaja zauzimanja mjesta i teritorija, obnavljanja ustanka, jer se ishod borbe očekivao u odlukama velikih sila. Takav stav je bio iniciran programom „Privremene narodne bosanske vlade“.⁵⁵ Zato su do okupacije Bosne i Hercegovine, jula-oktobra 1878. godine, vođene samo manje borbe između pojedinih ustanika i bašibozuka, beznačajne za dalji razvoj događaja.

Porazom kod Crnih Potoka završena je trogodišnja borba bosanskih kmetova, koi su podržavali neki revolucionarni građanski slojevi. Oni su se digli s ciljem da zbacе feudalno izrabljivanje i oslobode zemlju ispod vlasti višestoljetnog osvajača, Turske.

Dok su u početku ustanka raje protiv turskih zuluma Muslimani većinom rado išli u boj protiv ustanika, razvojem borbi i razaranjem krajeva zahvaćenih ustankom javljaju se već u jesen 1877. godine među njima bjegunci koji se skrivaju od turskih vlasti. Ni mobilizacija bosanskih Muslimana za rat u Bugarskoj, 1877. godine, nije uspjela, iako je Porta pozvala pod oružje sve Muslimane od 17—70 godina. Vaso Cubrilović piše da: „... Premorenost, beda kod kuće i porazi turski u Bugarskoj, poljulali su kod muslimana vojničku disciplinu“, jer „cijela Bosanska krajina i Posavina od dalmatinske granice do Save i ušća Bosne u nju, bila je pretvorena u prah i pepeo. U samoj bihačkoj oblasti bilo je do avgusta 1876. po službenim turskim izvještajima, štete za 40,000.000 groša. Od 198 muslimanskih sela spaljeno je 41, a od 298 hrišćanskih uništeno je 223 ... Krajem 1876. i početkom 1877. bila je u nekim pobunjenim predjelima takva bijeda, da država nije mogla da naplati desetinu i da pokupi pšenicu za dvopek u vojsci.“⁵⁶ Bosanski Muslimani su za sve teškoće krivili Turke koji su upravljali Bosnom i Hercegovinom, odnosno bili predstavnici Porte u ovom vilajetu. Ugled turske vlasti već krajem 1877. godine bio je jako opao, tako da su mnogi Muslimani otvoreno negodovali pred turskim dostojanstvenicima. Tako je bihačkom mutesarifu u oči rekao jedan Musliman: „Vidiš pašo, kako ste nas daleko doveli, naši Muslimani umiru od gladi.“⁵⁷

⁵² RAZVITAK, časopis, vlasnik i izdavač Petar Kočić, Banja Luka, 1. januar 1910.

⁵³ M. Ekmečić, n.d., str. 326—327.

⁵⁴ Isto, str. 337—340.

⁵⁵ Isto, str. 337—338.

⁵⁶ V. Cubrilović, Bosanski ustanak 1875—1878, str. 325—326.

⁵⁷ Isto, str. 326.

OKUPACIJA 1878. GODINE

Osim prvog većeg vojnog poraza već prvih dana ustanka na padinama Prosare kod Gašnice na Savi, 5. septembra 1875. godine, koji je znatno oslabio ustanak na Kozari, i naročito poraza na Kuku i Sedlu 4. avgusta 1877. godine kojim su prestale veće i značajnije borbe, na poraz ustanka bosanskih kmetova presudno su uticali međunarodni faktori:

— sporazum Rusije i Austro-Ugarske od 12. maja 1876. godine (tzv. Berlinski memorandum);⁵⁸

— činjenica „*da je ustanak...* (dolaskom Despotovića, napomena BB) *prestao da bude revolucija i sveo se na običan strateški dodatak srpskih i ruskih vojnih akcija ... na istoku*“;⁵⁹

— tajni dogovor ruskog i austrijskog cara u Rajhštat, 8. jula 1876. godine,⁶⁰ kojim se najveći dio Bosne i Hercegovine ustupa Austro-Ugarskoj;

— novi tajni ugovor između Rusije i Austro-Ugarske, od 15. januara 1877. godine, potpisan u Budimpešti,⁹¹ kojim se Austro-Ugarska obavezuje na okupaciju Bosne i Hercegovine, izuzev teritorije između Srbije i Crne Gore;

— Sanstefanski ugovor od 3. marta 1878. godine, kojim je predviđena autonomija Bosne i Hercegovine,⁶² s čime se Austro-Ugarska nije složila;

— Berlinski kongres juna 1878. godine, na kojim je Austro-Ugarska dobila dozvolu da okupira Bosnu i Hercegovinu.⁶³

Od Austro-Ugarske je zavisilo kada će i kako izvesti okupaciju Bosne i Hercegovine. Da bi za tu odluku dobila podršku i Hrvata i Muslimana, pa i Srba, Austro-Ugarska je preko svojih diplomata i agenata razvila propagandu u Bosni i Hercegovini, ali i među izbjeglicama u Hrvatskoj.

Vijest o skorom dolasku okupacionih austrougarskih trupa u BiH nije naišla na odobravanje ustanika, ali su na osnovu dobijenih direktiva od „Privremene bosanske narodne vlade“ i drugih (a oni na osnovu direktiva dobij enih iz Srbije i Rusije) prihvatili okupaciju, nadajući se da će biti privremena i da će riješiti pitanja zbog kojih je ustanak i započet jula 1875. godine. Mali broj ustanika se odupirao okupaciji, boreći se samostalno ili zajedno s Muslimanima.

Zbog znatne propagande jednog dijela klera, Hrvati su u većini prihvatili okupaciju, dok su jedino Muslimani organizovali brojne jedinice za borbu protiv okupacionih trupa.

Austro-Ugarska je započela okupaciju Bosne i Hercegovine 29. jula 1878. godine.⁶⁴

Prilikom zaposjedanja Bosne i Hercegovine, austrougarske trupe su pod komandom maršala Josipa Filipovića vodile mnoge borbe s muslimanskim jedinicama, koje su bile organizovane pod vodstvom Salih-efendije Hadži-Loje i mnogih drugih muslimanskih prvaka koji su bili protiv okupacije. Borbe su vođene kod Maglaja, Gračanice, Doboja, Varcara (Mrkonjić-Grada), Jajca, Zepča, Donje Tuzle, Brčkog, Čitluka, Stoca, Livna, Kaknja, Visokog, u Sarajevu, na Majevidi i na dosta drugih mjesta na kojima su bili manji sukobi.⁶⁵

U Bosanskoj krajini su vođene najžešće i završne borbe. Ključ je zauzet nakon dvodnevne borbe (6—8. septembra), jer su tu bile koncentrisane mnoge pobunjene muslimanske jedinice; borbe za Bihać su trajale od 7—19. septembra, a za Livno 28. septembra. Zadnje borbe su vođene 6. i 7. oktobra kod

⁵⁸ M. Ekmečić, n.d., str. 222.

⁵⁹ Isto, str. 240.

⁶⁰ Isto, str. 251.

⁶¹ Isto, str. 280.

⁶² Isto, str. 341.

⁶³ Isto, str. 352.

⁶⁴ Dr. Mihovil Mandić: Fovijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878, Matica hrvatska, Zagreb, 1910. str. 37.

⁶⁵ Isto, str. 37—84.

Pećigrada, dok se Velika Kladuša predala tek 20. oktobra 1878. godine.⁶⁰ Borbama u Krajini završena je okupacija Bosne i Hercegovine od austrougarskih trupa i slomljen otpor Muslimana.

Nakon zauzeća Ključa, 8. septembra, uslijedilo je zauzimanje, bez borbe, Sanskog Mosta, Starog Majdana i Kamengrada.⁶⁷

Iako su austrougarske trupe bez borbe zauzele Banju Luku još 31. jula 1878. godine,⁶⁸ pobunjeni Muslimani pod vodstvom Hasan-bega Čekića upali su u nju 14. avgusta i napali utaborene vojnike, posadu u tvrđavi Kaštel i vojnu bolnicu. Dolaskom novih austrougarskih pojačanja s pravca Bosanske Gradiške, pobunjenici su se povukli iz grada u obližnje planine. Hasan-beg Čekić je tada komandovao s 2—3.000 ustanika, od kojih je u toj borbi palo do 100. Okupacione trupe imale su 46 mrtvih, 117 ranjenih i 8 zarobljenih.⁶⁹

Za vrijeme borbi za Bihać došlo je do sukoba između pobunjenih begova i raje, što je znatno ugrozilo odbranu Bihaća i doprinijelo da austrougarske trupe brže zauzmu grad. Zbog nasilja pobunjenih begova nad rajom, došlo je do pobune raje, koja se sukobila s vojskom krajiških begova na Grmeč-planini.⁷⁰ Pojedivosti o tom krvavom sukobu nisu poznate.

POD AUSTROUGARSKOM OKUPACIJOM 1878-1918. GODINE

ADMINISTRATEVNO-POLITIČKO ORGANIZOVANJE SREZA I STANOVNIŠTVO

Nakon što je zaposjela Bosnu i Hercegovinu, Austro-Ugarska je sprovela novu administrativnu podjelu okupiranih pokrajina na kotare (srezove) i okruge, prišla organizovanju oružničkih postaja (žandarmerijskih stanica) i popisu stanovništva. Prije prvog popisivanja stanovništva i kuća, Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine je naredila da se na svaku kuću, pa i kuću usamljenu u šumi, mora pribiti tabla s kućnim brojem, a na ulazu u svako mjesto ili grupu kuća staviti tabla s imenom mjesta, općine i kotara.

Nakon neophodnih priprema, Austro-Ugarska je 16. juna 1879. godine izvršila popis stanovništva i kuća¹, iz kojega se vidi da je staromaj danski mudirluk iz turskog doba postao kotar Sanski Most sa 59 džemata, koji su obuhvatali 78 sela, jednim trgovištem (Sanski Most) i jednim gradom (Stari Majdan)². Sanski kotar je tada imao 3.088 kuća s 3.246 stanova i 18.831 stanovnikom, od kojih 10.285 muških (54,7%) i 8.546 (45,4%) ženskih. Nacionalna struktura stanovništva je bila slijedeća: Srba 11.058 (58,7%), Muslimana 6.060 (32%) i Hrvata 1.713 (9,3/o).³ Dok su, prema ovom popisu, u bihaćkom kotaru bila 72, a u prijedorskom 5 Jevreja, u sanskom kotaru ih tada još nije bilo.

⁶⁸ Isto, str. 85—90.

⁶⁷ Isto, str. 85.

⁶⁸ Isto, str. 38.

^M Isto, str. 55—56.

⁷¹ Isto, str. 87.

¹ Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, 16. juni 1870, Sarajevo 1880. godine, str. 3.

² **Isio.**

³ Kako stanovništvo nije popisivano prema nacionalnosti već prema vjeroispovijesti (grko-istočnjaci — pravoslavni, rimokatolici i muslimani), u ovom procentu su pored Hrvata obuhvaćeni i stanovnici drugih nacionalnosti rimokatoličke vjeroispovjesti ukoliko ih je bilo (ći* novništvo okupacionog aparata je dovedeno iz Češke, Slovačke, Poljske, Austrije itd.).

Prema istom popisu, Sanski kotar je imao 14 sveštenika, 19 činovnika, 3 učitelja, 1 zdravstvenog službenika (nije navedeno da li je ljekar), 1.406 kuće-vlasnika, zemljoradnika i rentijera, 2.351 kmeta (čivčiju), 150 trgovaca i obrtnika, 209 pomoćnih radnika, nadničara i slugu.

Kotar (srez) SANSKI MOST prema popisu od 16. juna 1879. godine:

	kuća	stanova	muških	ženskih	svega	muslimana	grkoistočnjaka	rimokatolika
džemat-općina	selo 3	4	5	6	7	8	9	10
1. Ališići selo 12		11	32	34	66	49	17	—
Batkovac	„ 26	25	80	55	135	13		122
2. Batkovac								
Tisova	9	9	25	16	41	—	—	41
3. Bošnjaci	„ 26	26	82	64	146	—	146	—
4. Brdari	„ 31	38	112	112	224	84	140	—
5. Briševo	„ 23	21	87	71	158	4	154	—
6. Buđimlić (Japra)	„ 50	50	161	125	286	169	117	—
Čaplje	„ 56	66	220	196	416	346	70	
7. Čaplje								
Lužani	„ 16	17	58	38	96	24	53	18
8. Dabar								
Dabar	„ 149	149	486	388	874	—	874	—
Humci	„ 14	14	57	43	100	—	100	—
9. Dževar	„ 36	39	127	103	230	—	205	25
10. Duga Njiva	17	17	58	52	110	—	110	—
11. Đedovača	„ 10	10	30	28	58	—	58	—
12. Eminovci	„ 32	32	117	99	216	—	216	—
13. Fajtovci	„ 31	31	104	75	179	40	139	—
14. Grdanovci	41	41	132	104	236	—	236	—
15. Hadrovci	„ 13	13	46	35	81	—	81	—
Došći	U	11	44	30	74	74	—	—
Hairadin	9	9	22	23	45	45		
16. Hotiraj								
ITotiraj	„ 12	12	47	37	84	84	—	—
Okreč	„ 15	15	62	55	117	117	—	—
Staza	4	4	13	7	20	20	—	—
Vršuše	„ 15	15	34	36	70	70	—	—
17. Jelašinovci	„ 66	66	208	199	407	—	407	—
Cele	10	10	32	25	57		57	
18. Johovica								
Johovica	„ 28	29	98	72	170	—	170	—
Demiševci	„ 22	22	76	54	130	130	—	—
Husimovci	„ 26	26	84	83	167	89	78	
19. Kamengrad								
Kamengrad	„ 45	45	130	128	218	258	—	—
Krča	„ 16	16	74	54	128	128	—	—
20. Kijevo	„ 73	91	257	229	486	311	84	91
21. Kljevci	„ 75	75	279	194	473	87	363	23
22. Koprivna	„ 39	40	178	170	348	8	340	—
23. Kozin	„ 20	20	74	54	128	-	128	—
24. Kruhari	„ 68	68	250	218	468	—	320	148
25. Lipnik	„ 61	61	214	190	404	—	404	—
26. Lukavice	„ 23	25	88	53	141	87	54	—

đžemat-općina	selo	3	4	5	6	7	8	9	10
27. Lužci	"	48	48	137	119	256	47	209	
28. Lužci Palanka	"	84	84	297	249	546	22	524	—
29. Lužci Tukbobija	"	26	26	93	80	173	—	173	—
30. Majdan Novi	"	9	10	22	14	36	—	8	28
31. Majdan Stari	grad	280	289	746	627	1.373	989	384	—
32. Majkić Japra	selo	92	92	319	279	598		598	—
33. Marinovići	"	20	20	58	44	102	--	102	—
34. Miljevci	"	48	48	150	105	255	52	203	—
Ćirkići	"	13	14	30	27	57	57	—	—
35. Modra									
Modra	"	45	45	141	98	239	239		
Turnici	"	21	27	88	69	157	102	55	—
36. Mrkalji	"	17	17	45	37	82	10	72	—
37. Naprelje	"	51	50	125	98	223	223	—	—
38. Ništavci	"	13	13	53	40	93	—	93	—
39. Oštra Luka	"	49	50	161	141	302	13	289	—
40. Ovanjska	"	18	18	44	45	89	—	—	89
41. Pobrižje	"	27	46	100	96	196	193	3	—
42. Podlog	"	16	16	45	46	91	—	91	—
43. Podvidača	"	36	36	133	107	240	—	240	—
43. Rasavci	"	88	88	306	227	533	—	533	—
45. Rijeka Stara									
Ada	"	4	4	7	3	10			10
Moštanica	"	8	9	27	21	48	—	—	48
Rijeka Stara	"	47	48	144	132	276	—	—	276
Zegalovac	"	11	8	26	18	44	—	—	44
46. Ruiška Mala	"	52	70	225	185	410	—	410	—
47. Sanski Most									
Krkojevci	"	U	11	34	40	74		74	
S. Most	trg.	145	194	416	368	784	554	224	6
48. Sasina	selo	93	75	307	285	592	—	—	592
49. Skrljevita	"	20	24	100	88	188	—	—	188
50. Slatina	"	28	28	91	65	156	—	156	—
51. Suvača	"	20	20	66	49	115	—	115	—
52. Šehovci	"	42	60	158	138	296	154	34	108
53. Tomina									
Iliđža	"	26	26	101	81	182		182	
Tomina	"	72	93	270	227	497	126	371	—
54. Trnova	"	55	74	205	168	373	293	—	80
55. Usorci									
Kestenar	"	17	17	57	47	104		104	
Usorci	"	36	36	130	119	249	—	249	—
56. Vakuf Skucani									
Gorica	"	21	21	60	46	106	90	16	
Vakuf Sk.	"	77	75	243	166	409	404	5	—
57. Zdena	"	28	33	93	89	182	48	134	—
58. Zecovi	"	31	33	104	84	188	130	58	—
59. Zenkovići	"	12	12	50	31	81	81	—	—
60. Hazići (Hadžići)	"	26	66	144	127	271	—	271	—
61. Hrustovo	"	72	83	215	183	398	398	—	—
62. Kozica	"	89	89	508	420	928	—	928	—
63. Tramošnja	"	88	88	437	390	827	—	822	5
64. Vrhpolje	"	60	82	222	200	422	422	—	—
Ukupno 85 naselja:		3.423	3.654	11.811	9.866	21.677	6.880	13.079	1.718

Budući da u današnjoj sanskoj opštini nisu sela Ališići, Briševo, Johovica, Ćela, Rasavci, Rujiška Mala i Zecovi, treba njihov broj kuća i stanovnika izuzeti, a dodati stanovništvo sela Hazići, Hrustovo, Kozica, Tramošnja i Vrhpolje, koja 1879. godine nisu bila u sastavu sanskog kotara.

Odbijemo li od gornjih brojeva odgovarajuće brojeve za Ališiće, Briševo, Johovicu, Rasavce, Rujišku Malu i Zecove, dobijemo da je današnja sanska opština, prema prvom austrougarskom popisu stanovništva, 16. juna 1879. godine, imala 78 naselja s ukupno 3.179 kuća, 3.392 stana i 20.095 stanovnika, od kojih 10.927 muškaraca (54,3%) i 9.168 žena (45,7%). Prema nacionalnoj strukturi stanovništva Srba je bilo 11.680 (58%), Muslimana 6.697 (33%) i Hrvata 1.718 (9%).*

U gornjem zbirnom pregledu nedostaju podaci za današnje selo Kasapnice, koje u popisu iz 1879. godine nije navedeno ni kao samostalno naselje, ni kao sastavni dio nekog većeg sela.

Hazići, Kozica i Tramošnja pripadali su 1879. godine banjalučkom kotaru, a Hrustovo i Vrhpolje ključkom.

U bihaćkom okrugu je tada bilo osam kotara: Bihać, Cazin, Ključ, Kostajnica (s ispostavama u Dubici i Novom), Krupa (s ispostavom u Bužimu), Petrovac (s ispostavom u Kulen-Vakuf u), Prijedor (s ispostavom u Kozarcu) i Sanski Most. Prema broju stanovnika, sanski kotar je bio na petom mjestu: Krupa (28.350), Kostajnica (28.275), Cazin (27.772), Prijedor (24.664), Sanski Most ((18.831), Bihać (18.294), Petrovac (17.609) i Ključ (12.921 stanovnik).

Sjedište sanskog kotara je bilo u Starom Majdanu, sve do 1881. godine, kada je premješteno u Sanski Most, koji je do tada imao status trgovišta.⁵

Popis iz 1879. godine je značajan i po tome što je sačuvao podatke o lokaciji nekoliko srednjovjekovnih naselja čija su se imena sačuvala do tada: Lužci, Hajradin, Hotiraj, Staza i Vršuse, a koja danas ne postoje pod tim imenom. Taj popis je locirao srednjovjekovni grad Lužci u rejonu današnjeg sela Otiš, a ne na mjestu današnje Lušci Palanke, kako to neki autori pišu.'

Prema drugom austrougarskom popisu stanovništva, izvršenom 1. maja 1885. godine,⁷ kotar Sanski Most je imao 2 trgovišta: Sanski Most i Stari Majdan, koji je preseljenjem sjedišta kotara izgubio status grada, i 81 selo. Kuća je bilo 4.114 sa 5.024 stana. Stanovništvo se za nepunih šest godina povećalo sa 20.095 na 26.037 (za 29,57%), od kojih 14.212 (54,5%) muških i 11.825 (45,5*/«) ženskih. Srba je bilo 16.045 (61,6%), Mjuslimana 7.257 (27,9%), Hrvata 2.728 (10,47%) i Jevreja 7 (0,03%).

U kotaru su tada živjela 32 sveštenika (povećanje za 78%), 14 državnih i 3 općinska službenika, 2 učitelja, 84 vlastelina (beg-aga), 1.702 slobodna te-žaka, 5.493 kmeta, 18 posjednika kuća i rentijera, 170 trgovaca, obrtnika i dr. (porast od 13%»), 469 pomoćnih radnika, nadničara i slugu, 103 ostalih muških iznad 18 godina i 16.947 žena i muške i ženske djece ispod 18 godina.

⁴ Vidi napomenu 3.

⁵ Isto.

P. S. Ivančević u članku „Sanski Most sa okolicom“, objavljenom u „Bosanskoj vili“ 1892. godine, piše da je preseljenje kotara iz Starog Majdana u Sanski Most bilo 1878. godine. Međutim, u zvaničnom statističkom godišnjaku „Bosanski glasnik“ (Bosnischer Bote) za 1914. godinu, str. 438, piše da je Stari Majdan bio srez do 1881. godine, kada je preseljen tu Sanski Most.

⁶ P. S. Ivančević, na primjer, u članku Selo Lušci Palanka u kotaru Sanskog Mosta, između ostalog piše: „Lušci Palanka pripadala je u XV stoljeću župi Mlin ili Mren s glavnun gradom Mren. U današnjoj Lušci Palanki bio je 17. jula 1392. Bosanski kralj Stjepan Dabiša . . . B o s a n s k a vila br. 21 i 22, novembar 1890, str. 338. Autor pod Lušci Palankom najvjerovatnije podrazumijeva grad Lužac, jer 1392. godine Lušci Palanka nije postojala, već samo grad Lužci. Lušci Palanka je nastala tek polovinom XIX stoljeća, a ime je dobila po utvrdi — palanci, i po susjednom, važnijem, mjestu Ližcima, koje se održalo pod tim srednjovjekovnim nazivom sve do kraja XIX stoljeća.

⁷ Statistika mjesta i žiteljstva BiH, 1. maja 1885, Sarajevo, 1886. godine, str. 103—117.

U Sanskom Mostu je tada bilo 6 sveštenika, 14 državnih službenika, 1 učitelj, 19 vlastelina (beg-aga), 77 težaka, 70 kmetova, 8 posjednika (kuća i rente), 70 trgovaca i obrtnika i 100 pomoćnih radnika, a u Starom Majdanu: 9 sveštenika, 2 općinska službenika, 1 učitelj, 14 vlastelina (beg-aga), 168 težaka, 2 kmeta, 1 posjednik (rente i kuće), 89 trgovaca i obrtnika (19 više nego u Sanskom Mostu!) i 150 pomoćnih radnika.

Od ukupnog broja vlastelina (beg-aga) u kotaru u Sanskom Mostu ih je bilo 19, a u Starom Majdanu 14, dok su ostali bili u 11 sela: u Čaplju (6), Kljevcima (3), Lužanima (8), Naprelju (3), Zdeni (12), Brdarima (5), Fajtovcima (2), Koprivni (1), Oštroj Luci (2), Podvidači (8) i Zenkovićima (1).

Porast stanovništva za skoro 30% rezultat je ne samo prirodnog priraštaja već i znatnog doseljavanja stanovništva iz drugih krajeva, naročito iz Like i susjednih krajiških kotara. Za vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka 1875—1878. godine dio srpskog stanovništva je izbjegao u Liku, Baniju i Kordun. Nakon okupacije Bosne i Hercegovine, 1878. godine, mnogi su se vratili na svoja razorena ognjišta. S njima ili poslije njih, došle su i mnoge druge porodice iz tih krajeva i naselile se u podgrmečka sela pa i sela sanskog kotara.

Dok su Milan Karanović i Petar Radenović prvih decenija ovog stoljeća istraživali problem migracija i prikupili podatke za susjedne krajiške kotare (krupski, bihački, petrovački i cazinski)⁸, sansko područje je u tom pogledu ostalo neistraženo i neobrađeno. Međutim, na osnovu memoarske građe prikupljene za ovu hroniku, može se zaključiti da se znatan broj srpskih i manji broj hrvatskih porodica poslije 1878. godine doselio iz Like, Dalmacije, Korduna i Banije u sanska sela.⁹ Porodice Radaković, Mandić, Vejinović, Tišma i Cvjetićanim u selu Podvidači tada su se doselile iz Like. I u Lukavici su se tada iz Like doselile neke srpske i nekoliko hrvatskih porodica. Mnoge porodice u Halilovcima, Skucanom Vakufu, Miljevcima, Bosanskom Milanovcu, Slatini, Mrkaljima, Modroj, Lipniku i još nekim selima doselile su se iz Like,. Dalmacije, Korduna ili Banije prvih godina austrougaskе okupacije. Oko 1910. godine iz Like se doselila jedna porodica i u Tramošnju, gdje je ubrzo, sa svojih 40 članova, postala jedna od najjačih i najbogatijih porodičnih zadruga.

Bila je znatna i migracija Muslimana iz drugih krajeva Bosne u sanski kotar, kao i prelazak porodica iz jednog sela u drugo ili u grad Sanski Most.

U današnjem selu Otišu, a tadanjem selu Lužci, prema popisu iz 1895. godine, bilo je uz 398 Srba i 70 Muslimana (u zaseoku Vojnikovići, kako su se preživale i neke porodice).¹⁰ Oko 1938. godine ove porodice su prodale imanja i odselili se u Gorice, Majdan i neka druga sela.¹¹ Poslije preseljenja kotara iz Starog Majdana u Sanski Most,uslijedilo je i preseljenje mnogih porodica, i srpskih i muslimanskih, iz Starog Majdana u Sanski Most.

Treći austrougarski popis stanovništva, izvršen 22. aprila 1895. godine,¹² dao je potpuniji pregled socijalne strukture stanovništva po selima. On poka-

⁸ Petar Radenović: „Sela parohije Krnjeuše u Bosni (kod Petrovca)“, Srpska kraljevska akademija, Naselja i poreklo stanovništva, Beograd ,1923, knjiga 13, str. 155—189.

Petar Radenović: „Bjelajsko polje i Bravsko“, Srpska kraljevska akademija, Naselje i poreklo stanovništva, Beograd, 1925, knjiga 20, str. 123—276,

Milan Karanović: „Pounje u Bosanskoj krajini“, isto, str. 277—655,

Milan Karanović: „Sanička župa u Bosanskoj krajini“, Srpska kraljevska akademija, Naselja i poreklo stanovništva, Beograd, 1930, knjiga 26, str. 241—305.

⁹ Memoarska građa o sanskim selima koju je prikupilo Opštinsko udruženje Saveza boraca NOR u Sanskom Mostu (u daljem tekstu: Memoarska građa). Izjave i zapisi o pojedinim događajima po sjećanju aktera ili zapamćenom kazivanju starijih, prikupljeni su od 1945. do 1973. godine. Nalaze se u arhivu Opštinskog udruženja Saveza boraca NOR u Sanskom Mostu.

¹⁰ Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini, 22. aprila 1896. godine, Sarajevo, 1896. godine, poglavlje Kotar Sanski Most, džemat Palanka-Lući.

¹¹ Memoarska građa.

¹² Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini, 22. aprila 1895. godine, Sarajevo, 1696. godine, poglavlje kotar Sanski Most.

zuje da se tada sanski kotar administrativno podijelio na općine i džemate.^{1*} Sanski Most je imao status gradske općine, a Stari Majdan općine trgovišta, dok su džemati obuhvatali grupe sela i u stvari imali status seoskih općina. Podjela na općine i džemate je tada bila ovakva:

gradska općina Sanski Most je, osim grada, koji su činile srpska i turska čaršija, obuhvatala još i sela Krkojevce, Pobrežje, Podlug, Šehovce (zaseoci-mahale: Čekići, Šehovci Katolički, Šehovci Turski, Zagaž) i Zdenu;

džemat Dabar sela: Dabar (zaseoci: Brajić Tavan, Brankovići, Crna Voda, Crnomarkovići, Do, Ilići, Kondići, Mlilinkovići, Miljuši, Mrežnica, Popovića Brdo, Rujan, Varoš i Vokići), Klijevci (zaseoci: Dabrić, Glavica, Kljevci, Malovan, Sanjani) i Umci (zaseoci Klepić i Umci);

džemat Jelašinovci sela: Bošnjaci (Bošnjaci i Čurguzi), Eminovci (Eminovci, Krunići, Milinovići), Grdanovci (Grdanovci i Stupari) i Jelašinovci (Jezerina, Jelašinovci, Miljevića Brdo, Podgora i Stanića Brdo);

džemat Kamengrad sela: Demiševci, Dedovača, Došci, Hajradin, Hotiraj, Husimovci (Husimovci Srpski, Husimovci Turski i Štrpci), Kamengrad (Čatići, Griže i Kamengrad), Krči, Naprelje (Alagići, Banovac Han, Bašići, Mandančići i Naprelje), Okreč, Staza i Vršuš;e;

džemat Kozica sela: Kozica (Babići, Gračanica, Đakovići, Mrsići, Nikolići, Novoselci, Oljače, Pantelići, Podić, Stevanovići, Sućuri, Tepići, Tukovi i Zečevići), Podovi, Tramošnja (Bodiroža, Borenovići, Dardići, Dejanovići, Gorani, Jovičići, Smoljani, Suhodo i Vujanovići);

džemat Palanka-Lušci sela: Japra Majkić (Benakovac, Davidovića Brdo, Đurići, Japra Majkić, Kondići i Potplanina), Lušci (Mehmedagići, Pothotiš, Seliste i Vojnikovići), Miljevci (Dervišević Brdo, Jojići, Miljevci i Šiprage), Mutići, Palanka Lušci (Korita, Palanka Lušci, Predojevića Glavica) i Tukbobija;

džemat Sasina sela: Sasina (Božići, Gornje Selo, Kladovita, Ljujići, Matijeвиći, Rudine, Sasina i Zabari), Skrljevita, Trnova (Trnova Katolička i Trnova Turska) i Usorci (Gvozdeni i Usorci);

džemat Skucani Vakuf sela: Gorica, Lipnik (Brda, Lipnik, Strmonoga i Varoš) i Skucani Vakuf (Alihodžići, Bogdanovići, Čepići, Skucani Vakuf i Velići);

džemat Tomina sela: Čaplje (Čaplje Donje, Čaplje Gornje, Čaplje Srpsko, Johovac, Kazić-Brdo i Sastavci), Ilidža (Glamočani, Ilidža, Kremenac i Tošići), Kijevo (Kijevo Polje, Kijevo Srpsko, Kijevo Tursko i Riječani), Kruhari (Glamočnica, Greda, Kruhari i Kruharuša), Lužani i Tomina (Glamočani, Lug, Mikači, Popovići, Tomina i Vujnovići).

Ispostava Stari Majdan obuhvatala je:

općinu Stari Majdan (Trgovište), sa selima: Brdari (Brdari Donji i Brdari Gornji), Đivar (Đivar Donji, Đivar Gornji i Halilovića Brdo), Podvidača (Kopčica, Plavšići, Podvidača, Radakovići i Štrpčevo Brdo), Stari Majdan (Ciganska mahala, Drobadžija, Gračanica, Palanka, Utriš Donji, Utriš Gornji i Varoš) i Suhača (Dobrijevići, Dugovača, Miladinovići i Zurnići);

džemat Modru sa selima: Čirkići (Brijest i Čirkići), Duge Njive (Babišnica i Duge Njive), Fajtovci (Cerići i Fajtovci), Hadrovci (Hadrovci i Jelisavci), Kozin (Kloka, Kozin Mali, Kozin Veliki, Majkići i Makusin), Lukavica (Alibegovići, Budim i Lukavica), Modra (Modra i Općine), Mrkalje (Božići, Bučje, Japar i Mrkalje), Slatina (Glušci, Medenjak i Vukojevići), Turnići (Kalenderi i Turnići) i Zenkovići (Nikolino Brdo i Zenkovići);

džemat Rasavce sa selima: Ališići, Kestenar, Koprivna (Miloševići, Rijeka, Topići i Trkulje), Ništavce, Oštra Luka (Balabani, Gajići, Popovići, Radići, Topići i Trapići), Rasavci (Rasavci Donji i Rasavci Gornji) i Zecovi (Zecovi Srpski i Zecovi Turski);

džemat Rijeku Staru sa selima: Ada, Batkovci, Briševo (Moštanica, Varcarévo), Marinovići (Marinovići Donji i Marinovići Gornji) Moštanica, Novi Majdan, Ovanjska Rijeka Stara (Rijeka Stara i Runjevica), Tisova (Tisova Donja i Tisova Gornja) i Žegalovac;

džemat Rujišku Malu sa selima: Cele (Gavran, Gradina i Lug), Halilovci (Brdo, Halilovci Srpski, Halilovci Turski, Kolišta, Kovčica i Potok), Japra Budimlić (Antonića Brdo, Baje, Ilidža, Japra Budimlić, Japra Krajiška, Pusta Njiva, Slatina Potok, Somovita i Zečevo), Johovica (Đakovo Brdo, Johovica, Podgaj i Vrebčevina) i Rujiška Mala (Brdo, Crni Vrh, Džigarice, Osjedak, Podgaj, Suvanac i Šumari).

Prema tom popisu, sanski kotar je tada imao jednu gradsku općinu, jednu općinu trgovište, 12 džemata (seoskih općina), odnosno jedan grad, jedno trgovište i 83 sela. Opština trgovišta u Starom Majdanu i džemati na području te ispostave bili su direktno vezani na ispostavu pa preko nje na srez, dok su gradska opština (Sanski Most) i svi ostali džemati bili vezani direktno na srez.

Ovaj popis je dao slijedeću sliku stanovnihtva: kuća 5.095 (nastanjenih 4.970 i nenastanjenih 125), stanova 5.100, ukupno stanovnika 32.292 (porast za 24%) od toga muškaraca 17.232 (porast za 21%) i ženskih 15.060 (porast za 27%). Od ukupnog broja stanovnika Srba je bilo 20.032 (62%), Muslimana 8.753 (27%), Hrvata¹⁴ 3.468 (10,7%«), 38 Jevreja i 1 evangelist (nepoznate nacionalnosti). Tadanja socijalna struktura je bila ovakva:

	Glava obitelji	Srodnici	Svega
Vlasnika	62	348	410
Slobodni zemljodelci	1.374	7.380	8.754
Kmetovi	2.846	15.682	18.528
Slobodni zemljodelci koji su i kmetovi	311	2.203	2.514
Ostali poljoprivrednici	133	226	359
Ukupno je bilo 30.565 poljoprivrednih i 1.727 ostalih stanovnika.			

Za razliku od ranijih, ovaj popis je dao i podatke da je kotar 31. decembra 1894. godine imao ukupnu površina od 1,017.143 dunuma,da je na 1 km² živjelo 31,75 stanovnika, da su u kotaru bila 22 slijepa (1 8muških i 4 ženske), 24 gluho-nijema (18 muških i 6 ženskih) i 23 umobolna (17 muških i 6 ženskih) stanovnika.

Iz ovoga popisa se vidi da su Kozica i Tramošnja pripojene sanskom kotaru, da su Hazići i dalje ostali u banjalučkom a Hrustovo i Vrhpolje u ključkom kotaru, te da su:

Hazići imali zaseoke Hazići Donji, Hazići Gornji, Pantelići i Stoj ano vići (304 stanovnika);

Hrustovo zaseoke Fatići, Handanovići, Jezerci, Kerani, Kukavica, Merdanovići, Seferovići, Zdjenići i Zukići (562 stanovnika), a

Vrhpolje zaseoke Husići, Kadirići, Kejića Han i Vrhpolje (518 stanovnika).

Uz Kotarski ured u Sanskom Mostu i Kotarsku ispostavu u Starom Majdanu (formirana 1.4.1891. godine), u sjedištu kotara je bilo Zapovjedništvo kotarskih oružničkih postaja, Vojnički brzojavni ured i carinska financijska straža.¹⁵ Na terenu kotara su bile dvije oružničke postaje (u Starom Majdanu i Lušci Palanci); dvije javne državne škole (u Sanskom Mostu i Starom Maj-

¹⁴ Vidi napomenu 3.
[«] Vidi napomenu 12.

danu, obje od 1886. godine),“ dvije istočno-pravoslavne škole (u Starom Majdauu od 1854. i Sanskom Mostu 1872. godine); 29 mekteba (Stari Majdan i Kamengrad — po 4, Čaplje — 3, Kljevci — 2, a Naprelje Sanski Most, Pobrežje, Šehovci, Trnova, Gorica, Skucani Vakuf, Kijevo, Tomina, Modra, Zenkovići, Ališići, Zecovi, Antonića Brdo, Podvidača i još jedno selo — po jedan); 20 džamija (Stari Majdan — 6, Kamengrad — 2, a Sanski Most, Naprelje, Trnova, Gorica, Skucani Vakuf, Čaplje, Kijevo, Modra, Zenkovići, Antonića Brdo, Podvidača i još jedno selo — po jednu); 9 parohijalnih istočno-pravoslavnih ureda sa 10 crkava i 4 kapele (Sanski Most, Dabar, Eminovci, Jelašinovci, Kozica, Tramošnja, Majkić Japra, Lušci Palanka, Lipnik, Tomina, Hadrovci, Oštra Luka, Rasavci i Stari Majdan); 2 župna katolička ureda sa 2 župne crkve i 2 katoličke kapele (Sanski Most, Sasina, Rijeka Stara i vjerovatno u Starom Majdanu).¹⁷

Četvrti (posljednji) popis stanovništva u Bosni i Hercegovini, koji je izvršila austrougarska okupaciona vlast 10. oktobra 1910. godine,¹⁸ dao je još straniju sliku stanja Bosne i Hercegovine. Prema tom popisu kotar Sanski Most je imao površinu od 1.017 km², pa je na 1 km² dolazilo 38 stanovnika (1895. godine 31,75 stanovnika), 2 gradske općine (Sanski Most i Stari Majdan), 22 seoske općine, 5.753 nastanjene kuće sa 5.919 stanova. Kotar je imao 38.422 stanovnika (porast za 19%), od kojih muških 20.253 i 18.169 ženskih; Srba 23.598 (61%), Muslimana 9.984 (26%»), Hrvata¹⁹ 4.783 (12%), 41 španskog Jevrejina, 15 drugih Jevreja i 1 evangelistu.

Popis je prvi put dao podatke o pismenosti:

Zna čitati i pisati:		prema godinama starosti			
		7—20	21—30	preko 30 g.	Svega
Srba	muš.	237	145	260	642
	žen.	105	48	37	190
	svega	342	193	297	832
Muslimana	muš.	74	64	76	214
	žen.	3	3	1	7
	svega	77	67	77	221
Hrvata ²⁰	muš.	110	59	104	273
	žen.	31	20	30	81
	svega	141	79	134	354
Ostalih	muš.	2	5	8	15
	žen.	5	5	5	15
	svega	7	10	13	30
Ukupno		567	349	521	1.437

¹¹ Prema vojislavu Bogićeviću u Sanskom Mostu je postojala gradska škola 1862. godine, dakle još za turske vladavine ovim krajevima. Međutim, on ne navodi izvore za ovu tvrdnju. Sanski Most tada nije bio grad. Sjedište mudirluka je bilo u Starom Majdanu i tamo je postojala srpskopravoslavna škola koju su pohađala i neka djeca Muslimana i Hrvata iz Sanskog Mosta, što vjerovatno ne bi bio slučaj da je i u Sanskom Mostu postojala škola. Vojislav Bogićević, „Istorija razvitka osnovnih škola u BiH od 1463—ISIS“, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965. godine, str. 65.

Prema Mitru Papiću državne osnovne škole u Sanskom Mostu i Starom Majdanu otvorene su 1.836. godine., dakle za austrougarske vladavine a ne turske. Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878—1918), Sarajevo, 1972, str. 46.

¹⁷ Bosanski glasnik za 1895. godinu.

* „Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine, 10. oktobra 1910. godine“, Sarajevo, 1912. godine, poglavlje Kotar Sanski Most.

¹⁹ Vidi napomenu 3.

* Isto.

Zna samo čitati:		prema godinama starosti			
		7—20	21—30	preko 30 g.	Svega
Srba	muš.	1	3	5	9
	žen.	—	2	—	2
	svega	1	5	5	11
Muslimana	muš.	—	1	3	4
	žen.	—	—	—	—
	svega	—	1	3	4
Hrvata ²¹	muš.	1	2	5	8
	žen.	3	2	1	6
	svega	4	4	6	14
Ostalih	muš.	—	—	—	—
	žen.	—	—	—	—
	svega	—	—	—	—
Ukupno		5	10	14	29

Ne zna ni čitati ni pisati:					
Srba	muš.	3.625	1.696	3.507	8.828
	žen.	3.810	1.949	2.588	8.347
	svega	7.435	3.645	6.095	17.175
Muslimana	muš.	1.584	811	1.473	3.868
	žen.	1.592	829	1.101	3.522
	svega	3.176	1.640	2.574	7.390
Hrvata ²²	muš.	708	264	599	1.571
	žen.	724	402	504	1.630
	svega	1.432	666	1.103	3.201
Ostalih	muš.	3	—	—	3
	žen.	—	—	2	2
	svega	3	—	2	5
Ukupno		12.046	5.951	9.774	27.771

Navedeni statistički podaci daju poraznu sliku stanja u okupiranoj Bosni i Hercegovini: od ukupnog broja stanovnika od sedme godine starosti navise (29.237) čitati i pisati je znalo samo 4,9% stanovnika, od čega 1% otpada na žensko, a 3,9% na muško stanovništvo. Tek svaka stota žena je znala čitati i pisati! U pogledu pismenosti najslabije su stajali Muslimani. Srbi su sačinjavali 61% stanovništva i 58% pismenih, Muslimani 26% stanovništva i samo 15% pismenih, a Hrvati 12% stanovništva i skoro 25% od ukupnog broja pismenih.

²¹ isto.

²² Isto.

146

Popis je dao i uvid u „agrarno zvanje po konfesijama“, kako stoji u zvaničnom popisu, odnosno socijalnu strukturu poljodjelaca:

	Glava obitelji	Srodnici	Svega članova domaćinstva
Srba:			
— zemljoposjednika sa kmetovima	14	82	96
— zemljoposjednici bez kmetova	6	15	21
— slobodni seljaci	623	3.447	4.070
— kmetovi	2.204	11.964	14.168
Muslimana:			
— zemljoposjednika sa kmetovima	255	1.131	1.386
— zemljoposjednika bez kmetova	65	206	271
— slobodni seljaci	1.211	5.943	7.054
— kmetovi	28	136	164
Hrvata^{2*}:			
— zemljoposjednika sa kmetovima	4	26	30
— zemljoposjednika bez kmetova	3	6	9
— slobodni seljaci	284	1.556	1.840
— kmetovi	144	677	821

Prema tome, u sanskom kotaru je 1910. godine bilo:

- zemljoposjednika sa kmetovima 273porodice sa 1.239 članova,
- zemljoposjednika bez kmetova 74 porodice sa 227 članova,
- slobodnih seljaka 2.118 porodica sa 10.946 članova, i
- kmetova 2.376 porodica sa 12.777 članova domaćinstava.

Iz ovog pregleda se vidi da nisu samo Muslimani bili zemljoposjednici sa kmetovima, već i određeni broj Srba i Hrvata koji su otkupom kuća i zemlje s kmetovima od begova i sami postajali vlasnici zemlje i kmetova i ubirali trećinu i druge prihode begovata. U Tramošnji i danas mnogi znaju da je Stojan Bodiroža, bogatiji seljak, tih godina od bega Čekića iz Sanskog Mosta kupio kuću, zemlju i nekoliko kmetova pa i sam postao vlasnik zemlje i kmetova. Seljaci su ga zvali „beg“.²⁴ U Bošnjacima se sjećaju Sime Dekića koji je od bega Cerića iz Sanskog Mosta otkupio svoje komšije i postao njihov vlasnik ubirući trećinu sve do 1918. godine.²⁵ I Đuro Miljuš iz Lušci Palanke je imao kmetove ali je ubrzo osiromašio. Gavro Popović, posjednik i trgovac iz Sanskog Mosta, takode je imao kmetove, ali je sam izvršio “agrarnu reformu“, odnosno oslobodio kmetove, prije 1895. godine, jer je te godine umro, pa je i njegova porodica osiromašila. Najverovatnije je i Todor Vučković, djed Gavre Vučkovića-Krajišnika, imao kmetove s obzirom na bogatstvo koje je imao (imao je, pored ostalog, i 25 zgrada koje su se zaključavale, kako piše njegov unuk Gavro), prije nego što je zbog ponovljenog napada kesedžija (razbojnika) na njegove sinove i njegovu porodicu pobjegao u Dalmaciju. Kao što se vidi iz navedene tablice, za austrougarske vladavine takvih vlasnika kmetova Srba je bilo 14 i Hrvata 4, dok je zemljoposjednika bez kmetova bilo među Srbima samo 6 i među Hrvatima 3.

Pop's iz 1910. godine dao je pregled i nove administrativne podjele kotara (sreza) Sanski Most na općine:

gradske općine:

Sanski Most (2.375 stanovnika) i
Stari Majdan (1.202 stanovnika);

[«] isto.

[“] Memoarska grada, selo Tramošnja.

^{*5} Memoarska grada, selo Bošnjaci.

seoske općine:
Dabar (1.824 stanovnika),
Eminovci sa knežijama (selima): Bošnjaci (329), Eminovci (529) i Grdanovci (467 stanovnika),
Jelašinovci (860),
Kamengrad sa selima: Dedovača (181), Donji Kamengrad (1.305) i Gornji Kamengrad (757 stanovnika),
Kljevci (1.600),
Kozica sa selima: Kozica (1.328), Podovi (293) i Tramošnja (1.132),
Lipnik (790),
Lušci Palanka sa selima: Lušci Palanka (1.233), Miljevci (529) i Tukbobija (882 stanovnika),
Majkić Japra sa selima: Majkić Japra (1.265) i Mutići (88 stanovnika),
Pobrežje sa selima: Krkojevci (133), Pobrežje (236), Podlug (168) i Zdena (236 stanovnika),
Sasina sa selima: Kruhari (702), Sasina (944), Šehovci (564), Škrljevita (407), Trnova (615) i Usorci (484),
Skucani Vakuf sa selima: Gorica (216), Naprelje (483) i Skucani Vakuf (788),
Tomina sa selima: Čaplje (640), Ilidža (372), Kijevo (839), Lužani (209) i Tomina (844),
Brdari sa selima: Brdari (316), Dživar (375) i Suvača (313),
Budimlić Japra sa selima: Budimlić Japra (715), Cele (146), Duge Njive (113), Halilovci (292),
Mala Rujiška sa selima: Jovica (287) i Mala Rujiška (641),
Modra sa selima: Čirkići (119), Fajtovci (370), Kalendareri (88), Lukavice (434) i Modra (364),
Mrkalji sa selima: Hadrovci (166), Kozin (242) i Mrkalji (273),
Podivača (487),
Rasavci sa selima: Ališići (148), Kestenjar (163), Koprivna (467), Ništavci (108), Oštra Luka (492), Rasavci (887), i Zecovi (387),
Slatina sa selima: Slatina (229) i Zenkovići (249),
Stara Rijeka sa selima: Batkovci (269), Briševo (347), Marini (191), Ovanjska (174), Sara Rijeka (590) i Tisova (293).

Pod upravom Ispostave u Starom Majdanu bile su općine: Brdari, Budimlić Japra, Mala Rujiška, Modra, Mrkalji, Podvidača, Rasavci, Slatina, Stara Rijeka i gradska općina Stari Majdan sa ukupno 11.937 stanovnika. Ostale općine su bile izravno pod upravom Kotarskog ureda i imale su 26.647 stanovnika, kotar ukupno 38.584 stanovnika.²⁶

Tri sela izvan sanskog kotara 1910. godine:

Hazići (353 stanovnika), bili su općina u sklopu banjalučkog gradskog kotara,
Hrustovo (635 stanovnika) i
Vrhpolje (643 stanovnika).

Ovaj popis je registrovao 30 slijepih (19 muških i 11 ženskih), 46 gluhonijemih (32 muška i 14 ženskih) i 32 umobolna (17 muških i 15 ženskih).

Ovaj popis je dao i interesantnu sliku „po zvanju uopće“, kako piše u popisu: nom izvještaju ,odnosno zanimanja po strukama:

poljodelaca je bilo 16.165 (a oni su uzdržavali još 20.283 lica),
u šumarstvu 1 lice (uzdržavano 5) ,

²⁸ U ovom popisu jedan zbir pokazuje da je srez imao 38.422 stanovnika a drugi 33.554. Razlika od 162 stanovnika vjerovatno se odnosi na vojnička lica koja su tada bila na ovom srezu.

u rudarstvu 2 lica,
u industriji kovina 40 (80),
u fabrikaciji strojeva i oruđa 1 lice (5uzdržavanih),
u hemijskoj industriji 1 (1),
u građevinskom obrtu 14 (28),
u tekstilnoj industriji 3 (7),
u industriji kože 4 (7),
u industriji drva i rezbarskim preduzećima 97 lica (26 uzdržavanih),
u industriji hrane 54 (85) ,
u ugostiteljstvu i si. 38 (78),
u industriji odjevanja 82 (166),
u trgovini robom 107 (229),
u novčarstvu i veresiji 3 (1),
u prevoznom obrtu 8 (23),
kućna posluga i pomoćnici za plaću 85 (84),
javna služba 133 (342),
slobodna zvanja 2 (2), i
ostalo 62 lica (115 uzdržavanih lica), svega 16.902 aktivnih lica i 21.520
uzdržavanih lica, ukupno 38.422 stanovnika.

U ovom popisu zaposleni su razvrstani u pojedine „industrije“: kovina, kemijsku, fabrikaciju strojeva i oruđa i si. Valja znati da tu nije riječ o postojanju takve industrije i fabrike svih navedenih industrija, već da se, na primjer kovač — razvrstavao u „fabrikaciju oruđa“, bojadisar — u „kemijsku industriju“, pekar — u „industriju hrane“ i si.

U gradu S. Most je bio po jedan ljekar već od 1879. godine (1897. godine dr Bernard Polaček, 1910. godine dr Johan Kudas), a prva apoteka je otvorena tek 1911. godine (Moritz Kirtner).

Bosanski glasnik (Bosnischer Bote), zvanično glasilo koje je objavljivalo raznovrsne zvanične podatke o Bosni i Hercegovini , daje brojne podatke koji upotpunjuju sliku tadanjeg kotara Sanski Most.

Prema Bosanskom glasniku za 1910. godinu, u Sanskom Mostu je tada bio Štab Drugog poljskog bataljona 73. pješadijske pukovnije sa 8. četom i mitraljeskim odjeljenjem, dok su ostale čete bataljona bile u Petrovcu (5. četa), Bihaću (6. četa) i Banjoj Luci (7. četa).

Oružničke postaje su bile u Sanskom Mostu, Lušci Palanci, Starom Majdanu, Budimlić Japri i Vrhpolju, a pripadale su oružničkom vodu u Bosanskoj Krupi.

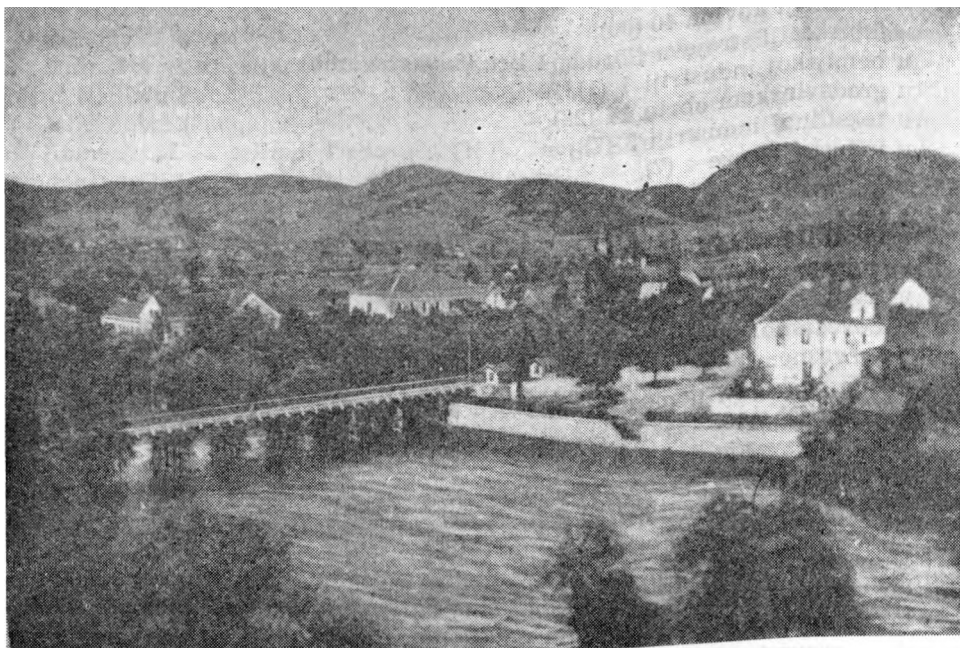
U Sanskom Mostu je bio i vojno-poštanski ured.

PRIVREDNA AKTIVNOST:

Trgovine i zanati

Prema „Bosanskom glasniku“, za 1941. godinu, na području kotara Sanski Most bile su 103 trgovine i druge zanatske radnje, od kojih 42 u Sanskom Mostu, 15 u Starom Majdanu i 46 u selima: 8 u Donjem Kamengradu, po 5 u Lušci Palanci i Staroj Rijeci, 4 u Budimlić Japri, 3 u Majkić Japri ,po 2 u Lukavici, Koprivni i Oštroj Luci, te po 1 u Fajtovcima, Hrustovu, Ilidži, Johovici, Kljevcima, Šehovcima, Tomini, Tuk Bobiji, Vrhpolju, Gornjem Kamengradu, Kozici, Modroj i Skucanom Vakufu. Preko 50 naselja je bilo bez ijedne trgovinske i zanatske radnje.

Pregled broja trgovina i zanatskih radnji po godinama kada su otvorene pokazuje da je najveći broj radnji otvoren 1891. godine (18 radnji), 1907. godine (24) i 1911. godine (21), a ostalih godina od jedne do 7 radnji. Za godine

Centralni dio Sanskog Mosta za vrijeme austrougarske okupacije.

1878—1883. nema podataka, te ne znamo koliko je radnji tada bilo. U 1884. godini otvoreno je pet radnji, 1885. godine — jedna, 1890. godine šest, 1891. godine — osamnaest, 1893. godine — četiri, 1894. i 1895. godine po dvije, 1897. godine — tri, 1903. godine jedna, 1906. godine — sedam, 1907. godine dvadeset i četiri, 1908. godine — tri, 1911. godine — dvadeset i jedna, 1912. godine — pet i 1913. godine jedna radnja.

U Sanskom Mostu 1914. godine je bilo 14 mješovitih trgovina na malo, 8 manufakturnih trgovina, 6 trgovina žitom, 1 obućar, 1 apoteka, 1 hotel i 18 radnji nepoznate struke.

U Starom Majdanu te godine je bilo 7 mješovitih trgovina na malo, 1 manufakturna trgovina i 7 radnji nepoznate struke.

Malobrojne radnje u selima su bile mješovite trgovine na malo. Pijačni dan u Sanskom Mostu je bio ponedjeljak, a u Starom Majdanu — srijeda.

Novčani zavodi i zadruge

U Sanskom Mostu je 1909. godine osnovana Prva hrvatska štedna i vesejska zadruge,¹ a 1911. akcionarsko društvo² Srpska štedionica.

Zadrugarstvo je bilo tek u povoju, ali i sputavano od austrougarskih vlasti. Zato su do 1918. godine formirane samo četiri zemljoradničke zadruge, dvije hrvatske seljačke zadruge sa neograničenim jemstvom, u Sasini (1912. godine)³ i Staroj Rijeci (1912. godine), i dvije srpske seljačke zadruge sa neograničenim jemstvom, u Lušci Palanci (1912. godine)⁴ i Jelašinovcima (1912. godine)⁵

¹ Bosanski glasnik za 1(914. godinu.

² Sarajevski list, službeno glasilo, br. 13/1912. godine.

³ Isto, br. 246 od 11. novembra 1911. godine, Bosanski glasnik za 1914.

⁴ Sarajevski list, br. 102/1914. godine.

⁵ Sarajevski list, br. 234, od 23. oktobra 1912. godine.

⁶ Sarajevski list, br. 273, od 12. oktobra 1916. godine.

U Bosni i Hercegovini je za vrijeme austrougarske okupacije bio veoma -ograničen broj proizvoda koje je seljak iznosio na tržište: stoka, žito, krompir, vuna i si. i još poneki proizvod domaće radinosti: drveno suđe: (zdjele, kablići, lonci, kašike i si.), drvene alatke: rogulje, grablje, lopate i si. Niko od seljaka nije ni pomišljao da na pijacu iznosi i prodaje,, niti je uopšte prodavao, jaja mlijeko i mliječne proizvode, perad i si. Vjerovalo se da će tada krave pre-sušiti i prodaja mlijeka se smatrala velikom grehotom! Čedomir Kokanović se sjeća da je imao desetak godina (rođen je 1893, dakle prvih godina ovog stolje-ća) kada su u Starom Majdanu pogrđnim imenima napadali neku seljanku Stoj u koja se usudila da prvi put na pijacu donese desetak jaja u maramici! Otud i na-rodna izreka:

„Ako ne jaše konja ,ne ide u lov i ne muze kravu, da je najbogatiji — udi-jeli mu sadaku (milostinju)“, što znači:

— ako ne jaše konja, pošto nije bilo dobrih puteva i željeznice , išao je pješke — bijednik je,

— ako ne ide u lov, nema ništa od života, jer je lov bio jedina razonoda

— siromah je,

— ako ne muze kravu, nigdje ne može kupiti mlijeko i mliječne proizvode, ■opet je bijednik!

Prestanak eksploatacije ruda u Starom Majdanu i Sasini

Prema „Izveštaju o upravi Bosni i Hercegovine“ za 1906. godinu, koji je izdalo Carsko i kraljevsko zajedničko ministarstvo finansija⁷, na području sanskog sreza su tada radila 2 stara majdana (talionice) i manje gvoždare (kov-nice), u Starom MaMjdanu. U tim talionicama su radila samo 22 domaća radnika. Vadilo se za godinu dana 3.337 kvintala željezne rudače, dok se izlilo 532 kvin-tala željeza (teklac kako piše u „Izveštaju ...“).

Stariji ljudi i danas se sjećaju da je vađenje željezne rudače na ovom pod-ručju krajem XIX i početkom XX stoljeća, prije prvog svjetskog rata, sve više zamiralo. U kniizi „Bosna i Hercegovina“, objavljenoj 1909. godine, Rudolf baran Maldini Wildenhainski ne spominje gvoždare (kovnice) u Starom Maj-danu, već samo u Sasini:

„ .. Željezo se priređuje u Varešu ,Fojnici, kod Sasine (u sanskom kotaru) i Tomašice (u prijedorskom kotaru), . ..srebro kod Srebrenice i u Ljubiji f)d Prijedora).. “⁸

Iako se ovdje kaže da se i kod Sasine „priređuje“ željezo, iz popisa stanov-ništva ,izvršenog 1910. godine, vidimo da su u rudarstvu tada radila samo 2 lica.

Ot tadanjem veoma primitivnom vađenju i taljenju željezne rude u Starom Majdanu i Sasini, koje je s prvim svjetskim ratom prestalo, ispričali su mi stari Majdančani slijedeće:⁹

Vlasnik zemlje (njive, livade, šume), u kojoj ima željezne rudače, zapošlja-vao je 4 radnika na vađenju rude. Oni su kopali rupu po veličini i dubini sličnu bunaru i ukopavali u rupu basamke niz koje su se dvojica spuštala sve dublje u zemlju. Radili su uz svjetlo petrolejskih lampica. Druga dvojica su na povr-šini, pomoću drvenog čekrka postavljenog iznad rupe, izvlačili u sepetu rudaču. Zanimljivo je da u Starom Majdanu i okolini sepet nazivaju „rudnjakom“, jer se mnogo koristio za vađenje rude. Nakon što bi izvadili rudu iz jedne rupe,

⁷ „Izveštaj o upravi Bonse i Hercegovine“, za 1906. godinu, izdalo Carsko i kraljevsko ministarstvo finansija, Zagreb, 1906. godine, str. 4(57).

⁸ Rudolf barun Maldini Wildenhainski: „Bosna i Hercegovina“, Zagreb, 1909. godine, str. **xvii**.

⁹ Grupa rudara iz Starog Majdana 14. septembra 1972. upoznala me je sa starim rudar-

radnici su prelazili na drugo mjesto. Tako su se premještali s jednog mjesta na drugo, ostavljajući iza sebe nezatrpane rupe. Kopali su budakom. Kako nisu podgrađivali strane rupe, nisu mogli ni spriječiti obrušavanje zemlje, pa ni rupe nisu mogle biti duboke. Te rupe su zvali „rovovima“. Bilo je to veoma primitivno vađenje rude, ali su se njim bavili mnogi vlasnici zemlje oko Starog Majdana i Sasine.

Vlasnici zemlje, koji su organizovali vađenje rude, nisu svi imali i livnicu. Livnice, zvane „majdani“, bile su uz Majdansku rijeku, Gračanicu, Željeznicu, Staru Rijeku i još neke potoke, a kod Sasine uz potok Sasisnu i njegove brojne male pritoke — potočiće. Prema nalazu troske, tragova objekata ,i prema pričanju sadanjih stanovnika Starog Majdana, Krajem XIX stoljeća je bilo oko 20 ovih „majdana“ u ovom kraju, sve do sela Stare Rijeke.

Najčešće je vlasnik zemlje (rudnika) i talionice („majdana“), bar zadnjih godina bavljenja rudarstvom, plaćao kopače rude i održavao objekt u kome se topila ruda (majdan), a napoličar je nabavljao ćumur. Zajednički su plaćali majstora „kovača“ i njegove pomagače, koji su topili rudu i lijevali grube komade željeznih poluga.

Dešavalo se da su vlasnici, najčešće begovi i drugi bogati Muslimani, izdavali majdan u zakup i grupama, obično porodicama, najčešće na jednu nedjelju mjesečno. Ovi napoličari su bili zemljoradnici ,pa su mogli jednu nedjelju odvojiti za rad u rudokopu i majdanu. Ostalo vrijeme bavili su se poljskim radovima. Jedan muškarac, član porodice, bio bi kovač, dok bi ostali spremali ćumur i kopali rudu. Žene ili dječaci vodili bi konje natovarene rudom od rudokopa do majdana, a djeca su je sitnila do parčića veličine oko 5 cm u prečniku.“

Kako je topljenje rudače bilo primitivno, kopana je samo mekana šupljikava ruda, najpogodnija za topljenje, iako je ona imala najmnje željeza. Predjele s naslagama tvrde rude, u kojoj je mnogo veći procenat željeza, nisu uopšte dirali. Način topljenja rudače bio je vrlo star i primitivan. Oni su izravno pravili kovano željezo, a ako bi im slučajno u toku rada iz peći počelo da izlazi sirovo željezo, odmah bi ispravljali „grešku“. Tako je velika količina željeza ostajala u šljaci. Prema nekim procjenama, u šljaci je ostajalo isto onoliko željeza kao i Rimljanima kada su u ovim krajevima talili željeznu rudaču.

Ruda se najprije topila u „duvaonicama“, uz pomoć drvenog ćumura, pa se dobijalo „nado“. Ova masa se ponovo topila u peći od ilovače i odmah iski-vala čekićima. Tako se dobijao „splav“. Ovo željezo je žareno i od njega je kovana poluga težine 15—35 kg sa 98,65% željeza (Fe) i 0,94%> ugljika (C). Prema ocjeni stručnjaka, staromaj dansko i sasinsko željezo je bilo vrlo kvalitetno, zbog čega se prodavalo i daleko van granica Bosne.

Prema navodima istraživača ,ovako primitivno kopanje i taljenje rude dalo je i vrlo malu količinu proizvoda. Jedna topionica („majdan“) je mogla dnevno dati oko 200 kg željeza. Mjesečno se radilo samo tri nedjelje, jer su se četvrte nedjelje opravljali uređaji „majdana“, a godišnje radilo po šest mjeseci, od oktobra do aprila, a pogdjekad i za ljetnih mjeseci. Izlazi da je godišnja proizvodnja jednog „majdana“ mogla da bude oko 20 tona željeza. Da bi se dobilo toliko željeza, bilo je potrebno iskopati i istaliti 110—120 tona rudače. A za taljenje 120 tona rudače trebalo je sagorjeti pet do šest stotina kubnih metara drvenog ćumura. Velika potrošnja ćumura dovela je do toga da su posječene mnoge šume ne samo u neposrednoj blizini „majdana“, već i one udaljenije.

Stari Majdan je bio centar u kome su vlasnici „majdana“ prodavali trgovcima svoje željezne poluge. Oni su ih tovarili na konje (sa samarima) i prenosili do rijeke Sane. Utovarivali bi ih u lađe, koje su ih rijekom Sanom,

¹⁰ Ovaj podatak, kao i podaci o tehnologiji prerade rude, uzeti su iz monografije „Ljubija i okolina“, u čijoj pripremi je, kao saradnik, učestvovao i inž. Vukašin Sandalj, dugogodišnji rudarski radnik na ovom području.

Unom i Savom odvozile u Sisak, Beograd, a za vrijeme Turaka i u Carigrad (pretovarujući na Dunavu u veće lađe).

Jedan manji dio proizvedenog željeza obrađivan je u Starom Majdanu, ali, kako je zamiralo vađenje i taljenje željezne rudače, kovačnica je bilo sve manje i manje, da bi ih sasvim nestalo 1914. godine, početkom prvog svjetskog rata. Tako je zamrla jedna od značajnijih privrednih aktivnosti ovog kraja, stara koliko i poznata istorija ljudi u dolini rijeke Sane. Kasnijih godina kovači u ovom kraju kovali su željezo uvezeno iz drugih krajeva, istopljeno u modernim željezarama.

Savremena eksploatacija željezne rudače, kopanje ali ne i njeno taljenje, u Ljubiji i u predjelu Stare Rijeke, započela je 1915. godine, na čemu su radili austro-ugarski zarobljenici: Rusi, Srbi i Talijani.

Saobraćajnice i saobraćaj

Na sanskom području za vrijeme turske vladavine nisu pravljene niti održavane putevi. Karavani su rijeke i potoke najčešće prelazili na gazovima, i most je pravljnjen samo ponegdje, gdje se moralo premostiti rijeku ili potok.

Turci su sagradili i održavali mostove na Sani kod Tornine i kod Trnove. Treći most su sagradili u Vakufu (Sanskom Mostu) 1873. godine, nekoliko godina pred kraj njihove vladavine ovim krajevima. Vjerovatno su postojali i manji mostovi na rijeci Dabru pri ušću u Sanu ,i na Sanici blizu ušća u Sanu.¹¹

Putevi su bili u stvari karavanske staze, utabane kroz stoljeća. Jedan karavanski put je išao od Ključa na Kamičak, pa na most kod Tornine, gdje se vjerovatno račvao: jedan krak prema Sasini i Banjoj Luci, a drugi lijevom obalom Sane prema Vakufu i Kamengradu.

Od Ključa preko Sanice vodio je drugi karavanski put preko Mededeg brda, Jelašinovaca i Lužca prema Majkić Japri, gdje se opet račvao: jedan krak na zapad prema Jasenici, Krupi, Bihaću, drugi na sjever dolinom rječice Japre prema Novom, treći preko Lipnika u Stari Majdan i četvrti preko Lušci Palanke, Gorice i Kamengrada do Sanskog Mosta (Vakufa).

Od Vakufa (S. Mosta) je vodio karavanski put na jug preko rječice Dabar, zatim rijeke Sanice i Sane prema Ključu (koji opisuje i B. Kuripešić još 1530. godine), a drugi prema Starom Majdanu ,odatle u Ljubiju i dalje na sjever. Od ovog puta se kod Brdara odvajao put na sjever prema Oštroj Luci, Zecovi -ma i Prijedoru, a drugi na istok, preko mosta i rijeke Sane, preko sela Trna (Trnova) prema Sasini i dalje u Banju Luku.

Od Vakufa (S. Mosta) išao je jedan krak puta preko rijeke Sane, gdje je najprije bila skela, a od 1873. godine i most, na Šehovac, Sasinu i druga sela istočno od rijeke Sane, odnosno prema Banjoj Luci.

Kada je Austro-ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu odmah je prišla izradi makadamskih puteva dolinom Sane i od S . Mosta prema Lušci Palanci i Krupi.

Već 1879. godine prišlo se izgradnji makadamskog puta Prijedor—Sanski Most—Ključ u dužini od 78 km. Ovaj put je imao značaj „vojničkog puta“. Na njegovoj izgradnji je radila i vojska.¹²

Planirana je tzv. „sreska cesta“ (put) Krupa—Stari Majdan—Sanski Most¹³, ali je sagrađen samo dio od Starog Majdana do Sanskog Mosta, vjerovatno zato što je odlučeno da se gradi put od Sanskog Mosta do Lušci Palanke, preko Ka-

¹¹ Vidi poglavlje o Vakufu (Sanski Most) i poglavlje „Sanski kraj za vrijeme pokreta krajiških begova i kapetana (1831—1852)“.

¹² Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina, I band, Wien, 1880, str. 193.

¹³ Isto, Str. 245.

mengrada, u dužini od 25,5 km, kao dio puta Krupa—Sanski Most. Ovaj dio od S. Mosta do L. Palanke je sagrađen 1884. godine.¹⁴

Firma Štajnbajs je sagradila prugu Srnetica—Sanski Most—Prijedor tokom 1913—1914. godine.¹⁵ Prema sjećanju Čedomira Kokanovića, prvi voz ovom prugom je prošao od Prijedora kroz Sanski Most za Sanicu i dalje, u julu 1914. godine. On se tada nalazio u zatvoru u žandarmerijskoj stanici nedaleko tek sagrađene željezničke pruge i stanice u Sanskom Mostu. Firma Štajnbajs je eksploatisala šume Bosanske krajine, pa je imala svoje privatne pruge, koje su na nekim pravcima imale i putničke vozove, kao što je bio slučaj i sa ovom prugom od Prijedora preko Sanskog Mosta do Srnetice i dalje prema Drvaru.

Prema redu vožnje od 16. juna 1915. godine putnički voz je polazio iz Prijedora u 10,39 sati, stizao u S. Most u 11,51 i b 12,06 sati kretao dalje prema Srnetici. Iz Srnetice je voz stizao u Sanski Most u 5,03, produžavao u 5,12 i u Prijedor dolazio u 6,24 sati.¹⁶

Lađe na rijeci Sani

Za vrijeme Austro-Ugarske još su saobraćale lađe rijekom Sanom od Sanskog Mosta nizvodno, pa potom rijekom Unom i Savom. Hasan Škapur, koji je istraživao plovidbu na Sani i Uni,¹⁷ piše da su za austrougarske uprave u Sanskom Mostu imali po jednu lađu od 30—40 tona Pero Delić (kasnije njegov sin Jovo), Luka Tošić, Simo Zurinić, Hasan-beg Čekić i Vaso Stojanović, dok je Hadži Husein Kljunić imao tri lađe: dvije po 30 i jednu od 40 tona nosivosti. Vjerovatno su ovakve ili slične lađe tada imali i neki ljudi iz Starog Majdana, koji su izlivenе željezne šipke (ali i druge proizvode) prevozili Sanom, Unom i Savom. Prema navodu H. Škapura, Mile Adamović, sin Save Adamovića iz Starog Majdana, imao je prije 1871. godine lađu, usidrenu kod Trnove, koju je te godine prodao Simi Todoroviću, trgovcu iz Livna.¹⁸

Pristanište ovih lađa u Sanskom Mostu je bilo na lijevoj obali rijeke Sane, oko 300 metara uzvodno od sadanјeg betonskog mosta, na mjestu zvanom Kerep. Jedino je Delić imao svoje pristanište nasuprot Kerepu, na desnoj obali rijeke Sane, koje se i danas zove Delića brod.

Iako nije sačuvana nijedna od ovih lađa, H. Škapur je zapisao sjećanja nekih vlasnika lađa i lađara i u spomenutom radu objavio pojedinosti o gradnji ovih plovnih objekata.

Prema nalazu H. Škapura, za vrijeme Austro-Ugarske lađu je najprije sagradio Hasan-beg Čekić 1888. godine. Bila je sagrađena od jelovog drveta i služila je samo vlasniku, a pogdjekad ju je za dobar zakup ustupao mjesnim trgovcima.

Lađa Pere Delića (odnosno Jove Delića) je bila duga 25 metara, a široka 5 metara. Imala je 2 ambara, 2 kajite i posadu od 10 lađara. Lađu je napravio i porinuo u rijeku 1895. godine Mile Mandić, graditelj lađa iz Prijedora. Stalni krmanoš je bio Smajo Karić, a mućo (pomagač) njegov sin Ahmo. Delić je svojom lađom prevezio iz Sanskog Mosta do Siska teret od 30 tona, a u povratku dovezio oko 15 tona razne robe za sanske trgovce. Za vožnju (turnus) od Sanskog Mosta do Siska i nazad trebalo je skoro mjesec dana. Lađe su nizvodno plovile uz pomoć vesala i snagom samog toka rijeke. Uzvodno su lađu uz

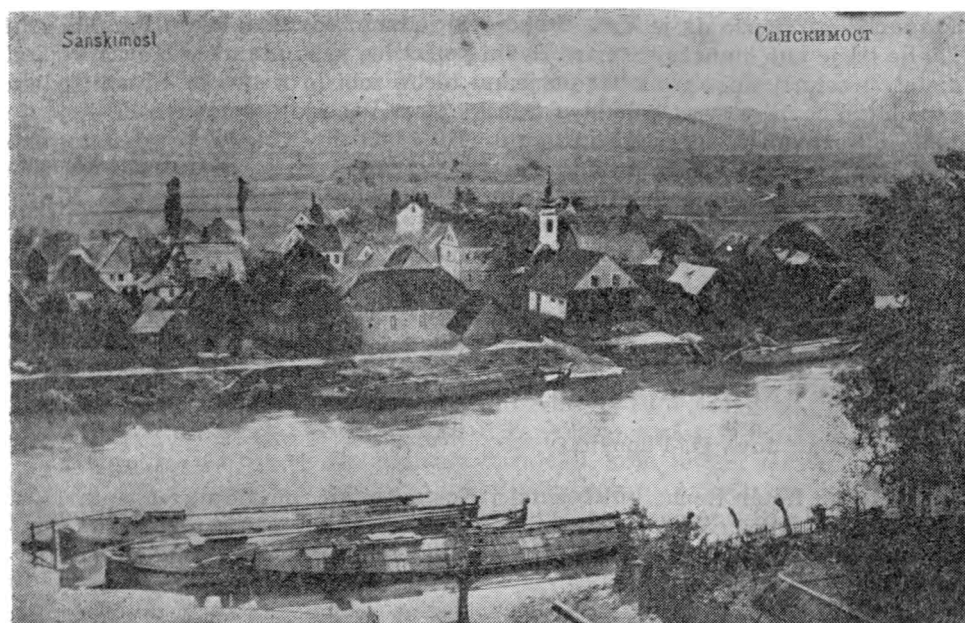
¹¹ Isto, II dio, str. 41 i 72.

³⁵ Dževad Juzbašić: „Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svijetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalajevе ere“, disertacija, rukopis, Institut za istoriju Bosne i Hercegovine, 1972. godine, str. 415.

¹⁸ Sarajevski list, br. 1fl-9 od 1915. godine.

¹⁷ Hasan Škapur: „Saobraćaj na Sani i Uni“, Zbornik krajiških muzeja, I, 1962. godine, str. 181—191.

^{1H} Isto, str. 188.

Pristanište s ladama na rijeci Sani u Sanskom Mostu

pomoć Konopaca vukli lađari, zvani „galijaši“, 10—12 jakih ljudi. Krmanoš je za jedan turnus dobijao 16, mućo 12, a ostali lađari 8—10 forinti. Za vrijeme prvog svjetskog rata Delićeva lađa je potopljena oko 100 metara uzvodno od Delićevog broda.

Simo Zurunić je napravio lađu 1906. godine. Gradilište je bilo kod ušća Zdene u Sanu, na zemljištu Hasan-bega Alajbegovića. I ovu lađu je gradio Mile Mandić. Imala je samo jedan ambar i jednu kajitu, a ostali dio je bio otkriven i namijenjen prevozu balvana, dasaka i drugog građevinskog materijala. Simo 2'urunić je prevozio građu samo do Dragotinje, gdje je pretovarena u željezničke vagone. Na lađi je bila posada od 12 ljudi, a turnus do Dragotinje i nazad je trajao 3—4 dana. Simo Zurunić je tri godine kasnije 1908. godine „osposobio ovu lađu za prevoženje tereta od 80 tona. Za njenu izgradnju je utrošio 2.000 kg željeza; Zajedno sa suvlasnikom Savom Kondićem, trgovcem iz Bosanske Gradiške, Simo je 1913. godine odlučio da lađu prepravi kako bi mogla nositi

150 tona tereta i ploviti na velike udaljenosti, pa i Dunavom. Lađa je početkom 1914. godine stigla u brodogradilište u Bosanskoj Gradiški, ali je rat omeo ovaj poduhvat. Okolno stanovništvo je kasnije razni jelo građevinski materijal i uništilo lađu.

Lađama iz Sanskog Mosta i Starog Majdana izvožena je zob, suha šljiva, orasi, suho meso, koža, željezne poluge, drvena građa, a dovožena je tzv. kolonijalna roba, biber crijep, zemljano posuđe iz Jasenovca (testije, pekve, tendžere i drugo), a za sušnih godina kukuruz i proso.

Gradilišta nekih drugih lađa su bila ili u Radinovcu ili u Duratovcima u okolini Sanskog Mosta, a opravke na lađama su obavljali Stipo i Pero Pranjić.

Lađari iz Sanskog Mosta radili su i kod prijedorskih trgovaca, vlasnika lađa. Tako je Smajo Karić 1919. godine odveo lađu prijedorskog trgovca Radetića u Beograd, gdje je prodana zajedno s robom doveženom u njoj (15 tona rakije).

Ove velike lađe, malobrojne na rijeci Sani oko Sanskog Mosta, a nepoznate 155 uzvodno od ovog grada, bile su velika atrakcija za okolno stanovništvo. H.

Škapur je zabilježio da je Vaso Stojanović jednom odvuкао svoju lađu do sela Čaplja da je vide tamošnji seljaci. Svaki posjetilac je za ulazak u lađu i pregled njenih prostorij sipao u ambar po jednu torbu zobi (oko 10 kg). Nakon sedam dana Stojanović je vratio lađu u Sanski Most i u njoj 10 tona zobi, koju je dobio od seljaka za njeno razgledanje. To znači da je lađu pregledalo oko 1000 ljudi.

Izgradnja željezničkih pruga, najprije od Volinje (Sunje) preko B. Novog i Prijedora do Banje Luke. a potom i uskotračne pruge od Prijedora kroz Sanski Most do Srnetice i dalje za Drvar, odnosno Jajce, likvidirala je i te malo-brojne lađe na rijeci Sani, koje su bile prespore i preskupe, pa ih poslije prvog svjetskog rata i nema na području oko Sanskog Mosta.

POLITIČKA I KULTURNA AKTIVNOST

(braća Todor i Jovo G. Popović)

Kada su Petar Kočić, književnik, i Košta Majkić, publicista, u jesen 1906. godine započeli pripreme za izdavanje lista „Otadžbina“, u tu akciju su se uključili i brojni Sanjani, Srbi. Među njima su najznačajniju ulogu imali braća Todor Tode i Jovo Gavre Popovića.

U Banjoj Luci je 5. oktobra 1906. godine održan sastanak predstavnika Srba svih krajiških srezova. Todor G. Popović je bio predstavnik Sanskog Mosta. U zapisniku skupštine piše:

.....Vatreni i oduševljeni omladinac g. Todor G. Popović iz Sanskog Mosta mišljenja je da bi list trebalo nazvati „Srpski borac“. Petar Kočić, književnik, drži da bi listu najljepše ime bilo „Otadžbina“.¹

Skupština je jednoglasno izabrala Petra Kočića za glavnog, a Vasu Kondića, književnika i publicistu, za odgovornog urednika. Urednički kolegij su uz njih dvojicu činili još Košta Majkić, publicista, dvadesetogodišnji Jovo G. Popović, novinar i pjesnik, i Svetozar Zrnić. Tada je obustavljeno izlaženje lista „Naš život“, koji je u Banjoj Luci uređivao Košta Majkić.

Prvi broj „Otadžbine“ je izašao 28. juna 1907. godine, ali je bio odmah zaplijenjen, što je izazvalo mnoštvo incidenata u gradovima Bosanske krajine, pa i u Sanskom Mostu. Uslijedile su globe, hapšenja i progoni onih koji su čitali ovaj list.²

Već u drugom broju „Otadžbine“, od 5. jula 1907. godine, u rubrici „Pozdravi“, objavljen je i pozdrav iz Sanskog Mosta:

„S. Most: Iz ovog našeg malog mjesta Krajine naše ljute i krvave pozdravi lete i želje da bude sretan početak „Otadžbine“. Todor G. Popović, Jovo Milinković, Riljo Pavlović, Svetozar Čulibrković, Dragutin Stojanović, Rade Dodig i Svetozar Čurguz, veterinar.“

Iz izvještaja Gradskog kotarskog ureda Banje Luke, od 22. oktobra 1907. godine, vidi se da je Todor G. Popović bio veliki propagator lista „Otadžbina“ u Sanskom Mostu.³ A u dokumentu od 26. oktobra 1907. godine spominje se Todor G. Popović i traži se da se poslije dolaska u Sanski Most kazni policijski zbog buntovnog govora na skupštini lista „Otadžbina“. Zajedničko ministarstvo svojim dopisom od 3. XI 1907. godine ne slaže se da se Popović kazni, već smatra da mu je trebalo oduzeti riječ ili ako to ne uspije raspustiti skupštinu.⁴ I na skupštini „Otadžbine“ održanoj 12. decembra 1907. godine istup Todora G. Popovića je bio buntovan. Tada je on biran za sekretara.⁵

¹ „Petar Kočić“, dokumentarna građa, redaktor Todor Kruševac, Muzej književnosti BiH, Sarajevo, 1967, str. 181—182.

* Branko Cubrilović: „Petar Kočić“, Svjetlost, Sarajevo, 1953, str. 107.

³ „Petar Kočić“, dokumentarna građa, str. 192.

⁴ Isto, str. 193.

⁵ Isto, str. 106.

Todor i Jovo G. Popović su sinovi Gavre Popovića, trgovca iz Sanskog Mosta (rođen 1830. umro 1895. godine), koji je bio pod snažnim uticajem Gavre Vučkovića-Krajišnika i njegov bliski saradnik. U kući porodice Popović, kada su preselili iz Dabra u Sanski Most, bilo je dosta literarnih radova Vase Pelagića, ali i književnih djela mnogih drugih pisaca. Kasnije kada je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu, i kada su Srbi povelili vjersko-prosvjetnu borbu, uz Rii ju Pavlovića veoma aktivan je bio i Gavro Popović, ali je ubrzo umro ne dočekavši njen ishod.

Gavro Popović je bio imućan čovjek, imao je veliko imanje i trgovinu. S velikom pratnjom je išao u lov u Grmeč-planinu, gdje je u zimsko doba znao ostati i po mjesec dana. Kako je bio pod uticajem naprednih ideja, sproveo je agrarnu reformu, oslobodio kmetove i podijelio im svoju zemlju, koju su oni obrađivali⁶, svakako prije 1895. godine, jer je te godine umro. Djecu je školovao, Todora Todu u Gracu, a Jovu u Skoplju i Solunu, i bio jedan od prvih i rijetkih Krajišnika koji je i kćerku Julku 1897. godine poslao iz Sanskog Mosta na školovanje u Višu djevojačku školu u Sarajevu, koju je ona završila 1902. godine i zatim se upisala u Privatnu učiteljsku školu u Zavodu sv. Josipa u Sarajevu. Kako su mu se sinovi bavili više politikom nego poslovima oko imanja, vremenom mu je porodica znatno osirmoašila, o čemu piše i Petar Kočić povodom bolesti i kasnijom smrti Jove Popovića.

Petar Kočić je često dolazio u Sanski Most u kuću Popovića i Gavrinu ženu Milicu (1836—1906) smatrao drugom majkom. Običavao je da joj pročita svoje priče prije objavljivanja i čuje njeno mišljenje o njima. Kada joj je pročitao svog „Jablana“, upita ju je:

— Nane, šta ti misliš o ovoj priči?

— Petriću — tako ga je ona zvala — ja mislim da ćeš ti opet u zatvor!

— E, nane, onda znam da je priča dobra! — rekao je „Petrić“ Milici Popović.⁷

Jovin stariji sin Todor, rođen 15. marta 1879. godine, pomagao je ocu u trgovini, a kasnije je preuzeo i vođenje poslova, ali se vrlo rano uključio u politički život i zbog svoje beskompromisnosti često dolazio u sukob s okupacionim vlastima.

Zbog svoje velike aktivnosti u Sanskom Mostu Todor Popović je bio izabran za predstavnika rodnog grada na skupu koji je organizovan radi pokretanja „Otadžbine“ ,a zbog zalaganja na širenju ideja tog list postao je i sekretar Odbora „Otadžbine“.

Nedostaju podaci povodom čega je bio uhapšen ,ali iz njegove dopisne karte s oznakom policijske cenzure, koju je 17. maja 1909. godine poslao sestri Julki, učiteljici u Drvaru, vidi se da je tada već duže vremena ležao u zatvoru u Bihaćkoj kuli, jer piše: „ ... ove zidine ruše rapidno. Eto za ovo vrijeme opao sam 17 kila. Ali fala bogu uvijek sam zdrav pa to me najviše tješi. Još se nije sam pogodio sa advokatom. Eto sestro šta uradiše dušmani od mene, i ako nikad nikome nijesam ni truna naškodio.“⁸

Mladi sin Gavre Popovića, Jovo, rođen je 1886. godine u Sanskom Mostu. Nakon što je u rodnom gradu završio osnovnu školu, roditelji su ga poslali na školovanje u Skoplje, gdje je učio u srpskoj gimnaziji. Tu je napisao i svoje prve pjesme. Nezadovoljan onim što se tada zbivalo u Srbiji i Makedoniji, nemirnog i buntovnog duha, brzo je došao u sukob s vlastima u Skoplju, pa je školovanje nastavio u Solunu. Iz Soluna je slao svoje prve pjesme „Bosanskoj vili“ u Sarajevo. Kada je završio gimnaziju u Solunu, prešao je u Beograd gdje

⁶ Julka Srdić-Popović, učiteljica, kćerka Milice i Gavre Popovića, ispričala je ove pojedinosti svojoj kćerki Veri Srdić-Odić, koja je ove podatke saopštila autoru.

⁷ Isto.

⁸ Iz zaostavštine Julke FOpović-Srdić.

čita i studira modemu srpsku poeziju. Nazviše je volio Vojislava Ilića i Đuru Jakšića. U Beogradu Jovo G. Popović štampa prvu knjigu svojih pjesama.⁹

Kako je u to vrijeme, polovinom prve decenije XX stoljeća, narodni pokret u Bosni bio sve jači, Jovo G. Popović, mladi pjesnik, vraća se 1905. godine u zavičaj. Tada objavljuje i svoju drugu knjigu pesama „... narodnorodoljubivog karaktera, na čistom i svježem narodncm jeziku. Motivi tih pjesama su većinom sa Grmeča i Corkovače, mjesta krajiškog ustanka. U tim pjesmama on poetski razrađuje uzroke i motive te narodne bune. Zbirka pjesama nosi naslov „Jecanje“, a u njoj su opjevani dani robovanja, patnje i mučeništva našeg naroda. Ali, istodobno, tu su i podsticanja, vjera u borbu, poklik za borbu i trganje ropskog jarma.“¹⁰

Ovakav buntovni pjesnik brzo se sprijateljio s još buntovnijim Petrom Kočićem i on ga je uvrstio u redakcijski kolegij lista „Otadžbina“. Njih dvojica su tada zajedno putovali po Bosanskoj krajini radi organizovanja saradnje za list „Otadžbinu“, ali i obavljajući propagandu u narodu i bodreći ga da istraje u borbi protiv okupatora. U Bosanskoj krajini do tada nije bilo tako snažnog pokreta, kao što su ga propagirali i organizovali Petar Kočić i njegova grupa okupljena oko lista „Otadžbina“. Među njima je i Jovo G. Popović.

Da bi suzbio takav pokret u narodu, u inspekciji kreće Albori general i poglavar Bosne i Hercegovine. Njega je „Otadžbina“ više puta napadala i uz Kalaj a smatran najvećim neprijateljem naših naroda. Vlasti su svugdje naređivale da se Albori što svečanije dočeka i isprati.

Pred dolazak generala Alborija u Banju Luku, Petar Kočić i Jovo G. Popović odlaze u okolinu grada da organizuju protest protiv njega i zajedno sastavljaju i potpisuju proglas narodu u kojem kažu:

„Građani, u naš grad dolazi u četvrtak upravnik zemlje. Od vas će se tražiti da izvjesite zastave i da učestvujete u dočeku. Ne izvješavajte zastave radi poznatih događaja u Prijedoru,¹¹ jer se je bojati kakvih izgreda u kojima bi se mogla opet prolići nevina krv. Ne učestvujte u svečanom dočeku, jer pod našnjim upravništvom prolivena je mnoga krv, a krivci nisu kažnjeni.

Zivila sloboda i samostalnost Otadžbine naše.

Petar Kočić, s.r., Jovo G. Popović, s.r.!”¹²

Ovakav veoma smion poduhvat P. Kočića i J. G. Popovića imao je uspjeha: uslijedile su demonstracije i incidenti, tako da vlasti u Banjoj Luci nisu mogle uspostaviti red. Odmah su uhapšeni Petar Kočić i Jovo G. Popović, što je javnost primila s velikim revoltom. Na raspravu su došli brojni novinari iz svih krajeva zemlje. Suđenje je počelo 7. jula, a presuda je saopštena 10. jula 1907. godine. Petar Kočić je tada osuđen na dva mjeseca teške tamnice, pooštrene postom i tvrdim ležajem, a Jovo G. Popović na šest nedjelja teške tamnice. Javnost je protiv presude P. Kočiću i J. G. Popoviću organizovala mitinge i proteste.

Jovo G . Popović i na robiji piše pjesme i članke, koje objavljuje u „Otadžbini“, i djeluje na svoju okolinu — uhapšeničke. Uskoro je u „Otadžbini“ objavio članak „Refleksije sa broetskog grada“, o spomeniku Franji Josipu u Brodu, u kojem je ,između ostalog, napisao:

⁹ Branko Cubrilović, n.d., str. 279—280.

¹⁰ Isto.

¹¹ Kada je 1887. godine organizovan doček austrijskog prijestolonasljednika u Banjoj Luci, umjesto da dovedu narod svečano obučen i sa zastavama, viđeniji ljudi su nagovorili seljake da izađu bez zastava i obučeni u prnje. Tako se doček prijestolonasljednika pretvorio u veliku demonstraciju protiv Austrije. Intervenisala je vojska i policija, pohapšeni su svi seoski knezovi i ugledniji ljudi, a među njima i otac Petra Kočića — iguman Gerasim iz manastira Gomionice. B. Cubrilović: Fetar Kočić, str. 13—14.

B. Cubrilović, n.d., str. 108.

„ .. .Oko mi nazire i ovaj dugi i visoki mramor, visok kao misirska piramida, a mrzak i dosadan kao dosadna jesenja kiša .. „¹³

Bio je to njegov prvi, ali i posljednji veoma smjeli i oštar napis protiv austrougarskog cara i okupatorskog režima. Tužilac je podnio prijavu, pa je rasprava bila zakazana za 11. septembar 1907. godine. Međutim, na raspravu Jovo G. Popović nije mogao doći jer se teško razbolio i bio na smrti. „Otadžbina“ br. 6 od 2. avgusta 1907. godine donosi vijest o tome:

„Jovo G. Popović. Neumorni i neustrašivi saradnik „Otadžbine“ g. Jovo G. Popović, srpski pjesnik razbolio se i pao u postelju. Odmah u početku rada bijaše naše uredništvo izloženo teškom proganjanju kao nijedno drugo. Praćeni toplim simpatijama Srpskoga naroda iz sviju pokrajina i svih čestitih ljudi mi smo pali na posao, u koji je naš dragi saradnik g. Popović unio mnogo svoje mladalačke snage i oduševljenja. Neumorno je radio ne štedeći ni najmanje svog dragocijenog zdravlja. Jedno to, a drugo, one silne nepravde, koje su činjene njemu i njegovom bratu g. Todoru Popoviću, oborile su ga u postelju.

Uredništvo „Otadžbine“ i mnogobrojni prijatelji iskreno i toplo žele da se naš vrijedni saradnik g. Popović što prije oporavi i stane na snagu, kako bi još moćnije i silnije odbijao podle napade na naš poniženi i uvrijeđeni narod.“

Na žalost, lijeka njegovoj bolesti nije bilo. Umro je 15. septembra 1907. godine, u rodnoj kući, u Sanskom Mostu, savladan tuberkulozom koju je dobio za kratkog tamnovanja toga ljeta i prenapornim radom u redakciji „Otadžbine“, ostavivši za sobom u rukopisu zbirku pjesama o rječicama i potocima svog rodnog kraja. Na sahranu su došli ljudi iz čitave Bosanske krajine, a posmrtno slovo su držali Svetozar Ćulibrković (Ćulibrk), učitelj i Petar Kočić, koji je između ostalog rekao: „ .. .i mrtav Jovo G. Popović drmusa neprobudenim narodnim savjestima ...“

Redakcija „Otadžbine“ je posvetila veliki dio svoga trinaestog broja, od 20. septembra 1907. godine, životu, radu i smrti Jove G. Popovića. Uvodni nekrolog u cjelini glasi:

+ Jovo G. Popović

Pored mnogobrojnih žrtava, koje za ovo kratko vrijeme teške i mučne borbe i rada podnijesmo za slobodu i Samostalnost naše na prijevari zarobljene Otadžbine, evo jedne i u krvi

Crna vijest sa Sanskog Mosta javi nam da je tamo pod trošnim krovom svoga jedinog brata poslije dugog i teškog bolovanja preminuo 2. septembra u 4 sata iz jutra naš dragi, nigda neprežaljeni i neustrašivi suborac i saradnik Jovo G. Popović, srpski pjesnik.

Ruka nam drkće, suze nam na oči naviru, a očajan bol i gorka tuga dušu nam steže i davi.

Da žalimo svoga druga i mladog suborca, ožaliti ga ne možemo; da ga oplakujemo, oplakati ga ne možemo, jer su slabe riječi naše, jer je slomljena snaga naša u ovom kobnom i crnom času: mi riječi nemamo, mi suza nemamo. Srce nam civil i pišti, a usne grozničavo drkću i proklinju zemlju u kojoj se rodismo — drkću i proklinju: što nije naša kad je tako iskreno, silno i neograničeno volimo!

Nitko nije tako snažno ljubio ovu nesretnu zemlju kao naš mili pokojnik^ niko se nije za nju tako odano i oduševljeno zalagao i borio kao on.

Odmah u početku našeg pokreta na ovom kraju došao nam je Jovo, pun oduševljenja i vjere u uspjeh povedene akcije i borbe. Borba naša nije borba mržnje no borba ljubavi, silne i goleme ljubave, prema zemlji i narodu, iz koga ponikosmo. On je razumio tu borbu i unio je u nju svu snagu mladosti svoje, svu ljubav svoje svijetle i čiste duše.

Šta ga je nagonilo na borbu i rad, vidi se, pored ostalog, i iz njegovih toplih i nježnih pjesmica, u kojima se mahom na jedan poseban način iznosi čista i nepomućena ljubav prema narodu i zemlji:

*E, pa ko to tako jeca
Kroz šuštanje zelen-granja?
— To je pjesma zemlje moje,
Pjesma tuge i jecanja!_____*

Ove meke i bolne riječi kazuju svu onu duboku tragediju koja se odigrava u srcima naše mlade generacije koja istroši mladost u borbi za sretniju i svijetliju budućnost zemlje svoje.

Opijen žarkom ljubavlju prsma narodu, od ranog jutra do mrklog mraka radio je naš dragi Jovo za svojim stolom u uredništvu „Otadžbine“ i bacao na hartiju sve nepravde što se čine narodu i zemlji njegovoj. On je znao za umor i odmor, radio je neprestano, bez prekida. Iako su ga drugovi često puta opominjali da izađe u mirišljavo zelenilo pod naše vedro nebo, rijetko bi kad na to pristao — pa i ako bi kad i pristao, krijući bi se opet vraćao u redakciju i nastavljao rad, kunjajući poslije teškog umora nad svojim stolom, koji bijaše uvijek prekriven mnogobrojnim pričicama, bilješkama i pjesmama.

Umoren neprekidnim duševnim radom, proganjan, optuživan i osuđivan, počeo je malaksavati i venuti, dok nije sasvim malaksao i pao u posetlju, da se više nikada ne digne.

Ostavljajući da drugi put iznesemo detaljno njegov rad i život, koji je bio čist i svijetao kao sunčana svjetlost, mi se sa ovoga mjesta opraštamo, pogruženi i satrveni tugom, sa ovo nekoliko riječi sa našim prvim saradnikom i suborcem ...“

Odmah iza uvodnog nekrologa objavljen je članak koji zbog interesantnih podataka u cjelini donosimo:

„Značajan i tužan dan.
Sanski Most 3. septembra.¹⁴

I.

Nedjelja, 2. septembar, osvanuo je pun žarkog oduševljenja, upravo prva patriotska svetkovina; — ali 2. septembar osvanuo je i kao dan narodne žalosti.

Izborni dan, lijep ,vedar... Već od 9 sati, s jutra, iskuplja se srpski narod sa sveštenstvom na čelu, po primjernom redu, koji je upravo iznenadio. Kako je lijepo bilo vidjeti parohiju jednu za drugom, u kratkom rastojanju: sveštenik naprijed, za njim barjaktar, pa narod, sve po četiri, u špaliru, dostojanstveno korača na biralište... Onu silnu razdraganost, ono oduševljenje mutilo je jedino — sa žalosnim utiskom upadalo u oči, — golotinja i strašna ispijenost upropašćenog težaka. To ga je i oduševilo, da onako dostojanstveno, trezveno, dođe na prvu Izbornu Skupštinu. Oko 1 sat već se iskupio narod na mjesto, prostrano polje do srpske škole, podijeljen na tabore, pred svakim barjaktar... podignuta tribina... zauzima mjesta sazivački odbor. Prvo su izglasani: za predsjednika Skupštine g. Milan Marjanović, sveštenik u Sanskom Mostu, za perovođu g. Svetozar L. Čulibrković i članovi ovjerovitelji: Svet. Davidović, paroh St. Majdanski, Simo Zumić, trg. i predsjednik opštine na Sani, Pero Todotović, težak iz Koprivne i Trivo Kcndić iz Majkić Japre. Zatim je biran narodni poslanik, i — bez ikakvih predloga, gotovo jednogušno, iz 5.000 grla, zaori se gromko „Živio, Todor Popović“ i onda beskrajno oduševljenje, koje se samo talasalo, dok naš omiljeni Todor, na rukama omladine, nije pokazan svojim biračima. Ovo je bilo silno, impozantno!... Imali smo svečanosti, ali ovakve — „od Kulina bana i dobrih dana“ nije bilo. Izabran je i zamjenik težak Pero R. Todorović.

Govor po zaključku skupštine, izabranog^ poslanika g. Popovića nemamo zabilježen, što vrlo žalimo ,ali smisao i jedra s&držina uvjerila su našeg napaćenog i zarobljenog težaka, i svakog Srbina da je izbor p r a v o g narodnog zastupnika — na sramotu nekih, postignut i bez prigovora izvršen.

Red je bio, zaista, neočekivan, više nego primjeren... Poslije čestitanja, sav narod — u najlijepšem redu, u najboljoj volji, dostojanstveno i mimo razišao se svojim kućama.

Živio naš poslanik! Živio srpski narod i svjesni birači sreza Sanskog Mosta!“

U istom broju „Otadžbine“ objavljen je još jedan članak — vijest iz Sanskog Mosta:

„Domaće vijesti

Tragičan momenat. U Sanskom Mostu održana je skupština za izbor narodnog predstavnika i zamjenika 2. septembra. Na skupštini je učestvovalo preko 5.000 duša i to je jedna od najposećenijih skupština u našoj zeir^i. Jednoglasno i uz burno klicanje izabran je g. Todor G. Popović za poslanika, a za zamjenika Pero Todorović iz Koprivne“.

Na vijesti o preranoj smrti mladog pjesnika i borca Jove G. Popovića, koji je umro u 22. godini života, iz svih krajeva Bosne i Hercegovine stizali su telegrami, pisma i izjave saučešća.

„Otadžbina“ u istom broju, uz nekrolog i druge napise, donosi i ovu vijest:

„Saučešće. Povodom smrti našeg glavnog saradnika Jove G. Popovića primili smo iz D. Tuzle ovaj brzoglav:

„Iz reda vojnika u borbi za potlačena narodna prava nestalo je i glavnog saradnika „Otadžbine“ Jove G. Popovića. Dičnoj „Otadžbini“ šalje izraz tuge, a pokojnom Jovi slavu i hvalu kliče

Srpska Tuzlanska omladina“.

I u narednom broju lista objavljeno je nekoliko telegrama sa izrazima saučešća povodom smrti Jove G. Popovića, upućenih od pojedinaca i organizacija.

Veoma je karakterističan opis naroda koji je došao na biralište, citiran u navedenom članku:

„Onu silnu razdraganost, ono oduševljenje mutilo je jedino — sa žalosnim utiskom upadalo u oči, — golotinja i strašna ispijenost upropašćenog težaka...”

Ovaj podatak „o golotinji i strašnoj ispijenosti upropašćenog težaka“, je samo jedan od mnogih opisa teškog života seljaštva za vrijeme austrougarske vladavine. U „Otadžbini“ je bilo dosta vijesti o nesretnom životu seljaka. Tako broj od 9. avgusta 1907. godine donosi vijest da je na Pavlovdan, 13. jula, u Budimlić Japru došla žandarmerijska patrola i naredila seljaku Marku Čulibrku da utjera svoja goveda u svoje kukuruze. Bilo je to 5 dunuma njive koji je Marko raskrčio i zasijao, te podnio molbu za dodjelu, ali nikad nije dobio rješenje, Čulibrk nije hteo izvršiti naređenje, pa su žandari isukali svoje sablje i sve kukuruze sasjekli. Slično su uradili i na njivama još nekih seljaka. Isti list u broju od 23. avgusta 1907. godine donosi vijest da je i Vaso Vujinović, iz Tramošnje, još prije 7 godina iskrčio nešto zemlje ,ali su žandari i lugar došli i zapalili ogradu, pa je i žito izgorjelo. Žandari i lugar tog ljeta su u istom selu zapalili žito i Stevanu Bodiroži, Antoniju Vujinoviću, Boži Bodiroži, Cviji Kondiću i još nekim.

Teški život naroda, bijeda i siromaštvo bili su stalna tema u listu „Otadžbina“, ali su i inspirisali mladog pjesnika Jovu G. Popovića. Ovdje navodimo 1bl samo dvije njegove pjesme, koje je posmrtno objavila i „Otadžbina“.

JECANJE

*Ljetnom noću, kada mjesec,
S neba zemljom prospe sjaj,
Kad zvjezdano nebo svjetu
Izgleda k'o sami raj ..,*

*Kada šume uspavane
vite grane jorgovana;
I mirišu od mirisa
Cvjetna polja uspavana;*

*I kad šumor Sane mile
U srce me studno dira,
A mjesec se bljed ogleda
Na pučini bistrog vira,*

*U to doba ljetnih noći,
Kad mi duša budna sanja,
Ja pričuvam tajne zvuke,
Zalne zvuke od jecanja!...*

*E, pa ko to tako jeca,
Kroz šuštanje zelen-granja?
— To je pjesma zemlje moje,
Pjesma tuge i jecanja!_____*

Jovo G. Popović

MOJA KUĆA

*Kuća mala, vrlo mala,
Sred seoca mirno bdi je,
Uspomene mnoge svete
u njedrima svojim krije.
Pamti dane stare slave,
Željo vruća,
Sred seoca mirno bdi je
Moja kuća.*

*Kućo mala, podum'jente
Od hrastova starog duba,
Daske trule već skrhane.
Zid bez kreča i bez stuba,
Dirjek bukov, isprepleten,
od ljeskova pruća;
Pokraj gore mirno bdi je
Moja kuća.*

*Kuća mala, krov istruo
Čuvarkuća na njem lebdi,
Mahovina sanak sniva
Badia mala nebu gleda,
A unutra vatxa pucka,
ključa voda vruća,
Pokraj Sane mirno bdi je
Moja kuća.*

*Kuća mala, kraj ognjišta
Stara majka sinu pjeva
Jadovanku zemlje moje,
Sto u srce tugu ljeva;
Sinak sluša, obuzme ga
Želja vruća;
Poprište se časkom stvori
Moja kuća.*

*Kuća mala, počadala,
Ali sretne dane pamti,
U srdašcu djece njene
Žarka ljubav za rod plamti,
Pa dođe li srećno vrjeme,
Željo vruća;
U plamenu biće prva —
Moja kuća!...*

Jovo G. Popović

Značajna je onovremena ocjena pjesničkog djela Jove G. Popovića koju je dala redakcija „Otadžbine“. U optužbi protiv P. Kočića, glavnog urednika, i Vase Kondića, odgovornog urednika „Otadžbine“, januara 1908. godine, navode se inskriminalisani članci objavljeni u listu. U jednom od njih, u članku „Naša poezija pod apsolutizmom“, u kojem se bitko kritiku ju neki onovremeni pisci, piše i ovo:

„Od ove rasplakane, lažno zaljubljene i razmažene gomile stihotvoraca odvaja se u nekoliko Aleksa Santic, i to prigodno („Ostajte ovdje“), Mihailo Miron i mladi Jovo G. Popović, u koga se ističe u mladalačkim stihovima topla ljubav prema zemlji i mržnja protiv tirana i ugnjetača ..“,¹⁵

U istoj optužnici spominje se i knjižica „Petar Kočić i Jovo G. Popović pred sudom“, koju je izdao (vjerovatno i napisao) Svetozar G. Zrnić. Ona je odmah bila konfiskovana..

Sačuvan je pomen na Kočićeve veze s nekim svojim pristašama u Sanskom Mostu, Todorom Popovićem, porodicom Kokanović u starom Majdanu i još nekim. Kada je početkom 1910. godine vršen izbor kandidata za poslanike bosanskog Sabora, P. Kočić izvještava 15. III 1910. godine Zivka Nježića u Zagrebu da je kandidovan za poslanika sreza Sana—Ključ, on (P. Kočić) za srez Banja Luku, a Košta Majkić za srez Bos. Krupa—Cazin.¹⁶

Kada ga je Nježić izvjestio o tome da su ga Sanjani prihvatili kao kandidata, P. Kočić mu u pismu 25. marta 1910. godine, pored ostalog, piše: „..nego me je obradovala tvoja karta, u kojoj mi javljaš zaključak skupštine na S. Mostu od 18/3. i čini mi milo što su me Sanjani poslušali..“,¹⁷

Todor Popović je bio aktivan u političkom životu sve do oslobođenja zemlje od austrougarske okupacije, sve do stvaranja Kraljevine SHS. Tada je preselio iz Sanskog Mosta u Doboj, gdje su mu živjele sestre Joka Drakulić i Julka Srdić, i otvorio „Trgovinu mješovite robe, skladište petroleuma i benzina marke Schell“. Kratko vrijeme je bio aktivan u Demokratskoj stranci. Prisustvovao je i osnivanju njene organizacije za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, u danima pred izbore za Konstituantu, ali je ubrzo, razočaran u novu vladavinu, prestao da se bavi politikom.¹⁸

¹⁴ B. Cubrilović, n.d., str. 280—231, „Otadžbina“, br. 13 od 7. IX 1907. godine, str. 1.

¹⁵ „Petar Kočić“, dokumentarna grada, str. 235.

¹⁶ Isto, str. 327.

Isto str. 327—328.

¹⁸ Julka Srdić-Popović, njegova sestra, ispričala je taj podatak svojoj kćeri Veri Srdić-

-Odić, koja je i ovu pojedinost saopštila autoru ovoga rada, a dopunio je svojom izjavom Ce-

Njegovo duboko razočarenje s razvojem događaja u novoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca našlo je odraza i u literarnim radovima njegove sestre Julke, prve Krajiškinje, Sanjanke, književnice, koja je, poput godinu dana mlađeg brata Jove, vrlo rano počela da piše i objavljuje kraće priče i crtice u tadašnjim listovima. Sjećajući se u mnogim svojim radovima na „teške, mučne i sive dane, kad je sunce umiralo prije nego se rađalo i kad su blagorodna i viteška srca sinova naših umirala spokojno i slavno na vrhovima zahrđalih austrijskih bajoneta“¹⁹, Julka Srđić-Popović je već u aprilu 1920. godine pisala:

„Ja danas, kad od neke pritajene tuge što je pritisla dušu moju, pohodim hiljade grobića što u bokorima divljih ruža ćute i uzdišu — kao da odnekud čujem prigušen plač i jecanje: zašto pomrjeste — janjci naši — uzdanico naša!“²⁰

Tri godine kasnije Julka Srđić-Popović piše crticu o otadžbini, čiji „pogled bludi razočaran i tup“ i završava je riječima:

„Slušaj! Grmljavina i tutanj. To vrije i ključa mlada snaga tvoja, otadžbino!

To pomrla djeca tvoja pletu bič, da istjeraju iz hrama tvoga izrode, pljačkaše i farizeje. Razvedri se i osmijehni, o majko.“²¹

Tode Popović je umro 23. juna 1927. godine. Sahranjen je u Doboju, Iza njega je ostala rijetko bogata privatna biblioteka i dokumentacija o jednom vremenu, između ostaloga i korespodencija s mnogim savremeniciima, političarima (Masarikom, Dimi trij em Tucovićem i drugima).²² Na žalost, u vihoru drugosvjetskog rata sve je to propalo.

VEZE SANJANA SA „MLADOM BOSNOM“

U godinama uoči i poslije aneksije Bosne i Hercegovine, odnosno prije i poslije 1908. godine, razvija se nacionalnorevolucionami pokret „Mlada Bosna“. Bio je to skup tajnih đaćkih i studentskih udruženja, klubova i kružoka, koje je vezivala samo jedna zajednička ideja — nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Najznačajniju ulogu među tim ilegalnim organizacijama je imala Srpskohrvatska nacionalna omladina u Sarajevu, u kojoj su bili najrevolucionarniji i najborbeniji omladinci, Srbi, Hrvati i Muslimani, jugoslovenski orijentisani najnapredniji đaci srednjih škola u Sarajevu. Iz ove organizacije bili su i kasniji atentatori na austrougarskog prijestolonasljednika Ferdinanda.¹

U to vrijeme na školovanju u Sarajevu je bilo i nekoliko mladih Sanjana, među kojima se posebno isticao Simo Miljuš gimnazijalac, koji se rano uključio u rad tajnih srednjoškolskih organizacija. Poznato je da je Simo Miljuš bio nerazdvojni drug Gavrila Principa, Nedeljka Čabrinovića, Danila Ilića i ostalih istaknutih mladobosanaca, ali nema detaljnijih podataka o njegovoj aktivnosti u toj ilegalnoj organizaciji.

Kada su 1912. godine austrougarske vlasti otkrile rad nekih od ovih tajnih đaćkih nacionalno-revolucionarnih organizacija, njenim otkrivenim članovima su sudili zbog antidržavnog rada i veleizdaje. Tada sarajevski srednjoškolci organizuju antiaustrijske demonstracije na kojima je došlo i do fizičkog razraču-

¹⁹ Julka Srđić-Popović, „Iz onih dana“, Srpska riječ broj januara 1923. godine.

²⁰ Julka Srđić-Popović, „Majke . . . Srpska zora, nezavisni list srpske demokratije, 5. aprila 1920. godine.

²¹ Julka- Srđić-Popović, „Tebi“, Srpska riječ, broj 20, Sarajevo, 31 januara 1923. godine.

²² Prema pričanju Juike-Popović kćerki dr Veri Srđić-Odić, koja je ove podatke saopštila autoru.

¹ Veselin Masleša: „Mlada Bosna“, Beograd, 1954. godine, str. 111.

Dragoje Živković: „Aktivnost Sime Miljuša u radničkom pokretu i KPJ do 1926. godine“, zbornik radova: Istorija radničkog pokreta, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1966. godine, str. 63—65.

navanja između policije i demonsternata kojih je bilo oko hiljadu. Kako je i Simo Miljuš bio jedan od organizatora ovih demonstracija ,istjerali su ga iz sarajevske gimnazije. On je tada sa još nekim đacima prebjegao preko granice u Srbiju, u Beogradu, gdje se upisao u VII razred I gimnazije. Austrougarske vlasti su tih dana zahtjevale od Simina oca Đure da se odrekne sina prijeteći da će mu oduzeti penziju, ali Đuro to nije učinio.²

Poslije dolaska u Beograd Simo Miljuš se povezao s „Narodnom odbranom“ i jedno vrijeme bio jedan od njenih glavnih saradnika na razvijanju mreže tajnih povjerenika u Bosni.

I u Beogradu je Simo Miljuš nerazdvojni drug Gavrila Principa, Nedeljka Čabrinovića, Mustafe Golubića, Trifka Grabeža i drugih koji su takode prebjegli u Srbiju. Svi su održavali veze s đacima i studentima u Bosni, svojim istomišljenicima, od kojih su neki dolazili i u Beograd. Tako je u junu 1912. godine na jugoslovensku umjetničku izložbu došla u Beograd i grupa đaka tuzlanske gimnazije, među kojima i Mladen Stojanović, koji su Principa, Miljuša i ostale upoznali s najnovijom situacijom u Bosni. Čim su se ovi đaci vratili u Tuzlu bili su saslušavani, pa i Mladen Stojanović, koji je pred okružnim sudom izjavio da je u Beogradu bio na izložbi i da se sastajao s Gavrilom Principom i Simom Miljušem, a da su jednom prilikom uz Miljuša bili i Bori-voje Jevtić, Mustafa Golubić i Danilo Ilić.⁴

I pored toga što je ilegalno prebjegao u Srbiju, Simo Miljuš je ljetne ferije 1912. godine proveo kod kuće u Lušci Palanci. Svoj dolazak u rodni kraj on je prema direktivi „Narodne odbrane“ iskoristio za nacionalno-revolucionarnu i kulturno-prosvjetnu propagandu među svojim seljacima. Tada je on od „Narodne odbrane“ iz Beograda dobio paket s knjigama različite sadržine, kojima se služio pri pripremi predavanja što ih je jula—avgusta 1912. godine održao u rodnom kraju. Radostan što je dobio knjige, on u pismu Glavnom odboru „Narodne odbrane“ u Beogradu piše, pored ostalog:

„... Najuljudnije zahvaljujem „Narodnoj odbrani“ na poslanim knjigama. Bile su mi od prijeke potrebe ,te sam ih po mom mišljenju vrlo dobro upotrijebio.“⁶

Simo Miljuš je tada u Lušci Palanci i okolini održao ova predavanja:

„1. „Narodna odbrana“. Ovo predavanje održao sam đacima i inteligentnijem društvu, a radio sam prema knjizi „Narodna odbrana“. 2. „O jektici“ prema knjizi dr M. Jovanovića-Batuta. Ovo sam održao velikoj množini naroda. 3. „Ko smo i šta smo“. Tu sam izneo težacima istoriju Srba, a uz to i istoriju ostalih Slovena. 4. „Prosveta“ i „Privrednik“ prema knjizi dr G. Popovića. Ovo mi je vrlo dobro došlo, jer kod nas i po svoj Bosanskoj krajini vlada tifus. 7. „Poruka na rastanku“.* „r

Objašnjavajući kako je poentirao predavanja, Simo Miljuš u pismu navodi: „Kod svake teme sam se držao toga da prikažem, da smo sposobni za rad i da se... razvijamo.“ Potom piše da je predavanja ilustrovao zanimljivim primjerima i da je isticao „mnoge naše znamenite ljude“, te su ga prisutni slušali veoma pažljivo. Ocenjujući svoju političku aktivnost za vrijeme ljetnih ferija, on piše: „Drago mi je da sam bar donekle podstakao ljude da misle, a to neće biti beskorisno.“ Naglašava da vlasti nisu direktno sprečavale održavanje

* Dragoje Zivković: Aktivnost Sime Miljuša u radničkom pokretu i KPJ do 1925. godine, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova 3, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1966., str. 65—66.

⁸ „Narodna odbrana“ je osnovana u Beogradu 1908. godine. Bila je to vojna organizacija koja je stvarala komitske čete pretežno od đaka i studenata izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, sa ciljem izvođenja diverzantskih akcija u Bosni i Hercegovini.

* Vojislav Bogićević: „Mlada Bosna“, Pisma i Prilozi, Sarajevo 1954. godine, str. 409.

⁵ Isto, dok. 18. i 66.

• Isto.

ovih predavanja, „ .. iako su prijekim okom gledali na mene.“ Na završetku pisma Miljuš kaže da je predavanje održao samo u svom mjestu, Lušci Palanci i najbližoj okolini, jer dalje nije mogao ići budući da je „materijalno slab, a ocu moram pomagati pri težačkim poslovima“, i još jednom zahvaljuje „Narodnoj odbrani“ za koju kaže da je „neprocenjivo korisna za sve nas“. Njegovo pismo tada sii objavili neki beogradski listovi.

Kako se 1912. godine ponovo zaoštava kriza na Balkanu, „Narodna odbrana“ dobija ponovo veliki značaj, pa se politički emigranti iz Bosne vrbuju u njene komitske čete. Simo Miljuš, svršeni učenik VII razreda gimnazije, nakon ljetnih ferija provedenih u Lušci Palanci, vrativši se u Beograd, i Gavrilo Princip, đak VIII razreda gimnazije, među prvima stupaju u komitski odred Voje Tankosića. Iz tog odreda Simo Miljuš je 25. septembra (8. oktobra) 1912. godine poslao dopisnicu svome drugu Dragutinu Mrazu, sarajevskom gimnazijalcu.

Poslije hapšenja Borislava Oklopđije, u Sarajevu 1912. godine, uhapšen je i Dragutin Mraz, kod kojeg je policija zaplijenila neke tada zabranjene knjige. Na saslušanju u policiji on izjavljuje, pored ostalog, da su mu jednu zaplijenjenu dopisnu kartu poslali 25. 9 (8 okt.) 1912. godine „ .. .Gavrilo Princip i Simo Miljuš — zadnji iz Lušci Palanke, kotar Sanski Most, koji su se u ono vrijeme nalazili u srpskoj vojsci kao dobrovoljci“.⁷

To je prvi spomen o dvojici mladih đaka ,revolucionera, koji su uzeli učešća u balkanskom ratu 1912. godine, a od kojih će prvi, Gavrilo Princip, svojim pucnjem 28. juna 1914. godine najaviti kraj austrougarske okupacije nad Bosnom i Hercegovinom,a drugi, Simo Miljuš, u godinama iza toga rata postati istaknuti revolucioner i funkcioner Komunističke partije Jugoslavije.

U navedenoj dopisnici Simo Miljuš piše: „pogledaj na kartu te vidi gdje je Prokuplje. Mi smo sada u njemu, gdje ćemo dalje ne znam („Za slobodu’, „Za otadžbinu’) .. .Pozdravlja te i tvoj Gavro. Ako se više ne vidimo, ovo primi kao posljednji pozdrav. Kud idemo znam, a ako ostanemo živi, znadem gdje smo bili..Kako je Gavrilo Princip bio slabog zdravlja, nije uvršten u odred.

Simo Miljuš je učestovao u prvom balkanskom ratu, 1912. godine, kao vojnik dobrovoljac. Međutim, teško se razbolio, vjerovatno od malarije, pa je povučen s fronta i postavljen za učitelja u selu Koprivnici na Timoku. Kako je uskoro otpočeo i drugi balkanski rat, 1913. godine, rat između Srbije i Bugarske oko Makedonije, Simo Miljuš je ponovo pozvan u vojsku. Prema istraživanju Dragoja Živkovića, Simi Miljušu je ,nakon krvavih borbi na Bregalnici i drugim mjestima u kojima je učestvovao, „postalo mu je jasno da nedužni vojnici liju krv za interese buržoaskih krugova obeju zaraćenih strana. Iako oduševljeni nacionalist, Miljuš se teško razočarao osvajačkom politikom balkanskih buržoazija. Tada je politički evoluirao. Dezertirao je s fronta kao ubjeđeni antimilitarist i vratio se natrag u Srbiju, ali je ponovo povučen u vojsku i dodeljen vidinskom frontu.“⁸

Poslije završetka drugog balkanskog rata Miljuš se ponovo teško razbolio, ali je ipak uspio da privatno položi osmi razred i maturu 1913. godine.

Austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini su 1913. godine, povodom skadarske krize, zavele „iznimne mjere“, i pored ostalog zabranile rad svim kulturnim i drugim društvima. Ta odluka okupatorskih vlasti izazvala je veliko ogorčenje kod najrevolucionarnije omladine, ali i uticala da se donese odluka o atentatima na Počoreka i još neke najistaknutije predstavnike okupatorske vlasti.

Kako se u to vrijeme vlada Srbije odrekla ranijih oslobodilačkih planova u Bosni, najrevolucionarniji članovi „Mlade Bosne“ gube nadu da će ih Srbija

⁷ Dr Hamdija Kapadžić: „Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine“, Svjetlost, Sarajevo, 1968. godine, str. 135—136.

* Dragoje Živković, n.đ., str. 69.

pomoći u borbi i odlučuju se na „izvođenje terorističkih akcija, kao posljednjeg sredstva koje im je, po njihovom shvatanju, preostalo“.’

Novine su već u martu 1914. godine najavile dolazak austrougarskog prijestolonasljednika Franca Ferdinanda u Bosnu. Njegovo prisustvo vojnim manevrima, koji su se tada pripremali, imali su za cilj demonstraciju sile prema Srbiji. Najavljeno je da će prijestolonasljednik posjetiti i Sarajevo. Tada se Princip, Čabrinović, Miljuš, Grabež i ostali njihovi drugovi dogovore da izvrše atentat na njega. I Simo Miljuš je želio da bude jedan od atentatora, ali se tome usprotivio Gavrilo Princip govoreći: „Mora neko od nas da preživi krizu i da ostane kao sjeme za budućnost“,¹⁰ misleći pri tome na Simu Miljuša, koga je on veoma cijenio zbog njegovih sposobnosti, hrabrosti i odlučnosti.

U to vrijeme Simo Miljuš je bio učitelj u Koprivnici na Timoku u Srbiji, a kada su njegovi drugovi izvršili uspješan atentat na prijestolonasljednika, zatekao se kod kuće u Lušci Palanci. Prvih dana jula 1914. godine vlasti su uhapsile Simu Miljuša, sumnjajući da je i on učestvovao u atentatu. Zatvoren je u Bihaću i vojne vlasti su ga mučile da bi od njega izvukle priznanje. Ubrzo je prebačen u Bosanski Petrovac, pa onda u Pleternicu, da bi ga početkom 1915. godine otjerali u koncentracioni logor u Aradu, kamo su tada dopremili još petnaestak drugih Sanjana, pored nekoliko hiljada Srba i Muslimana iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine.

Kako ni mučenjem u Aradu od Sime Miljuša nisu iznudili priznanje o učešću u atentatu, a nisu imali dokaza, poslali su ga 1917. godine u vojsku, najprije u Nojstat, pa Otočac, a onda po kazni u Čakovec. Zbog obavljanja revolucionarne propagande među vojnicima i stanovnicima Međumurja uhapšen je i prebačen u vojni zatvor u Zagrebu. Uspio je dosta brzo da se nađe na slobodi, ali sada kao vojnik u zagrebačkoj jedinici, čime počinje novi period velikog revolucionarnog rada Sime Miljuša, što će ga ubrzo svrstati među najistaknutije komuniste i revolucionere tada tek stvorene države — Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

U godinama pred prvi svjetski rat kao srednjoškolac bio je vrlo aktivan u omladinskim organizacijama u Sarajevu, a potom u Mostaru, Zagrebu i Sušaku, i Čedomir Kokanović iz Starog Majdana. I on se družio s pripadnicima Mlade Bosne: Principom, Čabrinovićem, Miljušem i drugim. Kao đak V razreda u Mostaru, isključen je 1910. godine iz svih gimnazija u Bosni i Hercegovini, pa je školovanje nastavio u trgovačkoj akademiji u Zagrebu. Tu je već kao đak II razreda bio predsjednik Srpskog srednjoškolskog udruženja. U đačkim demonstracijama protiv komesara Cuvaja, početkom 1912. godine, ranjen je sabljom nekog žandara, a poslije neuspjelog atentata na Cuvaja 8. juna 1912. godine, bio je mjesec dana u zatvoru zajedno s Jukićem, Cesarcom, Cvijićem i drugim. Tada je otišao u Sušak, gdje je osnovao srednjoškolsko društvo „Lipa“, čiji je bio predsjednik. U Sušaku je bio i u vrijeme atentata u Sarajevu, pa su mu tada pretresli stan, a potom ga protjerali u Stari Majdan. Poslije dolaska u Stari Majdan kraće vrijeme je bio u kućnom pritvoru, a onda je zatvoren u žandarmerijsku kasarnu u Sanskom Mostu, odakle je s ostalim uhapšenim Sanjima, preko Bihaća i Pleternice, prognan u koncentracioni logor u Aradu.¹¹

Poznanik i drug Sime Miljuša, Gavrila Principa, Nedeljka Čabrinovića i još nekih revolucionera bio je i Boško Marinković, koji je 1913/14. godine pohađao sedmi razred gimnazije u Sarajevu. On je bio vršnjak Sime Miljuša, s kojim je zajedno pohađao 1—4 razred gimnazije. Boško Marinković je s Gavrilom Principom bio na posljednjoj večeri pred atentat, 27. juna uveče, u Čarigradskoj aščinici. Sutradan, poslije atentata, bio je svjedok neredima i demoli-

* Isto, str. 70.

“ „Zašto Sima Miljuš“, novi svijet br 55, 23. novembra 1920. godine.

¹¹ Iz izjave Čedomira Kokanovića, date auctoru 8. novembra 1973. godine.

ranju srpskih ustanova i radnji. Kada se odmah potom vratio u Sanski Most, pričao je o tim događajima prijateljima. Kotarski predstojnik, čuvši to, zabranio mu je da o tome priča i stavio ga u kućni pritvor.¹²

RADNIČKI POKRET U SREZU SANSKI MOST

Na području sreza Sanski Most za austrougarske vladavine nije bilo nikakvih industrijskih objekata.¹ Postepeno se smanjivalo pa potom i prestala neznatno i usitnjeno vađenje i taljenje željezne rudače. Tovarnih lada na Sani je bilo malo, a i njih je nestalo pojavom željeznice. Postojale su trgovine, zanatske radnje, kavana i gostionice, ali s malim brojem zanatskih i pomoćnih radnika.

Firma Štajnbajs, koja je eksploatisala i šume Grmeča, imala je nedaleko od Sanskog Mosaa, u selu Čaplju, splavište balvana.² Iz šuma iznad Saničke doline balvani su dovlačeni do rijeke Sanice i njenim tokom, uz pomoć radnika sa obale, dopremani do brane na rijeci Sani kod Čaplja,³ odnosno, kod ušća rječice Dabar u rijeku Sanu. Tu su radnici, zvani spiavari, ispod drvene brane povezivali balvane u splavove i s njima plovili rijekom Sanom, Unom i Savom do odredišta.

U to vrijeme, početkom XX stoljeća, radni dan je u Bosni i Hercegovini trajao 12—14 sati, a u nekim zanatskim radionicama i 17 sati.⁴

Zato je tadanja borba radnika bila usmjerena, prije svega, na 10-satno radno vrijeme, ali i veće plate i bolje uslove rada.

Prema sačuvanim dokumentima, za vrijeme 40-godišnje austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom u sanskom srezu bio je samo jedan štrajk spiavara u Čaplju i jedan štrajk zanatskih radnika u Sanskom Mostu, oba uzavrele 1906. godine, godine generalnog štrajka radnika u Bosni i Hercegovini.

U telegramu kotarskog ureda u Sanskom Mostu od 28. maja 1906. godine, upućenom Zemaljskoj vladi u Sarajevu, piše:

¹¹ Izjava Boška Marinkovića, diplomiranog pravnika (snimljena na magnetofonsku traku), data autoru ovog rada u Sanskom Mostu 13. septembra 1972. godine. Zanimljivo je njegovo sjećanje na poznanstvo s Gavrilom Principom i drugim revolucionarima: „... Pohadao sam sedmi razred gimnazije u Sarajevu, 1914. godine. Mi, daci, često smo svračali u kavanu „Kairo“ na lijevoj strani Miljacke, u kavanu „Bosna“ nedaleko od hotela „Central“ i neke aščinice. U kavani „Bosna“ često sam igrao bilijar sa Gavrilom Principom i još nekim drugovima. Jednog dana igrao sam bilijar sa Gavrom. Bili smo sami u kavani i još samo kavedžija, neki Mieho. Iz čista mira Gavro mi je spopao moju šteku i uhvatio me za kosu kao da bi se sa mnom tukao. I ja sam spopao njegovu šteku i tako smo se jedno vrijeme držali. Kavedžija se smijao, prišao nam i rastavio nas. Mi smo nastavili igru kao da se ništa nije dogodilo. Kad sam mnogo kasnijeg nedavno, čitao Dedijerovo „Sarajevo 1914“ na jednom mjestu sam naišao na to da se Gavro često puta bezrazložno volio sa svojim drugom zavaditi i odmah se izmiriti. Tako se i meni dogodilo. Uveče, 27. juna 1914. godine, pošao sam u Carigradsku aščinicu da večeram. Naručio sam rižoto sa kiselim mlijekom. Već sam večerao i platio, spreman da idem, kad uđe Gavro i sjede za moj sto. Pita me: Sta si, Boško, večerao?“ Kažem da sam jeo rižoto i kiselo mlijeko, pa i on to isto naruči. Ostao sam s njim dok nije večerao, a onda smo pošli ulicom pored „Evrope“ ka Vječnici. Zatim smo skrenuli ka Miljacki i došli na kej, na stranu suprotnu onoj odakle će on sutradan pucati na Ferdinanda. Išli smo možda 30—40 koraka, do jedne kavana, tu smo stali. Gavro mi je stisnuo ruku i rekao: „Laku noć, Boško!“ i otišao u tu kavanu. Dok me nije zvao sigurno je imao sastanak s nekim u toj kavani, što sam tek sutradan zaključio kada sam saznao da je on pucao i ubio Ferdinanda.

¹ Pregledao sam brojne austrougarske publikacije i radove o ovom periodu, ali nigdje nisam našao podatak da je na sanskom području za austrougarske vladavine radio neki rudnik željezne rude ili uglja.

¹ U „Bosanskom glasniku“ za 1914. godinu, kao i u telegramu o štrajku spiavara, navodi se da firma Štajnbajs ima u Čaplju kod Sanskog Mosta splavište balvana.

³ Na rijeci Sani, blizu ušća Dabra u Sanu, i sada se nalaze ostaci stubova te brane, gdje su zaustavljani balvani koji su stizali rijekama Sanicom i Sanom.

⁴ Nedim Šarac: „Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine“, Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1955. godine str. 18.

„50 spiavara firme Štajnbajs pripremaju štrajk. Ovdje hoće da stupe u štrajk svi pomoćni radnici bez razlike konfesije u slučaju da majstori ne povise zarade. Za sada se ne treba bojati remećenja mira. Izvještaj slijedi. Okružna oblast obaviještena.“⁵

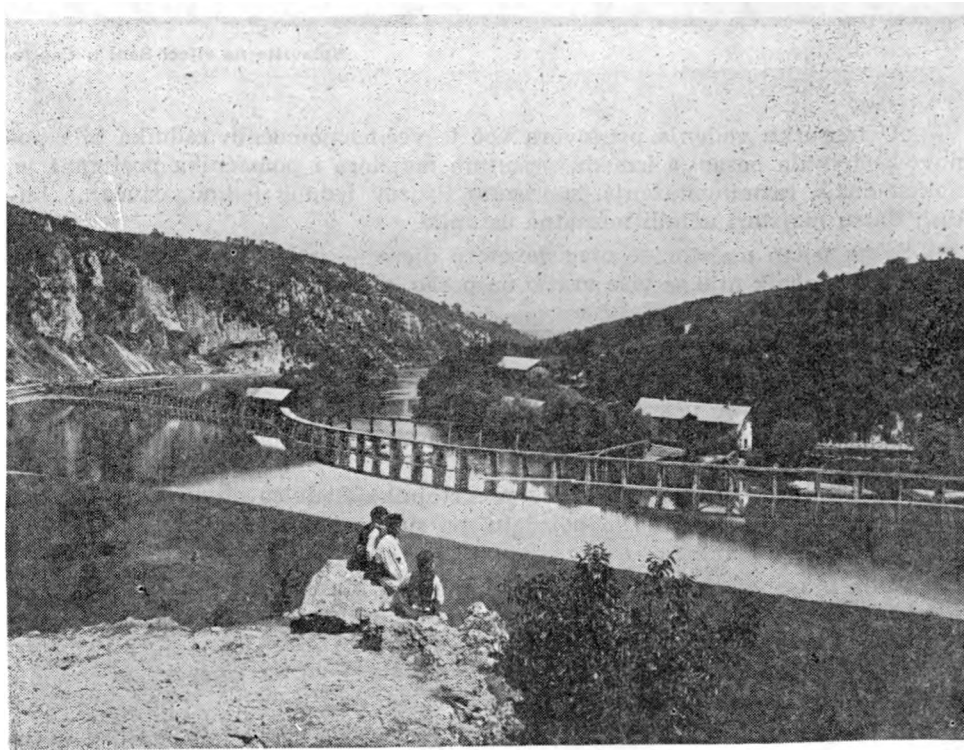
Isti dan Zemaljska vlada u Sarajevu dala je Kotarskoj ispostavi u Sanskom Mbstu uputstva šta da radi ako štrajk izbije. Preporučuje se da vlast ne treba zvanično da posreduje. Treba održati mir i sigurnost za vrijeme štrajka. Ako zatreba, tražiti pojačanje žandarmerije.⁹ U to vrijeme štrajk je zahvatio šumske masive oko Petrovca i Drvara, što je izazvalo uzbunu kod austrougarskih vlasti, a kod nekih i paniku.

Već sutradan, 29. maja, Kotarski ured izvještava:

„Štrajk spiavara je već počeo. Mir nije poremećen. Ovdašnji pomoćni radnici štrajkuju samo djelomično ali ne remete mir. Pojačanje kotarske žandarmerijske stanice zatraženo. Vjerovatno će pokret i dalje mimo teći. Spiavari i pomoćni radnici molili su intervenciju vlasti.“⁷

U telegramu od 30. maja Kotarski ured najavljuje prestanak štrajka splavara, saopštavajući istovremeno da štrajkbreheri mirno rade.⁸

Telegramom od 1. juna 1906. godine kotarski predstojnik javlja iz Sanskog Mosta da su intervenciju Kotarskog ureda tražili i spiavari i zanatski (pomoćni) radnici. Za pomoćne radnike određen je 30. maj poslije podne za pregovaranje:

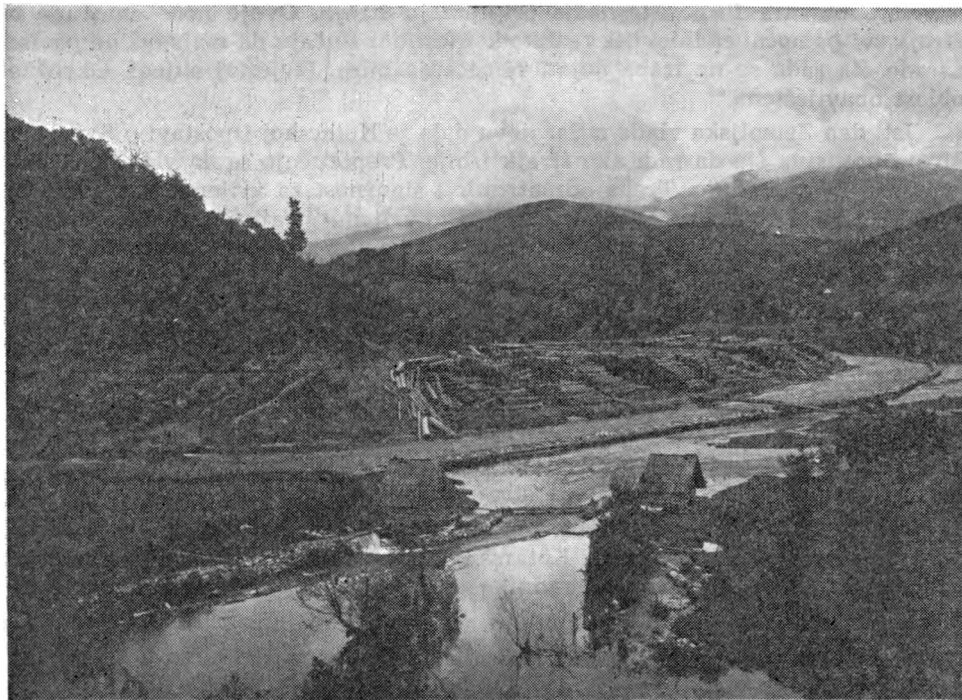
Splavište na rijeci Sani u Čaplju.

⁵ „Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine, Arhiv Soc. rep. BiH, Sarajevo, 1966., godine, str. 475.

■ Isto.

» Isto, str. 476.

* isto, str. 479.

Splavište na rijeci Sani u Čaplju.

„U trenutku vođenja pregovora već je većina pomoćnih radnika bila ponovo prihvatila posao, a između prisutnih majstora i pomoćnika postignut je, nakon dužih razmimoilaženja, sporazum (izuzev jednog jedinog slučaja), budući da su majstori učinili neznatne ustupke.

Samo jedan majstor — otac devetoro djece — odbio je svako povećanje. Njegov pomoćnik nije se više vratio na posao, ali majstor će, bez sumnje, lako naći drugoga.

Istog dana stigao je zastupnik firme Štajnbajs i pristao na jedno malo povećanje zarade (1 K 20 H po splavu).

Nakon toga, već u srijedu poslije podne dodoše dvije partije Muslimana, kojima se postepeno priključiše i ostale konfesije, i danas se radilo kao i redovno.“⁹

Međutim tek izveštaj okružnog predstojnika Redvica objašnjava kako su se spiavari našli u sve težem položaju, pa su štrajkom htjeli da ga poprave. On piše, između ostalog:

„I na Štajnbajsovom splavištu više Sanskog Mosta takođe je došlo do manjeg pokušaja štrajka od strane 100 spiavara, no koji je mirno protekao i odobravanjem neznatnih koncesija od strane Firme okončan. Ovdje su spalavari sami u međusobnoj konkurenciji malo po malo snizili cijene za splavarenje ispod nivoa jedne snošljive zarade, pa su na vrlo lukav način — pod pritiskom straha od opšteg tarifnog pokreta — htjeli da izvuku za sebe neko poboljšanje, što im je u skromnom obimu i uspjelo.“¹⁰

U istom izvještaju predstojnik Redvic piše da je bio pokušaj da se _____ radništvo Štajn bajsovih preduzeća pridobije za aktivno priključenje pokretu. Početak su učinila trojica pravoslavnih mještana Sanskog Mosta, koji su pokušali

• Isto, str. 486.

¹⁹ Isto, str. 523.

■da na jednoj crkvenoj svečanosti u Kljevcima nagovore radnike iz Grmeča da napuste rad i da u demonstrativnoj povorci pođu u Sanski Most radi priključenijim radnicima raspoloženim za štrajk.

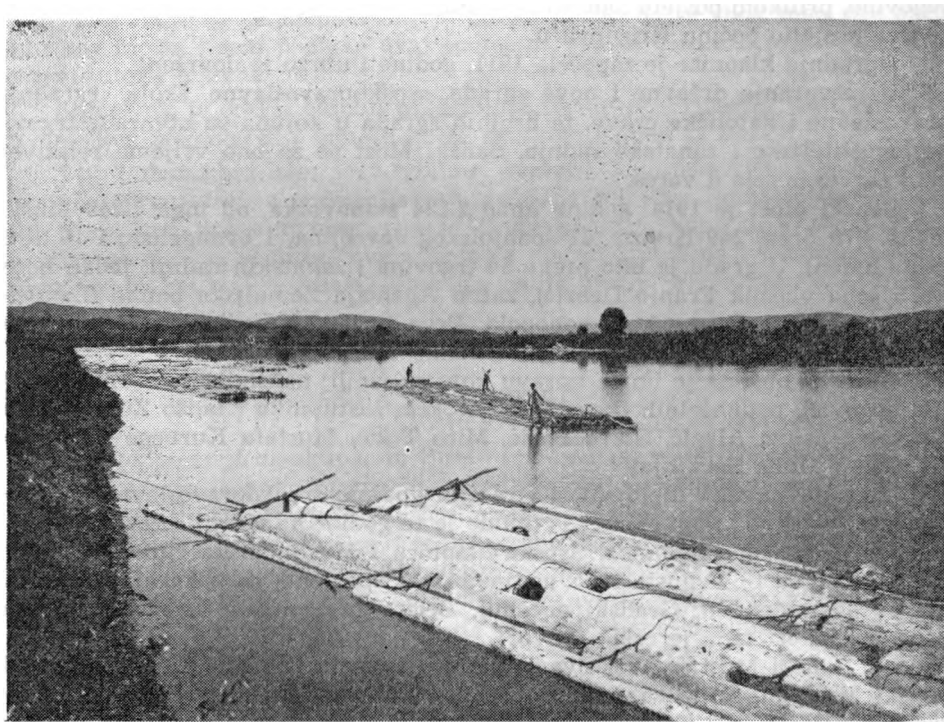
Brzo hapšenje i predavanje ovih huškača Kotarskom uredu u Sanskom Mostu, odnosno krivičnom sudu, nije promašilo da izazove zastrašujuće dejstvo ne samo na same uznemirene radnike, veći na smutljivce koji su u čaršiji u Ključu i Petrovcu samo vrebali pogodan trenutak za akciju ..

Izveštaj okružnog predstojnika Redvica pokazuje da je pojedinačno ugovaranje posla dovelo do međusobne borbe samih spiavara, pa su snizili cijenu splavljenja jednog balvana do „ispod nivoa jedne snošljive zarade“.^{11*} Ali, tada, ne samo zbog teškog ekonomskog položaja do kojeg su došli takvim međusobnim nadmetanje, već vjerovatno i po nagovoru nekih sa strane, radnici su se udružili i stupili u štrajk.

Dok u prvom izvještaju od 28. maja 1906. godine stoji da 50 spiavara priprema štrajk, okružni predstojnik navodi da ih je bilo 100 u štrajku.

Ne navodi se broj štrajkaša pomoćnih radnika kod zanatlija u Sanskom Mostu. Ali se zato javlja da „ovdašnji pomoćni radnici štrajkuju samo djelomično“, i da „Štrajkbreheri rade mirno“.¹⁴ To znači da je samo štrajk splavara bio potpun, ali ne i štrajk pomoćnih radnika (zanatskih radnika).

Iz telegrama okružnog predstojnika Redvica saznajemo da su agitatori za štrajk i za organizovanje demonstrativne povorke do Sanskog Mosta, koja nije organizovana zbog hapšenja inicijatora, bila „trojica pravoslavnih mještana Sanskog Mosta“, što upućuje na zaključak da namjera inicijatora štrajka u

Splavovi od balvana na rijeci Sani.

¹¹ Isto, str. 521—522.

¹¹ Isto, str. 523.

¹³ Isto, str. 476.

¹⁴ Isto, str. 479.

Sanskom Mostu nije bila samo ekonomska već i politička borba, demonstracija protiv austrougarske okupatorske vlasti.

Nakon ovog štrajka, 1906. godine, pa sve do završetka austrougarske okupacije na sanskom području, prema raspoloživim podacima, nije došlo do formiranja radničkih sindikalnih organizacija niti organizacije Socijaldemokratske stranke.

I mnogi Sanjani su krajem XIX i početkom XX stoljeća, odnosno za austrougarske vladavine ovom pokrajinom, išli na rad u Njemačku, a neki i u SAD kao i iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine. Međutim, u publiciranim radovima nema detaljnijih podataka o odlasku naših radnika na rad u inostranstvo, kao ni o odlasku na razne javne radove na području Austro-Ugarske.

NEKI VAŽNIJI DOGAĐAJI

Austro-Ugarska je već prvih godina okupacije sagradila nekoliko većih zgrada u Sanskom Mostu, i to na desnoj obali rijeke Sane, u dijelu grada zvanom „Sana-čaršija“: zgradu za kotarski ured i kotarski sud, zgradu žandarmerije, osnovnu školu i još neke.

Gruntovnički ulošci su dovršeni već 1890. godine, pa je tada, 1. avgusta 1890. godine, otvorena gruntovnica.¹⁵

Odmah poslije okupacije sagrađen je i novi drveni most na rijeci Sani, koji je povezao stari dio grada i novu čaršiju, umjesto ranijeg „na sepetima“.

Košta Kovačević, sveštenik, piše u „Bošnjaku“, kalendaru za 1889. godinu, da je baron Hugo Kučera, građanski doglavnik okupacione uprave Bosne i Hercegovine, prilikom posjete Sanskom Mostu, na vlastitu želju 14. septembra 1888. godine posjetio pećinu Hrustovaču.

Izgradnja klaonice je započela 1911. godine i ubrzo je dovršena.

Uz otvaranje državne i nove zgrade srpskopравoslavne škole, izgradnju pravoslavne i katoličke crkve, te brojnih zgrada u kojima su otvarane trgovine, ugostiteljske i zanatske radnje, Sanski Most se za ono vrijeme relativno brzo razvio iz sela u varoš.

Sanski Most je 1914. godine imao 2.234 stanovnika, od toga 1.249 Muslimana, 679 Srba, 249 Hrvata, 41 španjolskog Jevrejina, 1 evangelistu i 14 Jevreja (Juden). U gradu je bilo preko 50 trgovina i zanatskih radnji, jedan hotel (sa 5 soba vlasnik Franjo Dobrić), zatim Agencija Zemaljske banke (Landesbank), Agencija Duvanskog monopola, Prva hrvatska štedionica, Srpska štedionica, a u Čaplju splavište balvana firme Štajnbajs.¹⁶

Gradska opština je imala upravu koju su činili: načelnik (tada Husein-beg Alajbegović), podnačelnik (Pero Delić) i osam zastupnika (Hadžo Zukić, Anto Knežević, Islam Alagić, Stevo Bašić, Mićo Tošić, Mustafa Kurbegović, Ignjac Krivošić i Muho Sarajlija).¹⁷

U gradu su tada djelovali, a i ranijih godina: srpskopравoslavno crkveno pjevačko društvo „Pobratimstvo“ (imalo je te godine 43 člana), Srpski soko (15 članova), Hrvatska čitaonica, Srpska čitaonica i Muslimanska čitaonica.¹⁸

Sanjani su 18. avgusta 1915. godine otkrili spomenik caru Franji Josipu, na njegov 85. rođendan. Gradski načelnik Bećir-aga Hromalić u svome govoru, između ostalog, tada je rekao i ovo:

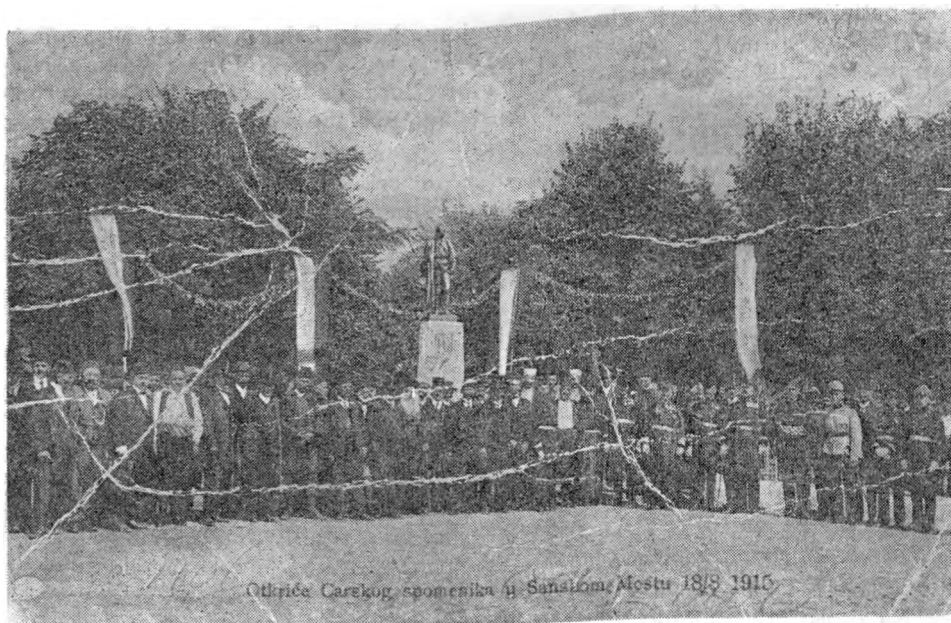
„ .. .Sanski Most je kroz ovo vrijeme u svakom pogledu krenuo naprijed. Sanski Most imade da zahvali svoje čitavo preporođenje i napredak najvišoj zaštiti i neizmjernoj milosti svoga velikoga vladara. Iz neznatna sela podigao se je grad, središte trgovine, prometa, željeznice i središte privrednog i kultur-

¹⁵ „Sarajevski list“ br. 17 od 6. februara i br. 83 od 13 septembra 1890. godine.

*• „Bosanski glasnik“ za 1914. godinu, str. 455.

¹⁷ Isto.

*• Isto.

Svečanost prilikom otkrivanja spomenika Franji »

nog procvata .. „¹⁹ Gradonačelnik je potom dodao da je zbog toga sav narod Sanskog Mosta i sela podigao ovaj **spomenik** svome vladaru, preuveličavajući carevu ulogu u tome.

Spomenik je otkrio odjelni predstojnik Gvido pi. Prileszky, kao zastupnik zemaljskog poglavara, a izradio ga je skulptor Khuen iz Beča.²⁰

Već 3. decembra iste, 1915. godine, svečano je proslavljen i spomen-dan nastupa „preuzvišenog prijestolja“, to jest dana stupanja Franje Josipa na carski tron. Tom prilikom otkrivena je „Spomen-lipa“, koju su građani Sane i okoline okovali sa bezbroj čavala, koje su plaćali 1, 2, 3 pa i 4 krune.²¹ Bili su to prilozima za rat koji je Austro-Ugarska vodila protiv Srbije, Rusije, Francuske i drugih zemalja.

BORBA SRBA ZA VJERSKO-PROSVJETNU AUTONOMIJU

U proklamaciji uz okupaciju Bosne i Hercegovine Austro-ugarska je 1879. godine najavila jednako pravo za sve po zakonu, ali je odmah svojim postupcima, a naročito njeni vojni i politički predstavnici u Bosni i Hercegovini, započela s progonom Srba. Vlast se, s jedne strane, nezakonito i bezobzirno miješala u upravu pravoslavne mitropolije, konzistorije, bogoslovije, kao i u rad srpsko-pravoslavnih osnovnih škola a, s druge strane, svestrano podržavala propagandu rimokatoličke crkve. Sve je činjeno da se sruši i uguši nacionalna svijest Srba u Bosni i Hercegovini.¹

Kada je teror postao nepodnošljiv, 24. srpskopравoslavne opštine su 1893 godine opunomoćile svoje predstavnike da predaju peticiju bosanskoj vladi.²

¹⁹ „Sarajevski list“, br. 228 od 20. avgusta 1915. godine.

²⁰ Isto.

²¹ „Sarajevski list“ br. 327. od decembra 1915. godine.

¹ „Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom“: Vladislav Skarić: „Versko-prosvjetna borba pravoslavnih Srba“, Beograd, godina ? str 33 55

Tom peticijom započela je vjersko-prosvjetna borba Srba u Bosni i Hercegovini. U toj borbi imali su značajnu ulogu i Srbi iz Sanskog Mosta i okoline. Njihov predstavnik je bio Risto-Riljo Pavlović, predsjednik crkveno školske opštine, koji se u borbi protiv Kalajevog režima uzdigao u značajnog i cijenjenog nacionalnog borca.

Kada su predstavnici srpskopравoslavnih crkveno-školskih opština uvidjeli da se moraju obratiti izravno caru, udružilo se 14 crkveno-školskih opština Bosne i Hercegovine i uputilo svoje delegate u Beč da caru predaju tzv. Prvi carski memorandum. Predstavnici crkveno-školskih opština Sarajeva, Mostara, Tuzle, Zvornika, Brčkog, Gračanice, Stoca, Doboja, Gradiške, Prijedora, Novog, Dubice, Sanskog Mosta i Bijeljine otišli su u Beč i 5. decembra 1896. godine predali dvorskoj kancelariji taj memorandum. Za crkveno-školsku opštinu u Sanskom Mostu memorandum je potpisao Riljo Pavlović.³

Pošto su bili predstavnici manjih i siromašnih crkveno-školskih opština Riljo Pavlović i još 9 drugih delegata prenijeli su punomoć na predstavnike Sarajeva, Mostara, Tuzle i Novog da ih zastupaju u daljoj borbi, a oni su se vratili kući. Narod je ove svoje predstavnike nazivao narodnim vođama.⁴

Ovi predstavnici su 31. marta 1897. godine sastavili u Beču drugi carski memorandum, koji su lično predali vladaru.⁵ Međutim, i careva obećanja su bila obmana, pa je borba nastavljena.

Na zboru predstavnika 40 opština, 10. i 11. januara 1900. godine u Sarajevu, usvojen je zaključak da se ponovo ide do vladara, ovog puta u Budimpeštu, gdje se tada nalazio car, i da mu se preda tzv. Treći carski memorandum. Delegacija crkveno-školskih opština krenula je na put 14. maja 1900. godine i u Budimpešti dovršila memorandum 30. maja 1900. godine. Potpisali su ga trojica glavnih vođa: Gligorije Jeftanović, Vojislav Sola i Košta Kujundžić, kao i pred-

Izaslanstvo pokreta Srba Bosne i Hercegovine za crkvenoškolsku autonomiju u Beču 1898. godine. Riljo Pavlović, istaknuti nacionalni borac iz Sanskog Mosta, označen je

brojem 16.

³ Isto, str. 33—39.

⁴ Isto, str. 41—42.

⁵ Isto.

Riljo Pavlović je bio Član i deputacije u Budimpešti 1900. godine.

stavnici 45 opština. Trojica glavnih vođa bili su opunomoćeni od ostalih 28 opština da ih zastupaju i potpišu memorandum.⁶

Austroguarske vlasti su na sve moguće načine sprečavale aktivnost ljudi koji su se borili za crkvenoškolsku autonomiju, pa i njihov odlazak u Budimpeštu. Tako je Riljo Pavlović bio prisiljen da Sanski Most napusti skriven u sanduku i priključi se delegaciji od 58 predstavnika Bosne i Hercegovine, pa je i on potpisao u Budimpešti Treći carski memorandum.⁷

Kalaj je spriječio delegaciju da preda caru memorandum, pa su se vratili kućama. Bilo je potrebno sastavljati i Četvrti carski memorandum i voditi nebrojene pregovore i u Carigradu (s patrijarhom), i u Beču, i u Sarajevu, da bi se tek 13. avgusta 1905. godine ozakonila crkveno-prosvjetna uredba kojom je okončana dugotrajna narodna borba, iako se njome nije postiglo sve što se željelo.⁸

U toj dugotrajnoj borbi značajnu ulogu je imao i Sanjanin Risto-Riljo Pavlović rođen 1848. godine. Kotarski predstojnik u Sanskom Mostu (Marković) ga je znao globiti za jednu nepoćudnu riječ i s globom od 100 kruna u zlatu!"

Risto-Riljo Pavlović je tada imao trgovinu mješovitom robom na malo, koju je otvorio 1890. godine¹⁰, i 6 krava „maldivanki“. Ali, boreći se za narod, trošio je svoje novce i imetak te toliko osiromašio da je 1918. godine umro pod jednom lipom prodajući voće.¹¹

Tih godina značajnu kulturno-prosvjetnu i političku aktivnost razvila je mlada inteligencija Srba okupljena oko mjesnog pjevačkog društva „Pobratimstvo“. Sačuvan je poziv na prvu srpsku dačku zabavu organizovanu u korist „Prosvjete“, održanu 20. avgusta 1904. godine.¹² Na prvoj stranici je tekst:

⁶ Isto, str. 49—50.

⁷ Milan Karanović: Sanski Most i Stari Majdan, „Politika“, 4. maj 1929. godine, str. 19.

⁸ Vladislav Skarić, n. d., str. 55.

* M. Karanović, n. čl.

¹⁰ „Bosanski glasnik“ za 1898. godinu.

¹¹ M. Karanović, n. čl.

¹² Iz zaostavštine Julke Srdić-Popović.

„Poziv na zabavu s igrankom koju priređuje srpska đачka omladina uz dobrovoljno sudjelovanje mjesnog srpskog pjevačkog društva „Pobratimstva“ i „Srpskog zanatlijskog tamburaškog društva“ u Sanskom Mostu, u prostorijama srpske osnovne škole, dana 7. (20) avgusta 1904. u korist „Prosvjete“, društva za potpomaganje Srba đака iz Bosne i Hercegovine.

Ulazna cijena od osobe: I red 2 krune, II red 1 kruna. — Stojanje 50 helera. Dobrovoljne priloge prima sa zahvalnošću gosp. Lazo Marinković, trgovac, te će biti putem srpskih novina objavljeni.

Zabava počinje tačno u 8 i po sati u večē.

Na zabavi je o značaju prosvete uopšte i društva „Prosvjete“ posebno govorio Vaso Glušac, kand. fil., koji je tom prilikom, između ostaloga ,rekao:

. .na žalost mi Srbi u ovim krajevima nemamo još toliko svojih prosvjetnih sinova, koji bi mogli i znali naš mili narod podići do tolikog stupnja prosvjete, na kojem stupnju stoje drugi evropski narodi. A to nam je od prijeke potrebe, ako hoćemo da našu srpsku narodnost održimo, jer ovaj vijek i budući vijekovi nije niti će biti vi jekovi borbe maćem i handžarem, već vijekovi borbe perom, knjigom, znanjem i umjenjem ..¹³

Iz „Rasporeda zabave“ vidi se da je u „Školskom nadzorniku“, šaljivoj igri od Koste Trifkovića, ulogu Savete imala Julka Popović, prva žena intelektualka i učiteljica u sanskom srezu, sestra Todora i Jove G. Popovića.

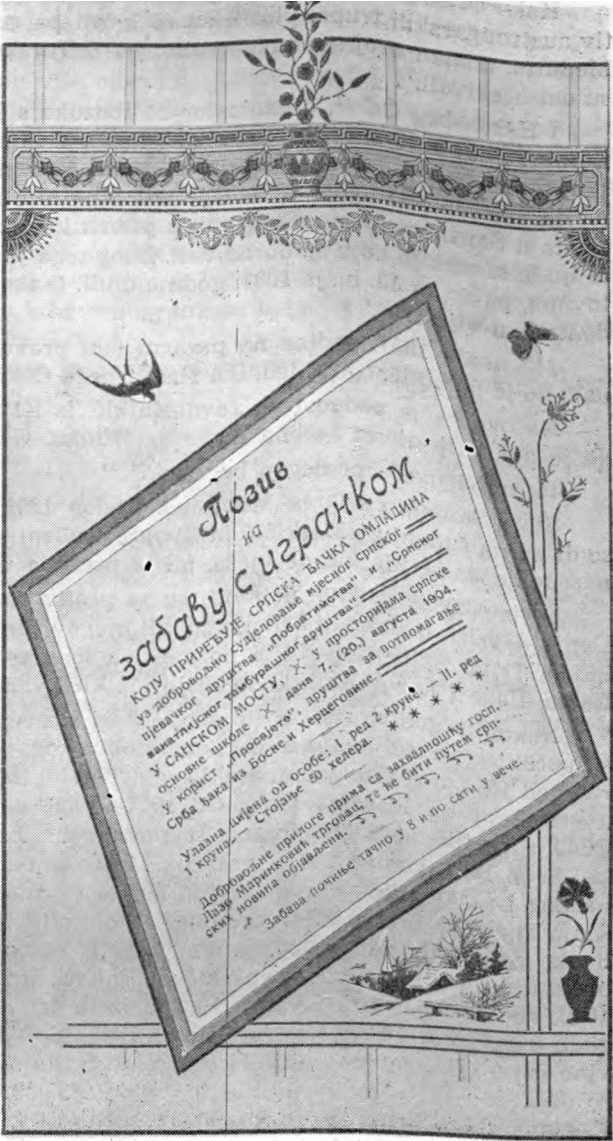
Među izvođaćima programa su i dva buduća doktora nauka: Vaso Glušac i Dušan Marinković, a i budući književnik i muzičar Ljubomir D. Marinković.

Susret srpskih pjevaćkih društava u Sanskom Mostu, početkom ovog vijeka.

¹³ Rukopis „Govora o znaćaju „Prosvjete“, ĉiji je moto: „Velićina prosvjećenosti jednog naroda ujedno je i velićina toga naroda“, saćuvala je Julka G. Srdić-Popović. Ustupila mi ga je dr Vera Srdić-Odić, kćerka pokojne Julke Srdić-Popović.

Poziv na zabavu s igrankom, 7 (20) avgusta 1904. godine, koju je priredila srpska đачка omladina uz sudjelovanje mjesnog srpskog pjevačkog društva „Pobratimstvo“ i „Srpskog zanatlijskog tamburaškog društva“ u Sanskom Mostu.

Sigurno je tih godina organizovano više ovakvih i sličnih priredbi, obično jedanput godišnje ,ali je sačuvan dokument samo o ovoj prvoj srpskoj đачkoj zabavi u korist „Prosvjete“.

BORBA MUSLIMANA ZA VJERSKU AUTONOMIJU

ISELJAVANJE U TURSKU

O aktivnosti Muslimana u sanskom sreзу za vrijeme austrougarske vladavine nema publiciranih radova. Pa ipak neki opšti podaci o Muslimanima u bihaćkom okrugu, u čijem sastavu je bio i sanski sрез, i o Muslimanima u Bosni i Hercegovini, ilustrovaće sliku njihovog stanja.

Kako su se neki Muslimani protivili okupaciji 1878. godine i borili se protiv austrougarskih trupa, plašili su se kazni pa su mnogi prebjegli u Tursku. Međutim, znatan broj se ubrzo vratio, jer u Turskoj nisu dočekani onako kako su oni očekivali.

I Hasan-beg Čekić, organizator bašibozuka s kojim je 1878. godine upao u Banju Luku, koju su austrougarske trupe već bile zauzele, pobjegao je u Tursku, ali se nakon 9 godina vratio u Sanski Most. Nije trebalo mnogo vremena pa da opet stekne ugled, a imanje mu niko nije ni dirao, jer mu je porodica ostala u Sanskom Mostu. Svoj odnos prema kmetovima nije promijenio: tjerao je ljude sa zemlje koju su obrađivali. Zbog toga je došao u sukob s nekim kmetovima, pa su ga 13. maja 1907. godine ubili. O tom ubistvu „Sarajevski list“ je donio ovu vijest:

„13. maja 1907. godine na pazarni dan pravoslavni seljak Vaso Milivojsa navalio je na odličnog posjednika Hasan-bega Čekića, i nožem teško ranio.

Na ovo ga je podgovorio Jovo Majkić, iz Kruhara, kmet Hasanbegov, jer ga je aga prije deset godina digao sa čifluka. Uzrujanje među muslimanima.

15. maja uveče podlegao beg Čekić.“¹

Stari Sanjanin Nikola Milanović (rođen 1876. godine u Mrkaljima) sjeća se da su na suđenju i Majkić i Milivojsa osuđeni na smrt i obješeni. Stiglo je naređenje da se Majkić ne vješa, ali je presuda već bila izvršena.

Te iste 1907. godine, pobunili su se protiv Hasan-bega Čekića i kmetovi u Donjoj Kozici, i Tzaseoku Jelići, i spalili njegov čardak. Na čelu pobune u Kozici bio je Trivo Spire Zečević. a poznata su imena još četvorice učesnika: Ilija Babić, Iložo i Lazar Bajić i Zaharije Majkić zvani Kurjak.²

< Nekoliko godina nakon što su Bosna i Hercegovina okupirane, Muslimani su počeli da se iseljavaju u Tursku. Iz bihačkog, banjalučkog i mostarskog okruga od 1883. do 1900. godine iselilo se u Tursku (Malu Aziju) 25.275 Muslimana, a vratilo se nazad samo 1.469. Od 1901—1906. godine iz tih okruga se iselilo 6.359, a vratilo 2.072 Muslimana. Iz mostarskog, bihačkog i sarajevskog okruga iselilo se 1907. godine 782, a vratilo 114 Muslimana, dok se 1908. godine iz bihačkog i sarajevskog okruga iselilo 591, a vratilo 117 lica. Ali, nakon proglašenja aneksije Bosne i Hercegovine, oktobra 1908. godine, kada se vidjelo da nema izgleda da se ove pokrajine vrate u sastav Turske Carevine, naglo se povećao broj iseljenika: iz banjalučkog, bihačkog i mostarskog okruga iselilo se 1909. godine 2.538 lica (vratilo 133), a iz ta tri i iz sarajevskog okruga 1910. godine iselilo se 16.979 lica (vratilo se 1943), dok se iz čitave Bosne i Hercegovine samo 1911. godine iselilo 11.404 lica (vratilo se 951). Iz Bosne i Hercegovine se od 1883—1911. godine iselilo u Tursku 63.928, a vratilo 6.799 Muslimana.® Koliko se Muslimana iz sanskog sreza iselilo i koliko se od njih vratilo u rodni kraj, nije poznato, ali da je iseljavanja bilo ,kao i u drugim srezovima bihačkog okruga, pokazuju nam i statistički podaci iz popisa stanovništva.

U periodu od prvog do trećeg popisa stanovništva (15 godina i 10 mjeseci) broj Srba u sanskom kotaru je porastao za 81%, Hrvata za 102%, a Muslimana samo za 44%, odnosno stopa prosječnog godišnjeg prirasta Srba bila je 5%, Muslimana 2,8%, a Hrvata 6%. Očigledno je, bez obzira na ostale faktore, o kojima je bilo govora, da je za ovako malu stopu godišnjeg prirasta muslimanskog stanovništva odlučujući faktor bilo iseljavanje u Tursku.

Austrougarske vlasti su agitovale za odlazak, ali su zakonskim mjerama onemogućavale povratak. U nekim okruzima Muslimani su se žalili da su neke

¹ „Sarajevski list“ br. 58 za 1907. godinu.

* O pobuni kmetova u Donjoj Kozici nema dokumenata, ali je ona ostala sačuvana u narodnom predanju. Zabilježena u memoarskoj građi Donje Kozice.

* Dr Hamdija Kapidžić: „Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske vladavine“, „Zvanični podaci Zemaljske vlade o iseljavanju muslimanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine od 1883—1911. godine“, str. 99 a.

džamije pretvorene u katoličke crkve, da su na nekim muslimanskim grobljima podignuti katolički samostani i da je vršeno nasilno prevođenje Muslimana na katoličku vjeru.⁴ Zbog toga su, po ugledu na Srbe, i Muslimani krenuli u borbu za vjersku autonomiju. Nakon više od osam godina borbe, okupatorske vlasti su 1. maja 1909. godine morale donijeti Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih (prosvjetnih) poslova u Bosni i Hercegovini.*

U poznatim radovima nema podataka o ulozi pojedinih Sanjana Muslimana u ovoj borbi za vjersku autonomiju, možda i zbog toga što je i u sanskom srezu najsporije pristizala školovana muslimanska omladina.

Muslimani u Sanskom Mostu su imali svoju čitaonicu, (kiraethanu) od 1903. godine, poznatu pod imenom „Islamska kiraethana“. Ona je povremeno organizovala priredbe, a i jednu zabavu s igrankom 1. aprila 1907. godine, na kojoj je svirala vatrogasna glazba iz Siska.⁶

Iako je njen rad povremeno jenjavao, Muslimanska čitaonica se održala sve do 1941. godine.

Muslimanska nošnja.

¹ „Napor Bosne i Hercegovine za oslobodenje i ujedinjenje“, grupa autora, izdanje Oblasnog odbora narodne odbrane u Sarajevu 1929. godine, str. 92.

¹ Isto, str. 95.

• „Sarajevski list, broj 33 od 1907. godine.

ŠKOLSTVO ZA VRIJEME AUSTRO-UGARSKE

Austro-Ugarska je na sanskom području zatekla samo dvije škole, obje srpskopравoslavne: u Starom Maj danu, otvorenu još 1854. godine, i u Sanskom Mostu, otvorenu 1872. godine, koje su radile do 1914. godine.

Za 40 godina austrougarske vladavine otvoreno je samo 8 državnih komunalnih škola u Sanskom Mostu (1886), Starom Majdanu (1886), Lušci Palanci (1899), Sasini (1907), Budimlić Japri (1909), Majkić Japri (1910), Staroj Rijeci (1910), i Rasavcima (1914. godine).¹

U ovom vremenu, uz već postojeće, otvorene su još dvije srpskopравoslavne škole: u Dabru (1907)² i Eminovcima (1913. godine)³.

Rad na otvaranju srpskopравoslavne osnovne škole u Eminovcima započet je još 1907. godine.⁴ Te godine je Svetozar Culibrković (Ćulibrk), nezaposleni učitelj, osnovao u Eminovcima pododbor „Prosvjete“ i radio na otvaranju osnovne škole. Od vlasti je traženo da učitelj u toj školi bude proto Lazar Ćulibrković (Ćulibrk), budući da njegovom sinu, učitelju Svetozaru, austrougarske vlasti nisu dozvoljavale da bilo gdje radi u Bosni i Hercegovini. Vjerovatno da je ova škola otvorena tek 1913. godine jer se prvi podaci o njoj nalaze tek 1914. godine.

Zanimljiv je podatak da su u Starom Majdanu 1890. godine u srpskopравoslavnoj školi, u kojoj je još i tada bio učitelj Dionisije Marinković (iako je tada 65 godina) bila upisana 33 učenika (24 dječaka i 9 djevojčica), a u novu državnu Narodnu osnovnu školu samo 13 dječaka.⁶ U to vrijeme učitelj Narodne osnovne škole u Starom Majdanu bio je Đuro Srdić, koji je aktom Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine broj 41682 od 12. avgusta 1889. godine bio premješten na dužnost učitelja Narodne osnovne škole u Sanskom Mostu, uz „godišnju plaću od 600 fr. (šest stotina) forinti a. vr. koje će... primati iz poreske blagajne u Sanskom Mostu, nadalje stan u naravi s vrtom i 10 metričkih hvati drva u ime ogrijeva od općine.“⁶

Đaci Dionisija Marinkovića, koji je bio učitelj u srpskopравoslavnoj školi u Starom Majdanu preko 35 godina, od 1865. do 1901. godine, kada je umro, bili su i prvi školovani ljudi sanskog sreza, koji su stekli zvanje doktora pojedinih nauka:

— dr Tošo Zurunić je doktorirao pravo prije prvog svjetskog rata i bio visoki službenik u bosanskoj vladi u Sarajevu;

— dr Dušan Marinković, sin Dionisija, doktorirao je prirodoslovne nauke i bio dugogodišnji profesor gimnazije u Sarajevu, gde je i umro 1970. godine;

— dr Vaso Glušac, rodom iz Slatine, profesor istorije, u godinama između dva rata bio direktor gimnazije, načelnik prosvjetnog odjeljenja banske uprave Vrbanske banovine, senator i pisac više članaka i istorijskih radova.

Osim ove trojice, Dionisijevi đaci su bili i:

— Ljubomir Marinković, njegov sin, koji je gimnaziju završio u Sarajevu, studirao pravo u Beču, ali se bavio pisanjem i muzikom. Pisao je i na njemačkom i dolazio u Sanski Most i Prijedor gdje je pjevačka društva učio da notno pjevaju, i

— Cedo Kokanović, rodom iz Starog Majdana, koji je poslije smrti Dionisijeve prešao u osnovnu školu u Sanski Most. Između dva rata opozicioni političar, pripadnik Zemljoradničke stranke, narodni poslanik i senator.

¹ Mitar Papić: „Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878—1918)“, V. Masleša, Sarajevo 1972. godine, str. 46—48.

² „Bosanski glasnik“ za 1910. godinu.

³ „Bosanski glasnik“ za 1914. godinu.

⁴ „Otađbina“, br. 3. od 29. juna 1907. godine.

⁵ „Bosanska vila“, 1890. godine, str. 187.

⁶ Ova i ostala dokumenta iz zaostavštine Julke V. Srdić ustupila mi je na korištenje njena kćerka dr Vera Srdić-Odić.

PROGONI I INTERNIRANJE VIDENIJIH SRBA

Već u ljeto 1914. godine, odmah poslije započinjanja prvog svjetskog rata, odnosno poslije napada na Srbiju, austrougarske vlasti započele su s hapšenjem videnijih Srba i prosrpskih orijentisanih Muslimana po čitavoj Bosni i Hercegovini, pa i u Sanskom Mostu. Najprije su uhapsili Boška Marinkovića, gimnazijalca, potom njegovog starijeg brata Jovu, trgovca a u Starom Majdanu studenta Cedu Kokanovića.¹ Bili su zatvoreni u žandar meri jskoj kasarni, a onda su ih kolima odvezli, preko L. Palanke i Benakovca, u Bihać, u kulu, Tamo je tada već bilo dosta zatvorenih Srba. Nakon dva mjeseca, njih trojicu, kao i drugi iz Bihačke kule, otjerali su do Novog Sada, gdje su ih u nekoj fabrici mađarski vojnici strahovito tukli, naročito sveštenike. Iz Novog Sada njihova grupa i još stotine drugih interniraca bili su vraćeni u Pletemicu, kod Slavonske Požege, u neke kasarne baruna Trenka. Tu su bili oko mjesec dana, a onda su ih, vjerovatno početkom 1915. godine, preko Segedina, otjerali u Arad. Logor je bio u podzemnoj tvrđavi čije su odaje osvjetljavale samo kroz šišarnice. Ležali su na goloj zemlji. Braća Marinkovići su pronašli nekakvu strugu dio taraba), na kojoj su ležali, da ne bi bili na goloj zemlji. A onda je nastala bolest, tifus. Ljudi su počeli umirati, najprije poneki, a onda sve više. Bilo je dana kada ih je i po stotinu umiralo. Prema nekim podacima, u tom logoru je ukupno umrlo 2.200 Srba i jedan broj Muslimana, dok je kroz njega ukupno prošlo 5.500 interniraca.²

U logoru u Aradu bilo je, prema zvaničnom izvještaju, ukupno 13 Sanjana. Umrlo ih je 5, među kojima četiri sveštenika: Lazar Ćulibrk, paroh eminovački (umro 12. 3. 1915. godine), Milan Pejić, paroh eminovački (koji je naslijedio prethodnog, ali je i on ubrzo otjeran u Arad, umro 17. 10. 1918.), Košta Majstorović, paroh Jipnički (umro 6. 10. 1918.), i Đorđe Marčetić, paroh badrovački (umro 15. 11. 1918. godine), dok je na putu umro Milić Cvjetićanin (do Arada ili kada se vraćao kući).³

Međutim, taj broj nije potpun, jer su poznata imena ukupno 14 Sanjanina koji su bili internirani u Arad: iz Sanskog Mosta: Boško Marinković,

Grupa interniraca u Aradu za vrijeme prvog svjetskog rata. Među njima su i Sanjan i 4

¹ Izjava Boška Marinkovića., data autoru.

,/;>

² „Naponi Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje“, Sarajevo, 1929. godine, str. 226.

³ Isto, str. 230—231 i str. 394.

đak, Jovo Marinković, trgovac, Vid Mijatović, trgovac, Bogdan Mutić, učitelj; iz Starog Majdana: Čedo Kokanović, student, Svetozar Davidović, sveštenik; iz Lušci Palanke: Simo Miljuš, đak, Đuro Marjanović, sveštenik; iz Lipnika: Košta Majstorović, sveštenik; iz Eminovaca: Lazar Čulibrk, sveštenik, Milan Pejić, sveštenik; iz Hadrovaca: Đorđe Marčetić, sveštenik; iz Tornine: Đuro Grbić, sveštenik, i Mile Cvjetićanin.⁴

Iz logora u Aradu su jedan broj interniraca, sposobnih za vojsku, poslali u austrougarske jedinice, na front, a među njima i braću Marinković, Simu Miljuša i Čedu Kokanovića. Ostali su oslobođeni tek poslije završetka rata.

DOBROVOLJCI U SRPSKOJ I RUSKOJ VOJSCI 1914—1918. GODINE I UČESNICI OKTOBARSKE REVOLUCIJE

U toku prvog svjetskog rata, 1914—1918. godine, Austro-Ugarska je mobilisala veliki broj ljudi i iz Bosne i Hercegovine, i poslala ih na bojište prema Italiji, Srbiji i Rusiji. I mnogi Sanjani su bili mobilisani i poslani na front, gdje ih je jedan broj poginuo (samo iz sela Halilovaca 12 ljudi), a jedan broj ranjen ili zarobljen.

Međutim, i Srbi Sanjani su se nerado borili protiv srpske i ruske vojske, pa su se koristili prvom prilikom, bježali iz austrougarskih trupa i prelazili Rusima ili Srbima. Kako je rat sve duže trajao, i bježanje iz austrougarskih pukovnija bilo je sve češće.

Prema nepotpunim podacima, prikupljenim za ovu hroniku, još i danas se znaju imena većeg broja Sanjana koji su bili dobrovoljci u srpskoj vojsci i onih što su prebjegli Rusima. Iz 44 sela i grada Sanskog Mosta bilo je 246 dobrovoljaca u srpskoj vojsci: iz Dabra — 21, Majkić Japre — 14, Bosanskog Milanovac — 13, Kozice — 11, Tramošnje — 10, iz Podvidače, Predojevića, Glavice i Jelašinovaca — po 9, iz Sanskog Mosta, Lušci Palanke, Koprivne i Oštre Luke — po 8, iz Kruhara, Slatine i Gornjeg Lipnika — po 7, iz Usoraca, Ilidže i Lukavice — po 6, iz Otiša, Podluga, Grdanovaca i Donjeg Lipnika — po 5, iz Fajtovaca (Gorice i Naprelja), Dugih Njiva, Miljevaca, Brdara, Praštala, Marina i Suhače — po 4, iz Mrkalja, Skucanog Vakufa, Bojišta (Tuk Bobije), Husimovaca, Zdene i Halilovaca — po 3, iz Bošnjaka, Dževera, Kozina, Krkojevaca i Hadrovaca — po 2, iz Pobrežja, Šehovaca i Đedovače — po 1.

Neki Sanjani, koji su radili u Americi, javili su se u dobrovoljce srpske vojske i borili na solunskom frontu: braća Đurađ i Milan (Dane) Radočaj iz Skucanog Vakufa, Dmitar (Mile) Rašić iz Jelašinovaca, Bogdan (Mile) Praštalo iz Lušci Palanke i još neki.

Jedan broj dobrovoljaca je poginuo, a mnogi su se istakli u borbama, pa su dobili najviša odlikovanja Kraljevine SHS. Prema nepotpunoj evidenciji, Orden Karađorđeve zvijezde s mačevima imali su: Dane (Mihajla) Brkić iz Jelašinovaca, Aćim (Đure) Savić iz Usoraca, Pero (Đure) Savić i Lazar (Pere) Todorović iz Koprivne; Zlatnu medalju Miloša Obilića: Gojko Jovana) Dronjak i Petar (Pere) Stanić, oba iz Jelašinovaca, dok se o drugim odlikovanim nisu sačuvali podaci niti sjećanja savremenika.

Jedan broj Sanjana, vojnika austrougarske vojske, prebjegao je Rusima ili su ih oni zarobili. Tamo su se neki priključili srpskim dobrovoljcima (Srpska dobrovoljačka divizija na Dobrudži, koja je kasnije prešla na solunski front) pa su u borbama na Dobrudži neki poginuli, kao, na primjer, Petar (Rade) Miljuš iz Lušci Palanke, dok je najveći broj učestvovao u oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u Rusiji. Neki od ovih: Mićo Čučak i Ostoja Čučak iz Podluga i Jerotije (Jove) Lazić iz Koprivne, ostali su u Sov-

* Memoarska grada o prošlosti Sanskog Mosta.

jetskoj Rusiji i tamo zasnovali porodice, a neki su se vratili u svoj rodni kraj, kao, na primjer, Petar P. Stanić iz Jelašinovaca, Rade (Dane) Bogdanović iz Skucanog Vakufa, Daniša V. Tadić iz Lušci Palanke i Sabid (Mehe) Kurbegović iz Kijeva.

Mnogi dobrovoljci koji su doživjeli 1941. godinu, aktivno su učestovali u ustanku te godine, a neki su tokom rata 1941—1945. godine dali i život za slobodu.

ZELENI KADAR I DEZERTERI IZ AUSTROUGARSKE VOJSKE NA SANSKOM PODRUČJU 1917/1918. GODINE

Kako je rat, započet 1914. godine, sve više odmicao, a Austro-Ugarska sa svojim saveznicima trpjela sve veće gubitke i u ljudstvu i u materijalu, život je i u dubokoj pozadini bivao sve teži i teži. Pojavile su se epidemije od kojih su umirale stotine ljudi. Monarhiji je trebalo sve više vojnika i hrane, a izgleda na brzu pobjedu nije bilo.

Život vojnika na frontovima bio je sve teži ne samo zbog sve češćih borbi, i sve većih gubitaka, već i zbog nestašice mnogo čega. Uz to, naročito kod Srba u austrougarskoj vojsci, sve više je rasla svijest o potrebi uništenja Austrougarske monarhije i formiranju nove države Južnih Slavena. Zato su mnogi vojnici, prije svega Srbi, ali i brojni Hrvati i Muslimani, počeli bježati s fronta i iz austrougarskih jedinica, ne odazivati se na mobilizaciju i skrivati u šumama nedaleko od svojih sela. Neki su zadržali svoje oružje (pušku, pištolj, bombe), ali veliki broj je bio bez ikakva oružja: nisu više htjeli da se bore za okupatora, ali nisu smogli snage da se upuste u borbu sa šuckorima i drugim okupatorovim oružanim formacijama.

I na sanskom području je 1917/18. godine bilo više desetina zelenokadrovaca i dezentera* možda više nego i u jednom drugom srezu Bosanske krajine.

Prema nepotpunim podacima, prikupljenim za ovu hroniku, iz 18 sela sanskog sreza bilo je preko 60 vojnika zelenokadrovaca i dezentera: iz Dabra — 21, iz Bosanskog Milanovaca i G. i D. Tramošnje — po 8, iz Usoraca — 5, iz Ilidže — 3, iz Dževara, Podova, Kijeva, Kljevca i Podvidače — po 2, iz Majkić Japre, Jelašinovaca, Đedovače, Tuk Bobije, Brdara, Predojevića Glavice, Lušci Palanke, Kruhara, Oštre Luke, Husimovaca i Donjeg Kamengrada — po 1.

Narod je ove naoružane bjegunce zvao „zeleni kadar“, jer su se skrivali u šumama, a one bez oružja zvao je dezenterima. Kako su se skrivali u šumama blizu svojih kuća, nije im bilo teško snabdijevati se hranom i drugim.

Skoro polovina, ako ne i više, ovih vojnih bjegunaca iz sanskog sreza bilo je bez ikakva oružja. Od 21 bjegunca rodom iz Dabra nijedan nije imao oružje, a isto tako i 5 iz Usoraca, 2 iz Dževara itd. Prema podacima, među ovim bjeguncima su bila samo trojica Muslimana — Mustafa (Ahmeta) Halilović, iz Donjeg Kamengrada, Adem Kurbegović i Muho Grozdanić iz Kijeva, koji su se skrivali zajedno s dezenterima iz Bosanskog Milanovca i Dabra. Svi ostali zelenokadrovci i dezenteri bili su Srbi.

Najaktivnija, ako ne i jedina aktivna grupa zelenog kadra koja je napadala, bila je ona koju je predvodio Pero Topić iz Jelašinovaca, a koja se najviše zadržavala na području šuma toga sela i Dabra. U njegovoj grupi su još bili: Đuro Čičić i Lazo Mudrinić iz Kljevaca, Košta Zorić iz Brdara, Milan (Jokice) Novaković iz Husimovaca, Luka Korica, Mile i Nikola Marčeta iz Bosanskog Milanovca, Stevo i Jandrija Mijatović i Luka Dobrijević iz Crno vode, zatim po dvojica iz Tomašice, Timara i Oštre Luke čija imena nisu zapamćena. Uz njih se kretala i grupa dezentera iz Dabra, ali nisu imali 183 oružje. Neki od njih imali su civilne puške. Šuckori su često išli za njima

u potjeru, pa su hapsili i kažnjavali pojedine seljake sumnjajući da su njihovi jataci.

Grupa zelenokadrovaca Pere Topića, u ljeto 1917. godine, i to on i još dvojica, dočekala je begove Krupice u šumi Gradini, na putu za Jelašince. Tom prilikom su ubili Omer-bega i Miralim-bega Krupića i ranili Omer-begova sina. Njega su pustili i rekli mu da kaže u Zdeni i Sanskom Mostu da je Pero Topić sa svojim zelenokadrovcima ubio begove Krupice.

Napadom na ove begove zelenokadrovci su izražavali težnju seljaka za podjelom begovskih zemalja i oslobođenjem kmetova, pa je u narodu ova njihova akcija izazvala radost i nadu u skoro oslobođenje od feudalne zavisnosti od begova.

U 1918. godini ova grupa zelenokadrovaca je izvršila napad i na željezničku prugu u Donjoj Sanici, pokidala je i onesposobila za saobraćaj. Tom prilikom sukobili su se sa žandarima, pa je u borbi ranjen Lazo Mudrinić, kojeg su drugovi iznijeli na Čelić kosu, gdje je liječen narodnim lijekovima.

U ljeto 1918. godine, izdajom Miloša Mijatovića, zvanog „garača“ iz Cmovode, šuckori su iznenadili grupu zelenokadrovca u kući Ostoje Mijatovića u Crnovodi dok su ručali. Nakon kraće borbe poginuo je Pero Topić, Milan Novaković i obojica zelenokadrovaca rodom iz Timara, dok su ostali uspjeli da pobjegnu. I pored pogibije ovih boraca, zeleni kadar se održao u šumama podno Grmeča do završetka rata, novembra 1918. godine. Vođa preostalih boraca zelenog kadra postao je Đurađ Čičić, rodom iz Kljevaca.

ZAVRŠETAK PRVOG SVJETSKOG RATA. PROPAST AUSTRO-UGARSKE. STVARANJE KRALJEVINE SHS — FORMIRANJE NARODNOG VIJEĆA U SANSKOM MOSTU

Polovinom 1918. godine uslijedile su odlučne bitke na zapadnom frontu između sila Antante (Francuska, Engleska i SAD) i Njemačke, kao i na solunskom frontu, između snaga Antante srpske, britanske, francuske i grčke trupe) i centralnih sila (njemačkih, austrougarskih, turskih i bugarskih trupa).

Jula-avgusta 1918. godine došlo je do povlačenja njemačkih trupa sa Marne, a početkom septembra od Amijena ka Zigfridovoj liniji. Njemačka vrhovna komanda i car Vilhelm donijeli su 10. avgusta 1918. godine zaključak da rat treba okončati, pa su stupili u kontakte s protivnicima.¹

I austrougarska vlada je 14. septembra uputila poziv za mirovne pregovore ali ga je Antanta odbila.² Željela se bezuslovna kapitulacija Njemačke, Austro-Ugarske, Turske, Bugarske, koje su činile tzv. blok Centralnih sila.

Proboj solunskog fronta izvršen je 15—18. septembra na sektoru Kajmakčalana. Srpska vojska, potpomognuta s dvije francuske divizije, probila je centralni položaj protivnika na tom frontu, za desetak dana ga razbila i otpočela s gonjenjem austrougarskih, njemačkih i bugarskih trupa, a britansko-grčke trupe s gonjenjem turskih jedinica prema Carigradu.³

Već 12. oktobra srpske trupe su oslobodile Niš, 1. novembra ušle u Beograd, 6. novembra u Sarajevo, 14. novembra 1918. godine u Zagreb,⁴ itd.

Nakon poraza na balkanskom, a potom i na italijanskom frontu, Austro-ugarska je prestala da postoji, pa su Čehoslovaci proklamovali nezavisnost i republiku 28. oktobra, Mađari 30. oktobra, a potom i Austrijanci.⁵

¹ Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Zagreb, 1964. tom 7, str. 260.

⁴ Isto.

¹ Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1968, str. 431.

¹ Isto.

⁴ Enciklopedija Leksikografskog zavoda, tom 7, str. 260.

Pod pritiskom snaga Antante i revolucije u svojoj zemlji (od 9. novembra 1918.), Njemačka je zatražila kapitulaciju 7. novembra, a car je abdicirao i pobjegao u Holandiju. Potpisivanjem kapitulacije Njemačke 11. novembra 1918. godine, završen je prvi svjetski rat.⁶

U to vrijeme srpska vlada i jugoslovenska emigracija su započeli sa intenzivnim radom na nacionalnom ujedinjenju i stvaranju zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca. Polovinom oktobra 1918. godine u Zagrebu se sastao „Središnji odbor Narodnog vijeća SHS“, kao legitimno predstavništvo Južnih Slavena s područja Austro-Ugarske. Izdana je i deklaracija.⁷ Tada je formiran i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu i imenovana Narodna vlada Bosne i Hercegovine. Predstavnik Austro-Ugarske u Sarajevu, general Sarkotić, predao je 1. novembra 1918. godine vlast Narodnom vijeću, a već 3. novembra „prva narodna vlada Bosne i Hercegovine preuzela je vlast u svoje ruke“.⁸

Data je direktiva da se u svim središtima srezova formiraju narodna vijeća i njihova narodna garda.

Tokom novembra 1918. godine došlo je do priključenja nekih pokrajina Srbiji: Bačka, Banat, Baranja i Srem — 25. novembra, a Crna Gora 26. novembra 1918. godine. Tada se javljaju ideje o neposrednom ujedinjenju sa Srbijom i Bosne i Hercegovine, a onda da se takva Srbija ujedini sa Hrvatskom i Slovenijom i stvori nova jugoslovenska država.⁹

Agitacija za prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Srbiji bila je naročito jaka u Bosanskoj krajini. Skoro sva narodna vijeća bihačkog i banjalučkog okruga su za tri-četiri dana (27—30. oktobra) održali velike zborove i svečano proglasili ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom.¹⁰ Međutim, kako su krajem novembra vođeni pregovori u Zagrebu i Beogradu oko ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu državu „... došlo je do iznenadnog akta srpske vlade kojim se obustavlja cjelokupna akcija rada na ujedinjenju Bosne i Hercegovine sa Srbijom“.¹¹ Prvog decembra 1918. godine u Beogradu je proglašeno ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca i više se nije ni spominjalo ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom. Prišlo se učvršćenju narodne vlade u Sarajevu, preuzimanju vlasti od kotarskih predstojnika i starog aparata i rada na održavanju mira i reda u zemlji.

I sanski srez se vrlo brzo uključio u rušenje austrougarske i formiranje nove vlasti. Kako je krajem oktobra u bolnici u Banjoj Luci umro Jovo Marinković, trgovac iz Sanskog Mosta, tamo je organizovana i njegova sahrana. Na sahranu u Banju Luku su otišli i mnogi Sanjani, s pjevačkim društvom „Pobratimstvo“. Nakon sahrane, vjerovatno 26. ili 27. oktobra poslije podne, ondašnji Srbi održali su političku konferenciju u Hotelu BALKAN, kojom su rukovodili prota Kecmanović i Košta Majkić. Oni su tada dali direktivu da se u svakom srezu formiraju narodna vijeća koja treba odmah da preuzmu vlast.¹²

Poslije povratka u Sanski Most, Čedo Kokanović i Boško Marinković održali su uveče, vjerovatno 28. oktobra, tajnu konferenciju Srba u jednoj kavanjari, i dogovorili se o osnivanju Narodnog vijeća i njegovom sastavu.¹⁸ Zakazana je narodna skupština, koja je održana 29. oktobra 1918. godine, na

⁶ Isto, str. 261.

⁷

Dr Hamdija Kapidžić: Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine, „Fokusaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom novembra 1918. godine“. Svjetlost, Sarajevo, 1968, str. 262—282.

⁸ Isto, str. 265—266.

¹⁰ Isto, str. 273.

¹¹ Isto, str. 277.

¹² Isto, str. 279.

¹⁸ Izjava Boška Marinkovića autoru.

» isto.

kojoj je izabrano Narodno vijeće. O tom događaju list „Narodno jedinstvo“ br. 7 od 9. novembra 1918. godine piše:

„Na velikoj narodnoj skupštini održanoj 29. oktobra 1918. godine izabran je jednoglasno odbor Narodnog vijeća:

predsjednik: Čedomir Kokanović, student,
tajnik: fra Anto Hrvat, župnik,
voda za narodnu zaštitu: Boško Marinković, pravnik,
blagajnik I: Spasoja Vukobrat, trgovac,
blagajnik II: Hasan Šabić, vojni hodža,
članovi: Boško Jovičić, porezni pristav,
Ibrahim Cerić, posjednik,
Ivan Mijatović, šumski ref.,
zamjenici čl.: Jovo Predojević, Bogdan Mutić,
Hasanbeg Alajbegović i Haim Hason.

U svim selima imenovani su povjerenici. Javni uredi svečano proglašeni imovinom narodne vlade, narodna garda osnovana, oružničke postaje popunjene, svuda uzoran red i mir.

Odbor narodnog vijeća u Sanskom Mostu srdačno pozdravlja prvi nastup „narodne slobodne Vlade“.

Poslije osnivačke skupštine Narodnog vijeća, odbor je sutradan, 30. oktobra, otišao kotarskom predstojniku i zatražio da im on preda vlast. On je pokušao dobiti vezu sa Zemaljskom vladom u Sarajevu. Kada mu to nije uspjelo, predao je vlast. Odbor Narodnog vijeća je tada stavio kotarskog predstojnika Dajča u kućni zatvor, jer je veoma mnogo mrzio i proganjao Srbe, a naročito zeleni kadar. Posljednji austrougarski predstojnik u Sanskom Mostu bio je stražarno sproveden u Banju Luku, ali su ga tamo njegovi prijatelji spasili zaslužene kazne.¹⁴

Narodno vijeće je tih dana organizovalo veliki narodni izbor, na kojem su govorili Čedomir Kokanović, predsjednik Narodnog vijeća, i Đurađ Čičić, voda zelenog kadra.

I Narodno vijeće u Sanskom Mostu je organizovalo 27. novembra 1918. svečanu sjednicu na kojoj je proglasilo prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Srbiji. Isti dan njegov predstavnik je potpisao takav proglas o prisajedinjenju koji je usvojen u Bihaću na sjednici Narodnog vijeća okruga Bihać.¹⁵

U „Narodnom jedinstvu“, listu koji je počeo izlaziti u Sarajevu umjesto „Sarajevskog lista“, novembra 1918. godine, objavljeno je više telegrama kojima građani i opštine pozdravljaju Narodnu vladu i Srpsku vojsku. List donosi kratke vijesti o tome:

„Građanstvo i gradska općina (S. Most) pozdravlja Narodnu vladu. Gradonačelnik Huseinbeg Čekić“.¹⁶

„Organizovana općina Budimlić Japra, pozdravlja nastup prve narodne i slobodne vlade, Ahmetaga Čekić, načelnik“.¹⁷

„Pozdravi srpskoj vojsci“.

„.....Stari Majdan. Izvolite u ime građana pozdraviti bratsku srpsku osloboditeljsku vojsku. Bego Mujić načelnik“.¹⁸

Telegram istog sadržaja poslao je i načelnik opštine Budimlić Japra.

Kako u Sanski Most nikako nije stizala ni najmanja jedinica Srpske vojske, Boško Marinković, voda narodne zaštite (narodne garde), išao je po

» **rsto.**
Izjava Čedomira Kokanovića, tadanjeg predsjednika „Narodnog vijeća“ u Sanskom Mostu, data autoru.

¹⁵ Dr H. Kapidžić, n.đ., str. 278.

¹⁶ „Narodno jedinstvo“, br. 8 od 10. U. 1918. godine.

¹⁷ Isto, br. 9 od U. U. 1918. godine.

nalogu Narodnog vijeća, u Zagreb i od dr Srđana Budisavljevića, rukovodioca narodne zaštite u Središnjem odboru Narodnog vijeća SHS, tražio da i u Sanski Most pošalje ma i najmanji odred Srpske vojske, da bi se bar simbolično izvelo oslobođenje i promjena vlasti. Nekoliko dana iza toga, u Sanski Most je stigao manji odred Srpske vojske pod komandom kapetana Mirkovića. Sanjani su prostrli ćilime od željezničke stanice do centra grada. Na stanici je bila postrojena narodna garda, obučena u civilna odijela, naoružana puškama. Narod je razdragano i srdačno dočekaao srpske vojnike, ugostio ih i ispratio, jer su otišli na drugi zadatak.¹⁹

Tih dana srušen je spomenik caru Franji Josipu, podignut 1915. godine, što je bio zadnji simbolični čin rušenja i prestanka četrdesetogodišnje austro-ugarske okupacije Sanskog Mosta u sklopu Bosne i Hercegovine.

U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1918-1941. GODINE

ADMINISTRATIVNO-POLITIČKO ORGAN IZO VAN JE SREZA

STANOVNIŠTVO

Za sve vrijeme postojanja Kraljevine SHS (od 1. decembra 1918.), odnosno Kraljevine Jugoslavije (od 6. 1. 1929), Sanski Most je bio sjedište sreza. Jedno vrijeme je bio u sastavu bihačke okružne oblasti, potom županije županijske oblasti) i opet okružnog inspektorata u Bihaću, a stalno u nadležnosti okružnih institucija (Okružnog suda i Okružnog državnog tužilaštva) u Bihaću. Od 1929. do 1941. godine srez Sanski Most je u sastavu vrbaske banovine.

Prilikom obilaska Bosne i Hercegovine, godinu dana iza prvog svjetskog rata, regent Aleksandar, za vrijeme boravka u Sarajevu, primio je i delegaciju Sanjana koju je predvodio Boško Marinković. Bila je to prilika za iskazivanje odanosti i veličanje regenta, koje mu je tada bilo veoma potrebno s obzirom na tadanja velika politička previranja u zemlji, kada su mnogi tražili republiku a ne kraljevinu.

Kada su organizovane banovine, one su imale banska vijeća. Predstavnike srezova u banskom vijeću imenovao je ban. Iz sanskog sreza banski vijećnici su bili najprije Pajo Džakula, zemljoradnik iz Majkić Japre, potom Nikola Srđić, radnik iz Jelašinovaca i na kraju Agan Badnjević, zemljoradnik iz Gornjeg Kamengrada.

Sanski Most, kuće kod mosta na riječi Zdeni.

¹⁸ Izjava Boška Marinkovića autoru.

Prema popisu izvršenom 1921. godine, srez Sanski Most je imao 6.643 domaćinstva i 37.607 stanovnika, od kojih 61% Srba, 27%o Muslimana i 12%» Hrvata.¹ Zajedno s opštinom Vrhpolje područje današnje sanske opštine ranije sreza) imalo je 1921 godine 7.343 domaćinstva i 38.835 stanovnika.²

U sanskom srezu je 1921. godine bilo 20 opština; opštine Vrhpolje i Hrustovo bile su u sastavu ključkog sreza. Prema tome današnja teritorija sanske opštine bila je 1921. godine podijeljena na 22 opštine, sa slijedećim brojnim! stanjem stanovništva.³

Sanski Most: — uži kotar — srez

OPŠTINA'					stanovnika:	
1. Dabar	—	—	—	—	1.771	
2. Eminovci	—		—	—	—	1.248
3. Kamengrad	—		—	—	—	2.125
4. Kljevci	—		—	—	—	1.659
5. Kozica	—	—	—	—	—	2.479
6. Lipnik	—	—	—	—	—	1.001
7. Lušci Palanka	—	—	—	—	—	4.586
8. Pobrežje	—	—	—	—	—	880
9. S. Most, grad	—	—	—	—	2.411 (gradska opština)	
10. Sasina	—	—	—	—	3.792	
11. Skucani Vakuf	—	—	—	—	—	1.239
12. Tomina	—	—	—	—	2.803	
						25.994 stanovnika
— kotarska ispostava St. Majdan:						
1. Brdari	—	—	—	—	1.056	
2. B. Japra	—		—	—	—	2.594
3. M. Rujiška	—	—	—	—	610	
4. Modra	—	—	—	—	1.224	
5. Podvidača	—		—	—	—	633
6. Rasavci	—	—	—	—	—	2.595
7. Stara Rijeka	—	—	—	—	—	1.909
8. St. Majdan, grad	—		—	—	992 (gradska opština)	
						11.613 stanovnika
U kotaru-srezu Ključ:						
— Vrhpolje	—	—	—	—		591
— Hrustovo	—	—	—	—		637

Sanski srez je 1930. godine imao 87 naselja raspoređenih u 8 opština:⁴

- 1. Budimlić Japra,
- 2. Dabar,
- 3. Gornji Kamengrad,
- 4. Lušci Palanka,

¹ Definitivni rezultat popisa stanovništva 31. januara 1921. godine, Sarajevo, Državna štamparija, 1932. godine.

² Isto.

³ Isto.

⁴ Almanah Kraljevine Jugoslavije, posebno izdanje „Banovina vrbaska“, opći pregled, 1931. godine, izdanije Kr. banske uprave u Banjoj Luci, str. 23.

188

- Opština Vrhopolje pripadala je ključkom srezu.

Općine:

Tomlina (P. T. Sanški Most, Vrhpolje - 1½ km): 11 nas., 836 dom., 5653 stan. — 2

Iz almanaha Banovine Vrbasice, 1931. godine, podaci o san-
skom srezu.

189 s Isto, str. 8.

U Sanskom Mostu je bila gradska opština (Poglavarstvo), zatim Sresko načelstvo, Sreski sud, Šerijatski sud za vjerska pitanja Muslimana, Pošta i telegraf i Poreska uprava. Katastarska uprava nije postojala. U Prijedoru je bila ova institucija i za prijedorski i za sanski srez.⁶

Drugi popis stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji izvršen 31. marta 1931. godine, dao je slijedeći pregled broja kuća, domaćinstava i stanovnika sreza Banski Most.⁷

Opštine	Broj kuća	Domaćinstva	Prisutno stanovništvo			Popis iz 1921 g.
			muško	žensko	ukupno	
1. Buđimlić Japra	881	841	2.672	2.620	5.292	4.335
2. Dabar	831	845	2.996	2.883	5.879	4.593
3. Gornji Kamengrad	1.038	1.094	3.376	3.142	6.518	5.047
4. Lušci Palanka	694	706	2.357	2.226	4.583	3.749
5. Sanski Most	757	842	2.293	2.336	4.629	4.408
6. Sasina	707	711	2.073	2.105	4.178	3.135
7. Stari Majdan	1.444	1.460	4.390	4.254	8.644	7.058
8. Tomina	1.093	1.120	3.681	3.368	7.049	5.282
Srez svega	7.445	7.619	23.838	22.934	46.772	37.607
9. Vrhpolje, optš.	658	693	2.041	1.858	3.899	1.228
Ukupno	8.103	8.312	25.879	24.792	50.671	38.835

Prema tome, teritorija današnje sanske opštine (ranije sreza) 1931. godine je imala 50.671 stanovnika, što u odnosu na stanje 1921. godine predstavlja porast stanovništva za 30,49%, odnosno prosječni godišnji prirast stanovništva bio je približno 3,05%.

Popis iz 1931. godine dao je i slijedeći pregled stanovništva prema vjeroispovijesti:⁸

Opština	Srp. prav.	Muslim.	Rimokatolika	Starokatolika	Ostalih	Svega
1. B. Japra	4.048	576	668	—	—	5.292
2. Dabar	4.900	175	804	—	—	5.879
3. G. Kamengrad	2.377	4.090	51	—	—	6.518
4. L. Palanka	4.534	31	11	1	6	4.583
5. Sanski Most	1.347	2.624	596	6	56	4.629
6. Sasina	1.203	630	2.313	37	—	4.183
7. St. Majdan	4.672	2.048	1.923	—	1	8.644
8. Tomina	5.204	1.478	361	5	1	7.049
Srez	28.285	11.652	6.727	49	64	46.777
9. Vrhpolje	1.016	2.705	178	—	—	3.899
Ukupno	29.301	14.357	6.905	49	64	50.676
U procentu	57,82%	28,33%	13,62%o	0,10	0,13	100,00

Prema ovom popisu, u srezu, je bilo i 49 starokatolika, od kojih 37 u selima opštine Sasine. Bili su to katolici koji su iz revolta, a pod uticajem propagande iz sela Volara, između 1925—1930. godine prišli starokato-

• Isto.

⁷ Definitivni rezultat popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga I, Beograd, 1937. godine, str. 112.

• Isto, str. 112—113.

ličkoj crkvi. Vremenom su se pod uticajem franjevacâ ponovo vratili u rimokatoličku vjeru, tako da na sanskom području više nema starokatolika.⁹

Rezultati posljednjeg popisa, izvršenog u Kraljevini Jugoslaviji 1931. godine, upoređeni s posljednjim austrougarskim popisom, izvršenim 1910. godine, pokazuju slijedeće promjene:

Godina	Domaćinstva			S t a n o v n i š t v o		
	povećanje za			povećanje brojno u	prosječno % na 1 km²	
1910. god.	5.919	—	38.422	—	—	38
1931. god.	8.103	2.184	50.676	+12.254	31,84	49,8

Srez je 1930. godine obuhvatio (bez opštine Vrhpolje) teritoriju od 1.017 km², što znači da je na 1 km² dolazilo 49,8 stanovnika (prosjek u vrbaskoj banovini: 45,8 stanovnika na 1 km²).

U Sanskom srezu je na jednu kuću (zgradu) 1931. godine dolazilo 6,3 stanovnika, a u vrbaskoj banovini 5,8 stanovnika; i na jedno domaćinstvo je u sanskom srezu dolazilo 6,3 ljudi, što ukazuje na to da je bilo dosta jakih porodičnih zadruga. One su se u Praštalima, Tuk Bobiji, Potkaljinu, Glavici i još nekim selima održale sve do rata 1941. godine.

U Statističkom godišnjaku za 1938—1939. godinu mogu se naći slijedeći podaci o natalitetu i smrtnosti dojenčadi u sanskom srezu u periodu 1934—1937. godine:

živorodene djece:	muških	4.821
	ženskih	4.429
	svega	9.250
umrlo novorođenčadi:	muških	849
	ženskih	706
	svega	1.555

ili 168,11 umrle novorođenčadi na 1.000 živorođenih.¹⁰ U 1937. godini prosjek za Jugoslaviju je bio 140,75 umrlih dojenčadi na 1.000 stanovnika, što pokazuje kolika je bila velika smrtnost djece na ovom srezu: 16,81% novorođenčadi je umiralo!

⁹ O tome kako su neki rimokatolici postali starokatolici sadanji sanski župnik fra Rafael Lipovac ispričao je autoru slijedeće: Jedan dio biskupa na saboru u Vatikanu 1870. godine nije htio da prihvati crkvenu dogmu o bezgrešnosti pape, odvojio se od Rimokatoličke crkve i osnovao starokatoličku crkvu. Oni nisu privatili ni celibat i starokatolički sveštenici se žene. Neki ovdašnji rimokatolici su prešli u starokatoličku vjeru.

U selu Volari, nedaleko od Prijedora, vršena je 1925/26. godine smjena župnika. Narod je volio dotadanjeg župnika fra Luku Tešića i nije htio da prihvati fra Antu Hrvata, kojeg je biskup poslao, iako je fra Ante bio rodom iz tog kraja. Tada je biskup poslao u Volare fra Jozu Lopara, agresivnog sveštenika, koji je u selo dojahao na dobrom konju. Na znak zvona seljani su se iskupili i blokirali župnikovu kuću i crkvu, ne dozvolivši fra Jozi da u njih uđe. Tada je fra Jozo pojurio konjem na okupljeni narod i počeo preskakivati plotove. To se nekim seljacima svidjelo pa su ga prihvatili. Međutim, jedan dio seljaka usprotivio se i u znak protesta prešao na starokatoličku vjeru. Neki od njih su nakon toga misionarili po Sasini i okolini pa su još neke porodice prešle u starokatolike. Pod uticajem rimokatoličkih župnika ipak su se mnogi ubrzo vratili ranijoj vjeri, a oko 1968. godine to je učinila i posljednja starokatolička porodica, koja je živjela u selu Surkovcu. (zabilježeno u Sanskom Mostu, 21. avgusta 1973. godine).

¹⁰ Statistički godišnjak, 1938—9. godine, Drž. štamparija, Beograd, 1939. godine, str. 137.

Ubrzo poslije popisa izvršenog 1931. godine izvršena je reorganizacija i sanskog sreza: od dotadanih 8 opština formirano je samo 5. Ukinute su opštine Dabar, Gornji Kamengrad i Sasina i sela uključena u susjedne, tako da je ovaj srez od 1933. godine do 1941. godine imao ove opštine:

- 1. Sanski Most,
- 2. Stari Majdan,
- 3. Budimlić Japra,
- 4. Lušci Palanka,
- 5. Tomina.

Tom reorganizacijom su opštine Sanski Most i Lušci Palanka teritorijalno i stanovništvom, znatno uvećane, što se odrazilo i na broj birača na izborima za opštinske uprave održane 1933. godine.¹¹ U Vrhpolju je ostala opština, ali i dalje u sastavu ključkog sreza.

Upoređujući broj opština na srezu u periodu 1918—1941. godine, uočljivo je da je svaka nova administrativno-politička reorganizacija sreza išla na ukidanje manjih opština i ukрупnjavanje onih koje su zadržale taj status, što pokazuje slijedeći brojni pregled:

	Broj opština:		
	1921. g.	1930. g.	1935—6. g.
— sanski srez	20	6	5
— područje Vrhpolje 2 (u sastavu sreza Ključ)		1	1
s v e g a	2 2	9	6

Zadnja teritorijalna podjela na 6 opština je u stvari sankcionisala tadanje postojanje 5 manjih seoskih centara (Stari Majdan, Budimlić Japra, Lušci, Palanka, Tomina, i Vrhpolje), uz gradsku opštinu u Sanskom Mostu, oko kojih su se grupisala pojedina sela. To pokazuje, istovremeno, jačanje tadanje političke vlasti. Do ponovnog formiranja opština u nekadanjim opštinskim centrima (Dabru, Eminovcima, Lipniku, Kozici i dr.) doći će tek za vrijeme NOB, da bi se u poslijeratnim godinama broj opština ponovo smanjivao i sveo na samo jednu — u Sanskom Mostu.

S obzirom na jugoslovenski prosjek prirodnog priraštaja stanovništva (2‰), te s obzirom na priraštaj stanovništva sanskog sreza u prethodnom desetogodišnjem periodu od 1921. do 1931. (3,049%) i natalitet u razdoblju od 1931. do 1941. godine, sigurno se neće pogriješiti ako se uzme da je Sanski srez pred rat i okupaciju imao 30% više stanovnika nego 1931. godine. To znači da je područje sadanje Sanske opštine (predratni srez i još vrhpoljska opština iz ključkog sreza), početkom 1941. godine, imalo oko 65.880 stanovnika, od kojih (približno): oko 38.100 Srba, 18.650 Muslimana i 9.040 Hrvata, odnosno približno 54 stanovnika na 1 km².

Kada se uporede podaci dobijeni sa svih 6 popisa stanovništva, izvršenih za vrijeme austrougarske (4) i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije (2), i njima doda proračun za 1941. godinu (stanje iz 1931. godine uvećano za 30%, po 3% za svaku godinu), dobija se slijedeći

¹¹ Vrbaske novine od 18. Juna 1933. i 13. oktobra 1936. godine.

UPOREDNI PREGLED BROJA STANOVNIKA sreza Sanski Most od 1879. do 1941. godine			
Godina	Kuća	Domaćinstva	Stanovnika
1879.	3.179	3.392	20.095
1885.	4.114	5.024	26.037
1895.	4.970	5.100	32.292
1910.	5.753	5.919	38.422
1921.	(cca 7.200)	7.343	44.932
1931.	8.103	8.312	50.676
1941.	—	8.964	65.880 (približan proračun)

Nacionalna pripadnost:			
Godina	Srba	Muslimana	Hrvata Ostalih
1879.	11.680	6.697	1.718 —
1885.	16.045	7.257	2.728 7 (Jevreja)
1895.	20.032	8.753	3.468 39 (38 Jevreja i 1 evangel.
1910.	23.598	9.984	4.783 57 (56 Jevreja i 1 evangel.
1921.	23.240	9.194	5.098 75
1931.	29.301	14.357	6.905 113
1941.	38.100	18.650	9.040 90 (približan proračun)

Prema ovom pregledu stanovništvo sanskog sreza se za 62 godine (od 1879. do 1941. godine) više nego utrostručilo!

Na osnovu prikupljene građe vidi se da su 1941. godine:

u 31 selu živjeli samo Srbi, i to u: Otišu, Bojištu, Jelašmovcima, Grdanovcima, Bosanskom Milanovcu, Dabru, Đedovači, Gornjoj i Donjoj Majkić Japri, Kozinu, Gornjem i Donjem Lipniku, Slatini, Potkraju, Glavici (Predojevića), Miljevcima, Praštalima, Dugim Njivama, Suhači, Mrkaljima, Hadrovcima, Podlugu, Koprivni, Usorcima, Gornjoj i Donjoj Tramošnji, Gornjoj i Donjoj Kozici, Podovima, Ilidži i Hazićima;

u 9 sela živjeli su samo Muslimani, i to: u Okreču, Vršu, Modroj, Gornjem i Donjem Kamengradu, Zenkovićima, Hrustovu, Vrhpolju i Demiševcima;

u 3 sela živjeli su samo Hrvati, i to: u Staroj Rijeci, Sasini i Škrljevitaj;

u 4 sela živjeli su zajedno Srbi i Muslimani, i to: u Halilovcima, Skucanom Vakufu, Husimovcima i Tomini;

u 9 sela živjeli su Hrvati i Srbi, i to: u Krkojevcima, Kasapnici, Bošnjacima, Lušci Palanci, Marinima, Garevicama, Batkovcima, Ovanjskoj i Kruharima; a

u 20 naselja živjeli su Muslimani, Srbi i Hrvati zajedno, i to: u Kljevcima, Zdeni, Budimlić Japri, Fajtovcima, Naprelju, Gorici, Lukavici, Podvidači, Brdarima, Čaplju, Pobrežju, Poljaku, Šehovcima, Trnovi, Starom Majdanu, Dževaru, Oštroj Luci, Kijevu, Lužanima i u gradu Sanski Most.

Ovaj pregled, upoređen sa stanjem iskazanim popisom od 1879. godine, pokazuje da je u toku šest decenija (od prvog popisa 1879. do 1941. godine) došlo do promjena u nacionalnom sastavu stanovništva u 22 naselja, i to:

u *Batkovcima* 1879. godine živjeli su Muslimani i Hrvati, a 1941. godine samo Hrvati i Srbi;

u *Bošnjacima* 1879. Srbi — a 1941. Srbi i Hrvati;

u *Brdarima* Srbi i Muslimani, a potom Srbi, Muslimani i Hrvati;

u *Budimlić Japri* Muslimani i Srbi, potom Muslimani, Srbi i Hrvati;

u *Čaplju* Muslimani i Srbi, potom Muslimani, Srbi i Hrvati;
u *Dževaru* Srbi i Hrvati, potom Srbi, Hrvati i Muslimani;
u *Fajtovcima* Srbi i Muslimani, potom Muslimani, Srbi i Hrvati;
u *Koprivni* Srbi i Muslimani, potom Srbi (i jedna hrvatska porodica);
u *Lukavici* Muslimani i Srbi, potom Srbi, Muslimani i Hrvati;
u *Otišu (Lužcima)* Srbi i Muslimani, potom samo Srbi;
u *Lušci Palanci* Srbi i Muslimani, potom Srbi i Hrvati;
u *Miljevcima* Srbi i Muslimani, potom samo Srbi;
u *Mrkaljima* Srbi i Muslimani, potom samo Srbi;
u *Naprelju* Muslimani, potom Muslimani, Srbi i Hrvati;
u *Oštroj Luci* Srbi i Muslimani, potom Srbi, Muslimani i Hrvati;
u *Ovanjskoj* Hrvati, potom Hrvati i Srbi;
u *Pobrežju* Muslimani i Srbi, potom Muslimani, Srbi i Hrvati;
u *Podvidači* Srbi, potom Srbi, Muslimani i Hrvati;
u *Krkojevcima* Srbi, potom Srbi i Hrvati;
u *Trnovi* Muslimani i Hrvati, potom Muslimani, Hrvati i Srbi;
u *Gorici* Muslimani i Srbi potom Muslimani, Srbi i Hrvati; i
u *Zdeni* Srbi i Muslimani, potom Srbi. Muslimani i Hrvati. (Redoslijed nacionalnosti je dat prema njihovom brojnom stanju u selu).

Sva *ostala naselja* (54) imala su i 1941. godine isti nacionalni sastav kao i 1879. godine.

Ovi podaci pokazuju da Muslimana 1941. godine nema u šest naselja u kojima ih je nekada bilo. Propašću turske vlasti u BiH, 1878. godine, nestalo je Muslimana iz ponekog naselja jer su se, prije svega porodice begova i aga, povukle iz sela u gradove gdje su se osjećali sigurniji. Pojedine porodice su napustile sela i otišle u gradska naselja ili za vrijeme austrougarske okupacije ili pak za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, prije 1941. godine. U tri naselja, u kojima ranije nije bilo Srba, sada ih ima. Najjaču tendenciju disperzije pokazuju Hrvati: u 15 naselja gdje ih ranije nije bilo, sada ih ima. Odras je to ne samo prevazilaženja vjerske netolerancije, već u prvom redu jačanje bratstva i jedinstva naroda koji nastanjuju Sanski srez.

KNEZOVI I MUKTARI

Institucija kneza (u srpskim i hrvatskim selima) i muktara (u muslimanskim selima i gradskim mahalama) ustanovljena je još za turske vladavine. Knez je bio predstavnik vlasti. U njegovom su se prisustvu rješavala razna pitanja. On je razrješavao iskrsele seoske probleme, potvrđivao ili opovrgavao izjave svojih seljana, itd. Knezovi i muktari su zadržani kao oblik vlasti na selu i za vrijeme austrougarske vladavine i za vrijeme Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije.

Prema predanju, o kojem piše Milan Karanović, jedan od najpoznatijih knezova za turske vladavine bio je knez Dakelja Praštalo, koji je upravljao sa 17 knežija od Dabra do Majkić Japre. Živio je dugo (1835. godine imao je 100 godina) i knezovao je već u drugoj polovini XVIII stoljeća! Nosio je zelenu dolamu i čantu (kožnu torbu) sa divitom i papirom. Već sama činjenica da je bio knez u 17 knežija (jedna knežija je mogla imati i više sela), gdje je trebalo da bude 17 knezova, govori o njegovom ugledu i vlasti koju je imao, ali i podršci koju je dobijao od predstavnika turske vlasti.

I jedan od unuka kneza Dakelje Praštala, Jovan Praštalo, čiji se otac, a Dakeljin sin, preselio u Lipnik, bio je knez dosta dugo, sve do 1876. godine i bjekstva u Grmeč, gdje se uključio u borbu ustanika i gdje je poginuo 16. maja 1876. godine u Majkića Zbjegu.

Prema predanju i sjećanju starijih ljudi, i Jovan Sakradžija iz Lipnika je bio knez punih 37 godina, i to negdje još od 1903. pa do 1941. godine, odnosno 15 godina za austrougarske vladavine i sve vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije. Dmitar Vergić je bio preko 20 godina u Tramošnji za austrougarske vladavine i za Kraljevinu Jugoslavije, sve do smrti 1935. godine.

I u mnogim drugim selima pojedinci su bili na dužnosti kneza više godina.

U muslimanskim selima i gradskim mahalama (ili mahalama u selima s mješovitim stanovništvom) birani su muktari od kojih su neki bili i više od 10. godina. Tako je u Skucanom Vakufu Huse Velić bio muktar od 1920—1932, a Huse Alihodžić od 1932—1941. godine. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije u Vrhpolju su kao muktari bili samo dvojica: najprije Omer Sinanović, a potom Ibro Korgić.

U mješovitim selima za srpski ili hrvatski zaselak (ili za oba ako su bila u jednom selu) biran je knez, a za muslimansku mahalalu istovremeno muktar. Na primjer, u Kijevu je muktar bio Džafer Džafić, a Mile Ceranić istovremeno knez za Srbe toga sela. Tako je bilo i u Skucanom Vakufu i u još nekim selima.

U manjim selima nije biran knez, već njegov zamjenik. U selu Podviđači biran je knez, a u susjednom manjem selu Garevici njegov zamjenik.

Knez ili muktar nije morao biti najimućniji čovjek u selu, ali je u svakom slučaju bio imućan. U nekim selima knez ili muktar je dobijao godišnje od svake porodice po deset dinara. Toliko je dobijao i knez u Praštalima. Kako je selo imalo 48 kuća, mogao je dobiti najviše 480 dinara za godinu dana! Ali, uz ovu skromnu nagradu, on je za mnoge usluge dobijao još ponešto od svojih seljana. U Gorici, Fajtovcima i još nekim selima svaka porodica godišnje je davala i jednog radnika koji je radio jedan dan na imanju seoskog kneza ili muktara.

Primjer Dakelje Praštala, Jovana Sakradžije i nekih drugih knezova koji su godinama bili na toj dužnosti, uz saznanje kako su se nosili (zelena dolama ili bogato narodno odijelo), kakav su ugled, čast i vlast imali u narodu, ukazuje na pojavu koju bi trebalo svestranije istražiti, jer je ostala neistražena. Izgleda da je narod želio uglednog i cijenjenog čovjeka, pa su zato tolike knežije godinama birale jednog istog čovjeka za kneza. Svakako da tu ima ostataka tradicije i običaja iz vremena kada su preci mnogih ovih seljaka kao martolozi imali svoga kneza pa i vojvodu.

i

EKONOMSKO-SOCIJALNO STANJE I RAZVOJ

UVOD

Područje sanskog sreza ušlo je u sastav nove države, Kraljevine SHS (Jugoslavije), kao veoma nerazvijen i zaostao kraj. Tu nerazvijenost i opštu zaostalost karakterisalo je:

- nepostojanje industrijskih preduzeća u srezu;
- neriješenost agrarnih odnosa u poljoprivredi, od koje je živjelo skoro sve stanovništvo sreza;
- naturalna proizvodnja u poljoprivredi i odsustvo u njoj robno-novčanih odnosa;
- veoma primitivna i nerentabilna poljoprivredna proizvodnja, koja uz davanja državi nije uspijevala da obezbijedi prehranu stanovništva do naredne ljetine, što je prouzrokovalo rapidno osiromašenje seljaštva, njegovu sve veću bijedu, neishranjenost, bolest i veliku smrtnost, a kroz sve to i veliko

195 zaduživanje i opšte zaostajanje seljaštva;

— veoma veliki broj nepismenih (preko 80% stanovništva) što je usporavalo iole značajniji privredni i opšti razvoj sreza.

Sva privredna aktivnost u srezu odvijala se kroz poljoprivredu, trgovinu i zanatstvo, i kroz sječu i izvoz drveta iz Grmeča i drugih okolnih planina. Sa šumskih manipulacija, gdje su bile barake za radnike koji su sjekli šumu, balvani su konjima vučeni do splavišta na rijeci Sani u Čaplju, ili prevoženi kolima do željezničkih stanica u Sanici, Vrhpolju i Sanskom Mostu, ili do pilana (male strugare) u Lušci Palanci i Budimlić Japri. Sječa drveta u Grmeču i izvoz u inostranstvo bila je u godinama nakon prvog svjetskog rata, ali i kasnije, značajan izvor deviznih prihoda za novu državu, ali i za kapitaliste, vlasnike tih preduzeća (na ovom području umjesto Štajnbajsa novo preduzeće „Šipad“).

AGRARNA REFORMA 1918—1921.

Iako su neki kmetovi već zadnjih godina austrougarske vladavine ovim krajevima uspjeli da se otkupe od aga i begova, kao na primjer seljaci iz Predojevića Glavice i Majkić Japre, a i pojedinci u još nekim selima, najveći broj seljačkih domaćinstava Srba i Hrvata je bio u čifčijskom odnosu, tj. nisu oni bili vlasnici zemlje već begovi ili age kojim su oni morali davati dio prihoda, kako je to propisima i običajima bilo stoljećima ustaljeno. Raspad Austro-Ugarske i formiranje nove države, Kraljevine SHS, seljaci su u svim krajevima iskoristili već krajem 1918. godine i samovoljno raskinuli feudalne odnose.¹ To su uradili i seljaci sanskog sreza. Međutim, pred novom državom je stajao zadatak definitivnog usvajanja i sprovođenja agrarne reforme, oslobađanja seljaka kmetske zavisnosti od feudalaca, ali i nagodbe s dojučerašnjim povlaštenim slojem — begovima i agama, odnosno sa zemljoposjednicima.

Da bi prišla sprovođenju agrarne reforme, Vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca je već 25. februara 1919. godine usvojila Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme“. Prva tri člana ove odredbe glase:

„Čl. 1. Kmetovski (čivčijski) odnos u Bosni i Hercegovini, zatim u novim krajevima Srbije i Crne Gore vazrešuju se, a novo se stvaranje kmetovskog (čivčijskog) odnosa zabranjuje.

Čl. 2. Dosadnji kmetovi (čivčije) proglašuju se slobodnim vlasnicima dosadanjih kmetovskih zemalja

Čl. 3. Dosadnji vlasnici (age) dobivaju za oduzetu zemlju odštetu, koju im garantuje država.

Posebno će se zakonom odrediti usina odštete i način kako će se ona isplatiti..“²

Ali, istovremeno, početkom 1919. godine, među begovima i agama i drugim veleposjednicima razvija se pokret protiv agrarne reforme. Delegacije begova odlaze u Beograd intervenišući da se odustane od sprovođenja agrarne reforme, tražeći da oni i dalje ostanu vlasnici zemlje koju već decenijama i stoljećima za njih obrađuju kmetovi. Novoformirana politička stranka Muslimana, Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO), razvija veliku aktivnost da bi zaštitila dojučerašnje vlasnike zemlje i kmetova, organizuje slanje protestnih telegrama protiv agrarne reforme i održava skupove zemljoposjednika. U tu borbu se uključuju i pojedini Srbi i Hrvati koji su još za austrougarske vladavine otkupili zemlju i kmetove pa i sami postali vlasnici zemlje i kmetova. Tako je i mjesna organizacija JMO u Sanskom Mostu početkom 1919. godine održala skup i ga njega poslala protestni telegram braneći prava zemljoposjednika.

¹ Milan Gaković: Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918—1921. godine. PRILOZI, br. 6, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, str. 32—33.'

² Isto.

Međutim, ni seljaci nisu sjedili skrštenih ruku. Oni razvijaju veliku političku aktivnost zahtijevajući usvajanje i dosljedno sprovođenje agrarne reforme. Širom Bosne i Hercegovine održavaju se skupštine težaka tokom proljeća i ljeta 1919. godine radi odbrane agrarne reforme. Tako je u Sanskom Mostu, 10. avgusta 1919. godine, održana težačka skupština, koja je zahtijevala potpuno sprovođenje agrarne reforme. Na ovoj skupštini su birani delegati za zemaljsku skupštinu težaka Bosne i Hercegovine.³

Skupština predstavnika težaka Bosne i Hercegovine održana je 24. i 25. avgusta 1919. godine u Sarajevu u Domu srpskih društava, a prisustvovali su joj 154 delegata iz 43 sreza, među kojima i iz Sanskog Mosta.⁴ Na ovoj skupštini usvojena je Rezolucija sa zahtjevima težaka Bosne i Hercegovine za rješavanje agrarnog pitanja. Skupština je izabrala stalni odbor od 30 članova, među kojima su bili i Srbi, i Hrvati, i Muslimani. U odboru su, pored ostalih, bili i: Marko Gaković, težak iz sreza Bosanska Krupa, Đuran Krljić, težak iz sreza Bihać, Mile Balaban, težak iz sreza Petrovac, Mile Đurđević, težak iz sreza Bosanskog Novog, Redžep Velić, težak iz sreza Prijedor i Nikola Mršić, težak iz sreza Sanski Most.⁵ Odbor je izradio Memorandum koji je posebna delegacija predala kralju, predsjedniku vlade, nadležnom ministru i šefovima političkih stranaka. Ovom skupštinom konstituisana je Težačka organizacija Bosne i Hercegovine, koja se 7. juna 1920. godine pretvara u političku stranku — Savez težaka Bosne i Hercegovine.

Neposredno iza skupštine težaka i zemljoposjednici održavaju 1. septembra 1919. godine svoju skupštinu u Sarajevu, prethodno održavajući skupove zemljoposjednika u nekim srezovima.

Vlada Kraljevine SHS 12. maja 1921. godine donosi Uredbu kojom reguliše isplatu iznosa od 225 miliona dinara ranijim zemljoposjednicima za oduzetu kmetovsku zemlju i još 25 miliona za oduzeti dio beglučke zemlje.⁶ Ovi iznosi isplaćivani su vlasnicima obveznica sve do aprila 1941. godine, a za vrijeme okupacije nastavljena je od Nezavisne države Hrvatske.⁷

Iako ovom uredbom nisu najpravednije riješena sva pitanja kmetovskih odnosa (ostalo je dosta površina koje su begovi i age uspjeli zadržati, iako ih oni nisu nikada obrađivali već kmetovi), ipak je ona ukinula feudalne odnose u Bosni i Hercegovini i oslobodila seljake kmetovske zavisnosti od aga i begova, proglasila ih slobodnim građanima koje begovi i age više nisu mogli tjerati sa zemlje, onemogućili im je da seljacima otimaju plodove rada i spriječila prodaju kmetova zajedno sa zemljom i objektima na njoj, čega je bilo dosta za austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom.

U vrijeme sprovođenja agrarne reforme i dodjele zemljišta agrarnim interesima od 1918. do 1934. godine i 472 domaćinstva sanskog sreza dobila su ukupno 14.794 dunuma (147,94 ha) zemlje na području vrbaske banovine.⁸ Tako su u tom periodu 152 beskućnika dobila 4.706 dunuma zemlje (prosječno po domaćinstvu 30 dunuma, tj. 3 ha), 113 dobrovoljaca dobilo je 5.489 dunuma (prosječno 48 dunuma, tj. 4,8 ha), 192 razna agrarna interesenata 4.188 dunuma (prosječno 21 dunum, tj. 2,1 ha) i 15 ratnih invalida 411 dunuma (prosječno 27 dunuma, tj. 2,7 ha). Nema podataka koliko je agrarnih interesenata, prije svega dobrovoljaca, dobilo zemlju van vrbaske banovine (u Vojvodini i na Kosmetu).

³ Isto, str. 43.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ Isto.

⁷ Prikupljanjem istorijske građe i dokumenata o Pounju autor je dobio i nekoliko beglučkih obveznica sa štambiljima NDH, koja je nastavila preuzimanje i isplatu dospjelih apoen. Ove obveznice su sada u arhivu Regionalnog muzeja u Bihaću.

* ABk, Kraljevska banka uprava Vrbaske banovine „Statistika 1950—1934“, (ubuduće: Statistika).

POLOŽAJ SELJAŠTVA

Položaj seljaštva je i u Kraljevini Jugoslaviji, pa time i u Sanskom srezu, ostao i dalje veoma težak i nezavidan. Nekoliko opštih podataka ilustrovaće zaostalost poljoprivredne tehnike, koja je u nekim krajevima bila na veoma niskom stupnju. Broj drvenih ralica 1927. godine je u mostarskoj oblasti bio 44,9 puta veći od broja plugova, u bregalničkoj 9,9 puta veći, u bihačkoj oblasti 9,2 puta, u zetskoj 8,5 puta, u sarajevskoj 7,8 puta, u skopskoj 3,2 puta, u užičkoj 2,2 puta, u vranjskoj 2,1 puta, u raškoj 1,9 puta itd., dok su samo ljubljanska i mariborska oblast bile bez drvenih ralica.⁹ Od 1920 do 1927. godine broj drvenih ralica je smanjen samo za 22.649, što iznosi tek 6,5% ovih alatki u ondašnjoj upotrebi. Uz prosječno godišnje smanjenje broja ralica od 3.484, koliko ih je u tom razdoblju godišnje izbacivano iz upotrebe, ove primitivne poljoprivredne alatke, u uslovima tadanje Jugoslavije, nestalo bi iz naše poljoprivrede tek 2.021. godine.¹⁰ I ostalih modernih poljoprivrednih alatki i mašina (vršalica, kosačica, željeznih drljača-zubača, sijačica i si.) bilo je veoma malo, a broj novih veoma je sporo rastao. Razumljivo da rad u poljoprivredi s takvim primitivnim alatkama nije mogao dati zadovoljavajuće prinose. Najčešće je prinos zavisio od vremenskih prilika, padavina i si., a najmanje od uloženog truda i primjene agrotehnike.

Ove opšte ocjene o velikoj zaostalosti poljoprivredne proizvodnje u Jugoslaviji važe u cjelini i za sanski srez. Kao što je navedeno, u bihačkoj oblasti, u čijem sastavu je bio i sanski srez, drvenih ralica je bilo 9,2 puta više nego plugova! I broj ostalih poljoprivrednih mašina je bio veoma malen, sve do završetka rata 1945. godine i oslobođenja zemlje. Prvi željeni plugovi i drljače (brnače) pojavili su se i u sanskom srezu u godinama iza prvog svjetskog rata. U vrijeme formiranja zemljoradničkih zadruga (1920—1924. godine) Čedomir Kokanović je nabavio iz Banje Luke po nižoj cijeni oko 50 tzv. sak-plugova, koji su tada smatrani najboljim. Ovi željezni plugovi su prodavani na kredit zemljoradnicima u dolini rijeke Sane, jer su tu bile najbolje obradive površine. Od tada, naročito u nizinskim selima, počeli su prodirati željezni plugovi i zubače (drljače).¹¹ Prvi vlasnici željeznih plugova i drljača u mnogim selima bili su zemljoradnici koji su kao nagradu na sreskim poljoprivrednim izložbama dobijali ovu, do tada nevidenu, poljoprivrednu spravu. Ali uvođenje *željeznih plugova i drljača u obradu njiva išlo je veoma sporo, tako da su se* mnoge ralice zadržale sve do 1945. godine! I korištenje ostalih poljoprivrednih mašina, na primjer, vršalica, bilo je veoma sporo. U neka sanska sela vršalica je stigla tek poslije drugog svjetskog rata, a u neka tek 1955. godine (na primjer u Majkić Japru).

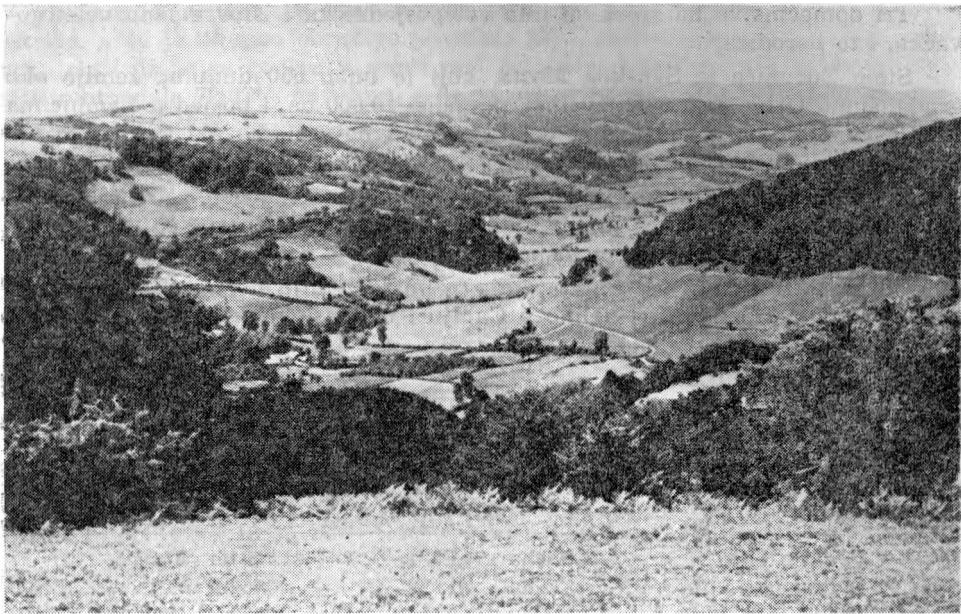
U najvećem broju sanskih sela žito požnjeveno srpovima vrhlo se na gumnima (armanima) u zpmoć konja: u sredini gumna postavi se kolac (stožina) i oko njega razastru snopovi pšenice, raži, zobi, ječma ili pira; za kolac se veže konopac i po prostrtim snopovima u krug tjera jedan ili dva konja, sve dok se konopac ne obmota oko koca. Potom se konji tjeraiu na drugu stranu i konopac odmotava. Tako se čitava površina gumna pregazi konjima. Konji svojim nogama taru snoplje, te zrnevlje ispada iz klasja. Zatim se grabi jama i vilama odstrani slama, a žito na vjetru pro vije i — vršidba je gotova.

Ovakva primitivna poljoprivreda je bila, pored drugog, i razlog da se dugo u njoj održala i naturalna proizvodnja. Seljak je uglavnom sve proizvodio što

• Dr Sergije Dimitrijević: „Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941. godine“, Visoka škola političkih nauka, Beograd, 1962. godine, str. 8.

*• Isto, str. 27.

¹¹ Prema izjavi Čedomira Kokanovića datoj autoru. Prvi takav sakplug on je vidio kod Zobeka, Ceha, koji se naselio u Pobrežju i tamo razvio uzorno imanje.

Pogled na Majkić Japru od Radanovog polja.

mu je za život trebalo: sijao žito i sam mljeo u malim vodenicama; uzgajao stoku, prerađivao (uglavnom za sebe) mlijeko, meso i drugo; od lana, konoplja, vune i kostreti pravio odjeću i posteljinu; od sirove kože oputnjake ili je njom podšivao vunene priglavlke. Samo mali dio svojih proizvoda seljak je iznosio na pijacu da bi dobivenim novcem platio porez i kupio neophodne industrijske proizvode: so, šećer, petrolej, sjekire, vile, lopate, motike, željezne lance, ili zanatske proizvode: potkovice za konje i si. Na čitavom sanskom srezu nije bilo mnogo domaćinstava koja su proizvodila znatnije količine poljoprivrednih proizvoda za tržište.

Prema Statističkom godišnjaku iz 1937. godine,¹² veličina poljoprivrednih posjeda na ovom srezu je 31. marta 1931. godine bila ovakva:

Broj poljoprivrednih gazdinstava prema grupama veličine zemlje:		Ukupna površina u pojedinim grupama:
0,01 — 0,50 ha	300	97 ha
0,51 — 1,00 ha	520	440 ha
1,00 — 2,00 ha	1.059	1.720 ha
2,00 — 5,00 ha	2.684	9.476 ha
5,00 — 10,00 ha	1.883	13.660 ha
10,00 — 20,00 ha	617	8.503 ha
20,00 — 50,00 ha	117	3.139 ha
50,00 —100,00 ha	4	251 ha
100,00 —200,00 ha	1	163 ha
Ukupno		7.185 47.449 ha

Statistički godišnjak za 1937. godinu.
¹² S obzirom da je ukupna površina ziratne zemlje u sanskom srezu bila 1931. godine 32.398 ha to znači da su ili neka gazdinstva imala i neobrađivih površina (ukupno 5063 ha) Ili posjede 199 izvan teritorije sanskog sreza.

Tri domaćinstva na srezu su bila veleposjednička i istovremeno veletrgo-
vačka, i to porodice:

Sime Zurunića iz Sanskog Mosta, koji je imao 650 dunuma zemlje oko
grada, šumu Čelić kosu u Kijevcima, površine 10.000 ha, i posjed u Lamincima
u Lijevču polju, a pored toga i veletrgovinu i najveći dio akcija (dionica) u
Srpskoj štedionici u Sanskom Mostu;

Bege Mujića iz Starog Majdana, koji je imao zemlju, veletrgovinu i trgo-
vine. Porodica Bege Mujića je tridesetih godina, uz jednu porodicu u Visokom,
smatrana najbogatijom muslimanskom porodicom u Bosni i Hercegovini; i

Nazifa Pašića Rešića iz Čaplja, koja je imala zemlju u više okolnih sela, a
trgovinu žitom i drugim na veliko u Čaplju i u Sanskom Mostu.

Prema statističkim podacima zirantna zemlja u sanskom srezu se nalazila
pod slijedećim kulturama:¹⁴

Zasijane ziratne površine:

	1931.			1932.	
Zrnasto bilje	24.070 ha	74,17%		21.796 ha	67,27%
Mahunasto bilje	372 ha	1,1 %		376 ha	1,1 %
Korjenasto bilje	894 ha	2,8 %		893 ha	2,8 %
Industrijsko bilje	106 ha	0,4 %		128 ha	0,9 %
Baštensko bilje	303 ha	0,9 %		277 ha	0,9 %
Stočno bilje	343 ha	1 %		319 ha	1 %
Pod ugarom	6.308 ha	26,6 %		8.610 ha	19,5 %
s v e g a	32.396 ha			32.399 ha	

Stari Majdan, 1934. godine.

¹⁴ Vidi napomenu 8.

Budući da je površina čitavog sreza iznosila oko 1.160 km², tj oko 116.000 hektara, a da je ukupna obradiva površina 1932. godine zahvatala 32.399 hektara, izlazi da je te godine u srezu pod šumom i šikarom i na neplodno zemljište otpadalo 72,07% površine, a da je obradiva površina zahvatala 27,93% teritorije sreza.¹⁵

Prinosi poljoprivrednih usjeva na sanskom srezu u godinama 1930—1933. bili su sljedeći (brojke u zagradi označavaju prosječan prinos u vrbaskoj banovini).¹⁶

PRINOS U METRIČKIM CENTIMA PO HEKTARU				
Usjev	1930.	1931.	1932.	1933.
Pšenica	8 (9)	10 (9)	2,5 (4,5)	14 (10)
Ječam	7 (8,5)	6 (8)	8 (9)	12 (12)
Ovas-zob	4 (7,5)	5 (7)	7 (8,5)	10 (8,5)
Kukuruz	17 (12)	16 (9)	20 (17)	10 (9,5)
Lan	5—6 (10,5)	9—10 (11)	13 (—)	11 (16,5)
Konoplje	8 (U.5)	11—12 (11,5)	18—19 (12)	15—16 (21,5)
Luk	125 (44)	30—40 (28)	50—55 (37,5)	45—50 (42,5)
Kupus	175 (56,5)	132 (54)	140—150 (71)	140—150 (78,5)
Pasulj	8 (12,5)	12 (8,5)	13 (12)	5 (8,5)
Krompir	75—80 (59)	85—90 (51)	80—85 (61)	85 (62,5)
Lucerka	50 (41,5)	54—58 (34,5)	64—68 (41,5)	54—58 (40,5)
Djetelina	60 (35)	24 (26)	55 (37)	28 (36)
Stočna repa	90—100 (116)	174 (73,5)	120—126 (158)	120—126 (147)

Iz ovog pregleda se vidi da je sanski srez imao veći prinos pšenice nego što je bio prosjek za vrbasku banovinu samo 1931. godine. Prinos kukuruza je u navedenom periodu stalno veći od prosjeka za banovinu, a tako je i s lukom, kupusom, krompirom, lucerkom i djetelinom, dok su prinosi pasulja i konoplja 1931. i 1932. godine bili veći, a stočne repe 1931. godine. Prinosi ostalih usjeva (ječma, zobi i lana) bili su manji od prosjeka za vrbasku banovinu.

Ovaj pregled pokazuje da je u 1930. godini naročito dobro rodio luk, kupus, krompir i djetelina, i da je prinos krompira i kupusa bio u svim godinama znatno veći od prosjeka prinosa u vrbaskoj banovini. Međutim, pregled isto tako pokazuje koliko je tih godina bio nizak prinos žitarica i u srezu i u vrbaskoj banovini. Urod pšenice je naročito podbacio 1932. godine: svega 2,5 metričke cente 250 kg) po ha u srezu, a 4,5 metričke cente (450 kg) prosječno po ha u vrbaskoj banovini.

Podatke o broju krupne i sitne stoke u srezu po jednom hektaru ukupne površine sreza, po 1 ha obradive zemlje, po jednom domaćinstvu i na jednog stanovnika, daje sljedeći

201

¹⁵ „Banovina Vrbaska“, almanah 1931. godine.
^w Vidi napomenu 8.

Pregled broja stoke u srezu Sanski Most: ¹⁷			
Vrsta 1930.	1931.	1932.	1933.
Konja 5.815	4.197	3.883	1.918
Mazgi i magaraca 6	4	4	8
Goveda 20.388	21.547	22.302	23.513
Bivola —	8	9	8
Svinja 13.733	14.464	10.493	10.745
Ovaca 33.595	38.600	40.883	41.696
Koza 5.092	7.569	7.744	6.800
Pernate živine 64.796	66.601	65.482	68.327
Košnica pčela 1.696	1.339	1.088	1.207
Krupna stoka:			
Ukupno: 26.209	25.656	26.198	25.447
Na 1 ha zemlje 0,23	0,23	0,22	0,22
Na 1 ha ziratne 0,81	0,79	0,81	0,76
Na 1 domaćinstvo 3,66	3,57	3,65	3,54
Na 1 stanovnika 0,52	0,51	0,52	0,50
Sitna stoka:			
Ukupno: 52.420	60.633	59.120	59.241
Na 1 ha zemlje 0,45	0,52	0,51	0,51
Na 1 ha ziratne zemlje 1,61	1,87	1,82	1,83
Na 1 domaćinstvo 7,30	8,44	8,23	8,25
Na 1 stanovnika 1,03	1,20	1,17	1,17

Iz datog pregleda se vidi da je naglo opao broj konja: od 5.815 u 1930. na 1.918 u 1933. godini (za 67%; i broj svinja je opao od 14.464 u 1931. na 10.745 u 1933. godini (za26%). Svakako da je takav nagli pad broja konja znatno uticao na kvalitet i blagovremenu obradu oranica, jer nije bilo mehanizacije. On ukazuje i na znatno osiromašenje seljačkih domaćinstava, koja bez konja tada nisu mogla opstati. Svakako da je na takav pad uticala i svjetska ekonomska kriza, koja je tih godina snažno potresala privredu čitavog svijeta, a čije su se posljedice osjećale i u sanskom srezu.

Od ukupnog broja stoke i stabala voćaka na području vrbaske banovine na sanski srez je otpadalo:¹⁸

	konja	1—2%
	goveda	5—6%
	svinja	4—5%
	ovaca	3—4%
	pernate živine	4—5%
	koza	5—6%
	košnica pčela	2—3%
stabla:	keštena	1—2%
	jabuka	2—3%
	šljiva	5—6%
	oraha	2—3%.

¹¹ Isto.
¹⁷ isto.

Kako je od 21 sreza '20 srezova i grad Banja Luka) vrbaske banovine srez Sanski Most po površini bio na desetom mjestu sa 4,97% ukupne površine banovine, a sa stanovništvom isto na desetom mjestu sa 4,45% stanovništva banovine,¹⁹ nije teško zaključiti da je srez po broju konja, ovaca, košnica pčela, te po broju stabala kestena, jabuka i oraha, bio ispod onog mjesta koje bi trebalo da zauzima s obzirom na površinu i broj stanovnika.

Donja tabela daje pregled prometa stoke na tjednim pazarnim danima u Sanskom Mostu, Starom Majdanu i Lušci Palanci, kao i na godišnjim vašarima:

PROMET STOKE u srezu Sanski Most				
Na nedjeljnim pijacama:				
Godina	vrsta stoke	dotjerano na pijacu	prodano komada	%
1930.	konja	2.088	398	19
	goveda	13.660	5.522	40
	svinja	24.407	11.049	45
	ovaca	19.595	9.925	50
	koza	—	—	—
1931.	konja	593	85	14
	goveda	11.770	1.483	12
	svinja	16.230	6.326	38
	ovaca	9.280	4.762	51
	koza	—	—	—
1932.	konja	646	55	8
	goveda	3.962	821	20
	svinja	13.482	4.925	36
	ovaca	18.715	4.288	23
	koza	—	—	—
1933.	konja	889	288	32
	goveda	5.733	1.584	29
	svinja	15.558	8.390	53
	ovaca	9.975	5.050	50
	koza	753	626	81
Na godišnjim vašarima:				
1930.	konja	92	37	40,21
	goveda	455	134	29,45
	svinja	152	42	27,62
	ovaca	364	144	39,66
	koza	—	—	—
1931.	konja	131	26	19,84
	goveda	402	83	20,64
	svinja	274	47	17,15
	ovaca	227	90	32,39
	koza	—	—	—
1932.	konja	176	65	38,06
	goveda	592	117	19,76
	svinja	256	119	46,48
	ovaca	753	203	26,05
	koza	—	—	—
1933.	konja	456	98	21,40
	goveda	600	248	41,33
	svinja	639	310	48,51
	ovaca	1.547	614	39,68
	koza	217	111	51,15

¹¹ „Banovina Vrbaska“, almanah 1931. god., str. 7.

Navedeni pregled prometa stoke daje sliku mogućnosti prodaje stoke, a istovremeno i ekonomsko stanje seljaka, koji je u borbi za održavanje golog života bio prisiljen da prodaje poljoprivredni inventar — konje, neophodne za obradu zemlje! Istina, u godinama za koje su dati podaci vladala je velika svjetska ekonomska kriza, koja je, pored ostalog, uticala i na kupovnu moć stanovništva. A ta kupovna moć, kako se vidi iz ovih podataka, bila je veoma mala. Od dovedenih konja na pijacu samo 8—32% je prodano, a od goveda 12—40%. Jedino je od na pijacu dotjeranih, ovaca i koza, a jedne godine i svinja, bilo prodano polovina ili nešto više od polovine. Broj konja u srezu je od 1930. do 1933. godine pao sa 5.815 na 1.918, a na tjednim pazarnim danima i na godišnjim vašarima prodano je za 4 godine ukupno 1.052 konja. Taj podatak upućuje na zaključak da je u ove četiri godine 2.845 konja prodano na pijacama izvan sreza Sanski Most ili je dio uginuo.²⁰

Svjetska ekonomska kriza 1929—1933. godine i istovremeno nekoliko uzastopnih nerodnih godina imali su za posljedicu da znatan broj domaćinstava nije uspijevao da obezbijedi ishranu svoje obitelji tokom čitave godine. Decembra 1933. godine na zasjedanju Banovinskog vijeća banovine, Pajo Džakula, banski vijećnik sanskog sreza, navodi da već mnoge seoske porodice kupuju kukuruz, osnovnu hranu najvećeg dijela seljaštva, jer ga nemaju.²¹ Zbog toga se seljak često zaduživao uz velike kamate bankama i zelenašima, prodavao njive i livade budzašto, ili su mu one sudski prodavane da bi vjerovnici naplatili dug. Tako je seljak sve više siromašio, naročito u toku i poslije te velike svjetske ekonomske krize, a i kasnijih godina, sve do rata 1941. godine. Visok natalitet — povećavanje broja članova porodice, uz smanjenje obradivih površina, njihovu primitivnu obradu i nepostojanje uslova da se negdje van poljoprivrede zaposli poneki član domaćinstva, doprinijeli su znatnom osiromašenju seljaštva i osjetnom nazadovanju sela u godinama pred rat 1941. godine.

Koliko je bilo siromaštvo seljaka Bosanske krajine, pa i sanskog sreza, najrječitije govori podatak da su u vrbaskoj banovini od 1930 do 1936. godine bila podijeljena 233 vagona kukuruza siromašnim seljacima, jer su godine bile nerodne pa je stanovništvo gladovalo. Mnogi su pješaćili i po 50—60 kilometara do Banje Luke ili drugih gradova, putovali i 2—3 dana, da bi dobili 10 do 15 kg kukuruza. Tadanja vlast se nije potrudila da tu pomoć dopremi bliže selu, te su siromašni seljaci, polugoli i bosi, morali da kilometrима pješāče i na leđima nose kukuruz izgladnjelim porodicama. Donoseći te podatke, banjalučki časopis „Razvitak“, broj od 1. aprila 1936. godine, protestuje zbog takvog odnosa prema siromašnom stanovništvu.

U tim godinama i zemljoradničke zadruge su nabavljale žito iz Vojvodine i davale ga siromašnim seljacima na kredit. Pri kraju zime 1931/32. godine bila je najveća nestašica žita pa ga mnoge porodice nisu imale ni za 10 dana, a mnoge ni škrob da skuvaју. Tada je sreski načelnik naručio vagon pšenice koja je podijeljena seljacima. Prema kazivanju Rade Brkića, i njegov otac je dobio 100 kg pšenice i ona ih je tada spasila od gladi.

Za ilustraciju tadanjeg stanja sanskih sela (i ne samo sanskih) biće dovoljno ovih nekoliko podataka:

— Nijedno sansko selo kao ni Sanski Most sve do jeseni 1938. godine) nije imao električnu rasvjetu. Kuće su osvijetljavanje petrolejskim lampama, lojanicama (zejtin ili istopljeni loj i u njemu fitiljić od pamučnog vlakna), ili još primitivnijim svjetiljkama: u izdubljeni krompir stavljao se istopljeni loj,

^M U 1932. godini, kada je svjetska ekonomska kriza najače potresla svijet pa i naša sela, bilo je mnogo primjera da su seljaci u nekim srezovima (na pr. u Bihaćkom), na konjima, izgladnjelim i oslabljenim zbog nedostatka stočne hrane, dotjerali drva u grad, prodali ih, s konja skinuli samar, a konja svezali za plot i ostavili ga. Sa samarom bi se vraćali kući, jer konja nisu imali čime da hrane. Zabilješka u arhivu autora.

¹¹ ABk, Zapisnik zasjedanja Banskog vijeća Vrbaske banovine za 1933. godinu, str. 168.

ulje ili petrolej i u njega mali fitiljić od kudjelje, koji bi davao čkiljavu svjetlost, a ne rasvjetu prostorije.

— Vodovod s česmama uz puteve imala je samo Lušci Palanka. Javna kupatila su postojala u Starom Majdanu, Lušci Palanci i Sanskom Mostu. U bezvodnim selima na visoravni zapadno od sanske doline, u Dabru, Dedovači i dr., poneko domaćinstvo je imalo cisternu za skupljanje kišnice koju su pili i ljudi i stoka. Najveći broj domaćinstava u ovim selima je upotrebljavao vodu iz lokava nabijenih ilovačom, kojih je naročito dosta bilo u Dabru. Kada lokve za vrijeme ljetnih vrućina presuše, ljudi su išli po vodu veoma daleko, na vrelo Dabra, Zdene, Blije, zatim na Ziljevo u Jelašinovcima, na Miljevačko i još neka vrela. Vodu su dovozili u buradima, donosili na konjima ili ljudi na leđima, najčešće u vučijama.

Najveći broj domaćinstava, prije svega srpskih, postilo je godišnje i po 6 mjeseci!²² Kako nije bilo novaca za kupovinu ulja, najčešće se jela hrana bez ikakvih masnoća, kuvana na samoj vodi. Glavna hrana je bila kukuruzni hljeb (kuruza, poležak) i pura (palenta), a ponegdje i ponekad i hljeb, od pšenice, ječma ili raži, a u najsiriromašnijim porodicama i od pira i prosa.

Zbog niskih prinosa, relativno visokih troškova proizvodnje i brojnih nameta i poreza, seoskim domaćinstvima je ostajalo veoma malo sredstava za reprodukciju. Teško stanje sela i poljoprivrede u Bosanskoj krajini, inženjer Milan Stupar, načelnik Poljoprivrednog odjeljenja Banske uprave vrbaske banovine, okarakterisao je ovim riječima:

*„Opšte je poznata činjenica, da je standard života upravo ovdašnjeg poljoprivrednika na najnižem stepenu u državi. Kod nas se velikim delom hrani seljak hlebom, a uglavnom kukuruzom. Posti se pola godine. Kuće su niske a stanovi su mračni, često nema ni prozora, spava se na golom podu, slami, senu ili lišću. Posteljni hstvari uopšte nema. Hrana je vrlo slaba. Meso se jede dva tri puta godišnje. Deca sred zime idu bosa u škole. Vrlo često je i stoka u istom odeljenju sa ukućanima.“*²³

Međutim, i pored tog d mnogih drugih alarmantnih pokazatelja o veoma teškom položaju seljaka, ništa radikalnije nije poduzimano da se poboljša njegov život.

Uz ovo razmatranje položaja seljaštva u sanskom srezu između dva rata neophodno je navesti još jedan, istina nesiguran, ali ipak približan i ilustrativan podatak o ekonomskom stanju porodica u pojedinim selima. Prikupljanjem građe za ovu monografiju i hroniku dobijen je za sva sela i grad Sanski Most i podatak o broju bogatih, srednjih i siromašnih domaćinstava. Istina, pojam „bogat“ i „srednji“ je relativan i uslovan i vrijedi samo za ovaj kraj. Jer, „bogat“ u Podgrmeću između dva rata, prema shvatanju njegove okoline, upoređen s bogatim seljakom, na primer u Mačvi ili Posavini, odmah će biti prebačen u kategoriju srednjih pa i siromašnih mačvanskih ili posavskih seljaka.²⁴ Ni bogat u jednom sanskom selu, upoređen s bogatim iz susjednog ili nekog drugog također sanskog sela, neće izdržati poređenje, jer su i kriteriji i shvaćanja bogatstva u svakom selu drukčiji. Pa ipak vrijedi navesti i te podatke:

²² Radilo se i o vjerskim običajima. Kada se postilo, nisu se jeli meso, mast, slanina, mliječni proizvodi i jaja.

²³ ABk, III 234/1940. IX. Zapisnik X sjednice Banskog vijeća Vrbaske banovine, 19—21. februara 1940. godine, I br. 530/40.

²⁴ Kada sam u ljeto i jesen 1941. godine bio u Posavskom NOP odredu, između Obrenovca, Uba i rijeke Save, jednom sam, u avgustu, patrolirajući kroz selo Trstenicu, navratio u kuću borca koji je samnom bio u patroli. On je bio seoski krojač i njegove komšije su ga smatrale siromašnim, iako je imao poveliku kuću, kolnicu, peć za pečenje hljeba, kiljer, dvorište, voćnjak, baštu i neke njive. U dvorištu je bila prilična kamara tek poźnjevenih pšeničnih snopova, a u kukuruzani podosta kukuruza u klipu iz prethodne godine. Pokazao mi je u jednoj sobi dvije hrpe stare pšenice, po njegovoj izjavi oko 1.000 kg (jedna hrpa za jesenju sjetvu, a druga

Z\JD za meljavu). A koliko je podgrmečkih „bogataša“ moglo imati u avgustu 1*000 kg. stare pšenice?

Od 8.964 domaćinstva u 70 naselja (grad Sanski Most i 69 sela), prema ocjeni mještana i njihovom sjećanju kako su pojedine porodice bile imovinski svrstavane (bogate, srednje ili siromašne), bilo je 401 bogato domaćinstvo, 1.982 srednjeg imovnog stanja, a 6.581 domaćinstvo je bilo siromašno^ Prema ovim ocjenama, bilo je sela čiji su svi stanovnici bili siromašni, kao što su Ovanjska, Garevice, Kasapnice i još neka sela, ali je i najveći broj sela (50od 70) gdje su siromašni bili u apsolutnoj većini. Evo kako izgleda prema toj procjeni rađen

PREGLED
ekonomskog stanja domaćinstava 1941. godine

Porodice				
	Selo bogate	srednje	siromašne	svega
1. Otiš	4	60	4	68
2. Tuk Bobija (Bojište)	6	3	41	50
3. Jelašinovci	5	25	140	170
4. Grdanovci	1	6	81	88
5. Bos. Milanovac	2	10	133	145
6. Dabar	3	15	467	485
7. Kljevci	30	150	320	500
8. Krkojevci	8	25	26	59
9. Kasapnice	—	—	80	80
10. Bošnjaci	12	12	40	64
11. Đedovača	2	7	21	30
12. Zdena	12	50	20	82
13. Majkić Japra	6	60	200	266
14. Kozin	—	1	59	60
15. Lipnik Gornji	4	13	73	90
16. Lipnik Donji	8	27	19	54
17. Lušci Palanka	3	70	7	80
18. Slatina	1	6	76	83
19. Halilovci	—	30	42	72
20. Potkraj i Glavica	6	23	60	89
21. Miljevci	4	20	83	107
22. Praštali	4	5	39	48
23. Skucani Vakuf	3	50	82	135
24. Duge Njive	2	6	13	21
25. Budimlić Japra	5	11	153	169
26. Marini	—	6	46	52
27. Okreč	2	5	48	55
28. Vrš.	3	6	24	33
29. Fajtovci, Gorice i Naprelje	10	40	160	210
30. Modra	2	53	—	55
31. Lukavice	3	6	120	129
32. Podvidača i čirkići	7	30	83	120
33. Kamengrad Gornji	2	—	172	174
34. Kamengrad Donji	3	2	175	180
35. Brdari	4	18	46	68
36. Suhača	6	43	71	120
37. Zenkovići	—	1	24	25
38. Mrkalji	—	4	59	63
39. Hadrovci	2	8	30	40
40. Hrustovo	6	30	120	156
41. Vrhpolje	3	6	158	167
42. Čaplje	15	50	105	170
43. Sanski Most, grad.	42	156	602	800
44. Pobrežje	15	31	31	77
45. Demiševci	2	10	23	35
46. Husimovci	10	14	24	48
47. Poljak	12	30	30	72
48. Šehovci	15	52	35	102
49. Trnova	10	50	90	150
50. Stari Majdan	5	7	245	257

S e l o	P o r o d i c e			
	bogate	srednje siromašne svega		
51. Stara Rijeka	—	50	150	200
52. Garevice	-	—	46	46
53. Batkovci	-	5	35	40
54. Ovanjska	-	—	130	130
55. Sasina	11	55	135	201
56. Škrljevit	2	28	50	80
57. Podlug	16	44	10	70
58. Džepar	4	28	45	77
59. Oštra Luka	9	36	49	94
60. Koprivna	8	91	4	103
61. Usorci	5	23	122	150
62. Tramošnja G. i D.	1	150	149	300
63. Kozica G. i D	2	6	312	320
64. Podovi	2	5	56	63
65. Ilidža	5	10	54	69
66. Hazići	2	-	75	77
67. Tomina	6	9	76	91
68. Kruhari	10	85	70	165
69. Kijevo	6	10	184	200
70. Lučani	2	4	29	35
Ukupno	401	1.982	6.581	8.964

Kako je prema popisu iz 1931. godine bilo 4.563 domaćinstava sa 0,01 do 5 ha zemlje, a siromašnih prema ovom pregledu ima 6.581 (u koje su uračunate i neke bezzemljaške porodice, prije svega iz S. Mosta i Starog Majdana), proizlazi da je poslije velike ekonomske krize 1929—1933. godine došlo do većeg osiromašenja i onih koji su do tada imali i više od 5 ha zemlje. Svakako da su na opšte osiromašenje srednjeg seljaštva i ovako veliki broj siromašnih 1941. godine doprinijeli i svi navedeni faktori, među kojima treba posebno istaći: niski prinos u poljoprivredi uvjetovan primitivnom tehnikom, zaduženje zemljoradnika i otplata dugova uvećanih za znatnu kamatu, brojnost članova porodica na selu i činjenica da se tih godina (u vrijeme i poslije ekonomske krize) veliki broj porodičnih zadruga raspao. Naime, diobom jakog domaćinstva stvaralo se više sitnih, siromašnih. Oko 1935. godine raspale su se mnoge porodične zadruge, među kojima u Otišu Ilije Matića od 40 članova, u Praštalima Mutića od oko 35 članova i Vasilića isto 35, u Tuk Bobiji, Potkraju, Glavici: Todora Majkića, Sime Praštala, Petra Tadića Nikole Kosovca, Ilije i Sime Predojevića, koje su imale svaka oko 25 članova itd.

ZADRUGARSTVO

I zadrugarstvo, kao i sav političko-ekonomski život za vrijeme Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, bilo je organizovano na nacionalnoj osnovi. Srbi su osnivali svoje zadruge i odgovarajuće saveze, Hrvati svoje. Jedino Muslimani nisu stvarali svoje zadružne organizacije, već su se pojedinci učlanjivali ili u srpske ili u hrvatske zadruge, ali ih je najveći broj bio izvan zadrurnog pokreta.

Nakon završetka rata 1918. godine, u vrijeme oslobođanja seljaka kmetovskih feudalnih odnosa, za vrijeme austrougarske okupacije formirane zadruge u Lušici Palanci i Jelašinovcima obnavljaju rad.

Seljaci Srbi, u znatnom broju organizovani u seljočkoj stranci — Savezu težaka Bosne i Hercegovine, kasnije Zemljoradničkoj stranci, nastoje da se ekonomski oslobode trgovaca i zelenaša pa osnivaju zemljoradničke nabavno-prodajne zadruge u više sela. U vremenu od 1920. do 1924. godine osnovano je sedam novih srpskih zemljoradničkih zadruga, i to: u Majkić Japri (1920. godine), u Sanskom Mostu (12. III 1922.), u Lipniku za Lipnik, Kozin i Gorice (17. IV 1922.), u Dabru (7. jula 1922.), u Kozici za Kozicu i Podove 2. avgusta 1922.), u Tomini za Tominu, Kijevo, Ilidžu, Čaplje i Lužane '6. avgusta 1922.) i u Brdarima (1924.).²⁵ Najjača zadruga je bila u Sanskom Mostu, koja je postigla najveće uspjehe i održala se sve do 1941. godine.

U selu Koprivni formirana je Srpska zemljoradnička zadruga 1934. godine.²⁶ Ona se najviše bavila nabavkom rasne stoke, sjemenske robe i voćnih sadnica. Imala je hektar oglednog zemljišta u centru sela koji je služio seljacima za primjer kako treba zemlju obrađivati.

Sve ove zadruge su se s teškom mukom održavale, nešto zbog konkurencije trgovaca, a nešto i zbog nesposobnosti osoblja koje je u njima radilo. Tako je zadruga u Jelašinovcima, zbog slabog poslovanja propala već 1927. godine, a zadruga u Lušci Palanci 1933. godine. I zadruga u Dabru je prestala da radi zbog neurednog vođenja poslova. S obzirom na često prisustvo političkih vođa Zemljoradničke stranke u ovom kraju, trebalo je očekivati veći polet i uspjeh zadružnog pokreta pod okriljem ove političke stranke.

U hrvatskim selima zadrugarstvo je bilo veoma slabo razvijeno. Samo u selu Sasini su formirane dvije zadruge: „Poljoprivredna zadruga“, koju je 1930. godine osnovala Seljačka sloga iz Zagreba, i „Hrvatska seljačka zadruga“, osnovana 1935. godine.²⁷ Na osnivanju ovih hrvatskih seljačkih zadruga radio je Ante Marijan, funkcioner organizacije Hrvatske seljačke stranke u Sanskom Mostu.

U Majkić Japri je uz zemljoradničku zadrugu postojala i kreditna zadruga, i obje su se održale do ustanka 1941. godine. Srpske zemljoradničke zadruge, koje su se održale do 1941. godine, djelimično su opljačkale ustaše (zadruga u Brdarima), ili je robu razvukao pobunjeni narod, koji se plašio da će ustaše prodrijeti u selo i odnijeti robu (u Lipniku i u još nekim mjestima).

Sve srpske zemljoradničke zadruge bile „su učlanjene u Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, čije je sjedište bilo u Sarajevu.

S obzirom da se na sanskom srezu dosta ljudi bavilo uzgojom pčela, tadanji poljoprivredni referent u srezu Mihajlo Zorić i prota Vid Marjanović pokrenuli su akciju d 1935. godine osnovali „Pčelarsko nabavno-prodajnu zadrugu“ u Sanskom mostu. Zadruga je okupljala oko 200 pčelara sa područja tadašnjeg sanskog sreza i uspješno je djelovala sve do 1941. godine, kada je prestala s radom.²⁸

Na osnovi navedenog vidi se da je u sanskom srezu od 1918. do 1941. godine djelovalo ukupno 14 zadruga, i to:

- 10 srpskih zemljoradničkih nabavno-prodajnih zadruga,
- 1 srpska kreditna zadruga,
- 2 hrvatske seljačke zadruge i
- 1 pčelarska zadruga.

Na osnivanju srpskih zadruga i njihovom razvoju radio je Čedomir Kokanović, koji je tada bio izabran za sekretara Saveza zemljoradnika bihačkog okruga, a kasnije za sekretara Okružnog odbora združnog saveza bihačkog

²⁵ Ovaj pregled je rekonstruisan na osnovu obavijesti o formiranju zadruga objavljenim u listu Narodno jedinstvo, Službenom listu Vrbaske banovine, i u Vrbaskim novinama.

²⁶ Podatak iz memoarske građe sela Koprivne, prikupljene za ovaj rad.

²⁷ Podatak iz memoarske građe sela Sasine, prikupljene za ovaj rad.

²⁸ Izjava prote Vida Marjanovića, data autoru 20. avgusta 1973. godine u Sanskom Mostu. **208**

okrug, sa sjedištem u Sanskom Mostu. U tom periodu u tri navrata je bio i poslanik Zemljoradničke stranke u Narodnoj skupštini. Predsjednici ovog okružnog saveza su se mijenjali, jedno vrijeme je bio Nikola Stojnić, zatim Nikola Mršić i još neki, ali je Čedomir Kokanović ostao sekretar sve do 1931. godine, do njegovog preseljenja u Banju Luku. Tada je prestao da postoji i Okružni odbor zadružnog saveza.

TRGOVINA, UGOSTITELJSTVO I ZANATSTVO

Za 22 godine postojanja Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, u sanskom srezu su najveći razvoj postigli trgovina, ugostiteljstvo i zanatstvo, bar što se tiče broja radnji. Dok su 1914. godine na ovom području bile registrovane samo 103 trgovinske, zanatske i druge radnje, od kojih 42 u Sanskom Mostu, 15 u Starom Majdanu i 46 u selima, 1932—33. godine je samo trgovinskih radnji bilo 243, i to: 1 prodavnica željezne robe, 1 prodavnica oružja i municije, 2 staretinarnice, 20 manufakturnih radnji, 5 prodavnica cipela, kože i vune, 2 prodavnice drveta i građevinskog materijala, 21 špecerajska radnja, 6 prodavnica jaja i peradi, 22 prodavnice marve i konja, 13 prodavnica zemaljskih proizvoda, 11 piljarskih radnji, 67 sitničarskih i 66 radnji mješovite robe i 6 raznih prodavnica.²⁹

Osim trgovinskih radnji u srezu je bilo i oko 200 ugostiteljskih radnji (gostionica i kavana) i zanatskih radnji (brijačnica, krojačkih radnji, pekara, mesnica, obučarskih, stolarskih, kolarskih, tesarskih, sedlarskih i drugih radnji), a i jedan hotel u Sanskom Mostu.³⁰

U Donjem Kamengradu je bio veoma razvijen bačvarski zanat, pa je oko 100 ljudi izrađivalo bačve, drvene kašike, zdjele i druge predmete od drveta. U ovom selu je bilo i oko 20 vodeničara na potocima Bliji i Grabaru, gdje su imali male mlinčiće u kojima su skoro bez prestanka mljeli žito seljacima okolnih pa i udaljenijih sela, u kojima nije bilo potoka. Tesara i bačvara je bilo i u Kozici i u još nekim selima.

U Demiševcima je bilo razvijeno grnčarstvo i 15 domaćinstva se isključivo bavilo izradom posuda od gline. Grnčari su svoje proizvode prodavali u Sanskom Mostu i susjednim pijacama.

U selima Garevici i Ovanjskoj veliki broj domaćinstava se bavio paljenjem ćumura (izrada drvenog ćumura) za kovačnice, koji su prodavali brojnim kovačima u Starom Majdanu, Sanskom Mostu, Prijedoru i okolnim selima. Dok je u ovom kraju bilo razvijeno rudarstvo i taljenje željezne rudače (do kraja XIX stoljeća), ova sela, i još neka, snabdijevala su te „majdane“ u Starom Majdanu, Staroj Rijeci, Kamengradu i Sasini drvenim ugljenom pomoću kojeg je taljena rudača.

U ovim godinama, a naročito za vrijeme velike ekonomske krize, 1929—1933. godine, manji broj seoskih trgovaca je bankrotirao, budući da seljaci nisu mogli kupovati robu jer nisu imali para („dinar je velik kao kuća“, tada se govorilo), a i zbog toga što im dužnici nisu mogli platiti robu odnijeti na veresiju.

U sanskom srezu do pred drugi svjetski rat bilo je 10 veletrgovaca od kojih su trojica bili i veleposjednici. Osim već spomenutih: Sime Zurunića, Bege Mujića i Nazifa Pašića Rešića, veletrgovci su bili i: Eliezar Levi (snabdijevao robom seoske trgovce), Vojin Bašić (trgovao na veliko žitom i si.), Braco Hason, Boško Marinković (veletrgovina duvanom i soli, trgovina na malo i gostiona), Jovo Milinković (trgovina duvanom i soli na veliko prije Vojina

²⁹ Vidi napomenu 8.

³⁰ Memoarska grada sanske opštine.

Sanski Most, glavna ulica

Bašića i građevinskim materijalom), braća Ago i Jusuf Jakupović u Donjem Kamengradu i Derviš Sinanović.

Kao što se vidi, veletrgovci su bili 4 Srbina, 4 Muslimana i 2 Jevrejina.. Još 10 Jevreja su imali veće trgovinske radnje u gradu, pa je tako trgovina u znatnom dijelu bila u njihovim rukama.

SAOBRAĆAJ

Za 22 godine postojanja Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije,, u sanskom srezu sagrađen je samo put od Starog Majdana do Budimlić Japre (1935. godine) i betonski most na rijeci Sani u Sanskom Mostu, umjesto dotadanjeg drvenog (u jesen 1938. godine).

Putevi od Sanskog Mosta prema Ključu, Banjoj Luci, Prijedoru i Bosanskoj Krupi, kao i odvojak prema Starom Majdanu, samo su održavani, najčešće kulukom mjesnog stanovništva i cestarima. Ovi, tzv. državni putevi (ceste), bili su relativno dobri. Svi ostali putevi su bili seoski, teško prohodni, naročito za kišnih dana, a ponegdje su bili samo puteljci ili karavanske staze. Tako je do Hazića vodila samo jedna staza, a do Grdanovaca, Kozina, Lipnika i još nekih sela teško prohodni seoski putevi koje najčešće niko nije održavao. Nije bilo nijednog asfaltnog puta, a ni asfaltirane ulice u Sanskom Mostu.

U srezu nije bilo nijedne autobuske linije. Sav prevoz se obavljao uglavnom konjskim ili volovskim kolima i ponekim kamionom.

U Sanskom Mostu su bila tri auto-taksija već od 1932. godine.³² Tek dvije-tri godine pred rat nabavljena su 2—3 teretna kamiona. Autobusa do rata u srezu uopšte nije bilo.

³² Isto.

U sanskom srezu postojala su slijedeća prevozna sredstva:³¹

Vrsta	1930	1931	1932	1933	1936	1937
Automobila putničkih	4	5	3	3	3	3
Motorbicikla	—	—	1	2	4	4
Bicikla	—	—	64	64	51	51
Kola volovskih	nema podataka				1.337	1.337
Kola konjskih	nema podataka				1.091	1.091
Samara	nema podataka				2.338	2.338

Uskotračna željeznička pruga od Prijedora preko Sanskog Mosta za Sanicu i Srneticu postala je državna i prevozila je svu robu u izvozu iz sreza i uvozu u srez, potpuno zamjenjujući dotrajale i nerentabilne lađe i dereglije.

U šumama Grmeča je bilo dosta linija šumske željeznice preduzeća SIPAD kojima su izvoženi balvani do Prijedora ili do iznad rijeke Sanice, odakle su plovili vodom do Čaplja gdje su se formirali splavovi i odlazili Sanom i Unom do Dobrljina, gdje je Šipad imao veliku strugaru, ili su produžavali i dalje Unom i Savom. Sanom i Unom je splavarenjem godišnje prevoženo 120.000 m³ crnogoričnog drveta.³³

INDUSTRIJA I RUDARSTVO

U periodu od 1918. do 1941. godine na području sanskog sreza, izuzev malih pilana u Lušci Palanci i Budimlić Japri, nije podignut nijedan drugi industrijski objekat. Istina, u „Almanahu Kraljevine Jugoslavije — Vrbaska banovina“, u općem statističkom pregledu vrbaske banovine za 1930. godinu, navode se 2 industrijska objekta u sanskom srezu: Državni ugljenokop u Suhači i „primitivni rudokopi željeza“. Međutim, prema raspoloživim podacima i sjećanjima savremenika, 1930. godine uopšte se, ni primitivno, nije vadilo željezo na ovom području. Takvo vadenje željezne rudače prestalo je još za austrougarske vladavine 1914. godine, o čemu je već bilo riječi. Istina, rudnik Ljubija je imao svoje kopove i u području Stare Rijeke, na teritoriji sanskog sreza, samo što se to vodilo u sklopu prijedorskog sreza.

„Državni ugljenokop Suhača“ je osnovan 1921. godine u sastavu rudarske uprave u Ljubiji i eksploatacija uglja je započela 1922. godine.³⁴ Radilo se o mrkom, smeđem, ugljenu jačine 3.800—5.000 kalorija i eksploatacija je bila dosta malena:

1922. godine	9.564 tona
1923. godine za 6 mjeseci	9.641 tona

U 1923. godini izgrađena je 9 km duga uskotračna željeznička rudnička pruga od Sanskog Mosta do rudnika u Suhači, kojom se prevozilo i stanovništvo.³⁵

³¹ Vidi napomenu br. 8.

³⁵ Vidi napomenu br. 15.

³⁴ Jozo Lakatos i dr Aco Despić: Industrija Bosne i Hercegovine, Jug. lojd, Zagreb, 1924. godine ,str. 55.

³⁵Isto.

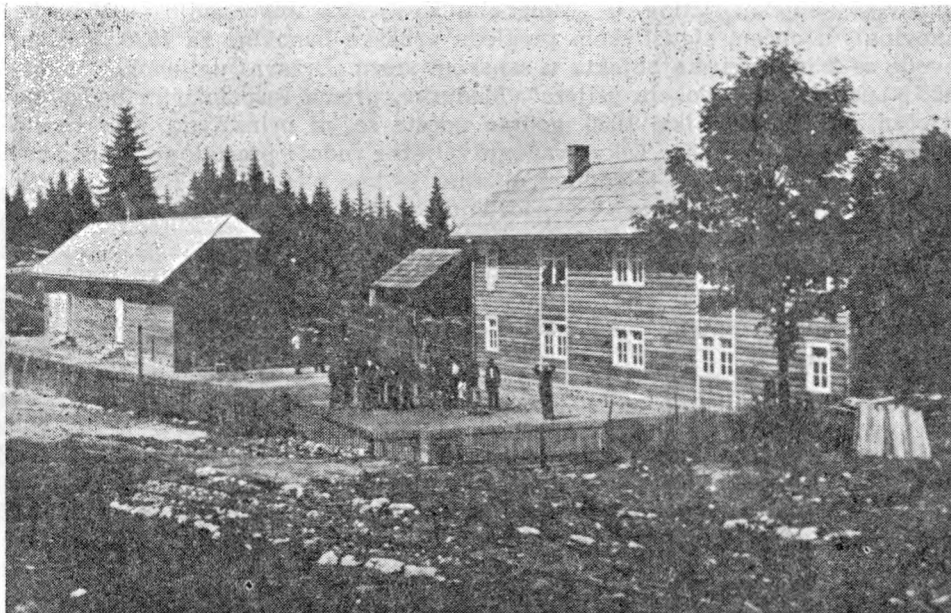
U budžetskoj 1924/25. godini u ugljenokopu Suhača izvađeno je 15.000 tona uglja, a u rudniku je radilo 100 rudara.³⁶ Od toga je iz Suhače bilo oko 40, dok su ostali radnici bili iz susjednih sela.

Plasman ugljena iz Suhače na tržištu je bio veoma slab, pa je vađenje 1936 godine obustavljeno. Međutim, još 1932. godine eksploatacija u Suhači je bila neznatna, a možda i obustavljena, jer u spisku preduzeća koja se nalaze na teritoriji vrbaske banovine, objavljenom 16. juna 1932. godine u Službenom listu vrbaske banovine, srez Sanski Most se uopšte ne spominje.

Eksploatacija drveta u Grmeču je bila u sklopu „Šipača“ i registrovana je u podacima za susjedni bosanskopetrovački srez. I u manipulacijama u šumama Grmeča, koje su bile na području sanskog sreza (Končanica i dr.), ili u susjedstvu (Mijačica i dr.), radio je manji broj seljaka iz okolnih sela, ali najčešće kao sezonski radnici.

Prvu parnu pilanu u srezu sagradili su Simo Zurunić i Stevo Vještica u Lušci Palanci, vjerovatno poslije prvog svjetskog rata, jer se u austro-ugarskim registrima ne spominje. Pilana i parni mlin, izgrađeni uz nju, izgorjeli su 1929. godine, a nalazili su se na mjestu gdje je sada izgrađena osmogodišnja škola. Druga pilana na vodeni pogon, „vodena pilana“, kako piše u dokumentu⁸⁷, bila je u Budimlić Japri u vlasništvu Dušana Majstorića. Tek 1937. godine Pero Jelača je sagradio novu pilanu u Lušci Palanci, na mjestu gdje je sadanja pilana. U ovoj pilani je radilo 12 radnika, a dnevno je pilala 10—12 kubika. Pilana je radila do avgusta 1941. godine, kada su je ustaše uništile.

Na Sani je bilo nekoliko vodenica u kojima se mljelo žito, ali je njihov kapacitet bio veoma mali. U mnogim selima, na potocima, bile su male vodenice, potočare, poredovničke (koristilo ih je više porodica, prema utvrđenom redosljedu), ili u vlasništvu pojedinih seljaka koji su mljeli uz naplatu ujma.

Dom Ferijalnog saveza na Mijačici, otvoren 1935. godine.

³⁶ Dragiša Lapčević: „Iz bosanske privrede“, Sarajevo, 1926. godine, str. 14 i 1C.

⁸⁷ Matko Kumarić: Monografija Vrbaske banovine, 1932. godine, Banja Luka.

U septembru 1933. godine proradila je na Mijačici u Grmeču prva fabrika eteričnog ulja. U fabrici su radila 33 radnika, a sagradilo ju je preduzeće „Šipad“.³⁸ To je bila najbliža fabrika Sanskom Mostu, budući da tada nije bilo nijedne fabrike ni u Ključu, ni u Prijedoru, Bihaću, Bosanskoj Krupi i Bosanskom Petrovcu, već samo u Drvaru, Bosanskom Novom i Banjoj Luci.

Dvanaestog novembra 1936. godine deputacija građana i seljaka iz Sanskog Mosta, s nekoliko predsjednika opština i predstavnika JRZ, pod vodstvom dr Branka Miljuša, poslanika, posjetila je u Beogradu ministra šuma i rudnika dr Đuru Jankovića i molila ga da rudnik Suhaća, koji ne radi već 5 godina, ponovo otpočne s radom. Ministar Janković je obećao delegaciji da će rudnik obnoviti rad, ali od tog obećanja ništa nije bilo.³⁹

Ista delegacija je tom prilikom posjetila i ministra pošta, telegrafa i telefona dr Branka Kaluđerčića i tražili da se u Budimlić Japri i Lušci Palanci otvore pošta, telegraf i telefon. Nešto kasnije oba su mjesta dobila i poštu i telefon.

Sve do jeseni 1938. godine rasvjeta u Sanskom Mostu i ostalim naseljima, i javna i privatna, bila je s lampama i fenjerima na petrolej, jer u srezu nije bilo električne centrale. Tek u jesen 1938. godine dovedena je struja za rasvjetu Sanskog Mosta dalekovodom iz rudnika Ljubije. Međutim, tada nijedno drugo naselje nije dobilo električnu rasvjetu

ZAPOSLENOST

Zaposlenost van poljoprivrede je bila veoma mala. Iz sanskih sela je na splavištu u Čaplju radilo nekoliko desetina radnika, i isto toliko i u šumskim manipulacijama u Grmeču (sezonski radnici); u rudniku Suhaći, dok je radio (do 1936. godine), bilo je zaposleno oko 100, a u rudokopima Ljubije (u Staroj Rijeci, i Ljubiji) nekoliko desetina radnika; u Sanskom Mostu je bilo zaposleno svega oko 150—180 radnika u trgovini i zanatskim radnjama. Dodamo li njima još i oko 40 učitelja osnovnih škola i nastavnika građanske škole, te broj službenika u srezu, opštini i drugim ustanovama (banci i si.), izlazi da je u srezu moglo biti u radnom odnosu najviše oko 500 radnika i službenika. S obzirom da je bilo oko 250 vlasnika trgovina i oko 200 vlasnika ugostiteljskih i zanatskih radnji, pred rat 1941. godine izvan poljoprivrede radilo je najviše oko 950 ljudi, odnosno 1,4% stanovnika, a sa izdržavanim licima ukupno 6.000, tj. 9% a u poljoprivredi 91% stanovništva.⁴⁰

U srezu je bio veoma mali broj penzionera i invalida "1918. godine je bilo 15 invalida, ali kasnije, prema nekim izvorima, ni desetak), koji su primali redovne mjesečne prinadležnosti, pa zato u najvećem broju sela, izuzev učitelja i lugara, nije bilo nijednog čovjeka koji je imao redovni mjesečni prihod — platu.

Težak seoski život je uslovio da su mnogi pokušavali naći stalnije prihode izvan poljoprivrede. Tako je samo u žandarmerijskoj službi bilo oko 30 Sanjana (6 iz Dževera, 5 iz Majkića Japre, 4 iz Lušci Palanke itd.), desetak ih je radilo kao cestari, nekolicina ih je bilo u lugarskoj službi, a nekoliko njih su bili policajci, sudski dostavljači, šikutori (poreski izvršitelji), podvornici i si.

Zbog nepostojanja mogućnosti zaposlenja u srezu, svake godine je nekoliko stotina seljaka iz sanskih sela išlo na sezonske radove u šume Crne Gore, Srbije, Slovenije i Bosne i Hercegovine, zatim u Senjski rudnik u Srbiji, u Beograd i na druga gradilišta i radilišta. Manji broj je ostajao

³⁸ Vrbaske novine, 6. septembra 1933. godine.

³⁹ Vrbaske novine, 14. novembra 1936. godine.

⁴⁰ Memoarska grada sanske opštine.

duže, a najveći dio se vraćao kući pred zimu, a na proljeće opet kretao. Tako je iz Hazića 1936. godine otišlo 15 ljudi, iz Kozice dvadesetak na rad u Senjski Rudnik, a po nekoliko iz Jelašinovaca, Fajtovaca, Lušci Palanke i još nekih sela. Tamo su se zadržali sve do aprila 1941. godine, kada su se svi vratili u zavičaj. Neki od ovih sezonskih radnika radili su u Corkovači (šuma na lijevoj obali Une kod Otoke), zatim u Fruškoj Gori, Goču u Srbiji, u šumama Slavonije i na građevinama u Beogradu. Nije bio rijedak slučaj da se poneki od ovih sezonskih radnika vrati kući pješice, jer ne bi uspio uštedjeti ni za prevoz.

Ne mogavši naći zaposlenje u zemlji, a i privučeni pričama o mogućnostima dobre zarade u inostranstvu, bilo je Sanjana koji su odlazili na rad u Francusku i SAD. Početkom drugog svjetskog rata većina ih se vratila kućama, ne uštjedeвши značajnije sume novca. Jedino su neki povratnici iz SAD, poslije prvog svjetskog rata a prije svjetske ekonomske krize, uspjeli da donesu nešto značajniju sumu novca i sagrađe veće kuće, otvore trgovinu ili kupe znatne površine najplodnije zemlje u selu, tako da su postali bogataši. Narod ih je zvao „Amerikancima“.

ZDRAVSTVO

Prvi ljekar je došao u Sanski Most 1898, a apoteka je otvorena 1911. godine.⁴¹ Prema jednom dokumentu, Sanski Most je imao babicu već 1885. godine.⁴² I za vrijeme Kraljevine Jugoslavije u srezu, koji je imao oko 57.000 stanovnika, bio je samo 1 ljekar i jedan apotekar, bez bolnice ili bilo kakvog stacionara, dakle bez ijednog ležaja. Za mnoge ljekarske usluge stanovništvo je moralo ići u Prijedor, gdje takođe do 1940. godine nije bilo bolnice, a za bolničke usluge u Banju Luku ili Zagreb. Tek 1939. godine sagrađena je bolnička zgrada u Sanskom Mostu, ali do rata nije otvorena jer nije bilo sredstava za opremu bolnice i angažovanje potrebnog osoblja.⁴³ Lušci Palanka je jedno vrijeme imala babicu.⁴⁴

S obzirom na siromaštvo znatnog dijela stanovništva, najveći broj oboljelih, naročito u selima, bio je upućen na nadriljekare i vračare, i na narodno liječenje čajevima od lipe, bazge, raznih plodova i ljekovitih biljaka.

Ljekaru se išlo najčešće tek onda kad nikakvi domaći, narodni lijekovi nisu više pomagali, najčešće u poslednji čas, kad više ni stručna intervencija liječnika nije mogla koristiti. Zbog toga je smrtnost oboljelih bila velika. Rijetko je koja porodilja išla u bolnicu radi porođaja, izuzev kada bi nastale komplikacije zbog nestručne intervencije kakve seoske žene. Najčešće su u takvim slučajevima, kod porođaja u selima, asistirale samouke babice, žene koje su rodile više djece, pa imale nekog iskustva, ali i nadribabice, koje su se poluprofesionalno bavile ovim poslom. Zbog toga, ali i zbog loših higijenskih uslova života, bila je i smrtnost velika. Zbog visoke stope nataliteta ipak je prirodni prirast stanovništva bio znatan.

Tuberkuloza sušica, jektika) je bila znatno raširena, i uzrok brojnoj smrtnosti i djece (dojenčadi) i odraslih. S obzirom na veoma veliku raširenost ušiju (u kosi i odjeći) kod stanovništva, naročito seoskog, povremeno se pojavljivao pjegavi tifus, a zbog nehigijenskih bunara, aponekad icisterni, i razne epidemije (trbušni tifus, srdobolje i si.).

⁴¹ Bosanski glasnik za 1889. i 1914. godinu.

⁴² U krsnom (rodnom) listu Julke Popović-Srđić, učiteljice, rođene 14. oktobra 1885. godine u Sanskom Mostu, piše i ime babice Vuške Braić iz Sanskog Mosta. Dokument u zaostavštini Julke Popović-Srđić, sada kod njene kćerke dr Vere Srđić-Odić.

⁴³ Vidi napomenu 23.

⁴⁴ U spisku članova Narodne čitaonice i knjižnice u Lušci Palanci, koji je samo djelimično sačuvan i nalazi se u Arhivu Bosanske krajine u Banjoj Luci, pod rednim brojem 10 navedeno je ime Milice Vještice, primalje (babice).

U selima, i u nekim siromašnim gradskim domaćinstvima sapun se veoma malo koristio, a rublje se obično otkuhavalo i pralo u lukšiji (cijed pepela-luga od drveta). U mnogim selima nije bilo pitke izvorske vode, već su kopali bunare, a u sušnim i bezvodnim brdskim selima pravljene su cisterne za kišnicu. Zbog toga je voda bila dragocjenost koja se čuvala, pa su je u nekim selima veoma malo trošili za ličnu higijenu i higijenu stanovanja. Tek iza 1931. godine sagrađena su tri javna kupatila: u Sanskom Mostu, Starom Majdanu i Luči Palanci.

Sanski Most nije imao vodovod iako se još 1922. godine započelo raditi na njegovom projektu.⁴⁵ Ni u drugim naseljima nije bilo vodovoda u kućama, te nije bilo ni uslova za neki viši higijenski standard stanovanja. Jedino je u Luči Palanci, 1932. godine, sagrađen vodovod sa česmama postavljenim pored puteva. Neposredno pred rat, 1938—40. godine, izgrađena je crpna stanica na plinski motor u Podgori u Miljevcima i po nekoliko rezervoara za vodu u selima Dabar, Grdanovci, Bošnjaci i Bosanski Milanovac (Eminovci). U budžetu vrbaske banovine za 1940. godinu bilo je planirano 30.000 dinara za dovršenje vodovoda. Međutim, rat je 1941. godine prekinuo tu značajnu akciju za snabdijevanje bezvodnih sela zdravom i pitkom vodom.

U Ilidži, nedaleko od Vrhpolja, radila je banja, primitivno opremljena i vođena, u koju su za ljetnih mjeseci dolazili ljudi i žene i ovog i susjednih, pa i udaljenijih krajeva da liječe neke bolesti (reumatizam, očne bolesti i si.).

POLITIČKI RAZVOJ DO 1941. GODINE

OPŠTI PRIKAZ POLITIČKIH PRILIKA (STRANKE I IZBORI)

Živa politička aktivnost razbuknula se u novoj državi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, pa i u sanskom srezu. Tako su već na prvim opštinskim izborima 1920. godine, za izbor poslanika u Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, na političku pozornicu stupile 22 političke stranke.¹

Uz znatnu politizaciju stanovništva uslijedilo je prvih poslijeratnih mjeseci i brzo bogaćenje pojedinaca, trgovaca i zelenasa. Naročito je bio razvijen šverc.

U Bosansku krajinu stižu razni građanski političari nastojeći da u njoj stvore svoja uporišta i obezbijede sebi poslaničke mandate. U bihaćkom okrugu pojavljuju se kao kandidati za Ustavotvornu skupštinu inženjeri, profesori, apotekari, muftije, advokati i ljekari iz Beograd, Sarajeva, Banje Luke, Tuzle, Teslića, Bosanske Dubice, Zvornika, Novog Sada, pa čak i iz Kruševca, Dubrovnika, Pirota, Gospića, Uba, Koprivnice i Negotina, ukupno 26 kandidata i njihovih zamjenika, dok su ostala 44 kandidata i njihovi zamjenici bili rodom iz bihaćkog okruga.²

Kandidatske liste stranaka su bile okružne, pa je uspjeh zavisio od svih glasača na okrugu. Na radikalskoj listi mandat je dobio samo nosilac okružne liste Miroslav Spalajković iz Beograda, bivši srpski poslanik u Petrogradu;³ Savez težaka je dobio tri poslanička mjesta: izabrani su dr Risto Jeremić, direktor državne bolnice u Sarajevu, nosilac okružne liste, Marko Gaković, težak iz Male Rujiške i Simo Krstić, inženjer iz Teslića; na listi Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) izabrani su za poslanike hadži Hafiz Ibrahim ef. Maglajlija, muftija iz Tuzle, Hasan Miljković, opštinski načelnik iz Velike Kla-

⁴⁵ „Bosna i Hercegovina“, izd. Sarajevske sekcije Udruženja jug. inženjera i arhitekata, Sarajevo, 1922, str. 134.

¹ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, izvršenih 28. nov. 1920. godine, izdanje Ustavotvorne skupštine, Beograd, 1921. godine.

duše, Husein Alić, profesor iz Koprivnice i Džafer Kulenović, odvjetnički perovođa iz Bihaća. Preostale četiri stranke nisu uspjele dobiti nijedno poslaničko mjesto.

- Na izborima je bilo i nekoliko kandidata iz sanskog sreza, među kojima:
- na radikalskoj listi: peti po redu Jovan Dronjak, težak iz Jelašinovca;
 - na listi Saveza težaka: peti po redu Nikola Stojnić iz Rasavaca;
 - na listi JMO: peti po redu Ahmet Sarić, opštinski bilježnik iz Starog Majdana;
 - na listi Hrvatske težačke stranke: drugi po redu Filip Božić, težak iz Krkojevaca, četvrti po redu Stipo Klarić, težak iz Sasine i šesti po redu Rafo Hrvat, težak iz Stare Rijeke.

Komunistička, Demokratska i Socijaldemokratska stranka nisu imale kandidata iz sanskog sreza. Od 8 izabranih poslanika nijedan nije bio iz sanskog sreza.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu, održani 28. novembra 1920. godine, u srezu Sanski Most dali su slijedeće rezultate:⁴

L i s t a									
	Ukupno birača	Gla-salo	Radi-Savez kalnatežaka	JMO	Komu-nističketežačkakrat.	Hrvat.Demo-	Soc. dem.		
1. S. Most	552	452	59	23	286	2	33	48	1
2. Podovi	629	420	273	135	3	1	1	1	6
3. Kljevci	292	225	2	109	25	3	82	4	—
4. Kruhari	370	305	12	63	2	3	214	9	2
5. Dabar	500	280	9	261	3	—	2	2	3
6. Brdari	409	315	60	169	55	—	21	3	7
7. Pobrežje	189	169	16	72	73	1	4	2	1
8. St. Rijeka	337	256	1	11	4	2	228	2	8
9. Kamengrad	815	605	71	112	406	1	5	4	6
10. Sehovci	397	300	58	2	165	—	70	1	4
11. Opšta Luka	521	417	27	316	63	—	2	5	4
12. Tomina	640	540	2	233	243	3	50	6	3
Svega	5.651	4.284	590	1.506	1.328	16	712	87	45
			75,80%	35,1%	30,9%	0,3%	16,6%	2%	1%

Kao što se vidi na prvim izborima u Sanskom srezu je najviše glasova dobio Savez težaka — 1.506, zatim JMO — 1.328, Hrvatska težačka stranka — 712, Radikalska stranka — 590, pa onda Demokratska stranka — 87, Socijaldemokratska — 45, a najmanje Komunistička stranka — 16 glasova.

Tek upoređeni s izbornim rezultatima stranka — 16 glasova, ovi rezultati pokazuju odnos i jačinu pojedinih stranaka na ovom području i njihov start na početku žilave borbe koja će, za neke od njih, trajati sve do 1941. godine.

³ Dr Miroslav Spalajković, kao saradnik okupatora 1 Nedića, oktobra 1944. godine pobjegao u inostranstvo. „Iz tajnih dosijea Gestapoa“, Politika ekspres, 28. 9. 1973.

⁴ Vidi napomenu br. 1.

Rezultati izbora za poslanike Ustavotvorne skupštine u okrugu Bihać:⁵

	Bihać	Cacin	Ključ	B. Krupa	B. Petovac	S. Most	Svega
Broj birača	6.444	9.631	7.105	10.108	11.824	5.651	50.763
Broj glasača	4.618	7.704	5.364	7.628	8.398	4.284	37.996
Procenat glasalih	71,60	79,39	75,49	75,46	71,03	75,80	74,90
Liste:							
Radikalska	626	792	1.471	1.677	444	590	5.600
Savez težaka	619	271	1.815	2.735	5.294	1.506	12.240
JMO	2.297	6.127	1.837	2.737	1.686	1.328	16.012
KPJ	82	45	24	132	191	16	490
Hrvatska težačka	484	51	101	34	151	712	1.553
Demokratska stranka	480	357	71	249	398	87	1.642
Socijal. demok. stranka	30	60	44	61	235	45	475

Izborni rezultati pokazuju da je JMO dobila najviše glasova, što je razumljivo, jer je većina Muslimana glasala za nju, dok su se Srbi odlučivali za jednu od 5, a Hrvati isto tako za jednu od 5 preostalih političkih stranaka. Osim toga, činjenica da je JMO dobila 31% svih glasova, a da je muslimansko stanovništvo sačinjavalo samo 27%» stanovništva Sanskog sreza, ukazuje i na to da su Muslimani izišli masovnije na birališta nego Srbi i Hrvati. To potvrđuje između ostaloga, i učešće na izborima u cazinskom srezu (79,39%»), gde je stanovništvo pretežno muslimansko. Birači bihaćkog okruga, a i sanskog sreza, u dobroj mjeri su se izjasnili za opozicione stranke.

Izbori održani 18. marta 1923. godine za sanski srez, dali su ove podatke o stanovništvu i biračima:⁶

- Stanovnika svega — 37.607
- muških stanovnika — 19.411
- upisanih birača — 9.419
- birača na 100 stanovnika — 25
- birača na 100 muških stanovnika — 48,5
- glasalo 8.042, tj. 87,6% upisanih birača.

Rezultati izbora su bili sljedeći:

Stranka	nosilac okružne liste	glasača	%o
— Radikalna stranka	dr Vasilije J. Jovanović	507	6,3
— Zemljorad. stranka	Dušan Dimitrijević—Dule	4.504	56
— JMO	dr Džafer Kulenović	2.056	25,6
— Jug. musi. nar. org.	Sakib Korkut	51	0,6
— HRSS	Pavle Radić	802	10,00
— Demokrat, stranka	dr Zivko Nježić	122	1,50

Na listi Radikalne stranke dr V. I. Jovanovića u sanskom srezu bio je kandidat dr Teofil Zurunić, umirovljeni odjelni predstojnik iz Sanskog Mosta, a njegov zamjenik Jovo Sakradžija, zemljoradnik iz Lipnika.⁷

⁵ Isto.
« Statistika izbora poslanika Kraljevine SHS, održanih 18. III 1923. godine, izdanje Narodne skupštine Kraljevine SHS, Beograd.
⁷ „Narodno jedinstvo“, 18. marta 1923. godine.

Na listi Zemljoradničke stranke Dušana Dimitrijevića kandidat u ovom srezu je bio Čedomir Kokanović, okružni sekretar Saveza zemljoradnika iz Sanskog Mosta, a njegov zamjenik Trivun Drljača, zemljoradnik iz Srpske Jasenice (srez B. Krupa).

Na listi Demokratske stranke dr Nježića kandidat je u sanskom srezu bio Vladimir Marjanović, sveštenik iz Sanskog Mosta, a njegov zamjenik Andrija Radaković težak iz Podvidače, dobrovoljac.

Na listi HRSS Pavla Radića kandidat u ovom srezu je bio Hasan Ejupović, a njegov zamjenik Šerif Pašagić, obojica težaci iz Vmograča, srez Cazin.

Na ovim izborima apsolutnu pobjedu u srezu je imala Zemljoradnička stranka, pa je sekretar Saveza zemljoradnika bihačkog okruga Čedomir Kokanović izabran za poslanika. Osim njega, u okrugu je izabran i nosilac okružne liste Zemljoradničke stranke Dušan Dimitrijević Dule, od JMO dr Džafer Kulenović i Hasan Miljković i od Radikalne stranke dr Simo Ilišević.

Na izborima održanim 8. februara 1925. godine⁸ bilo je upisano 9.860 birača, a glasalo ih je 8.350, i to:

Stranka	nosilac okružne liste	glasača	o/o
— Zemljorad. stranka	Čedomir Kokanović	2.963	34,4
— JMO	Husein Alić	2.054	25,7
— Radikalna stranka	dr Vasilije Jovanović	1.380	16,6
— Samostalna dem. str.	Vojislav M. Zivanović	1.021	12,2
— HRSS	Ibrahim Pajazetović	893	10,7
— Samostal. muslim. str.	Muhamedbeg Bišćević	39	0,4

Za poslanike su na ovim izborima izabrani Čedomir Kokanović (Zemljoradnička stranka), Nurija Pozderac, posjednik, Hasan Miljković, bivši poslanik, i Husein Alić, profesor (JMO), i dr Vasilije Jovanović, advokat (Radikalna stranka).

Pred ove izbore bio je uhapšen poslanički kandidat Zemljoradničke stranke Čedomir Kokanović. Tih dana je, naime, sveštenik Samardžić pokušao da osnuje organizaciju SRNAO⁹ u Starom Majdanu, a za sanski srez. U toku prepirke staromaj danski trgovac Rade Kokanović, brat Čedomirov, udario je toljagom popa, propagatora SRNAO, i oborio ga na zemlju. Dotrčali su žandari i pogušali se s Radom Kokanovićem. Tada su žandari htjeli da uhapse i Čedomira Kokanovića, ali se on sklonio u kuću iz koje nije htio izlaziti niti je žandarima dozvolio da uđu u nju, govoreći da je kao poslanik zaštićen imunitetom. Ovaj incident je onemogućio stvaranje organizacije SRNAO u sanskom srezu, i pored toga što je u Banjoj Luci na čelu ove nacionalističke šovinističke organizacije bio Košta Majkić, rodom iz Majkić Japre, koji je napustio ideje Petra Kočića i postao istaknuti reacioner.

Međutim, sukob Kokanovića s agitatorom SRNAO nije se tim završio.. Sreski načelnik je doveo vod pitomaca iz žandarmerijske škole u Sremskoj Kamenici, koji su nosili i bombe o pojasu. To je bio prvi slučaj da se žandari u ovom kraju pojave tako naoružani. Sreski načelnik se uplašio većih sukoba sa seljacima, jer je sanski srez bio veoma jako uporište Zemljoradničke stranke, pa je zato doveo vod mladih žandara. Pitomci su opkolili kuću Kokanovića. Čedomir je tada izašao napolje i predao se, te su ga žandari otjerali u sudski zatvor u Sanskom Mostu. Bilo je to 7. januara 1925. godine. Poslije izvjesnog vremena prebačen je u okružni zatvor u Bihaću, u Kulu. U međuvremenu su održani izbori, pa je Čedomir Kokanović ponovo izabran za poslanika, dobivši

⁸ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, održanih 8. februara 1925. godine, izdanje Narodne skupštine Kraljevine SHS, Beograd, 1926. godine.

⁹ SRNAO — srpska nacionalna omladina, reacionarna šovinistička organizacija.

u sanskom srezu najviše glasova. Ali vlast ga nije htjela pustiti iz zatvora sve dok nije intervenisao ministar pravde, nakon zahtjeva rukovodstva Zemljoradničke stranke, i to skoro 2 mjeseca nakon što su izbori održani.¹⁰ Zanimljivo je da je sudski proces braći Kokanovićima zbog sukoba s propagatorom SRNAO-a, a potom i sa žandarima i sreskim načelnikom, trajao sve do 30. oktobra 1935. godine, kada su braća Kokanovići, presudom Okružnog suda u Banjoj Luci, bili oslobođeni optužbi.¹¹

Na posljednjim izborima u Kraljevini Jugoslaviji, održanim 11. septembra 1927. godine, u sanskom srezu je bilo:

— upisanih birača	11.103
— birača na 100 stanovnika	29,5
— birača na 100 muških stanovnika	57,2
— glasalo 8.255, tj. 74,4%o upisanih birača.	

Na ovim izborima samo u cazinskom srezu je bilo veće učešće birača nego u sanskom srezu (80,8%o), što govori o većoj zainteresovanosti stanovnika ova dva sreza za izbore poslanika.

Rezultati u sanskom srezu su bili ovi:

stranka	nosilac okružne liste	glasača	%o
— Zemljorad. stranka	Čedo Kokanović	3.056	37
— JMO	Husein Alić	2.158	26,2
— Samostal. demokrati	V. M. Zivković	1.069	12f,9
— Hrv. selj. stranka	Ibrahim Pajazetović	910	11,0
— Radikalna stranka	dr V Jovanović	909	11,0
— Demokratska stranka	Branko Jovanović	153	1,9

I na ovim izborima je u bihaćkom okrugu, po treći put, izabran za poslanika Čedomir Kokanović, koji je dobio 22,2%o glasova okruga (JMO — 36,8%o, radikali — 21,8%o, samostalni demokrati 12%o, Hrvatska seljačka stranka 3,7% i demokrati 3,5%o).¹²

Pregled rezultata ovih izbora u nekim sanskim selima je ovakav:

	Zemlj. str.	Radikal. stranka	Samost. demokr.	JMO	Hrvat s. stranka	Demokr. stranka
1. Brdari	64	84	20	47	11	2
2. B. Japra I	104	90	192	76	—	4
3. B. Japra II	125	47	92	22	—	19
4. Dabar	365	10	12	1	—	5
5. D. Kamengrad	22	2	15	460	2	1
6. Eminovci	55	53	170	2	2	—
7. Kljevci	107	81	13	38	135	19
8. Lipnik	101	56	42	1	—	24
9. L Palanka	313	79	120	1	1	18
12. Pobrežje	76	19	18	80	10	7
14. Rasavci	337	71	3	74	15	5
19. Tuk Bobija	302	33	159	7	—	4
20. Usorci	127	3	5	124	5	1

Izjava Čedomira Kokanovića data autoru.

¹¹ POLITIKA, 31. oktobra 1935. godine.

- statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, održanih 11. septembra 1927. go-

Ni ovi izbori nisu mogli proći bez sukoba pristaša Zemljoradničke stranke i vladajuće Radikalne stranke. Radikali su u selu Sokolovu, ključki srez, udesili da se biračka dokumenta „izgube“. Zbog toga su održani ponovni izbori i mandat je dobio Boško Zeljković, kandidat radikala, jer su izborni rezultati falsifikovani. Kada se u novoj skupštini vršila verifikacija mandata, Čedomir Kokanović je podnio žalbu i Skupština je odredila anketnu komisiju koja je utvrdila da su izbori u Sokolovu falsifikovani, pa je Skupština poništila izbor Boška Zeljkovića, oduzela mu mandat i predala ga kandidatu Zemljoradničke stranke — Trivi Drljači. Tako su tih izbora dvojica zemljoradničkih kandidata birani u Skupštinu u kojoj su bili do šestojanuarske diktature.¹³

Svi izbori, počevši od onih za Ustavotvornu skupštinu (28. novembra 1920), pa do posljednjih izbora u Kraljevini SHS održanih 11. septembra 1927. godine, sprovedeni su pod silnim terorom vladajuće Radikalne stranke širom zemlje. Naročito široko je bio primijenjen teror vladajuće Radikalne stranke Nikole Pašića i Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribićevića za izbore 1925. godine i teror Radikalne stranke za izbore 1927. godine. Osim navedenih primjera iz bihaćkog okruga, neophodno je o tom teroru reći još koju riječ.

Nakon izbora od 8. februara 1925. godine, opozicioni prvaci su novoizabranom Narodnoj skupštini, njenom Verifikacionom odboru, dostavili opsežan izvještaj o terorizmu kakav se ne pamti koji je vlada P-P (Pašić-Pribićević) sprovela u toku izbora:¹⁴

„ Izbori narodnih poslanika za Narodnu skupštinu obavljani dne 8. februara 1925. god. provedeni su pod najvećim terorom državnih vlasti. Cio administrativni aparat stavio se u službu izborne agitacije za Narodnu radikalnu stranku. Ne samo veliki župani, sreski poglavari, nego i obični poslužitelji u raznim državnim zvanjima uticali su sa svojim pretnjama i raznim obećanjima na raspoloženje birača i prema tome na rezultat izbora. Dijeljenje seoskih ispaša, oduzimanje oružnih listova, raznih obrtnica, glavarskih muhura po svim selima duž čitave zemlje, obrazovanje terorističkih udruženja „Srnao“ i „Petar Mrkonjić“, zatvaranje pristaša opozicionih stranaka, provođeno je po jednom unaprijed pripremljenom sistemu, a to sve radi toga da bi se birači što više zastrašili, odnosno privukli da glasaju za kandidate režimske Radikalne stranke. I najosnovnija prava pojedinih građana nisu bila ničim zaštićena, jer propisi zakona i Ustava nisu dolazili do svog izražaja i svaki onaj ,koji je pripadao neregimskoj stranci, mogao je doći do uvjerenja da u ovoj zemlji nema svetinje koja bi bila zaštićena“.

Iako su izbori od 8. februara 1925. godine sprovedeni pod takvim terorom, opoziciona Zemljoradnička stranka je u sanskom srezu dobila više glasova nego obje vladajuće stranke: Radikalna i Samostalna demokratska stranka.

Kako je i vlada Nikole Uzunovića, formirana poslije izbora održanih 1925. godine, nastavila s terorom i još više razvila batinaški režim“, „žandarsku samovolju“ i „policijski režim“, opozicija je iskoristila debatu o budžetu za 1927. godinu i iznijela brojne drastične primjere vladinog terora. Među opozicionim poslanicima koji su tada istupili u Skupštini veoma oštar u optužbi vladinog režima je bio i sanski poslanik Čedomir Kokanović. On je na sjednici od 18. marta 1927. godine, pored ostalog, rekao i ovo:

„... Građani su u ovoj državi kategorisani ,oni su podijeljeni na dve kategorije. U prvu kategoriju spadaju oni koji pripadaju vladinoj stranci, koji mogu da rade sve i za koje ne postoji ni Ustav ni zakon, a u drugu kategoriju spadaju svi oni na čijim se glavama nemilosrdno krši Ustav i lomi zakon...“¹⁵

¹³ Izjava Čedomira Kokanovića data autoru.

¹⁴ Stenografske bilješke Narodne skupštine Kraljevine SHS, Vanredni saziv za 1925, str. 35—97.

¹⁵ Ferdo Culinović: Jugoslavija između dva rata, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1961. godine, knjiga I, str. 4i93.

I za vrijeme svoga trećeg poslaničkog mandata, nakon izbora održanih 1927. godine, Čedomir Kokanović, kao i brojni opozicioni poslanici, bio je veoma aktivan u Narodnoj skupštini, optužujući vladu Velje Vukićevića za teror.

Kako je početkom 1928. godine u Narodnoj skupštini vođena rasprava o stanju u beogradskoj „Glavnjači“, zatvoru za političke uhapšeničke, u kojoj su pod najtežim režimom tamnovali brojni komunisti, nakon poslanika Save Kosanovića, Stjepana Radića i još nekih, govorio je i sanski poslanik Čedomir Kokanović. On je tada, pored ostalog, rekao:

„Sramota je za našu zemlju, da se u prijestonici tuku ljudi radi svojih ideja, da se proganjaju ljudi koji ispovijedaju komunističke ili druge koje ideje. Gospodo, ovi se ljudi ne smiju tući, jer zakon zabranjuje tuču, a ona gospoda koja gaze zakon, ta gospoda gaze i narod. A ona gospoda, koja misle da gazeći zakon i Ustav upravljaju ovom zemljom, varaju se u tome. Neće oni moći to dugo činiti, jer će njih đavo odnijeti tamo kuda ih je još davno trebao da odnese..

Nastavljajući izlaganje, Čedomir Kokanović je tada iznio svoj stav prema komunistima u vezi s njihovim teškim životom u „Glavnjači“:

„.. Glavnjača i režim Glavnjače, to su glavni propagatori komunističkih ideja, to su glavni propagatori svih onih ideja, protiv kojih se bori današnja vlada. Jer, gospodo, ne samo da je Glavnjača velika škola za komunizam, nego je ona velika škola i za anarhizam. Rđavi i teški postupci, koji se vrše u zatvoru nad jednim čovjekom, koji je tamo usamljen i koji tamo razmišlja, dovode ga u očajanje i dovode ga do najekstremnijih ideja. Gospodo, ja nisam mogao zamisliti kako se je jedan čovjek sa fakultetskom spremom mogao odmetnuti u hajduke, kako je mogao otići u planinu. Ali nakon tromjesečnog tamnovanja prošlih izbora u Bihaću, u okružnom zatvoru, ja sam ovu stvar potpuno razumio i da nisam imao obzira prema ženi i prema djeci svojoj, ja se ne bih vratio kući, nego ih i ja otišao u planinu, da se borim protiv onih koji inauguriraju režim Glavnjače.

Ima gospodo Zakon o zaštiti države. Sudite tim ljudima po ovom zakonu, ali nemojte nad njima činiti neljudska i nehumana djela .. ,“^e

Nakon istupa ministra unutrašnjih poslova Antuna Korošca, koji je opravdavao režim Glavnjače, došlo je do opšte tuče među poslanicima, koja se ponavljala i na narednim sjednicama sve do 20. juna 1928. godine, kada su u Skupštini ubijeni poslanici Pavle Radić i Đuro Basariček, a ranjen Stjepan Radić.¹⁷ Ubrzo nakon toga kralj Aleksandar je aktom od 6. januara 1929. godine ukinuo ustav od 1921. godine, raspustio Narodnu skupštiu i zabranio sve političke stranke, nacionalne organizacije i upotrebu nacionalnih oznaka; kralj je postao „nosilac sve vlasti u zemlji“, tj. zaveo je apsolutistički, diktatorski režim, monarhofašističku diktaturu, poznalu kao „šestojanuarska diktatura“.¹⁸

Tvorac i nosilac ideologije integralnog jegoslavenstva i unitarizma bio je Svetozar Pribičević dok je boi na vlasti. Njegovo jugoslavenstvo je bilo samo firma iza koje su se prikvrivala nastojanja velikosrpske buržoazije da u Kraljevini SHS obezbijedi svoju hegemoniju. Pri tom je nasilje postalo isključiva metoda borbe protiv političkih protivnika, u prvom redu protit Komunističke partije Jugoslavije i radničkog pokreta, radi onemogućavanja i uništenja onih političkih snaga koje su ugrožavale režim ovakvog „jugoslavenstva“ i svih istorijskih i organskih narodnih individualiteta u okviru jugoslovenske države. I dok se Pribičević kasnije odrekao vlastite ideologije, kralj Aleksandar, koji ga

¹⁷ Stenografske bilješke Narodne skupštine Kraljevine SHS, redovan saziv za 1928/29. godinu, knj. IV, str. 25.

¹⁸ Ferdo Culinović, Jugoslavija između dva rata, knjiga I, str. 524—531.

» Isto, knjiga II, str. 5—10.

je i uklonio iz političkog života Kraljevine SHS (S. Pribičević je umro u inostranstvu), vratio se na njegov program, ali bez njega, i pristupio najradikalnijem i najbeskrupuloznijem sprovođenju svih načela tog programa.

Kralj Aleksandar je imenovao generalsku vladu pod predsjedništvom generala Petra Živkovića i raspustio opštinske uprave u cijeloj državi, s tim da ih u glavnim gradovima postavlja svojim ukazom, a u ostalim mjestima župani svojim rješenjima. Zabranio je sve stranačke i mnoge druge listove.

Poslije raspuštanja građanskih političkih stranaka, u oktobru iste godine donijet je zakon kojim je država podijeljena na nova upravna područja — banovine, a dotadašnji naziv države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca promijenjen u Kraljevina Jugoslavija. Novom administrativnom podjelom zemlje na banovine kralj i velikosrpska buržoazija su išli za tim da izbrišu istorijske teritorijalne cjeline, koje su predstavljale osnove građanskih političkih centara, koji su osporavali Beogradu, kao centru velikosrpske buržoazije, apsolutni primat u građanskoj politici. I dok je Vidovdanskim ustavom, izglasanim 28. juna 1921. godine, Kraljevina SHS bila podijeljena na oblasti koje su, osim nekoliko manjih izuzetaka, odgovarale granicama istorijskih cjelina i narodnosnih područja, granice banovina su bile tako povučene da bi se u prvom redu razbila cjelina Hrvatske, a zatim i drugih oblasti izvan Srbije, i da bi se u što većem broju banovina obezbijedila većina srpskog stanovništva, ili bar dominantan uticaj vladajuće srpske buuržoazije.

Zakonom o formiranju banovina Jugoslavija je podijeljena na 9 banovina: dravsku (sa sjedištem u Ljubljani), savsku (Zagreb), primorsku (Split), vrbasku (Banja Luka), drinsku (Sarajevo), dunavsku (Novi Sad), moravsku (Niš), zetsku (Cetinje) i vardarsku (Skoplje). Na čelu svake banovine bio je ban kojeg je imenovao kralj.

Vrbaska banovina je bila podijeljena na 20 srezova: Banja Luka, Bihać, Bos. Dubica, Bos. Gradiška, Bos. Krupa, Bos. Novi (s ispostavom u Bos. Kostajnici), Bos. Petrovac (ispostave u Bos. Grahovu, Drvaru i Kulen Vakufu), Cazin (ispostava u V. Kladuši), Derventa (ispostave u Bos. Brodu i Odžaku), Dvor, Glamoč, Gračanica (ispostave u Gradačcu i Maglaju), Jajce, Ključ, Kotor-Varoš, Mrkonjić-Grad, Prijedor, Prnjavor, Sanski Most, Tešanj (ispostava u Dobruju), i glavni grad banovine Banja Luku kao posebnu upravnu jedinicu.¹⁹ Prvi ban vrbaske banovine je bio Svetislav Milosavljević, brigadni general i bivši ministar saobraćaja.²⁰ Nekoliko godina kasnije neke ispostave su se izdvojile iz dotadanjeg sreza i reorganizovale u srez (Bosansko Grahovo, srez sa ispostavom u Drvaru, i još neke).

Da bi pokazao da narod podržava ukidanje parlamenta i zavođenje apsolutističkog diktatorskog režima, kralj je organizovao dolazak brojnih delegacija iz svih banovina koje su mu se kićenim riječima zahvaljivale za takvu odluku i takvo rukovođenje zemljom. Tako je i krajem 1929. godine, 29. decembra, kralj Aleksandar primio u Beogradu delegacije Zetske i Vrbaske banovine. Vode delegacija su biranim riječima izrazile zahvalnost kralju, veličajući njegove zasluge za stvaranje države. U delegaciji vrbaske banovine bila su i trojica Sanjana: Boško Marinković, trgovac, Hakibeg Čekić, posjednik i Ferdo Ljevar, zemljoradnik.²¹

Iako je kralj državnim udarom uklonio „posrednike“, tj. parlament, između njega i naroda, nakon tri godine, zbog veoma teške ekonomske i političke situacije, a da bi kamuflirao diktaturu i u zemlji i pred inostranstvom, on je ponovo pribjegao prividnom povratku na parlamentarizam: 2. septembra 1931. godine objavio je novi Ustav, drugi u Kraljevini. Otroisani ustav od 1931. godine izgrađen je na šestojanuarskim principima i potpuno je i dalje obezbjeđivao

¹⁹ Almanah „Banovina Vrbaska“, str. 7.

²⁰ Isto, str. 4.

²¹ O toj posjeti opširno obavještava „Politika“ od 30. decembra 1929. godine.

diktatorski režim. Ustavom je predviđen predstavnički režim, tj. parlament, sastavljen od dva doma: senata i narodne skupštine. Polovinu senatora imenovao je kralj, a drugu polovinu su birale banovine: svi narodni poslanici banovine, svi banski vijećnici i svi načelnici opština u banovini.

Raspisani su i prvi izbori nakon uvođenja šestojanuarske dktature i održani 8. novembra 1931. godine. Bila je samo jedna zemaljska kandidatska lista, lista generala Petra Zivkovića, jer je opozicija apstinirala budući da prema novom zakon nije mogla obezbijediti u svakom srezu najmanje po 200 predlagača.²² Međutim, u okviru liste generala P. Zivkovića, u mnogim srezovima je bilo po više kandidata. U sanskom srezu je bio samo jedan kandidat: dr Slavko A. Pišteljić, ljekar na službi u Sanskom Mostu, a njegov zamjenik Fehim B. Mujić, trgovac iz Starog Majdana.²³

Bilo je upisano 11.045 glasača, a glasalo je 8.760 ili 70%. Izabran je dr S. A. Pišteljić, jer protivkandidata nije bilo. I ovoga puta je u sanskom srezu učestvovao veliki procenat glasača, dok je u srezu Bihać glasalo samo 60%, Banja Luka 59%, Bosanska Gradiška 43%, a u Dvoru na Uni samo 26,3% upisanih glasača. Birači su bojkotovali izbore U Velikoj Kladuši je došlo do krvoprolića, jer su vlasti proizvoljno unosile glasače u biračke spiskove, u korist kandidata Petra Zivkovića. Jer, glasanje je bilo javno, usmeno, a komisija na biračkim mjestima je sama upisivala koji je građanin za koga glasao, što je pružalo neslućene mogućnosti za falsifikovanje izbora.

Osim Narodne skupštine, izabrane na tim izborima, izabran je i Senat. Banovine su birale ukupno 46 senatora, a isto toliko ih je imenovao i kralj. U vrbaskoj banovini je među senatore tada izabran i dr Vaso Glušac, profesor i načelnik odjeljenja u Banskoj upravi vrbaske banovine, rodom iz sela Slatine, nedaleko od Budimlić Japre.

I vlada Bogoljuba Jevtića, formirana poslije marseljskog atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića (9. oktobra 1934. godine), iako je proklamovala „politiku smirivanja“, nastavila je s terorom i nasiljem. Teror vlade i njenih organa doveo je do okupljanja opozicionih stranaka. Čim su bili raspisani izbori za 5. maja 1935. godine, došlo je do stvaranja „Udružene opozicije“, koju su činili: Seljačko-demokratska koalicija (Hrvatska seljačka stranka — HSS i Samostalna demokratska stranka — SDS), Jugoslovenska muslimanska organizacija, Davidovićevo krilo Demokratske stranke i dio Zemljoradničke stranke. Za nosioca zemaljske kandidatske liste Udružene opozicije izabran je Vladimir Maček, predsjednik SDK i predsjednik Hrvatske seljačke stranke.²⁴

Na izborima 5. maja 1935. godine bilo je pet kandidacionih lista: lista Udružene opozicije na čelu s Vladimirom Mačekom; lista tzv. staroradikala na čelu s „pašićevcem“, bivšim ministrom Unutrašnjih poslova Božidarom Maksimovićem; lista „nacionalista“ oko tzv. Zbora na čelu s Dimitrijem Ljotićem, advokatom iz Smedereva, ranijim ministrom pravde, i lista Jugoslovenske nacionalne stranke na čelu s Bogoljubom Jevtićem, predsjednikom vlade. Petu kandidat-sku listu „borbaša“ Svetislava Hođere Kasacioni sud nije odobrio zbog nekih formalnih razloga.²⁵

Većina građanskih političkih stranaka je imala svoje organizacije, bolje reći pristaše, i u Sanskom srezu. Ali te stranke nisu imale čvrstu političku organizaciju na terenu s određenim rukovodstvom i upisanim članstvom koje bi plaćalo članarinu, niti su održavale redovne sastanke i si., već se pripadnost

» Ferdo Culinović: Jugoslavija između dva rata, knjiga U, str. 40.

²² Statistika izbora narodnih poslanika za prvu Jugoslovensku narodnu skupštinu, održanih 8. novembra 1931. godine, Izdanje Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1932. godine.

²³ Ferdo Culinović: Jugoslavija između dva rata, knjiga U, str. 96.

političkoj stranci ispoljavala učestvovanjem na njenim predizbomim zborovima i povremenim konferencijama u gradu i po većim selima, i — glasanjem za stranku na izborima.

Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) je u Sanskom srezu pred rat imala najveći broj pristaša, što su pokazali rezultati izbora za skupštinu 1938. godine i rezultati izbora za opštinske uprave 1936. godine. Predvodnici ove stranke u srezu su bili braća dr Branko i dr Bogdan Miljuš, zatim Veso Milinković, trgovac, i Jošan Mrda, obučar. Stranka je većinu pristaša imala uglavnom u selima sa srpskim stanovništvom, i to prije svega u opštinama Luči Palanka, Budimlić Japra i Tomina.²⁶

Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) je obuhvatala isključivo Muslimane. Na čelu ove stranke u Sanskom Mostu su bili Džafer-beg Bišćević i Bećir Hromalić, posjednici iz Sanskog Mosta.²⁷ Uz izbore 1935. godine stranka u cjelini pa i njene pristaše u ovom srezu, bila je u sklopu Udružene opozicije. Odmah poslije tih izbora, polovinom 1935. godine, JMO je napustila Udruženu opoziciju, koja je, zbog izbornih falsifikata, bojkotovala novoizabranu Skupštinu, i prišla Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici (JRZ), u čijem sklopu je ostala do rata 1941. godine.

Hrvatska seljačka stranka (HSS) je obuhvatala skoro cjelokupno hrvatsko stanovništvo, ali i jedan dio Muslimana, koji je bio prohrvatski orijentisan. Mjesni prvaci ove stranke su bili dr Josip Cerjan, advokat, Luka Miniga, gostioničar, i Ante Marijan iz sela Poljak, (koji se profesionalno bavio politikom, agitacijom za HSS). Znatnu ulogu u aktivnosti ove stranke imali su i katolički sveštenici fra Ante Šeremet iz Sanskog Mosta, fra Luka Tešić iz Sasine, i župnik Nikola Tojčić iz Stare Rijeke. Muslimanski prvaci u ovoj stranci su bili Himzo Pašić-Rešić, trgovac i posjednik, Juso Talić, obučar, i Osman Cehajić, pekar, sva trojica iz Sanskog Mosta.²³

Jugoslovenska nacionalna stranka Pere Živkovića je imala izvjestan broj pristaša među srpskim stanovništvom sanskog sreza. Na čelu organizacije ove stranke u srezu bili su braća Vlado, Pero i Mladen Gvozden iz Sanskog Mosta.²⁹

Nacionalistička stranka „Zbor“ Dimitrija Ljotića, advokata iz Smedereva, imala je 15—20 pristaša, uglavnom omladinaca iz Sanskog Mosta. Propagatori ove profašističke organizacije su bili studenti, a potom veterinar Lazo Milinković i student prava, a potom pravnik Dušan Dodik. Njihova aktivnost počinje nešto prije 1937. godine. Obojica su bili istaknuti ljotićevski propagatori na zagrebačkom sveučilištu. Kao studenti 1937. godine išli su na ekskurziju u Italiju. Poslije povratka kući hvalili su uspjehe koje je fašizam ostvario u Italiji.³⁰ Na petomajskim izborima 1935. godine ljotićevski kandidat Tošo Bećirević dobio je samo jedan glas, a na decembarskim izborima 1938. godine kandidat Veselin Čučak je dobio 9 glasova. Veterinar Lazo Milinković je bio sekretar ljotićevskog pokreta za vrbasku banovinu, dok je Dušan Dodik povremeno dolazio iz Beograda, gdje je živio pred rat i bio u glavnom rukovodstvu Ljotićevog „Zbora“! Iako su obadvojica bili istaknuti ljotićevski funkcioneri, oni u sanskom srezu nisu imali značajnijeg uspjeha.

U sanskom srezu za izbore 1935. godine sve su liste imale svoje kandidate, a lista Bogoljuba Jevtića čak četiri. Ukupno je glasalo 9.997 birača. Nije poznato koliko birača nije izašlo na birališta.

*.3 Memoarska građa sanske opštine.

²⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

*9 Isto.

^{3*} Isto.

Skup pristalica JMO u Sanskom Mostu, 1938. godine.

Rezultati petomajskih izbora³¹ su bili sljedeći:

- lista B. Jevtića je dobila 5.423 glasa, od kojih dr Branko Miljuš 3.249, Vlado Gvozden 1.506, Jusuf Jakupović 562 i Marko N. Gaković 6 glasova;
- lista dr V. Mačeka, kandidat Čedomir Kokanović, dobila je 4.673 glasa;
- lista D. Ljotića, kandidat Tošo Bećirević, dobila je samo jedan glas, a
- lista Bogoljuba Maksimovića, kandidat Gligorije A. Popović, nije dobila nijedan glas.

Pojedinačno je najveći broj glasova dobio kandidat Udružene opozicije Čedomir Kokanović, ali je mandat poslanika sanskog sreza dobio dr Branko Miljuš, jer je, prema tadašnjem izbornom zakonu, stranka koja dobije najviše glasova u čitavoj zemlji automatski dobijala tri petine poslaničkih mandata.³² Kako je lista B. Jevtića „navodno, dobila najviše glasova, automatski je dobila tri petine mandata, a potom je učestvovala u diobi ostalih poslaničkih mjesta, tako da je dobila 303 mandata, a Udružena opozicija 67, iako je vladina lista dobila 1.746.982 glasa (60,6‰), a Udružena opozicija 1.076.345 (37,4‰). Lista D. Ljotića je dobila 33.549 (1,2‰), a lista B. Maksimovića 24.088 (0,8‰) glasova.

U sanskom srezu se na ovim izborima vodila borba samo između Jugoslovenske nacionalne stranke B. Jevtića i Udružene opozicije, jer su ostale dvije liste dobile samo 1 glas!

S obzirom na velike falsifikate izbora i nepravdenu podjelu mandata, Udružena opozicija je odlučila da njeni izabrani poslanici ne idu u Skupštinu, odnosno odlučili su da apstiniraju. Međutim, jedino su vođe JMO Mehmed Spaho i Šefkija Behmen, odlučili da njihovi poslanici i oni idu u Skupštinu.

Već u junu 1935. godine za predsjednika vlade je došao Milan Stojadinović, koji je ubrzo formirao novu političku organizaciju: Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ), u koju je pored Radikalne stranke ušla i JMO Mehmeda Spahe, koja je napustila Udruženu opoziciju, i Slovenska ljudska stranka A. Korošca.

Posljednji skupštinski izbori u Kraljevini Jugoslaviji održani su 11. decembra 1938. godine, prije isteka mandata Skupštine izabrane 1935. godine. Na raspisivanje novih izbora vlada je bila prisiljena i činjenicom da ni u vlastitim redovima nije imala punu podršku u mnogim pitanjima svoje unutrašnje i

³¹ VBEME, Beograd, 7. maja 1935. godine.

³² Izbori su sprovedeni prema izvitoperenoj, diktatorskoj varijanti tzv. Dontovog sistema. Stranka koja dobije relativnu većinu glasova automatski je dobivala tri petine mandata. Ali, s tim se nisu završavale izborne mahinacije. Jer, vladajuća garnitura je određivala koje će izborne jedinice ući u one tri petine. Tako se dešavalo da vladin kandidat dobije samo jedan glas (svoj vlastiti!), a opozicioni sve ostale, pa ipak mandat pripadne vladinom kandidata (slučaj Pisarovine na petomajskim izborima).

spoljne politike (veliko suprotstavljanje ratifikaciji Konkordata, zatim pri usvajanju budžeta za 1938. godinu, sukob između klerikalaca oko Antuna Korošca i članova JMO u vladi, ostavke trojice ministara i dr.). Protiv Stojadinovića su se naročito okomili poslanici JNS, Bogoljub Jevtić i dr., sukobljeni oko vlasti.³³

U predizbornoj kampanji Stojadinovićeva vlada i JRZ istupili su „kao državotvorni faktor, predstavljajući se kao jedina politička sila koja još može spasiti državu“.³⁴ Opoziciju su proglasili „državnim neprijateljem broj jedan“, što je tadanjem režimu, policiji i žandarima, dopuštalo da protiv nje primjeni sva raspoloživa sredstva.³⁵

Za ove tzv. decembarske izbore bile su tri kandidacione liste: vladina lista (JRZ) Milana Stojadinovića, lista Dimitrija Ljotića i lista Udružene opozicije na čelu s Vladimirom Mačekom. Udružena opozicija je prethodne, 1937. godine, sklopila sporazum o jedinstvenom bloku radi zajedničke borbe za ostvarenje i sprovođenje političkog i državnog programa sadržanog u ovom Sporazumu. . k a k o piše u njenom „Proglasu“ od 8. oktobra 1937. godine.³⁶ „Udružena opozicija“ je obuhvatala: Hrvatsku seljačku stranku, Zemljoradničku stranku, Demokratsku stranku, Samostalnu demokratsku stranku i još neke manje stranke.

I na ovim izborima je bilo falsifikovanja izbornih rezultata u korist vladajuće stranke — JRZ. Prema službenim statističkim podacima, postignuti su navodno ovi rezultati: zemaljska kandidatska lista vlade, na čelu s Milanom Stojadinovićem, imala je 745 sreskih kandidata, a dobila je navodno 1,643.783 glasa (54,09%) i od ukupno 373 mjesta dobila je 306 poslaničkih mandata; zemaljska kandidatska lista, na čelu s Dimitrijem Ljotićem, imala je 371 kandidata, a dobila je 30.734 glasa (1,01%), ne dobivši nijedan mandat; zemaljska kandidatska lista, na čelu s Vladimirom Mačekom, imala je 1.013 kandidata, a dobila je 1,364.524 glasa (44,9%) i samo 67 poslaničkih mandata.³⁷

Opozicione stranke su i poslije ovih izbora stavile brojne primjedbe na način provođenja izbora i nezakonitosti na mnogim biralištima (za vladine kandidate glasali su i umrli građani, itd.).

Prema „Spisku pravnih glasača za poslanike Narodne skupštine“³⁸ sa stanjem 1938. godine, pregled broja glasača u sanskom srezu je bio ovaj:

Opština	Broj pravnih glasača	Srba	Muslimana	Hrvata	Ostalih
1. Sanski Most	3.372	1.464	1.282	611	15
2. Stari Mladan	2.358	1.291	558	536	—
3. L. Palanka	2.528	2.512	5	10	—
4. B. Japra	946	578	178	190	—
5. Tomina	2.457	1.674	445	338	—
6. G. Kamengrad	861	156	699	6	—
Svega	12.549	7.675	3.167	1.691	15
7. Vrhpolje (srez Ključ)	1.061	281	732	48	
Ukupno	13.610	7.956	3.899	1.739	15
		58,450/0	28,64%o	12,77%o	0,11%o

³³ Ferdo Culinović. Jugoslavija između dva rata, knjiga II, str. 113—118. i 127.
³⁴ Isto, str. 131.
³⁵ Isto.
³⁶ Isto, str. 124—125.
³⁷ Isto, str. 132.
³⁸ ABk, br. 23—3ft: Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine, Pregled glasača prema vjeroispovijesti, 1938. godine.

U sanskom srezu sve tri odobrene liste su imale svoje kandidate, ali su Hoderini borbaši bili uključeni u listu dr Milana Stojadinovića. Upisanih birača je bilo 12.549, a glasalo je 10.177 (80,6%) birača.

Rezultati izbora održanih 11. decembra 1938. godine³⁹ su bili slijedeći:

— lista dr Milana Stojadinovića je dobila 5.931 glas; dr Brako Miljuš (JRZ) 5.268 glasova, Ibrahim Krupić (JRZ) 536 glasova i Hoderin „borbaš“ Luka Đurđević 127 glasova;

— lista Udružene opozicije je dobila 4.177 glasova: Himzo Pašić-Rešić Nazifov (HSS) 1.934 glasa, Čedomir Kokanović (bivši zemljoradnici Jovana Jovanovića) 2.035 glasova i Vladimir Gvozden (JNS) 208 glasova;

— lista Dimitrija Ljotića (Zbor) — Veselin Čučak 9 glasova.

Za ove izbore pristaše Udružene opozicije u Sanskom Mostu pripremili su i šampali predizborni letak. Komunisti i lijevo orijentisani Sanjani uključili su se u agitaciju za Udruženu opoziciju i zajedno s poslaničkim kandidatom HSS Himzom Pašićem-Rešićem i još nekim učestvovali u sastavljanju ovog letka u kafani Husnije Pašalića. Pored ostalih u letku je bila i parola „Živio Sovjetski Savez i Sjedinjene Američke Države“. Letak je štampan u Banjoj Luci i podijeljen u predizornoj agitaciji u sanskom srezu.⁴⁰

I uz ove izbore vlasti su nastojale svim sredstvima da obezbijede pobjedu JRZ. Kada je Udružena opozicija oragnizovala u Sanskom Mostu veliki predizborni zbor, na trgu u centru grada, došlo je do nereda i tuče koju je izazvao sreski načelnik Dragi Popović, da bi razbio zbor opozicije.

Tih dana vlasti su Čedomiru Kokanoviću zabranile dolazak u sanski srez. I prije i poslije kandidovanja stalno ga je pratio pandur. A kada se Čedomir Kokanović ipak pokušao ubaciti na područje svoga izbornog sreza (od 1931. godine živio je u Banjoj Luci), dočekalo ga je desetak žandara, strpalo u automobil i odvelo u Prijedor. Kako nikako nije mogao doći u svoj srez, on je krenuo u druge krajeve Bosne-, u Banat, Bačku, Srbiju i Slavoniju, i tamo organizovao zborove Udružene opozicije i istupao na njima.

Kraljevsko namjesništvo je imenovalo 1939. godine Čedomira Kokanovića za senatora. Ovim imenovanjem je dugogodišnji opozicioni političar i poslanik u tri izborna saziva ponovo došao u skupštinu, ali u tzv. gornji dom — senat.

Mnogo veća politička polarizacija je bila na opštinskim izborima nego na izborima za narodnu skupštinu, jer su na njima birani opštinski odbornici i predsjednici (načelnici) opština. Velika borba vođena je između pristaša pojedinih političkih stranaka u vremenu od 1918. do 1928. godine, ali nisu sačuvani podaci o izbornim rezultatima u tom vremenskom periodu. Za vrijeme šestojanuarske diktature opštinske načelnike je imenovao najprije župan, a potom ban.

Sačuvan je podatak da su 1932. godine bili opštinski načelnici:⁴¹

u Sanskom Mostu — Jovo Delić,
u Starom Majdanu — Nikola Todorović,
u Budimlić Japri — Nikola Glušac,
u Lušci Palanci — Pajo Džakula,
u Gornjem Kamengradu — Agan Badnjević.
u Dabru — Marko Kragulj,
u Tomini — Dragutin Stojanović i
u Sasini — Ferdo Ljevar.

Na opštinskim izborima održanim 6. avgusta 1933. godine na području vrbaske banovine bilo je 256 kandidata JNS i 36 kandidata tzv. vanstranačkih

³⁹ VREME, Beograd, 14. decembra 1938. godine.

⁴⁰ Izjava Hazima Bilalbegovića autoru.

⁴¹ Matko Kumarić: Monografija Vrbaske banovine, 1932, Banja Luka.

formacija, kako ih nazivaju u uvodniku „Vrbaskih novina“.“ Većina od ovih 36 kandidata su takođe bili pristaše vladajuće stranke JNS generala P. Zivkovića, ali je njih više želilo da budu opštinski načelnici, pa su po 2—3 bili kandidovani u nekim opštinama.

U sanskom srezu za ove opštinske izbore bilo je u pet opština 7 kandidata koji su imali slijedeće rezultate:⁴³ Opština Sanski Most: 1. Džafer-beg Bišćević, JNS, trgovac, 961 glas; 2. Vladimir Gvozden, gostioničar, 1.468 glasova, Opština Stari Majdan: 1. Nikola Todorović, JNS, težak iz Koprivne, 700 glasova; 2. Gojko Kokanović, gostioničar iz Starog Majdana, 440 glasova, Opština Budimlić Japra: Nikola Glušac, JNS, težak iz Slatine, 348 glasova, Opština Lušci Palanka: Todor Vojvodić, JNS, težak iz Tukobije, 1.007 glasova, i Opština Tomina: Dragutin Stojanović, JNS, težak iz Kijeva, 1.222 glasa.

Kao što se prema izbornim rezultatima vidi, pobijedili su u Sanskom Mostu Vladimir Gvozden i u Starom Majdanu Nikola Todorović, kao i kandidati u ostalim opštinama, jer nisu imali protukandidata.

Veoma su karakteristični opštinski izbori održani oktobra 1936. godine.⁴⁴ Tada su na političkoj pozornici bile Jugoslovenska radikalna zajednica — JRZ, Jugoslovenska nacionalna stranka — JNS, Udružena opozicija — UO (HSS, Samostalci, Demokrati, Zemljoradnici i stranka Svetislava Hodere — Borbaši.

Kandidati za predsjednike opština su bili:

- opština Sanski Most: Džafer-beg Bišćević, JRZ, Mladen Gvozden, JNS, Himzo Pašić-Rešić, UO;
- opština Budimlić Japra: Ahmet Šehić, JRZ, Milan Gačić, UO;
- opština Lušci Palanka: Ilija Poznanović, JRZ, Tode Vojvodić, Hodera (Borbaši), Nikola Adamović, UO;
- opština Stari Majdan: Simo Borenović, JRZ, Milan Knežević, UO, Gojko Kokanović, UO;
- opština Tomina: Nikola Aničić, JRZ, Mile Čanković, Hodera (Borbaši) i Huse Pašić, UO.

Vođena je evidencija glasača prema vjeroispovijesti, jer su izbori bili javni, pa je sačuvan podatak da je skoro 5 puta više Srba glasalo za JRZ nego za Zemljoradnike, koji su ranijih godina u sanskom srezu imali svoje najjače uporište.

Evo pregleda rezultata glasanja među Srbima:

Opština	JRZ	Zemljoradnici
Stari Majdan	477	218
Sanski Most	390	72
Tomina	347	11
Budimlić Japra	261	117
Lušci Palanka	1.035	127
Svega	2.510	545

⁴³ „Vrbaske novine“, 8. avgust 1933 godine.

⁴⁴ Isto.

⁴⁴ „Vrbaske novine“, 13. oktobra 1936. godine.

Rezultati opštinskih izbora održanih oktobra 1936. daju slijedeći pregled:

Opština	glasača	glasalo	%	JRZ	JNS	UO	Hodera
— S. Most	3.400	2.462	72,5	894	495	1.078	—
— B. Japra	915	647	70,81	387	—	260	—
— L. Palanka	3.470	1.836	52,91	1.122	—	379	335
— St. Majdan	2.331	1.425	61,13	758	—	667	—
— Tomina	2.542	1.593	62,66	430	—	588	575
Svega	12.658	7.968	62,95	3.591	495	2.972	910
	U procentima			45%	6,2%	37,29%	11,4%

Za predsjednike opština su izabrani:

- u Sanskom Mostu kandidat UO — Himzo Pašić-Rešić;
- u Budimlić Japri kandidat JRZ — Ahmet Šehić;
- u Lušci Palanci kandidat JRZ — Ilija Poznanović;
- u Starom Majdanu kandidat JRZ — Simo Borenović i
- u Tomini kandidat UO — Huse Pašić.

Iako je na izborima 1936. godine u Sanskom Mostu najviše glasova dobio kandidat Udružene opozicije Himzo Pašić-Rešić, dokument od 8. juna 1937. godine pokazuje da je tada predsjednik opštine bio Džafer-beg Bišćević. Od dokumenta je sačuvan samo posljednji list, a vjerovatno se radilo o nekom zapisniku ili zaključku. Na sačuvanom listu piše:

„... 8. juna 1937. godine.
predsjednik opšt. Dž. Bišćević,
perovođa, S. Bišćević,
članovi odbora opštinske uprave Sanski Most:

I. Hadžiahmetović	J. Brajić
Husein Sehić	Vahid Krupić
Alibeg Čekić	Luka Đurđević
Petar Brajić	Smail Burnić
Svile Čorokalo	Niko Majkić
Marko Gončin	Lazar Ilić
Teofil Malbašić	Božo Dobrić
Vid Bjelajac	Spiro Vučković
Jovan Kondić	Abid Bajro Krupić
Rasim Hromalić	Mile Vrkeš
Smail Sandić	Lazo Miličević
Obrad Macura	Todor Tubić
Ibro Lasić	Osman Talić
Ibrahim Karabeg	Mumin Kamber ⁴⁵

Zbog oskudice u papiru za vrijeme rata, naročito na oslobođenoj teritoriji, korištene su čiste stranice raznih materijala i zaplijenjenih arhiva. To je bio slučaj i s ovim dokumentom. Poledina ovog lista je bila iskorištena za jedan akt iz NOB, koji je sačuvan, a na njemu je i ovaj sastav opštinske uprave u Sanskom Mostu iz juna 1937. godine.

Zanimljivo je da je jedan broj zemljoradnika, prije svega iz opština Lušci Palanke i Tornine sa srpskim stanovništvom tih godina (1935—1937) napustio ranije stranke (Zemljoradnike, JNS ili JRZ) i prihvatio Hoderinu stranku, Borbaše.⁴⁶ Tako je na opštinskim izborima 1933. godine za predsjednika opštine

⁴⁵ ABk, br. 22/110—8.

⁴⁶ Nakon vraćanja na parlamentarni život, velikosrpska buržoazija je ubrzo uvidjela da joj za fikciju parlamentarizma nije dovoljna samo Narodna skupština koju sačinjavaju isklju-

Lušci Palanka izabran Todor Vojvodić, seljak iz Tuk Bobije, na listi JNS, a već 1936. godine se na opštinskim izborima pojavljuje kao kandidat Svetislava Hodere, tj. Borbaša. Međutim, veći broj je narednih godina napustio Borbaše i prešao u JRZ ili UO. To potvrđuje i podatak iz decembarskih izbora 1938. godine, kada je kandidat Borbaša Luka Đurđević dobio samo 127 glasova.

b) NAPREDNI I RADNIČKI POKRET — PRVI KOMUNISTI U SREZU

Sve do 1935—36. godine, u sanskom srezu nema organizovane niti bilo kakve druge revolucionarne komunističke aktivnosti. Tome je svakako pridonijelo i to da u srezu nije bilo fabrika niti značajnijih preduzeća. Ali je zato revolucionarna aktivnost Sime Miljuša, istaknutog komunističkog organizatora i funkcionera, na određen način povezivala i sanski srez, i poneke Sanjane, sa značajnim revolucionarnim kretanjima u drugim krajevima naše zemlje.

Veoma je zapažena bila revolucionarna djelatnost Sime Miljuša u Zagrebu od 1918. godine pa dalje, njegovo učešće na I i II kongresu KPJ i njegov izbor za poslanika grada Zagreba u Konstituenti, i to na listi KPJ. Zbog toga je sve češće dolazilo u sukob s policijom i sudom, pa je protjerivan iz Zagreba, a kasnije i Beograda, u svoje rodno mjesto Lušci Palanku.¹

Početkom septembra 1921. godine, Simo Miljuš je presudom protjeran iz Zagreba, gdje mu je zabranjen boravak u narednih 5 godina. Došao je u Lušci Palanku i tu bio 14 mjeseci (do novembra 1922. godine).² Tada se ponovo vraća u Zagreb i nastavlja revolucionarni rad. Iz Zagreba 12. februara 1923. godine odlazi u Beograd, gdje razvija još značajniju aktivnost na veoma odgovornim

čivo članovi režimske Jugoslovenske radikalno-seljačke demokratije (JRSD), osnovane nekoliko dana poslije sastanka Skupštine izabrane na izborima održanim 8. novembra 1931. godine. Bila joj je potrebna lojalna, režimska parlamentarna opozicija! Ona je tu ulogu, vjerovatno, još prije izbora, namijenila Svetislavu Hoderi, tadašnjem šefu kabineta Petra Živkovića, zbog čega je on i podnio ostavku na svoj položaj pred izbore i na izborima bio „izabran“ za poslanika.

Već u drugoj polovini 1932. godine počela je akcija za otcjepljenje izvjesnog broja članova poslaničkog kluba JRSD i stvaranje posebnog poslaničkog Jugoslovenskog narodnog kluba. Ova akcija, iza koje su stajali dvor i Petar Živković, okončana je u maju 1933. godine, osnivanjem Jugoslovenske narodne stranke, čiji je rad u januaru 1934. godine ministar unutrašnjih poslova i zvanično odobrio (Jugoslovensku narodnu stranku ne treba brkati s Jugoslovenskom nacionalnom strankom — JNS; taj naziv je u avgustu 1933. godine uzela tadašnja režimska i vladajuća stranka JRSD).

Hoderina stranka je osnovala svoj list „Borbu“, po kojem su i njeni pripadnici prozvani „borbašima“. Izborom imena (ilegalni list ilegalne KPJ je bio „Borba“) i demagoškim političkim parolama stranka je pokušavala da dovede u zabludu radne mase.

„Opoziciona“ djelatnost „borbaša“ sastojala se, s jedne strane, u kritici prvaka vladajuće JNS zDog iznevjeravanja šestojanuarskih ideja, a s druge strane, u fizičkim obračunima s pristalicama naprednih političkih snaga u zemlji, uz propagandu da Jugoslaviji više nije potrebna nikakva politička ljevica, jer je borbaška stranka „ljevijsa“ od svih ljevičarskih stranaka. Zbog primjene fašističkih metoda i podražavanja njemačkih nacista i talijanskih fašista (pristaše stranke su nosili plave košulje), borbaši su se vrlo brzo kompromitovali u javnosti.

Na decembarskim izborima 1938. godine, uz pomoć policijskog aparata, za poslanike su izabrani samo Hodera i Živan Lukić, a stranka im se konačno raspala. Lukić je kasnije pristupio JRZ-i i za vrijeme Dragiše Cvetkovića postao šef kancelarije Glavnog odbora JRZ i senator, a Hoderina politička karijera i aktivnost u političkom životu uopšte prestala je otimah poslije decembarskih izbora.

¹ Arhiv Bosanske krajine (ABk), Banja Luka, dok. br. 4—50—1935: „Izvadak iz političke evidencije: Miljuš Sima . . . Zagreb, 10. juna 1930. godine, prepis izvršen u Sreskom načelstvu u Sanskom Mostu, 22. maja 1935. godine. Vjerovatno je Sresko načelstvo tada tražilo podatke o Simi Miljušu zbog njegovog dolaska u Sanski Most krajem aprila iste godine, zbog čega je uslijedio pretres stana Boška Marinkovića (napomena autora).

² Dragoje Živković: „Aktivnost Sime Miljuša u radničkom pokretu i KPJ do 1925. godine“, Istorija radničkog pokreta, zbornik radova 3, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1966. godine, str. 61—124.

-)

PROLETERI SVIJU ZEMALJA, UJEDINITE SE

PROLETERI SVIJU ZEMAĽA, UJEDINITE SE — PROLETARI SVIJU DEŽEL, ZDRUŽITE SE!

Година 1923.			
1	2	3	4
Г	н	1924	
11	12		

Година 1925.			
1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12

Независна Радничка Партија Југославије
C 973

Месна организација — Месна Организација
Крајевна организација

Београд — Крајевна

Друг — Друг — Сдруг

Друг — Сдруг

Члан је партије од — Члан је партије од
Члан је странке од

1923

За месну организацију — За месну организацију — За крајевну организацију
Благајник — Председник — Секретар

М. Ђурић

IZVOD IZ STRANKINOG STATUTA

ČLANSTVO. — Član je P. R. P. more jo biti same osebe, ki ostrojno prizna, statut in takisto stranki in ki se obvezuje v strankinih interesih.

ORGANIZACIJA. — Stranka je razdeljena na obkroge, krajevne, mesne in celovite organizacije. Obkrogi imajo po dva člana, krajevne organizacije po pet, mesne po deset, celovite po dvajset članov. Stranka ima tudi strokovno organizacijo, ki se imenuje strokovna organizacija. Stranka ima tudi strokovno organizacijo, ki se imenuje strokovna organizacija.

ČLANSTVO. — Član je P. R. P. more jo biti same osebe, ki ostrojno prizna, statut in takisto stranki in ki se obvezuje v strankinih interesih.

ORGANIZACIJA. — Stranka je razdeljena na obkroge, krajevne, mesne in celovite organizacije. Obkrogi imajo po dva člana, krajevne organizacije po pet, mesne po deset, celovite po dvajset članov. Stranka ima tudi strokovno organizacijo, ki se imenuje strokovna organizacija. Stranka ima tudi strokovno organizacijo, ki se imenuje strokovna organizacija.

ČLANSTVO. — Član je P. R. P. more jo biti same osebe, ki ostrojno prizna, statut in takisto stranki in ki se obvezuje v strankinih interesih.

ORGANIZACIJA. — Stranka je razdeljena na obkroge, krajevne, mesne in celovite organizacije. Obkrogi imajo po dva člana, krajevne organizacije po pet, mesne po deset, celovite po dvajset članov. Stranka ima tudi strokovno organizacijo, ki se imenuje strokovna organizacija. Stranka ima tudi strokovno organizacijo, ki se imenuje strokovna organizacija.

sekretara NRP Jugoslavije.

skog načelstva od 31. decembra 1933. godine. S. Miljuš nikad nije napustio svoje ideale i revolucionarni rad, već je trgovinom samo prikrivao svoju ile-

galnu aktivnost, što potvrđuje njegov dalji rad u Beogradu i odlazak u Moskvu.. Povremeno odlazi sa ženom Zorom u Beograd i Zagreb, o čemu Sresko načelstvo u Sanskom Mostu izvještava 14. marta 1930. godine nadležne.³ Sredinom iste godine opet je u Lušci Palanci, što potvrđuje dokument Sreskog načelstva u Sanskom Mostu u kojem navode vlasnike radio-aparata. Među šest građana koji imaju radio-aparate: po jedan učitelj, ljekar, župnik, poštanski činovnik i trgovac nalazi se i „Miljuš Simo, novinar, L. Palanka, imovno stanje srednje, radio-aparat nabavio 12. VIII 1929. godine, aparat ima 3 cijevi, komunista“. Na dokumentu je rukom dodato: „trebalo bi oduzeti mu dozvolu“, dok za sve ostale stoji zapisano da su lojalni građani i nacionalno ispravni.

Još dva dokumenta iz toga doba potvrđuju da je Simo Miljuš tridesetih godina nešto duže boravio u Lušci Palanci.

Prvi dokument glasi:

„Sresko načelstvo
Pov. br. 2072/1933.
u S. Mostu
Predmet: Izvještaj
o komunističkoj akciji
za mjesec novembar 1933. g.
Po naređenju Pov. br. 3442/30 od 21. III 1933. god.
Kraljevskoj banskoj Upravi Vrbaske banovine
— Upravno odeljenje —

Banja Luka

U vezi gornjeg naređenja čast mi je za teritoriju poverenog mi sreza podneti negativan izvještaj, jer u toku meseca novembra 1933. godine nije primećeno ma kakvo širenje komunističke akcije.

Od komunista na teritoriji boravi Miljuš Simo i Majkić Gojko, oba iz Lušci Palanke, ali se nije moglo primetiti, da se bave širenjem komunističkih ideja.

Miljuš Simo otputovao je u Beograd 30. oktobra 1933. godine i do dana se nije povratio iz Beograda, o čemu sam podneo izveštaj i Upravi Grada Beograda o njegovom odlasku. Ujedno sam saznao da je Miljuš uposlen u klubu novinara u Beogradu.

Majkić Gojku odobren je boravak u Banja Luci, koji je bio otputovao u Banju Luku i natrag se povratio u Sanski Most i sada se nalazi u Lušci Palanci. O odlasku Majkića u Banja Luku podneo sam izveštaj pod pov. br. 1945/33, a ujedno je bila obavještena i Uprava policije u Banja Luci. Nad istim se vodi najdiskretniji nadzor. S molbom na nadležnost.

Sreski načelnik
uz
Stojanović J. Mile
upr. kane. čin.“⁴

U ovom dokumentu prvi put se spominje još jedan Sanjanin komunista,, Gojko Majkić, i ovaj iz Lušci Palanke.

Drugi dokument, mjesec dana kasnije pisan, glasi:

„Sreski načelnik
Pov. br. 2175/33
31. dec. 1933. g.
u S. Mostu

* ABk, Banja Luka, dok. br. 4704—1933.

*Predmet: Izveštaj o
komunističkoj akciji
za dvomjesečje novembar i
decembar 1933. g.
Na naređenje Pov. br. 3442/30
od 21. III 1930.*

*KRALJEVSKOJ BANSKOJ UPRAVI VRBASKE BANOVINE
— Upravno odeljenje —*

BANJA LUKA

*U vezi gornjeg naređenja čast mi je za teritoriju poverenog mi sreza pod-
neti negativan izveštaj, jer u toku meseca novembra i decembra 1933. godine
nije moglo primetiti, da se bavi širenjem komunističkih ideja.*

*Od komunista na teritoriji boravi Majkić Gojko iz Lušci Palanke, ali se
nije moglo primetiti, da se bavi širenjem komunističkih ideja.*

*Miljuš Simo bivši komunista odselio je u Beograd o čemu sam podneo izve-
štaj pod pov. brojem ovog načelstva 2072/33 od 30. XI 1933. godine.
S molbom na nadležnost.*

*Sreski načelnik
M. Milovanović^s*

*Simo i Zora Miljuš (u Beču 1933.
godine).*

Ova dva dokumenta, s kraja 1933. godine, posljednja su sačuvana i poznata dokumenta koja govore o boravku Sime Miljuša u Lušci Palanci i o njegovom kretanju prije odlaska u SSSR. Međutim, po sjećanju nekih Sanjana i Palančana, Simo Miljuš je dolazio u Sanski Most i Lušci Palanku još nekoliko puta do sredine 1935. godine. O tim zadnjim dolascima indirektno svjedoče i dva dokumenta koja mi je stavio na uvid Boško Marinković. Naime, kada je Simo Miljuš, sam ili sa svojom drugaricom Zorom, dolazio u Sanski Most, prenoćio bi kod Boška Marinkovića, svoga nekadašnjeg školskog druga. Odmah poslije njegovog odlaska sreski načelnik bi naređivao da se izvrši premetačina u stanu Boška Marinkovića, trgovca, koji je bio pribičevićevac. Tako je Sresko načelstvo donijelo rješenje i 30. aprila 1935. godine o ličnom pretresu Boška Marinkovića i pretresu njegove kuće. Taj dokument glasi:

*„Sresko načelstvo
Broj 5595
30. IV. 1935. g.
u Sanskom Mostu
Predmet:
Ovo načelstvo saznalo je, da se kod
Marinković Boška, trgovca iz Sanskog Mosta,
nalazi prikrivena nelegalna lektira.
Na osnovu napred izloženog i na osnovu
§ 135—141 krivičnog sudskog postupka
Sresko načelstvo kao nadležno*

RES AVA

*Da se izvrši lični i kućni pretres
Kod Marinković Boška
trgovca iz Sanskog Mosta.
Ovaj pretres poverava se lično
Bosiljčiću Blagoju, u. k. činov.^e
sreza Sanskoga,
koji ovo rešenje ima odmah izvršiti.
U svemu postupiti po postojećim
propisima Zakona i § 141 Zakona o
sudskom krivičnom postupku.
O ovome obavestiti
1. Marinković Boška
trgovca iz San. Mosta
stim, da mu se ovo rešenje ima uručiti
na pragu kuće.
2. Bosiljčić Blagoju, u. k. č.
sreza Sanskoga,
stim, da ovo rešenje ima izvršiti u
prisutnosti dva ugledna građanina i o
tome ovo načelstvo izvestiti.*

*MP
Za G. Marinkovića
Boška, trgovca
S. Most**

*Polit. upr. sekretar^{“7}
(potpis nečitak)*

^e u.k. ein. — upravno krivični činovnik.
⁷ Original u arhivi autora.
* Pri dnu akta rukom napisano.

U drugom dokumentu, „reversu“, navedene su zaplijenjene stvari, ali među njima nema nikakvih komunističkih materijala. On glasi:

„Sresko načelstvo

REVERS

Na dole označene stvari koje sam primio od Boška Marinkovića prilikom pretresa i zaplijenio:

- 1. Dopis sekret, biv. sam. demokrat, stranke od 1. VI 1926. g.
 - 2. Dopis od istog 10.IV 1926. g.
 - 3. " 23. V 1926.g.
 - 4. " 28. V 1926.g.
 - 5. " 11. V 1926.g.
 - 6. " 24. V 1926.g.
 - 7. Iskaz priloga za glavni sekretarijat,
 - 8. Brošuru: „Proglas Milana Pribičevića zemljoradnicima“,
 - 9. Brošuru: „Rad kongresa samost. demokr. stranke“,
 - 10. Izborni letak Branka Čubriločića,
 - 11. Izborna pesma: „Opoziciji“.
- S. Most
1. V 1935.

Izaslanik sreskog
načelstva
Blag. Bosiljčić“⁹

U ovim dokumentima se navodi da se Simo Miljuš za vrijeme svojih kraćih ili dužih boravaka u Lušci Palanci nije bavio „širenjem komunističkih ideja“. Međutim, savremenici izjavljuju da je on vršio znatnu propagandu među svojim Palančanima. Nikola Lapac piše u izjavi, datoj autoru ovog rada, da mu je Simo Miljuš davao na čitanje brošure u kojima je pisalo o sovhozima, nastalim od grofovskih dobara, kolhozima, kapitalizmu i radničkoj klasi, i ponešto pričao o Komunističkoj partiji. Te brošure čitali su još neki Palančani, koji su učestvovali u razgovorima koje je s njima vodio Simo Miljuš. Slično je izjavio i Milan Bundža. Ali Simo Miljuš ništa nije učinio na stvaranju organizacije Komunističke partije na ovom području.

Nije poznat dan kada je Simo Miljuš zauvijek otišao iz Lušci Palanke, najprije u Beograd, a potom u Sovjetski Savez. Nikola Lapac u pomenutoj izjavi navodi da je u proljeće 1936. godine otišao u vojsku, a Simu Miljušu je ostavio u Lušci Palanci. Kada se vratio iz vojske, 1937. godine, Miljuša nije više našao u Lušci Palanci. Prema tome Simo Miljuš je najverovatnije otišao iz Palanke 1936. ili prvom polovinom 1937. godine.

Pretpostavlja se da je Simo Miljuš uticao i na političko opredeljenje Gojka Majkića, jedanaest godina mlađeg od njega. Obojica su jedno vrijeme bila protjerana u Lušci Palanku, što potvrđuje navedeni dokument s kraja 1933. godine. Nažalost, nema nikoga ko bi mogao dati konkretnije podatke o saradnji i vezama ove dvojice prvih komunista u sanskom srezu.

Još jedan Palanačanin je već 1926. godine postao član KPJ. Riječ je o Milanu Bundži, zemljoradniku. Prema kazivanju Dominka Alaća¹⁰, on i Milan Bundža

⁹ Original u arhivi autora.

¹⁰ U maloj Dubi kod Makarske upoznao sam penzionisanog potpukovnika JNA Dominka Alaća, nosioca „Partizanske spomenice 1941.“ i člana KFJ od 1925. godine. U ljetnjim mjesecima 1962—1965. godine često sam s njim razgovarao o radničkom pokretu i NOB. Jednom prilikom u ljeto 1964. godine, Dominko Alać mi je u razgovoru ispričao sve o svom poznanstvu i zajedničkom radu s Milanom Bundžom. Na osnovu podataka dobivenih od Alaća tragao sam za Bundžom i najzad ga pronašao u Zemunu.

su zajedno služili vojsku od marta 1926. do avgusta 1927. godine u Pontonjerskom bataljonu u Velesu. U to vrijeme je u Velesu bio veoma aktivan Kočo Racin¹¹, gmčar, kamenorezac i pjesnik. Kočo Racin i Dominiko Alać su veoma brzo uspostavili vezu i u tom bataljonu formirali dvije ćelije KPJ, čiji su članovi bili Alać, Josip Pirak-Bepo iz Makarske, neki Topić iz Beograda, Milan Bundža iz Lušci Palanke i još 2—3 druga čijih se imena ni Alać, ni Bundža ne sjećaju.

Prema kazivanju Milana Bundže¹², koji živi u Zemunu, on je prije odlaska u vojsku, dakle do 1926. godine, povremeno radio kod Đure Miljuša, Siminog oca. Po njegovom sjećanju, Simo Miljuš je, kad god je boravio u Lušci Palanci, razgovarao sa seljacima, pa i s njim, o politici, komunizmu i Komunističkoj partiji, organizaciji radnika i seljaka. Kada je Milan Bundža došao u Veles na odsluženje vojnog roka, upoznao je Dominka Alaća, ćatu u njegovoj prvoj četi Pontonjerskog bataljona. Ubrzo poslije dolaska u Veles Koča Racin je tražio od Dominka Alaća da ga upozna s Milanom Bundžom. Nedostaju podaci da li je pričanje Milana Bundže o Simi Miljušu navelo Alaća i Račina da ga uključe u ilegalni rad, a potom prime i u KPJ, ili je Simo Miljuš eventualno partijskom vezom javio u Veles o Milanu Bundži, izrazio svoje mišljenje i predložio da ga uključe u rad. Alać i Bundža su se često sastajali s Kočom Račinom u nekoj kafani u Velesu. Tako je došlo i do formiranja dviju ćelija KPJ u ovom bataljonu. Čitali su razne brošure i letke, raspravljali o političkoj situaciji i dr. Kada jal krajem ljeta 1927. godine Milan Bundža odslužio vojni rok i vratio se u Lušci Palanku, tu je zatekao Simu Miljuša. M. Bundža mu je ispričao sve o svome boravku u vojsci, pa i o prijemu u KP. Pa ipak nije došlo do formiranja ćelije u L. Palanci niti do povezivanja M. Bundže s bilo kojom ćelijom ili komunistima u nekom bližem gradu. Bundža se često sastajao sa Simom Miljušem, sve do Siminog odlaska u Beograd oktobra 1933. godine, a i s Gojkom Majkićem, sve do njegovog zadnjeg hapšenjenja krajem jula 1941. godine. Milan Bundža nije obnovio partijsku vezu i članstvo do rata 1941. godine, a ni prvih godina NOB, iako su već 1941/42. godine u blizini njegovog mjesta djelovali Okružni komitet KP za Podgrmeč, a potom i Sreski komitet za Sanski Most. On je tek 1943. godine primljen za člana KPJ, kao odbornik sela, ali ni tada nikom nije rekao da je već jednom bio član KP. Svojski je izvršavao zadatke, postao odbornik, a zatim i predsjednik seoskog NOO u Lušci Palanci, pa je na osnovu te aktivnosti u ljeto 1943. godine primljen za člana KPJ.

¹¹ Kočo Racin (Kočo Solev), rođen 22. XII 1908. godine., u Velesu, gimnazijalac, potom grnčar i kamenorezac, od 1928. godine objavljivao pjesme i druge književne radove. Član Obi. kom. KPJ za Makedoniju od 1933. godine, poginuo u NOB 13. juna 1943. godine. (Enciklopedija Jugoslavije, tom 7, str. 4).

¹² S Milanom Bundžom razgovarao sam nekoliko puta. Razgovor vođen 24. februara 1973. godine snimio sam na magnetofonsku traku. Izneću kratak sadržaj njegove izjave:

Simo Miljuš se često pojavljivao u Lušci Palanci i Sanskom Mostu. Kada je protjeran u Lušci Palanku, morao se svaki dan javljati u žandarmerijsku stanicu. Snjim sam razgovarao o politici. Zalio sam mu se kako sam siromah, a on mi je rekao daće doći vrijeme kada neće biti siromaha, da će ljudi živjeti bolje, da ću i ja dočekati komunizam. Govorio je o komunizmu i Komunističkoj partiji. Pitao me je da li ja to simpatišem. Bilo je to pred moj odlazak u vojsku. Kada sam došao u Veles, upoznao sam Dominika Alaća, koji je bio ćata u prvoj četi Pontonjerskog bataljona. Sprijateljio sam se s njim. Govorio sam mu o Simi Miljušu. Jednog dana Dominiko mi je rekao da me traži drug iz Velesa, civil. S njim smo se sastajali u kafanama. Već pri prvom susretu razgovarali smo o ondašnjim prilikama i vojsci. Taj Makedonac je govorio da tadanji režim neće biti dugog vijeka, da se mora promijeniti i da će jednog dana zavladatai Komunistička partija. S nama je bio i jedan Beogradanin. Citali smo brošure i letke. Jednom sam bio nepažljiv, pa me je primjetio kapetan iz druge jedinice. Pitao me šta čitam. Ja sam tada pobjegao ne smijući da mu pokažem šta sam čitao. On je potrčao za mnom, ali sam uspio pobjeći. Kada sa se vratio i zvojske, zatekao sam u Lušci Palanci Simu Miljuša i sve mu ispričao o boravku u vojsci u Velesu. Poslije povratka iz Vojske nisam se uključivao nigdje niti sam se povezivao s partijskim organizacijama. Za člana KPJ sam ponovo primljen u ljeto 1943. godine. (Izjava u arhivi autora).

Gojko Majkić je rođen 1905, a ubijen 1941. godine. Poslije završetka četiri razreda osnovne škole upućen je preko „Privrednika“^{““} u Beograd na izučavanje zanata. Postao je mašinbravar i radio na raznim radilištima u Srbiji. Radio je kraće vrijeme i s Milanom Bundžom na putu Loznica — Valjevo. Bilo je to prije Bundžinog odlaska na odsluženje vojske, dakle 1924. ili 1925. godine. Kada bi naišli žandari Gojko je bježao s valjka i skrivao se, što znači da je već tada bio poznat kao komunista. Njegov revolucionarni rad se ne može rekonstruisati, jer izuzev, škratih podataka u dokumentima s kraja 1933. godine¹⁴, i sjećanja nekih njegovih vršnjaka, nema nikakvih drugih pojedinosti o njemu. Iz dokumenata se vidi da je 1933. godine bio u Lušci Palanci. Prema izjavi Boška Jelače, kome je Gojko ujak, Majkić je 1934. godine sakupio nešto alata i bavio se bravarskim poslovima do 1937. godine. Tada je Pero Jelača kupio izgorjelu parnu mašinu od Vase Radoševića iz Benakovca, koju je Gojko Majkić popravio i montirao u pilani, gdje je radio sve do rata. Jedino je jednog ljeta radio na vršaćoj mašini Himze Rešića-Pašića u Sanskom Mostu i nekim obližnjim selima. G. Majkić je u Lušci Palanci oko sebe okupljao prije svega omladince. Pod njegovim uticajem mnogi su se kasnije opredijelili za revolucionarni radnički pokret (Slobodan Indić, Zdravko i Slavko Njegovan i drugi). I Mirko Vranić ističe konstruktivnost ličnosti Gojka Majkića, njegovo djelovanje na okolinu, političku izgrađenost i komunističku opredeljenost i nakon isključivanja iz KPJ. O zatvoru i isključenju iz KPJ G. Majkić nije nikada ništa kazivao Mirku Vraniću, koji je kod njega u Lušci Palanci proveo dio ljetnjih ferija 1938. i 1939. godine. Gojko Majkić je tada u Lušci Palanci imao malu biblioteku, pretežno napredne literature, kojom su se služili neki drugovi s kojima se tada družio.

Zaključak je moguć samo jedan: Gojko Majkić je najvjerovatnije bio član KPJ prije 1933. godine; u zatvoru je bio takođe prije 1933. godine, a nakon izlaska je protjeran u rodno mjesto — Lušci Palanku, što potvrđuju i spomenuta policijska dokumenta s kraja 1933. godine. Zbog neke greške još tada je isključen iz KPJ, i to je najvjerovatnije razlog da se savremenici ne sjećaju da je postojala neka saradnja Sime Miljuša i Gojka Majkića, iako su tih godina obojica živjeli u Lušci Palanci.

Još jedan Sanjanin je bio uključen u ilegalni rad KPJ, ali ne u Sanskom Mostu., već u Bihaću. Riječ je o Milanu Gvozdenu, koji je pohađao gimnaziju u Bihaću, a stanovao kod brata Vlade koji je držao hotel „Jugoslaviju“. U oktobru 1931. godine za profesora francuskog jezika u Realnoj gimnaziji u Bihaću došao je Oskar Davičo¹⁵, koji je ubrzo uspostavio kontakte s naprednim radnicima i đacima, pa je te jeseni organizovao prvu, a zatim još nekoliko ćelija KPJ. Kako je ovaj široko razvijeni ilegalni rad komunista u Bihaću bio otkriven krajem maja 1932. godine, došlo je do hapšenja 28 komunista, a među njima i Milana Gvozdena, đaka VIII razreda gimnazije. Prema sačuvanim dokumentima sa suđenja ovoj grupi komunista na čelu s Oskarom Davičom, prvi ilegalni sastanak je održan u stanu Milana Gvozdena.

[“] „Privrednik“, organizacija srpskih privrednika u Beogradu, koja je organizovala odlazak djece, pretežno iz sela, na zanate i u trgovinu, poslije završetka 4 razreda osnovne škole. Dok su učili zanat (uporedo sa zanatskom školom), zvali su ih šegrti. Poslije 3—1 godine učenja i polaganja ispita postajali su kalfe (pomoćnici), a poneko od njih kasnije majstor ili samostalni trgovac.

¹⁴ Vidi napomenu 4. i 5.

¹⁵ Oskar Davičo, profesor, poslije dolaska u Bihać razvio je veoma široku revolucionarnu aktivnost, u koju je uključio preko 60 radnika, đaka i službenika, organizovanih u skoro 20 ćelija KP. Tada je formiran i Sreski komitet KPJ u Bihaću, čiji je sekretar bio O. Davičo. Kada ih je otkrio agent-provokator Dušan Cuić, bili su uhapšeni svi oni koje je poznavao ovaj konfident (ukupno 28). Tih dana ubio se potporučnik Trifko Kalajdžić, jedan od članova

U dopisu Sreskog načelstva u Bihaću br. 8493 od 13. VI 1932. godine, dostavljenom državnom tužiocu kod Državnog suda za zaštitu Države u Beogradu, o Milanu Gvozdenu piše:

„25. Gvozden Milan, dak VIII razreda gimnazije, rođen 10. marta 1910. godine u Sanskom Mostu, od oca Ostoje i majke Trivune, pismen, neoženjen, neosuđivan, stalno živeći u Bihaću, vere pravoslavne, podanik Kraljevine Jugoslavije.

Imenovani je član komunističke partije i kao takav je pripadao ilegalnoj komunističkoj organizaciji u Bihaću. Kao takav imenovani je ustupio svoj stan i dozvolio da se u njegovom stanu održavaju ilegalni komunistički sastanci, na kojima je govoreno o načinu širenja komunističke propagande i vrbovanju članova za komunističku partiju kako bi se nasilnim revolucionarnim putem srušilo postojeće stanje i uređenje u našoj Državi i radnička klasa uzela vlast u svoje ruke, kao što je to slučaj u sovjetskoj Rusiji

U zapisniku na glavnom pretresu, vodenom od 3 do 17. novembra 1932. godine pred Sudom za zaštitu Države u Beogradu“, o Milanu Gvozdenu piše da je uhapšen 31. maja 1932. godine, a pušten 1. juna; ponovo uhapšen 2. juna i bio u zatvoru do 4. juna; i opet uhapšen 11. juna 1932. godine i zadržan u zatvoru do presude. Najprije je bio zatvoren u policiji, potom u Okružnom inspektoratu, a zatim u Bihačkoj kuli, odakle su oktobra 1932. godine svi uhapšeni prebačeni u zatvor u Beogradu (zatvor se nalazio na mjestu sadanjeg Trga Marksa i Engelsa). I u zatvoru i na suđenju Milan Gvozden je imao dobro držanje; nije priznavao optužbu." U toku suđenja se razbolio, pa je prisustvovao samo dok je bio ispitivan, 9. novembra 1932. godine. U zapisniku o njemu piše:

„Gvozden Milan:

Danas nisam mnogo bolestan i mogu da odgovaram.

Razumeo sam optužbu.

Nisam kriv.

Nisam išao ni na kakve sastanke.

Ja sam se upoznao sa g. Davičom jer je bio moj profesor.

G. Davičo me je pitao ima li u Bihaću studenata, pa kad sam mu odgovorio da ima neki, on je zatražio da ga sa njima upoznam.

Na taj način sam ga upoznao sa Čnjićem a uzgred i sa Čubelićem.

Jednom su ova trojica došla kod mene u sobu, u posetu. Naišao je i Korać.

Ja nisam bio stalno u sobi, te nisam čuo o čemu su sve govorili. Koliko sam razumeo a koliko sam i ja razgovarao, govorilo se o svakodnevnim stvarima. Nije bilo reči o komunizmu ili slično nešto.

Još jednom su se kod mene sastali, ali ničega nije bilo što stoji u optužnici.

Kod istr. sudije sam rekao da smo razgovarali o radnicima u Rusiji i još neke stvari. Ovo nije istina, već sam to rekao zato što mi je istr. sudija govorio da ovako reknem pa ću olakšati posao i sebi i njemu.

Ove posete nisu imale karakter nikakve organizacije“.¹⁸

¹⁸ „Zapisnik o glavnom pretresu od 3. novembra 1932. godine, u krivičnom predmetu protiv Daviča Oskara i dr., zbog zločinstva iz čl. 1. Zak. o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi“, original u Arhivu radničkog pokreta Jugoslavije, Beograd.

¹¹ Na ovakvim suđenjima optuženi su obično odbijali da priznaju optužbu, pa čak i ako bi činjenice govorile protiv njih. Ako je optuženi u prethodnoj istrazi nešto i priznao, obično je na glavnom pretresu to pobijao, kao što je to bio slučaj i s Milanom Gvozdenom na ovom suđenju.

¹¹ Vidi napomenu 16, tabak 18. i 19.

Na kraju suđenja O. Davičo je osuđen na pet godina robije, V. Čubelić na tri godine, Mato Vuković na godinu i po, itd., dok su đaci, a među njima i Milan Gvozden, oslobođeni optužbe i pušteni na slobodu.“ Za oslobađajuću presudu M. Gvozden je saznao u bolnici, gdje je bio na liječenju, kako to piše i u ovom zapisniku.

Poslije izlaska iz zatvora, novembra 1932. godine, Milan Gvozden se vratio u Sanski Most, gdje se ubrzo preselio i njegov brat Vlado. Milan Gvozden nije nastavio s revolucionarnim radom, niti je održavao veze s partijskim organizacijama u susjednim gradovima, pa tako ni on nije ništa radio na stvaranju partijske organizacije u rodnom gradu.

Radnički i sindikalni pokret

Kako u sanskom srezu nije bilo industrijskih preduzeća, nije bilo ni industrijskih radnika. U Sanskom Mostu, Starom Majdanu, Tomini, Lušci Palanci i još ponekom selu bilo je zanatskih majstora, koji su imali po nekoliko radnika: obučara, krojača, brijača, stolara i trgovaca koji su imali trgovačke pomoćnike. Postojao je i određeni broj nekvalifikovanih radnika za utovar, prevoz ili prenos robe.

Izrabljivanje zanatskih i ostalih radnika je bilo vrlo veliko. Tako, na primjer, u trgovinama je radno vrijeme bilo od 6 do 20 sati, neprekidno 14 sati. Ručalo se stojeći za pultom ili u magacinu. Radilo se 6 dana u sedmici, a nedjeljom 2 sata. Slično je bilo i kod ostalih zanatskih i drugih radnika.²⁰

Radnici u Sanskom Mostu počeli su se organizovati 1934. godine, a možda i godinu-dvije ranije. U gradu su u godinama pred rat postojale dvije sindikalne organizacije: Sindikalna podružnica privatnih namještenika i trgovačkih pomoćnika i Sindikalna podružnica zanatskih i drugih radnika. U prvoj sindikalnoj organizaciji su bili najbrojniji trgovački pomoćnici. Predsjednik podružnice je bio Avdo Arapović, a blagajnik Esad Alagić, obojica trgovački pomoćnici. U drugoj sindikalnoj podružnici predsjednik je bio Nijazija Arnautić se sjeća da je poslije povratka iz Prijedora u Sanski Most, kada je ostao tović²¹, a blagajnik Hakija Avdibegoći, obojica obučarski radnici. Ahmet Kabaz posla 1934. godine, saznao da postoji sindikalna organizacija URS (Ujedinjeni radnički sindikati) koja je, prema njegovom sjećanju, tada imala samo 12 članova. Tada se i Kadić uključio u tu organizaciju, jer je već u Prijedoru bio član Ursa. Pomoć u organizovanju i radu ovih sindikalnih organizacija pružao je Dušan Balaban iz Banje Luke. Uz njegovu pomoć započeti su pregovori sa poslodavcima, pa su tako trgovački pomoćnici uspjeli da skrate radno vrijeme za jedan sat, odnosno dobili su toliko vremena za ručak i više nisu radili nedjeljom. Ipak i dalje su radili 13 sati dnevno!²² Nije poznato da je, osim ovog minimalnog skraćivanja radnog vremena, pokrenut bilo kakav tarifni pokret, pa tako nije bilo ni sklapanja kolektivnih ugovora niti štrajkova za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Nema podataka da li su ove sindikalne organizacije radile na uključivanju u svoje redove spiavara u Čaplju i rudara u Suhaći prije zatvaranja rudnika 1936. godine.

Nakon formiranja Jugorasa (Jugoslovenski radnički savez — radnička sekcija JRZ) 1936. godine, bilo je pokušaja 1938/39. stvaranja njegove organizacije u Sanskom Mostu i prevođenju radnika iz Ursa u Jugoras, ali bez uspjeha.

²⁰ Od 26 optuženih i suđenih na ovom procesu, dvojicu su ustaše ubile 1941. godine (Milana Gvozdenovića i Džafera Kulenovića), nekoliko ih nije učestvovalo u NOP-u, a svi ostali su bili u NOB-u, od kojih su 5 poginuli kao borci NOV.

²¹ Izjava Esada Alagića data autoru.

²² Pred rat se preselio u Bosanski Novi. Uhapšen i odveden u koncentracioni logor u Jasenovac gdje su ga ustaše ubile 1942. godine.

²³ Izjava Esada Alagića.

Šumski radnici u Grmeču, među kojima je bilo dosta seljaka iz sela oko ove planine, bili su uključeni u organizaciju radnika Bosanskog Petrovca, Oštrelja i Drvara. Oni su prvi put birali svoje povjerenike 14. februara 1931. godine. Tada su izabrali 5 povjerenika, među kojima su bili i Smail Džafić (pročelnik povjerenika), Mihajlo Škondrić i Sergije Tutuš.²³

Prvi štrajk u Grmeču je bio 25. januara 1937. godine, a zahvatio je i radnike zaposlene na željezničkom teretnom saobraćaju na relacijama Drvar—Sanski Most—Prijeđor i Smetica—Jajce. Tada je na Mijačicu iz Banje Luke došlo 120 žandara, jer je na toj manipulaciji bio veliki broj zaposlenih. Poslije sukoba štrajkača i žandara 17. februara 1937. godine u Bosanskom Petrovcu, kojom prilikom je nekoliko radnika ranjeno, pregovaralo se i štrajk je završen 15. marta 1937. godine. Poslodavci su usvojili više od polovine zahtjeva radnika.²⁴

Šumski radnici na svim manipulacijama „Šipada“, pa i u Grmeč-planini, proslavili su Prvi maj 1937. godine i na taj dan nijedan od njih nije radio! Dan ranije oni su na vrhovima oko Mijačice, na Pločevcu, Hrastića vrhu i Skropovitom vrhu, na najvišim jelkama, istakli crvene zastave. Potom su grane jelika okresali i koru ogulili. Žandari su pokušali da skinu zastave, ali sami nisu mogli, niti su uspjeli da nateraju radnike. Oni su ostali u svojim barakama, pričali, veselili se, pjevali i šalili. Njihovom slavlju pridružili su se i neki zemljoradnici iz podgrmečkih sela. Bila je to prva organizovana proslava Prvog maja u ovom kraju i prve crvene zastave na Grmeč-planini. Tek 2. maja stabla na kojima su se vijorile crvene zastave bila su posjećena.²⁵

I drugi štrajk radnika „Šipada“ na Čardaku, u Potocima i Srnetici, 13—22. avgusta 1938. godine, proširio se i na 700 radnika manipulacije Mijačica u Grmeču, među kojima je bilo i dosta radnika rodom iz sela sanskog sreza. Radnici su zahtijevali osmosatno radno vrijeme, minimalne nadnice od 25 do 30 dinara itd. Štrajk je samo djelimično uspio.²⁶

Iako je ovih godina bilo dosta radnika na splavištu u Čaplju, nema sačuvanih dokumenata o njihovom učešću u navedenim štrajkovima šumskih radnika Grmeča. A ni Sanjani se ne sjećaju da su spiavari štrajkovali, pa su vjerovatno bili izvan pokreta šumskih radnika Osječenice, Oštrelja i Grmeča.

I u petonedjeljnom štrajku rudara u Ljubiji, koji je započeo 23. avgusta 1940. godine, koji su organizovali komunisti i napredni radnici, učestvovali su i rudari rodom iz sanskih sela južno od Ljubije: Kozina, Halilovaca, Slatine, Mrkalja, Stare Rijeke, Ovanjske, Budimlić Japre, Starog Majdana, Hadrovaca, Podvidače i još nekih. Štrajkači su imali više sukoba sa žandarima, pa ih je dosta povređeno. Kako je štrajk rudara trajao duže, organizovane su kuhinje za ishranu štrajkača. Osim pomoći iz drugih rudarskih i radničkih centara, i podgrmečki seljaci sanskih sela pomagali su namirnicama ljubijske štrajkače da izdrže u svojim zahtjevima. Nakon 37 dana štrajka, rudari su dobili tražene povišice piata, pa je štrajk okončan.²⁷

Španski borci

Sa područja sanskog sreza tri radnika su bila u španskom građanskom ratu: Mile Milušić, Boro Radić i Haim-Hajno Atijas. Borili su se na strani Španske republike protiv generala Franka i fašista. Nijedan nije izravno iz

²³ Smail Džafić: Crvene zastave na jelikama, „Podgrmeč u NOB“ 1 knj. Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972, str. 465.

²⁴ Isto, str. 467.

²⁵ Isto, str. 464.

²⁶ „Kronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine“, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, Svjetlost, Sarajevo, 1971. godine, str. 559.

²⁷ Isto, str. 593.

Sanskog Mosta otišao u Španiju, već prvi iz Francuske, gdje je bio na radu a druga dvojica iz Zagreba, gdje su bili zaposleni.

Milan Mile (Jove) Milušić, rođen je 1904. godine u selu Usorcima. Nalazio se na radu u Francuskoj kada je izbila pobuna fašističkih generala u Španiji, 1936. godine. Među prvim dobrovoljcima, koji su pohrlili u pomoć demokratskoj republikanskoj Španiji, bio je Milušić, koji je u Španiju stigao već. 11. novembra 1936. godine. Po sjećanju mnogih, bio je veoma hrabar borac. Naročito se istakao u neobično teškim borbama na Harami. Izvršavao je i najteže zadatke, spasavao ranjenike i hrabrošću zadivio svoje drugove. Zbog velike hrabrosti postao je zastavnik: nosio je zastavu svoje internacionalne jedinice. Nakon propasti Španske republike i Milušić se prebacio u Francusku. Prilikom prelaza Pirineja on se nije htio odvojiti od ratne zastave, već ju je prenio u Francusku. Usput je ponio još nekoliko zastava na koje je naišao u gudurama kuda su se španski dobrovoljci i vojnici španskih trupa povlačili. U Francuskoj je Milušić jedno vrijeme bio u koncentracionom logoru Gir (Gurs), gdje su bili internirani mnogi izbjegli španski borci. Za vrijeme drugog svjetskog rata bio je u Francuskoj, gdje se 1943. godine uključio u pokret otpora. Jednom prilikom je pao Nijemcima u ruke. Poslali su ga u koncentracioni logor u Aušvicu (Osvijenćim u Poljskoj). Poslije izvjesnog vremena uspio je pobjeći iz logora i preko Švajcarske doći u Francusku. Tamo se ponovo uključio u pokret otpora. Kada su se Nijemci u ljeto 1944. godine povlačili iz Francuske, Milušić je učestvovao u borbama i opet bio zarobljen. Ovoga puta Nijemci su ga otpremili u koncentracioni logor Dahau. Kratko vrijeme prije dolaska američkih trupa u Dahau, Milušić je ponovo uspio pobjeći iz logora na teritoriji koju su Amerikanci već bili osvojili. Tu je dočekao završetak drugog svjetskog rata, pa se u domovinu vratio 1945. godine fizički i psihički iznuren i slomljen.²⁸

**VÁLEČNÝ KOMISARIAT
MEZINÁRODNÍCH BRIGÁD.**

Pasejo Méndez Vigo, 5
BARCELONA

Datum **14-11-98** *90*

Jméno? **Hajme** Příjmení? **Atijas**

stáří? **26 roků** národnost? **Hrvat (jugosláv)**

profese? **elektromontér**

politické a odborné organizace kterým přináležel? **— — — H.R.S (jugosláv)**

Číslo a funkce 1. října 1938? **—**

Datum svého příjezdu do Španělska? **17-1-98** Jednotky u kterých jsi byl přidelen? **15 Divize**

Batalion? **„Divisionario“** Rota? **II**

Jiné jednotky ve kterých jsi za dobu svého pobytu ve Španělsku přináležel/Brigada, batalion, nebo místo formace a trvání akce/? **—**

Faksimil díjela dokumenta Komesarijata međunarodnih brigada, izdan u Barseloni 14. XI 1938. godine ,o učešću Hajne Atijasa u španskom građanskom ratu.

²⁸ Mile Milušić se poslije završetka rata vratio u domovinu i živio u svom rodnom selu Usorcima. Neko vrijeme nije se znalo da je bio španski borac. Prilikom jedne posjete Sanskom

Boro (Novaka) Radić, rođen je 1. 7. 1915. godine u Banjoj Luci. Njegova porodica preselila se u S. Most kada je imao 6 godina. U Sanskom Mostu je proveo djetinjstvo i išao u osnovnu školu. U Prijedoru je završio dva razreda gimnazije. Otišao je u Zagreb, gdje je učio poslastičarski zanat. Nakon završetka zanata radio je u Zagrebu kao poslastičarski radnik do 1934. godine. Tu se uključio u sinidkalni pokret, pa je 1934. godine prešao u Beograd na profesionalni rad u sindikatu, gdje je ostao do početka 1937. godine. Tada se vratio u Zagreb, ovog puta na rad u sindikatu. Član SKOJ-a je postao još 1932. godine u Zagrebu. Jedno vrijeme je bio sekretar sindikalne podružnice i zadužen za sakupljanje „crvene pomoći“²⁹. Zagrebačko partijsko rukovodstvo mu je odobrilo odlazak u Španiju. S Haimom Atijasom i još nekim dobrovoljcima otišao je preko Francuske u Španiju, gdje je stigao 19. maja 1938. godine. U Španiji je bio u divizijskom udarnom bataljonu (Divisionario Batallon del choque) 45. divizije. Učestvovao je najprije u nekim manjim akcijama, a onda i u velikoj ofanzivi na rijeci Ebro. U tim borbama, već u prvom jurišu interbrigadista na Sijera Kabaljs, ranjen je parče tom bombe u gležanj. Nešto kasnije, u ponovljenom jurišu, 13. septembra 1938. godine, pogodilo ga je eksplozivno zrno u bedro. Kako je bio teško ranjen, povučen je s fronta u bolnicu i 10. februara 1939. godine evakuisan u Francusku. I on se našao u logoru interbrigadista u Giru, ali je na intervenciju drugova, februara 1940. godine, prebačen u bolnicu u gradić Po (Pau). Iz bolnice je ubrzo pobjegao, da bi u Marselju nastavio s ilegalnim radom, posebno na spasavanju zatočenih interbrigadista u logoru Gir i njihovom prebacivanju u Jugoslaviju. Po zadatku partijskog komiteta logora interbrigadista u Verneu (rukovodilac komiteta je bio Ivan Gošnjak), Radić je organizovao bjekstvo Lazara Latinovića i još nekoliko španskih boraca iz logora. Poslije toga, zajedno s Latinovićem, Radić je organizovao bjekstvo i mnogih drugih boraca iz koncentracionog logora, i to u Pariz, na okupiranu teritoriju Francuske, ili direktno u Jugoslaviju.³⁰ U martu 1941. godine bio je uhapšen i deportovan u Njemačku na rad. Iz Njemačke je pobjegao maja 1943. godine, vratio se u Pariz, povezao s španskim borcima koji su se krili i ubrzo uključio u ilegalni pokret Francuske. Dobio je lažne isprave na ime Moreno Rišar (Richard). Organizovao jeilegalnu grupu od 15 jugoslovenskih španskih dobrovoljaca i radnika koji su bili na radu u Francuskoj. Odlukom rukovodstva KP Francuske za Pariz postao je član štaba „Patriotske milicije“ (Millice patriotique) za parišku oblast. Prilikom oslobađanja Pariza učestvovao je u borbama na barikadama, pa je 19. avgusta 1944. godine ranjen. Liječio se u vojnoj bolnici „Valle de Grace“, a poslije izlaska iz nje stupio je u francuski bataljon „Liberté“ („Sloboda“), gdje je odmah dobio čin poručnika francuske armije. Kada je u oslobođeni Pariz stigla Vojna misija Vrhovnog štaba NOV i POJ, Radić je uključen u njen rad, sve do povratka u domovinu, juna 1945. godine.³¹

Haim Hajno-Atijas (konspirativno ime Bogdan Sanić), rođen je 5. V 1912. godine u Sanskom Mostu, gdje je završio osnovnu školu. Nakon završetka 4 razreda gimnazije (male mature) u Prijedoru, otišao je u Zagreb i u preduzeću

Mostu. 1949. godine. Boro Radić i Hajno Atijas sreli su na ulici i prepoznali Milušića, svoga ratnog druga iz Spanije. Milušić je bio dosta nervno i fizički oslabio, zbog posljedica teških borbi u Španiji i kasnijeg boravka u koncentracionim logorima, pa su mu drugovi tada pomogli da dobije zasluženu pomoć. Ubrzo se iz Usoraca preselio u Bosansku Dubicu, gdje je umro 1972. godine.

²⁹ Pomoć koju je skupljala KPJ i dodeljivala uhapšenim Ili proganjanim komunistima i antifašistima.

³⁰ „Spanija 1936—1939“, Zbornik sjećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom građanskom ratu, Beograd, 1971, Vojnoistorijski zavod, knjiga 3, str. 496 i knj. 4, str. 338.

³¹ Poslije završetka drugog svjetskog rata Boro Radić se vratio u domovinu. Jedno vrijeme je bio sekretar Centralne uprave radnika i namještenika Jugoslavije, u Beogradu, a od oktobra 1947. godine radio je u Ministarstvu inostranih poslova i bio sekretar naše ambasade u Brislu. Krajem 195*0. godine napustio je svojevoljno ovu službu i vratio se u Pariz gdje i danas živi i radi u poslastičarskoj radnji. Povremeno dođe u svoj zavičaj, u Sanski Most.

„Švarc i drug“ izučio elektromonterski zanat. Poslije odsluženja vojnog roka u Skoplju, ponovo se vraća u Zagreb, gdje radi u preduzećima „Helios“, „Elektro-udruga“, i još nekim. Tu se uključuje u pokret naprednih radnika i postaje č * .n Ursa (što se vidi i iz dokumenta o učešću u španskom građanskom ratu, izdanom u Barseloni 14. XI 1938. godine).U Zagrebu se druži sa Sanjaninom Borom Radićem. Zajedno preko Francuske stižu u Španiju, 19. maja 1938. godine, Hajno je bio u drugoj četi bataljona „Divisionario“ 45 divizije³², u kojoj je bilo mnogo Jugoslovena. Učestvovao je u više borbi na Ebru i drugim bojištima. Ranjen je u nogu 19 septembra 1938. godine. Liječio se dva mjeseca u nekoliko bolnica, a onda nastavio borbu. Nakon kapitulacije Španske republike i Atijas se prebacuje preko Pirineja u Francusku. Jedno vrijeme je u logoru Gir, ali je već početkom 1940. godine uspio iz njega pobjeći. Uskoro se uključuje u pokret otpora u Francuskoj. Prilikom oslobođenja Pariza, avgusta 1944. godine, učestvovao je u borbama na barikadama i pri zuzimanju zgrade jugoslovenske ambasade. U to vrijeme i Atijas je dobio čin poručnika francuske armije, kao učesnik u pokretu otpora. Bio je na dužnosti u bataljonu „Liberté“. Nakon završetka rata vratio se u Jugoslaviju.⁸³

AKTIVNOST GRUPA NAPREDNIH RADNIKA, ĐAKA, STUDENATA I SELJAKA

Sređivanje situacije u Komunističkoj partiji Jugoslavije, nakon dolaska Josipa Broza Tita za generalnog sekretara CK KPJ, imalo je odraza i u Sanskom Mostu, iako u njemu i u srezu, sve do kraja 1941. godine, nije bilo ni partijske ni skojevske organizacije.

Opšti polet revolucionarnog pokreta zahvatio je i sanski srez. Tom osjetnom revolucionisanju masa, prije svega omladine, doprinijela je i ubrzala spoznaja sve veće opasnosti fašiziranja zemlje, koje je sprovodila vlada dr Milana Stojadinovića. Mogućnost uključenja Jugoslavije u osovinski blok i direktna opasnost koja se nadvila nad nezavisnošću zemlje, a koju su predstavljale nacistička Njemačka i fašistička Italija, ubrzavali su sazrijevanje shvatanja kod dobrog dijela stanovništva o potrebi i nužnosti borbe protiv nenarodnih režima, a za odbranu slobode i nezavisnosti i poboljšanje ekonomskog položaja radnog naroda (radnika i seljaka). Na buđenje te svijesti kod naših naroda presudno je uticala sve intenzivnija legalna i ilegalna revolucionarna aktivnost Komunističke partije Jugoslavije.

U godinama pred drugi svjetski rat u sanskom srezu je najveća grupa naprednih ljudi, pa prema tome i najznačajnija aktivnost bila u Sanskom Mostu. Manje grupe su bile u Lušci Palanci, Budimlić Japri i još nekim selima. Pojava naprednih revolucionarnih mladih ljudi i omladinaca bila je uvjetovana njihovim boravkom, na radu, u srednjim školama ili na fakultetima, u razvijenim centrima radničkog pokreta (Beogradu, Zagrebu, Sarajevu), ili u gradovima (Banjoj Luci, Prijedoru, Ljubiji, Bihaću) i na radilištima (u Grmeču) gdje su već postojale organizacije KPJ i SKOJ-a i značajna aktivnost sindikata.

*

◆

*

Izbori za Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije, decembra 1938. godine, pružili su priliku grupi naprednih radnika, studenata i đaka u Sanskom Mostu da se prvi put eksponiraju pred svojim sugrađanima.

³² Valecny komisariat mezinardnih brigad, Barcelona, 14. XI 1938. izdao je dokument kojim potvrđuje da je Hajmo Atijas učestvovao u građanskom ratu od 19. V 1938, da je ranjen i da je bio u 2. četi bataljona „Divisionario“ 45. divizije. Fotokopija u arhivi autora- /

³⁵ Poslije drugog svjetskog rata Hajno Atijas se vratio u Jugoslaviju. Jedno vrijeme je radio u Rijeci, a onda je 1948. godine, po svojoj želji, otišao u Izrael, gdje i sada živi. Nekoliko puta je dolazio u svoj rodni grad, Sanski Most.

Postupajući u duhu direktiva KPJ, i grupa naprednih Sanjana se uključila u predizbornu agitaciju, raskrinkavajući vladajući režim i podržavajući kandidate Udružene opozicije.

Stranka radnog naroda je uz decembarske izbore izdala letak kojim je objanjavala međunarodnu i unutrašnju političku i ekonomsku situaciju i upozoravala je na rastuću opasnost od fašiziranja zemlje. Veću količinu tih letaka donijeli su u Prijedor studenti Esad Midžić¹ i Filip Macura². Mirku Vraniću³, maturantu prijedorske gimnazije, dali su izvjestan broj da ih s drugovima rasturi u Sanskom Mostu i okolnim selima. Na rasturanju ovog letka u Sanskom Mostu i okolini radili su Hazim Bilalbegović⁴, Rifat Čekić⁵, Mirko Vranić, Muhamed Kurbegović" i još neki. Kako je ova grupa prilično javno dijelila ovaj letak, a naročito Hazim Bilalbegović, vlasti su brzo saznale za njegove rasturače. Najprije je uhapšen Hazim Bilalbegović, pa onda Mirko Vranić i Rifat Čekić. Zbog pojave letka i u Prijedoru, tamo su bili uhapšeni Esad Midžić i Filip Macura i stražarno sprovedeni u zatvor žandarmerijske standee u Sanskom Mostu. Da bi spasio Mirka Vranića koji se nalazio pred maturom, studente Midžića i Macuru, i zaposlenog radnika Rifata Čekića, Hazim Bilalbegović je već na prvom saslušanju priznao da je poštom dobio paket letaka, da ne zna ko mu ih je poslao i da je letak on sam dijelio. Uz to je uslijedila i intervencija direktora prijedorske gimnazije profesora Branka Vraneeševića za Mirka Vranića, pa su vlasti nakon dva dana pustile iz zatvora Vranića, Midžića, Macuru i Rifata Čekića. Hazim Bilalbegović je nakon 15—20 dana pušten iz zatvora.⁷

Napredni Sanjani su u svojoj aktivnosti koristili legalne organizacije i legalne forme rada. Tako su u sportskom klubu „Bosna“ nastojali da okupe što više omladine i obezbijede svoj utieaj na nju. Kroz rad u Muslimanskoj čitaonici vršen je utieaj na odraslije građane, dok je Hazim Bilalbegović radio među Muslimanima okupljenim u prohrvatskoj organizaciji „Narodnoj uzdanici“. Kako su u upravnom odboru „Narodne uzdanice“ bili najreakcionarniji ljudi iz muslimanskog krila Hrvatske seljačke stranke: Himzo Pašić Rešić\ Juso Talić⁹, Osman Čehajić¹⁰ i još neki, koji su kasnije, za vrijeme okupacije bili najistaknutiji ustaški funkcioneri u gradu, rezultati rada u tom društvu bili su veoma skromni: Hazim Bilalbegović je uspio da u letak HSS, uz decembarske izbore 1938. godine, uvrsti i parolu „Živio Sovjetski Savez i Sjedinjene Američke Države“.

¹ Učestvovao u NOB od 1941. godine. Četnici su ga zarobili kod Bočca na Vrbasu kao političkog komesara Prvog krajiškog proleterskog bataljona i za municiju prodali Nijemcima. Strijeljan u Banjoj Luci 1942. godine. Proglašen za narodnog heroja.

* Radio ilegalno u Beogradu. Nijemci su ga uhvatili u avgustu 1941. godine zatvorili u logor na Banjici, Strahovito mučili i ubili (Politika, 25. januara 1974. godine, str. 3).

⁵ Nosilac „Partizanske spomenice 1941“, danas aktivni general JNA, živi u Sarajevu.

⁷ U februaru 1936. godine policija je u Bihaću uhapsila grupu komunista. U vezi s tom policijskom akcijom 26. i 27. februara 1936. godine iz bihačke Državne realne gimnazije bila je isključena grupa đaka. Tada je i Hazim Bilalbegović, učenik 6. razreda, bio isključen iz gimnazije na dvije godine Hazim Bilalbegović je bio učesnik NOR i nosilac „Partizanske spomenice 1941.“ Umro je 1968. godine u Sarajevu, sahranjen u Sanskom Mostu.

¹ Rođen 1915. godine u Sanskom Mostu. Radnik. Ustaše su ga ubile u rudniku Laušu kod Banja Luke u jesen 1.941. godine. U Banja Luku je na njegovu sahranu išla delegacija naprednih Sanjana.

* Učesnik u NOB, pukovnik JNA, umro 1969. godine.

⁹ Izjava Hazima Bllalbegovića.

¹⁰ „Trgovac, za vrijeme okupacije bio istaknuti ustaški funkcioner, predsjednik opštine u S. Mostu. Poslije rata uhvaćen kod Osijtki i 194C. godme osuđen na smrt vješanjem.

¹ Obučar, za vrijeme okupacije ustaški funkcioner u S. Mostu, krajem rata pobjegao u inostranstvo. Vojni sud ga, u odsustvu osudio kao neprijatelja naroda.

¹⁰ Pekar, ustaški funkcioner u Sanskom Mostu, krajem rata pobjegao u inostranstvo. Vojni sud ga, u odsustvu osudio kao neprijatelja naroda.

Godinu dana ranije, decembra 1937, objavljeno je „Otvoreno pismo bosanskohercegovačke studentske omladine svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti“¹¹ povodom stvaranja bloka narodnog sporazuma između Zemljoradničke, Demokratske, Radikalne, Hrvatske seljačke i Samostalne demokratske stranke (8. 10. 1937). Pismo su potpisali brojni studenti iz Bosne i Hercegovine, a iz Sanskog Mosta Hasan Kurbegović.¹²

Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine, izdano povodom opasnosti od izbijanja rata, objavljeno je 1. decembra 1939 godine.¹³ Pismo su potpisala i 4 sanska studenta: student prava Stupar Mihajlo¹⁴, i studenti tehnike Hasan Sarajlić,¹⁵ Dragomir Malić¹⁶ i Predrag Terzić.¹⁷

I treće, „otvoreno pismo“ bosansko-hercegovačke studentske omladine rasturano je ilegalno. Stuident Predrag Terzić donio je izvjestan broj primjeraka pisma iz Zagreba u Sanski Most već krajem decembra 1939. godine. Hazim Bilalbegović, Mirko Vranić, Predrag Terzić i Boško Prošić¹⁸ su jedne večeri rasturali pismo, ubacujući ga u privatne kuće i ostavljajući po nekoliko primjeraka u kavanama. Pri kraju rasturanja pisma, kada im je ostalo još samo nekoliko primjeraka, na velikom mostu su ih zaustavili dvojica policajaca. Pretresli su ih, oduzeli nekoliko letaka koje su našli kod njih i sutradan podnijeli prijavu Sreskom načelstvu. Tih dana je doputovao u Sanski Most i student Mihajlo Stupar; policija ga je uhapsila na željezničkoj stanici čim je izašao iz voza.¹⁹ Bilalbegović, Vranić, Terzić, Stupar i Prošić su bili pozvani u Sresko načelstvo, gdje su saslušani i kažnjeni zatvorom od 6 dana, pretvorivim u novčanu kaznu od 50 dinara po danu. Međutim, nijedan od njih niti je platio kaznu niti odležao 6 dana zatvora.²⁰

* *

Nekoliko godina pred rat i u Sanskom Mostu je već bila stasala nova generacija srednjoškolske omladine koja se skoro sva uključila u napredni pokret. Među njima naročito se isticala lavica Miljatović²¹, koja je 1939/40, godine bila učenica šestog razreda gimnazije u Prijedoru. Pod uticajem Ilije Stojanovića²², kod čije majke je stanovala, uključila se u rad napredne omladine i 1940. godine je primljena u SKOJ. Kao skojevka je djelovala među sanskim srednjoškolcima, koji su većinom živjeli u Sanskom Mostu i svakog dana putovali vozom u Prijedor.

I Sia vica Miljatović je donosila u Sanski Most letke, brošure i drugi materijal i davala ga na čitanje omladincima i omladinkama. Tako je pred novu 1941. godinu podijelila sanskim omladincima razni propagandni materijal. Zan-

¹¹ Građa o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921—1941, Institut za istorijuradničkog pokreta, Sarajevo, 1971. godine, strana 454.

¹² Učesnik u NOB, profesor, živi u Mostaru.

¹³ Građa o djelatnosti KPJ. . str. 472.

¹⁴ Za vrijeme okupacije živio u Beogradu. Poslije rata bio profesor FTavnog fakulteta u Beogradu. Pri povratku sa službenog puta u Švedsku, 1969. godine umro u avionu. Sahanjen u Beogradu.

¹⁵ Učesnik u NOB, inženjer, živi i radi u Sarajevu.

¹⁶ Profesor Rudarskog fakulteta u Beogradu.

¹⁷ Učestvovao u NOB, izvanredni profesor Sveučilišta u Zagrebu.

¹⁸ Učestvovao u NOB, sada u diplomatskoj službi.

¹⁹ Izjava Predraga Terzića.

²⁰ Izjava Predraga Terzića, Mirka Vranića i Hazima Bilalbegovića data autoru.

²¹ Julia 1941. godine iz Sanskog Mosta otišla u Beograd, gde je aktivno učestvovala u ilegalnom radu. Živi u Beogradu.

²² Nosilac „Partizanske spomenice 1941.“ Poslije rata umro u Prijedoru.

darmi su joj 13. januara 1941. godine izvršili pretres sobe u Prijedoru. Iako nisu ništa našli, Slavicu su uhapsili i sproveli u zatvor. Isti dan žandarmi su i u Sanskom Mostu izvršili pretres kuće njenih roditelja ali ni tu nisu ništa pronašli, jer su Slavkina majka Marica²³ i sestra Stojanka²⁴, bile na vrijeme obaviještene o njenom hapšenju, te su sklonile kompromitujući materijal koji se zatekao u kući.²⁵ Kada su saznali za hapšenje svoje učenice, direktor gimnazije Branko Vraneević i katiheta Slavko Radić, iitervenisali su za nju pa je istog dana predveče puštena iz zatvora.

Nakon pretresa kuće Miljatovića žandari su izvršili pretres i kuća u kojima su stanovali Obrad Lazić, zvani Svile²⁶, i Cevi Kabiljo zvani Cico²⁷. Dokument o tome pretresu glasi:

„SRESKO NAČELSTVO
Br. 264/41.

*dana 13. januara 1941. godine
Sanski Most*

Po traženju Komandira žand. stanice Sanski Most, a na osnovu čl. 10 Ustava i propisa krivičnog sudskog postupka

R E Š A V A M

da se izvrši pretres stana i ostalih prostorija Kabilja Davida, trg. iz San. Mosta i Miljatovića Vida, trg. iz Sanskog Mosta u cilju pronalaska nedozvoljenih letaka, a koje letke rasturao sin Kabilja Damda i dr. iz San. Mosta.

Ovaj pretres izvršiče g. Popović Ivo pol uprav, priprav. ovog načelstva uz pomoć Komandira žandarmerijske stanice Sanski Most držeći se Zakonskih propisa i po izvršenom pretresu postupiće dalje po Zakonu.

Rešenjem izvestiti:
Kabilja Davida, trg. iz San. Mosta
Miljatović Vida, trg. iz San. Mosta
Popovića Ivu, pol. upr. priprav.
Komandira stanice Sanski Most.

*Sreski načelnik*²³

I ako u rješenju stoji da se pretres stana izvrši samo kod Kabilja i Miljatovića žandari su pretresli i stan porodice Lazić. Na tavanu kuće Lazića pronašli su nekoliko knjiga koje je Obrad Lazić dobio na čitanje od Slavice i Stojanke Miljatović. Žandari su tada uhapsili Obrada, ali je odmah nakon saslušanja bio pušten. Nakon toga su pozvali na saslušanje u Sresko načelstvo i Stojanku Miljatović, Cicu Kabilja Cevia i još neke omladince; niko od njih nije bio stariji od 17 godina. Poslije saslušanja svi su bili pušteni.

Tako je na godinu-dvije pred aprilski rat 1941. godine u Sanskom Mostu već djelovala brojna jaka grupa radnika, studenata, đaka i namještenika, ali do formiranja organizacije KPJ i SKOJ-a nije došlo.

¹¹ Marica Miljatović, mati Slavice, Stojanke i Brace Miljatovića, u toku rata je nekoliko puta hapšen zbog ilegalnog rada za partizane. Poslije oslobođenja Sanskog Mosta, 21. oktobra 1943. godine, bila je predsjednica prvog gradskog odbora AFZ u Sanskom Mostu.

¹² Nosilac „Partizanske spomenice 1941.“, živi u Beogradu.

¹³ Izjava Slavice Miljatović-Pražić i Stojanke Miljatović-Erceg.

¹⁴ Ustaše su ga ubile početkom avgusta 1941. godine.

¹⁵ Neposredno pred pokolj Srba i Jevreja, jula 1941. godine, pobjegao je iz Sanskog Mosta u Split, odakle se kasnije prebacio u Italiju. Navodno je poginuo u Izraelu, u ratu 1947. godine.

¹⁶ Original kod Slavice Miljatović Pražić.

Grupa je naročito radila na širenju napredne socijalne literature i preko nje naprednih shvatanja o društvu i političkim zbivanjima uopšte. Tako je Rifat Čekić često donosio propagandni materijal iz Zagreba. On je prvi u Sanski Most donio i knjigu „Mati“ od Maksima Gorkog. I drugi napredni Sanjani su dobavljali sličnu „lijevu“ literaturu i davali na čitanje, te su te knjige kolale među naprednim radnicima, dacima, studentima i namještenicima.

Grupa koju su sačinjavali Hazim Bilalbegović, Rifat Čekić, Mirko Vranić, Predrag Terzić, Slavica Miljatović i još neki najčešće se sastajala na rijeci Sani, u mlinu Mirkova oca, Ante Vranića. Tamo su čitali ilegalne letke i druge materijale i dogovarali se o radu. Sastanci nešto mladih naprednih Sanjana održavani su u kući Slavice i Stojanke Miljatović, zatim kod željezničke stanice i na još nekim mjestima.

U aktivnost napredne sanske omladine uključivao se za vrijeme kraćih boravaka u rodnom gradu i veći broj radnika, daka i studenata, među kojima Veselin Bašić²⁹, metalostrugar, koji je u Beogradu bio veoma aktivan u radničkom pokretu, zbog čega je bio dva puta hapšen i više puta protjerivan u Sanski Most. Bašić je u Beogradu bio primljen i u Partiju. Milan Praća³⁰, tipografski radnik, također je bio veoma aktivan u pokretu u Beogradu, gdje je bio zaposlen. Za vrijeme kraćih boravaka u Sanskom Mostu uključivao se u rad grupe naprednih Sanjana. Sado Kabiljo³¹, trgovački pomoćnik, bio je takođe uključen u revolucionarni rad u Zagrebu, gdje je neposredno pred rat živio i gdje je postao član KPJ. I on je održavao vezu sa svojim drugovima u Sanskom Mostu, gdje je povremeno i dolazio.

Početkom 1941. godine policija je u stanu gimnazijalca Cice Cevi Kabilja pronašla ilegalni materijal i uhapsila ga. Iz zatvora u Sanskom Mostu, gdje je bio samo jedan dan, sproveden je u bihaćku Kulu, zatvor Okružnog suda. U Bihaću mu je bilo i suđenje, na kojem su se kao svjedoci pojavili njegova sestra Flora Kabiljo, zatim šesnaestogodišnja omladinka Stojanka Miljatović i još neki Sanjani. Kabiljo je bio osuđen na kraću vremensku kaznu.

Na vijest da je vlada Cvetković—Maček 25. marta 1941. godine potpisala protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, već 26. marta je došlo do demonstracija širom zemlje. Noću 26/27. marta izvršen je puč u Beogradu, svrgnuta je vlada Cvetković—Maček i formirana nova vlada pod predsjedništvom vazduhoplovnog generala Dušana Simovića.

I Mjesni komitet KPJ u Prijedoru je već 27. marta organizovao veoma uspele demonstracije protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Istovremeno je dao direktivu članovima KPJ i SKOJ-a da organizuju demonstracije u drugim mjestima. Takav zadatak je dobila 27. marta izjutra i Slavica Miljatović, pa je prvim vozom krenula u Sanski Most. Odmah po dolasku obavijestila je drugove o potrebi organizovanja demonstracija i zakazala da se popodne svi nađu kod Sokolskog doma. Poslije podne kod doma se okupilo oko

²⁹ Nosilac „Partizanske spomenice 1941.“, živi u Mostaru.

³⁰ Kao ilegalac u Beogradu borio se protiv okupatora. Poginuo je 1942. godine prilikom pokušaja uništenja električne centrale kraj Dunava. Izjava Milana Miljevića.

Prema izjavi Hazima Bilalbegovića, Sado Kabiljo je bio član KPJ u Zagrebu. Kada su ga Anil ustaše 1941. godine uhapsile, on je pokušao pobjeći, pa je u nekoj zagrebačkoj ulici ubijen.

50 do 60 pretežno mladih Sanjama, radnika i đaka, koji su u povorci krenuli k centru grada izvikujući razne parole protiv Cvetkovića, Mačeka, dr Branka Miljuša, nacističke Njemačke i fašističke Italije, a za savez sa Sovjetskim Savezom. Od centra su krenuli prema igralištu, tu se zadržali kraće vrijeme i potom se razišli kućama. Ni žandarmerija ni policija nisu intervenisali ni za vrijeme demonstracije ni kasnije. Odsustvo studenata, koji su još bili u Zagrebu i Beogradu, te neiskustvo sanske srednjoškolske i radničke omladine, onemogućili su da ova demonstracija preraste u veći protest ne samo mladih, već i starijih Sanjana. Istup naprednih Sanjana imao je različit odjek u grada, odobravanje jednih i kritiku drugih — onih koji će za kratko vrijeme svesrdno dočekati okupatora i ustašku vlast.³²

*
* 1*

Aktivnost naprednih Sanjana je bila značajna i po tome što je obuhvatala i Srbe i Muslimane i Hrvate i Jevreje, šireći bratstvo među našim narodima i napredna shvatanja i spoznaje o čovjeku i društvu. Bile su to grupe najnaprednijih Sanjana, koji će od 1941. godine biti nosioci revolucionarnih stremljenja koje je inicirala i kroz narodnooslobodilačku borbu naših naroda sprovođila i sprovela Komunistička partija Jugoslavije. Skoro svi ti brojni, pretežno mladi Sanjani, koji su u godinama pred rat bili obuhvaćeni radom i uticajem komunista, našli su se u toku rata 1941—1945. godine u redovima boraca narodnooslobodilačkog pokreta. Mnogi od njih su u toj borbi dali i svoje živote.

U LUŠCI PALANCI

Zbog ranijeg rada i boravka Sime Miljuša, istaknutog organizatora i funkcionera KPJ, a kasnije i djelovanja Gojka Majkića, u godinama pred rat formirala se i u Lušci Palanci grupa naprednih seljaka i radnika.

Oko Gojka Majkića, koji je od 1933. godine neprekidno živio i radio u Lušci Palanci, okupljali su se radnici zaposleni u pilani, u manipulacijama u Grmeču i nekim zanatskim radnjama, a i poneki seljak. Povremeno su razgovarali o aktuelnim političkim zbivanjima kod nas i u svijetu, Gojko im je pričao o SSSR-u, a ponekad su čitali i ponešto iz štampe koja je stizala u Lušci Palanku. Pojedinci su od Gojka uziimali knjige na čitanje, naročito mladi. U grupi oko Gojka Majkića bili su Nikola Lapac³³, Ilija Indić³⁴, Jozo Sasic³⁵» Milan Bundža, Ale Đumišlić^{36*} i Đorđo Srđić³⁷ od odraslih, te Slobodan Indić³⁸, Slavko Njegovan³⁹, Zdravko Njegovan⁴⁰ i još poneki omladinac. Kao što se vidi, u grupi su bili i Srbi, i Hrvati, i Muslimani, što je kasnije, u ustanku, bilo veoma značajno za pravilnu orijentaciju i usmjeravanje borbe.

Ova grupa je održavala vezu s Prijedorom i Sanskim Mostom. Nikola Lapac je povremeno posjećivao dr Mladena Stojanovića i kod njega se informisao o situaciji u zemlji i svijetu. Odlazeći zbog bolesti na pregled kod ljekara

* Tzjava Hazima Bilalbegovića, Slavice Miljatović-Pražić i Stojanke Miljatović-Erceg.
⁸³ Učesnik u NOB; živi u Starim Banovcima u Sremu.
³⁴ Nosilac „Partizanske spomenice 1941“, živi u Lušci Palanci.
⁸⁴ Nosilac „Partizanske spomenice 1941“, živi u Vrbanji kod Banja Luke.
⁸⁶ Alu Đumišlića su žandari pretukli i neposredno pred rat umro je od unutrašnjih povreda zadobivenih tom prilikom. Izjava Ahmeta Kadića i dr.
⁸⁷ Nosilac „Partizanske spomenice 1941“.
⁸⁸ Nosilac „Partizanske spomenice 1941.“, živi u Banjoj Luci.
⁸¹ Poginuo u NOB.
** Učestvovao u NOB, živi u Beogradu.

u Prijedor, poneki su vodili slobodniji razgovor s dr Mladenom Stoj ano vicem, kao na primjer, Milan Bundža 1939. godine. Dok je Milan Bundža tom prilikom razgovarao s dr Mladenom o politici, njegova bolesna žena je zakukala: „Ma ostavite said taj vaš komunizam i spašavajte mene, ja ću umrijeti!“ Tada je dr Mladen Stojanović uputio Milana Bundžu da se nade s Nikolom Lapcem, rekavši mu za njega da je „naš čovjek“.⁴¹ Neki iz ove grupe održavali su povremene veze i s Hazimom Bilalbegovićem, Rifatom Čekićem i Mirkom Vranićem, obično prilikom pazarnog dana.

U BUDIMLIĆ JAPRI

U osnovnoj školi u Budimlić Japri, sjedištu opštine, radili su Branko Krneta⁴² (od septembra 1937. do februara 1939.) i Fanika Veper⁴³ (od septembra 1938. do septembra 1940. godine). Krneta je još kao učenik učestvovao u pokretu u Banjoj Luci i pripadao je grupi naprednih učitelja, a Fanika Veper je bila već poznati komunista; razvijala je znatnu političku aktivnost, naročito kroz „Seljačko kolo“, u Velikoj Rujiškoj, gdje je bila učiteljica od 1933. do 1938. godine. Fanika Veper je pripadala grupi naprednih bihaćkih intelektualaca, komunista. Poslije dolaska u Budimlić Japru, ona je s Brankom Krnetom razvila znatnu političku aktivnost, naročito među omladinom, ali i s odraslim. Uspostavili su čvršću vezu s pojedinim seljacima iz Budimlić Japre i okolnih sela, među kojima i s Đurom Milunovićem⁴⁴ iz Dugih Njiva i Milom Gačićem iz Čele.

Nasuprot ovoj grupi naprednih učitelja bio je Miroslav Glušac⁴⁵, pravoslavni sveštenik i Luka Škundrić, rudar, oba zagriženi velikosrbi, pročetnički orij entisani.

Djelovanje Fanike Veper među omladinom bilo je veoma uspješno. U toj omladinskoj grupi su bili: Nikica Vukojević ⁴⁰ iz Slatine, Milan Bursać,¹⁷ Milan⁴⁵ i Radovan Tišma⁴⁶ iz Budimlić Japre i još neki. Ubrzo je Nikica Vukojević otišao u Zemun i zaposlio se u „Ikarusu“. Tamo se uključio u rad naprednih omladinaca i u februaru 194U. godine bio primljen u SKOJ. Kada je iz Zemuna povremeno dolazio u selo, uključivao se u rad ove grupe i okupljao svoje vršnjake.

Premještaj Fanike Veper iz Budimlić Japre u Drnje u Hrvatskoj, a nešto ranije i Branka Krnete u selo Miška Glava (prijedorski srez), prekinuo je rad na širenju komunističkih ideja u Budimlić Japri i okolnim selima. Međutim, i njihov dvogodišnji rad je među spomenutim omladincima ostavio dubok trag, i oni su se 1941. godine svi našli u ustaničkim redovima. Ova grupa omladinaca, čiju je aktivnost pokrenula i usmjerila Fanika Veper, formiraće prvi skojevski aktiv na japranskom području već u novembru 1941. godine.

¹¹ Izjava Milana Bundže.
" Učesnik u NOB, danas na radu u Saveznoj skupštini u Beogradu.
« Učestvovala u NOB od 13. jula 1941. godine, u Crnoj Gori. S proleterskim brigadama
1 Vrhovnim štabom NOV i POJ u ljeto 1942. godine došla u Bosansku krajinu, razbolila se u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi početkom 1943. godine od pjegavog tifusa i umrla u Vaganu kod Glamoča.
" Nosilac „Partizanske spomenice 1941.“
• ' Početkom jula 1941. godine otišao u Srbiju.
" Učestvovao u NOB od početka ustanka u Podgrmeču. Otišao u Prvi krajiški proleterski bataljon. Kasnije bio u Prvoj proleterskoj udarnoj brigadi. Poginuo 9. maja 1945. godine u borbi kod Pletemice.
« Učestvovao u NOB, živi u Bosanskom Samcu.
" Poginuo u NOB.
" Poginuo u NOB.

Krajem maja 1941. godine, vjerovatno 29. maja, na Spasovdan, u Budimlić Japri su se našli na okupu Branko Čopić⁵⁰ koji je došao iz Hašana, i grupa naprednih učitelja: Stojan Makić⁵¹ iz Hadrovaca, Jela Perović-' iz Hašana i Branko Krneta iz Miške Glave. Ovaj neugovoreni susret iskoristili su i održali sastanak u hladnjaku popa Mirka Glušca, ali bez popa. Razgovarali su o nastaloj situaciji, o teroru ustaša, a naročito o zločinu okupatora i ustaša u Sanskom Mostu. Zaključili su da treba izbjegavati susrete s ustašama, da treba stvarati uporišta među seljacima. Raspravljali su i o mogućem ponašanju utjecajnijih ljudi u ovom kraju u danima koji slijede. Dogovorili su se da treba savjetovati stanovništvu da što manje odlazi u grad i varošice, da se ne odaziva na kuluk, da ne prelazi na katoličku vjeru i da ne predaje oružje. Grupa je smatrala da će KPJ sigurno uskoro dati direktive kako dalje postupati što je početkom jula i bilo.

U KADROVCIMA

Početkom oktobra 1940. godine u Hadrovce je došao za učitelja Stojan Makić, učitelj i vanredni student na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Poslije dolaska u školu započeo je s primjenom naprednih pedagoških ideja, principa i metoda i brzo ostvario znatan napredak nastave u školi. Ukinuo je fizičko kažnjavanje učenika (batinanje) i primanje poklona. Zemljoradnicima je davao stručnu pomoć radi savremenije obrade zemlje. Upoznao ih je s političkim i drugim zbivanjima u zemlji i svijetu. Razobličavao je politiku JRZ i njenih kortesa u sanskom srezu. Organizovao je školsku baštu u kojoj su učenici sticali praktična znanja. I neki roditelji slijedili su ova iskustva i počeli savremenije obrađivati svoje vrtove. Makić je pomogao organizovanje petomjesečnog domaćićkog tečaja koji su pohađale žene i djevojke iz Hadrovaca i okolnih sela, koji su vodili stručne učiteljice Zora Milosavljević i Vera Filipović.

Zbog takvog rada Stojan Makić je bio veoma cijenjen i omiljen kod stanovništva. Stekao je mnoge prijatelje, što će imati veliku vrijednost u ustanku 1941. godine, kada će u nastojanju da pravilno usmjeri započetu borbu dobiti njihovu bezrezervnu podršku.

* * *

U godinama pred rat 1943. godine bilo je još nekoliko naprednih učitelja koji su politički progresivno djelovali u svojoj sredini. Tako je u selu Podovima bio učitelj Milić Daničić⁵³, koji je razvio znatnu političku aktivnost i postigao vidan uticaj na stanovništvo tog i susjednih sela, ali se ubrzo razbolio i umro.

I pojedini radnici koji su povremeno dolazili kući progresivno su djelovali u svojoj sredini. Tako je Mirko Milinović⁵⁴ iz Bosanskog Milanovca radio kao moler u Beogradu, ali je povremeno dolazio kući, pa i aprila 1941. godine. Okupljao je omladince oko sebe, ali i odrasle. Govorio im je da je vlada bivše Jugoslavije izdala zemlju, ali da će se narod uskoro podići protiv okupatora. Savjetovao je ljudima da skrivaju oružje jer će im uskoro biti potrebno. Pjevao je revolucionarne pjesme koje su Milamovčani tada prvi put slušali. Pošto su mu

⁵⁰ Nosilac „Partizanske spomenice 1941.“, prvi politički komesar Komande gerilskih odreda Krupa-Sana. Književnik i član Srpske akademije nauka i umjetnosti, živi u Beogradu.

⁵¹ Nosilac „Partizanske spomenice 1941.“, jedan od organizatora ustanka 1941. godine u Podgrmeču. Poslije rata na službi u Republičkom sekretarijatu unutrašnjih poslova. Živi u Sarajevu.

⁵² Nosilac „Partizanske spomenice 1941.“ Umrlo 1972. godine u Beogradu.

⁵³ Memoarska grada za sela Podove i Kozicu.

⁵⁴ U Srbiji učestvovao u NOB, poslije rata radio u Beogradu umro prije nekoliko godina. **250**

neki plašljivi prijтели da će ga predati ustašama što buni omladinu, vratio se u Srbiju, prije ustanka

Mirko Stojanović⁵⁵ iz Halilovaca bio je pećarski radnik u Beogradu, gdje je učestvovao u radničkom pokretu i pred rat bio primljen u KPJ. Povremeno je dolazio u svoje selo gdje su neki znali da je komunista, pošto je ljudima objašnjavao političku situaciju u zemlji i svijetu ,i otvoreno pričao o svome radu. U Beogradu se češće susretao sa svojim zemljacima, radnicima, i govorio im o radničkom pokretu i Komunističkoj partiji. Nešto prije ustanka došao je u svoje selo, našao se sa svojim prijateljima, i poznanicima, ali se iznenadno vratio u Beograd.

U Kozici je pred ustanak djelovao Risto Kovačević⁵⁶, kojeg je narod od milja zvao „Čika Risto“. On je dugo radio u raznim mjestima Jugoslavije. Bio je naprednih shvatanja i simpatizera KPJ. Za vrijeme aprilskog rata vratio se u svoje selo i razvio znatan politički rad među seljacima. Savjetovao im je da ne predaju oružje ustašama: „Mora se čuvati oružje i municija kao što se čuva dragi kamen. Volim sada sepet municije nego čitavu Kozicu.“ I sam je imao sakriven karabin i municije. U narodu je razobličavao njemačkog okupatora i ustaše. Govorio je seljacima o Komunističkoj partiji i o radničkom pokretu. Učestvovao je u borbama na Sjenokosu 6—8. maja -1941. godine, ali je smatrao da je akcija preuranjena. Krio se od ustaša i u ljeto, neposredno pred ustanak, vršio snažan utieaj na stanovništvo sela oko planine Mulež, pripremajući ih za borbu do koje će ubrzo doći.

PROSVJETA I KULTURA

Iza Austro-Ugarske monarhije ostalo je samo osam osnovnih škola, i to: u Sanskom Mostu (1886), Starom Majdanu (1886), Lušci Palanci (1899), Sasini (1907), Budimlić Japri (1909), Majkić Japri H910), Staroj Rijeci (1910) i Rasavcima (1914). Sve ove škole nastavile su rad i poslije završetka rata (1918. godine).

Srpskopравoslavne konfesionalne osnovne škole, koje su obustavile rad već prve godine rata (1914), nisu ni obnavljane poslije završetka rata, jer nije bilo razloga da u novoj državi i dalje postoje (u Starom Majdanu, Sanskom Mostu, Dabru i Eminovcima). Jedino što je zgrada škole u Dabru, koja je bila i popov stan, poslužila za otvaranje narodne osnovne škole već 1918. godine, tako da se u ovom selu produžilo s osnovnim obrazovanjem. Međutim, ukidanjem konfesionalne škole u Eminovcima, selo je ostalo bez škole sve do 1926. godine.

Od 1918. do 1931. godine, na području sreza otvorene su samo četiri osnovne škole: u Dabru (1918), Tomini (u popovom stanu — 1919), Eminovcima (novogradnja — 1926) i Tuk Bobiji (novogradnja — 1927. godine), tako da je sanski srez 1930. godine imao 12 osnovnih škola', i to:

- u *Budimlić Japri* za opštinu Budimlić Japra s 5.000 stanovnika;
- u *Dabru* za opštinu Dabar s 5.000 stanovnika;
- u *Eminovcima* za opštinu Gornji Kamengrad s 5.700 stanovnika;
- u *opštini Lušci Palanka* s 5.516 stanovnika bile su tri škole: u Lušci Palanci, Majkić Japri Donjoj i Tuk Bobiji;
- u *Sanskom Mostu* jedna škola za opštinu Sanski Most s 3.579 stanovnika;

⁵⁵ Uhvaćen na ilegalnom radu kao član Rejonskog komiteta KPJ Palilule u Beogradu, mučen u zatvoru, prebačen u logor na Banjici, gdje je ubijen sredinom 1943. godine. Izjava Pere Vukojevića, Milana Jelisavca i dr.

⁵⁶ Učestvovao u organizovanju ustanka 1941. godine u području sela oko Mulež-planine, a krajem 1941. i početkom 1942. godine bio politički komesar čete. Uz četničke pučeve na Manjači, početkom 1942. godine, četnici su ga uhvatili, mučili i 10. maja 1942. godine strijeljali u Dujakovcima na Manjači.

¹ Almanah Kraljevine Jugoslavije, posebno izdanje BANOVINI VRBASKA, opći pregled,

— u *Sasini* za opštinu Sasina s 3.850 stanovnika;

— opština *Stari Majdan* s 7.280 stanovnika imala je tri osnovne škole r u Starom Majdanu, Staroj Rijeci i Rasavcima;

— u *Tomini* je bila škola za opštinu Tomina s 5.653 stanovnika.

Opština *Vrhpolje*, s 3.354 stanovnika, koja je bila u sastavu ključkog sreza., nije imala nijednu školu!

Dok je na čitavom srezu, uključujući i opštinu Vrhpolje, bilo samo 12 narodnih osnovnih škola, na području sreza je bilo 14 srpskopravosl-avnihcrkava,, 3 rimokatoličke crkve i 20 džamija.

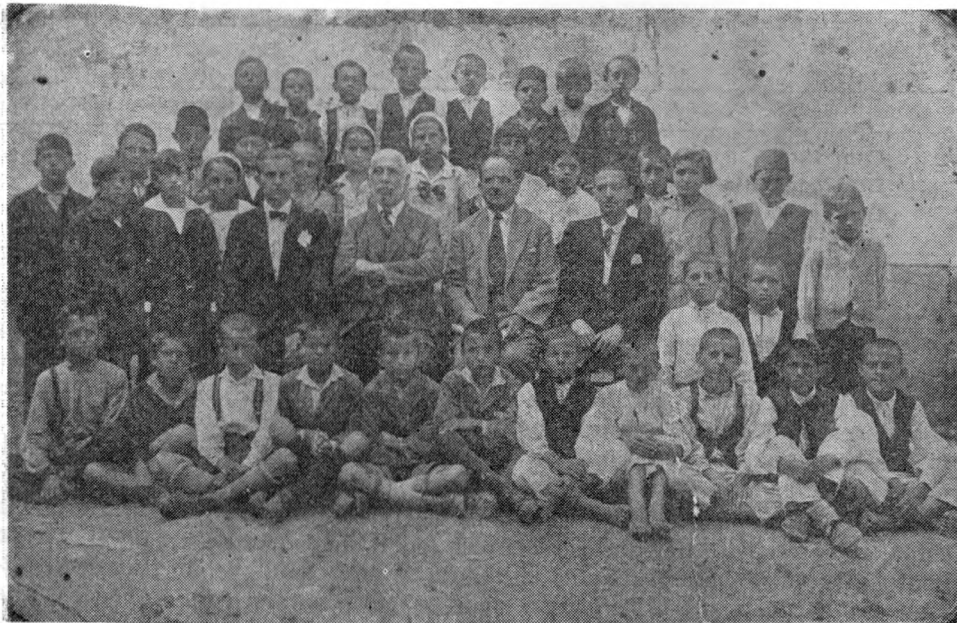
Broj stanovništva, škola i bogomolja 1930. godine:²

Opština	Stanov- ništva	Škola	Knjižnica čitaonica	Bogomolja: srp. prav. kat.		musi.
— Budimlić Japra	5.000	1	—	4	—	2
— Dabar	5.000	1	-	3	1	—
— G. Kamengrad	5.700	1	1	1	—	5
— Lušci Palanka	5.516	3	2	3	—	1
— Sanski Most	3.579	1	2	1	1	1
— Sasina	3.850	1	—	—	1	1
— Stari Majdan	7.280	3	3	1	—	3
— Tomina	5.653	1	1	1	—	2
— Vrhpolje	3.354	—	—	—	—	5
Svega	44.932	12	9	14	3	20

Ovako mali broj osnovnih škola i sporo otvaranje novih imala su za posljedicu veliki broj nepismenih. Do otvaranja škola u pojedinim naseljima skoro svo stanovništvo je bilo nepismeno. A kako je škola od nekih sela bila udaljena i po 10 i više kilometara, djeca iz udaljenih sela nisu bila obavezna da se upisuju u školu. Zbog toga je bilo dosta sela u kojima se nalazio tek po neki polupismeni čovjek, i to najčešće samouk. A i neki od ovih samoukih su znali samo da pročitaju i da se potpišu, ali ne i da napišu pismo.

Iz navedenog pregleda se vidi da je naročito malo škola bilo u muslimanskim selima, jer je među muslimanskim seoskim stanovništvom tada bilo veoma malo nastojanja da se škole otvaraju i da im se djeca opismenjuju. Muslimansko sveštenstvo u selima je bilo veliki protivnik prosvjećivanja Muslimana, a naročito ženske djece, što je imalo presudnu ulogu u tadanjoj znatnoj nezainteresovanosti Muslimana ovih sela prema školstvu i obrazovanju. Na tu nezainteresovanost, mali broj školovanih Muslimana i mali broj đaka, ukazao je 1S32. godine i tadanji šerijatski sudija u Sanskom Mostu.³ Takav odbojni odnos najvećeg dijela Muslimana prema školstvu i za Kraljevine Jugoslavije, sve do polovine četvrte decenije, bio je posljedica i njihovog povlaštenog položaja u feudalnom poretku koji je vladao u ovim krajevima sve do sprovođenja agrarne reforme i oslobođenja kmetova od feudalne zavisnosti. Feudalni sistem je sve povlaštene u svim zemljama, pa i Muslimane u Bosni i Hercegovini, begove, age i si., uvlačio u inertnost, jer su drugi za njih radili, drugi su im svojim radom obezbeđivali sve što je potrebno za život. Svakako da je na takav stav

* Isto.
* GAJRET, Xin god , 1932., str. 291.

Učenici osnovne škole u Sanskom Mostu s učiteljima: u sredini (s prekrštenim rukama) upravitelj Mile Miljuš.

uticala i činjenica da je u ovom pograničnom kraju (graničnom kraju za vrijeme turske vladavine), glavni poziv Muslimana bio ratovanje. Na takvu inertnost je uticalo i veliko osiromašenje dobrog dijela Muslimana poslije agrarne reforme. Ali već polovinom četvrte decenije, još bolje rečeno otvaranjem građanske škole u Sanskom Mostu početkom 1936. godine, znatno se mijenja odnos Muslimana prema školstvu. Tako već na početku rada građanske škole broj Muslimana daka je realan u odnosu na broj stanovnika.

Dok su dječaci u izvjesnom broju i pohađali školu, djevojčice su najčešće ostajale kod kuće nepismene, iako bi se škola otvorila u njihovom selu. Muslimani su najčešće branili ženskoj djeci da idu u školu, pa ih je sve do rata 1941. godine, odnosno do 1945. godine, veoma mah broj završio osnovnu školu. Tako djevojčice Muslimanke iz mnogih sela nisu išle u školu, među kojima i iz Skucanog Vakufa, Okreča, Gorice, Gornjeg i Donjeg Kamengrada, Brdara, Zenkovića i još nekih. Ali isto tako ni mnoge djevojčice iz srpskih i hrvatskih sela nisu išle u školu, već su ostajale nepismene, kao na primjer u selima Ilidži; Kozici, Tramošnji, Gorici, Kozinu, Jelašinovcima, Otišu i još nekim.⁴

Zbog velike nepismenosti, koja se održala sve do drugog svjetskog rata, bilo je slučajeva da su i neki trgovci bili nepismeni. Tako je i u Starom Majdanu bilo nepismenih trgovaca, pa su veresiju bilježili raznim crtama na sanducima u svome dućanu, dok su po selima tu i tamo upotrebljavani raboši.⁵

Na sanskom srezu je 1941. godine bilo 660 đaka 1918. godine 540, 1929. godine 1.320, a 1934. godine 2.400 đaka.⁸

⁴ Podaci iz memoarske građe sanskih naselja, prikupljene za ovaj rad.

¹ Isto.

Raboš je drveni štapić ili daščica različite dužine i oblika na kom se urezuju znaci svojine i pripadnost i brojevi (računa). Raboše su upotrebljavali još stari Slaveni dok nisu imali pismenosti, a nepismeni i kasnije.

• Abk, Banja Luka, Prilog Statistici vrbaske banovine za 1029—34. godine.

Slijedeća tabela daje podatke o broju škola, odjeljenja, nastavnika (učitelja) i đaka:⁷

	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34
Osn. škola	12	13	13	21	22
Broj odeljenja	19	21	23	30	32
Broj nastavnika	19	21	23	29	32
Đaka	1.307	1.617	1.771	2.361	2.417

Tek 1931. godine počinje izgradnja većeg broja škola, tako da se 1932. godine otvara sedam novih osnovnih škola, 1933 — tri, 1934 — još tri, a do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije otvorene su jo šdvije škole: 1937 — jedna i 1940 — jedna.⁸ Dakle, za 22 godine postojanja Kraljevine Jugoslavije, u sanskom srezu (području današnje opštine) otvoreno je 19 osnovnih škola, pa je tako u srezu, uključujući i opštinu Vrhpolje iz tadanjeg ključkog sreza, 1941. godine radilo ukupno 27 narodnih osnovnih škola.

Bilo je nastojanje u nekim selima da se i kod njih sagradi i otvori osnovna škola, ali se gazde ili pojedini zaseoci nisu mogli dogovoriti na kojem mjestu da podignu školu. Tako se akcija za izgradnju škole u Eminovcima (Bosanski Milanovac), započeta još 1911. godine, zbog sukoba kneza i jednog obučara, nije mogla realizirati sve do 1925. godine. I u Koprivni je izbio sukob oko mjesta gdje bi trebalo školu podići, pa su je sagradili tek 1946. godine. I u Usorcima je bio sličan slučaj. Ali, dogodilo se i to da je zgrada za školu u Eminovcima bila završena 1925. godine, a nastava započela godinu dana kasnije dok je zgrada za školu u Podvidači bila sagrađena 1928, a nastava je počela tek 1932. godine.⁹

Evo pregleda redoslijeda otvaranja osnovnih škola na sanskom srezu:¹⁰

PREGLED osnovnih škola po godinama otvaranja				
Godina otvaranja	Srpsko-pravosl. konfesion.	Državna osnovna	Narodna osnovna	Svega
a) za turske vladavine:				
— 1854. god.	1			1
— 1872. god.	1			1
Svega	2			2
b) za austrougarske okupacije:				
— 1886. god.	—	2	—	2
— 1899. god.	—	1	—	1
— 1907. god.	1	1	—	2
— 1909. god.	—	1	—	1
— 1910. god.	—	2	—	2
— 1913. god.	1	—	—	1
— 1914. god.	—	1	—	1
Svega	2	8	—	10

⁷ Isto.

⁸ Prosvetni glasnik za 1932. godinu. Drž. štamp. Beograd, 1933. godine, str. 1319, Prosvjetni glasnik za 1934, 1937. i 1940. godinu.

• Podaci iz memoarske građe sanskih naselja.

¹⁰ Ovaj pregled je izrađen na osnovu navedenih dokumenata i radova. Jedino kod navođenja podataka za osnovnu školu u Dabru izvor je bila memoarska građa toga sela, a za Tominu kazivanje prote Vida Marjanovića, koji ima svoje bilješke o događajima na sanskom području, *n z đ*

c) za Kraljevine Jugoslavije:

— 1918. god.		—	9	9
— 1919. god.	—	—	1	1
— 1926. god.	—	—	1	1
— 1927. god.	—	—	1	1
— 1932. god.	—	—	7	7
— 1933. god.	—	—	3	3
— 1934. god.	—	—	3	3
— 1937. god.	—	—	1	1
— 1940. god.	—	—	1	1
Svega	—	—	27	27
a + b + c	4	8	27	39

U ovom pregledu za 1918. godinu je navedeno da je otvoreno 9 narodnih osnovnih škola. Međutim, od tih 9 škola 3 su radile i za austrougarske vladavine, dok je umjesto konfesionalne škole u Dabru otvorena narodna osnovna škola. Zato je na sanskom području do 1941. godine ukupno otvorena 31. osnovna škola, a ne 39.

Evo pregleda svih osnovnih škola, od prve otvorene 1854. do posljednje otvorene 1940. godine:

Škole na Sanskom području prema redoslijedu otvaranja:

- a) za turske vladavine:
1. Stari Majdan, Srpskopравoslavna konfesionalna, otvorena 1854. godine, prestala s radom 1914. godine;

2. Sanski Most, srp. pravosl, 1872. godine, prestala s radom 1914. godine;
- b) za austrougarske okupacije:
3. Sanski Most, državna, 1886. godine, 1918. nastavila rad;

4. Stari Majdan, državna, 1886. godine, 1918. nastavila rad;

5. Lušci Palanka, državna, 1889. godine, 1918. nastavila rad;

6. Sasina, državna, 1907. godine, 1918. nastavila rad;

7. Dabar, srp. pravoslavna, 1907. godine, prestala s radom 1914. godine;

8. Budimlić Japra, državna, 1909. godine, 1918. nastavila rad;

9. Majkić Japra (Donja), državna, 1910, 1918. godine nastavila rad;

10. Stara Rijeka, državna, 1910, 1918. godine nastavila rad;

11. Eminovci. srp. prav., 1913. godine, prestala s radom 1914. godine;

12. Rasavci, državna, 1914. godine, 1918. nastavila rad;
- c) za Kraljevine Jugoslavije:
13. Dabar, narodna osnovna škola, 1918. godine;

14. Tomina, narodna osn. škola, 1919. godine;

15. Eminovci (Bos. Milanovac), narodna osn. škola, 1926, novogradnja;

16. Tuk Bobija, narodna, 1927. godine, novogradnja;

17. Kozica, narodna, 1932, godine, novogradnja;

18. Podovi, narodna, 1932. godine, novogradnja;

19. Slatina, narodna, 1932. godine, novogradnja;

20. Podvidača, narodna, 1932. godine, novogradnja;

21. Gornji Lipnik, narodna, 1932. godine, novogradnja;

22. Kljevci, narodna, 1932. godine, novogradnja;

23. Gornji Kamengrad, narodna, 1932. godine, novogradnja;
24. Tramošnja, narodna, 1933. godine, novogradnja;
25. Kijevo, narodna, 1933. godine;
26. Vrhpolje, narodna, 1933. godine;
27. Oštra Luka, narodna, 1934. godina, novogradnja;
28. Hadrovci, narodna, 1934. godine, novogradnja;
29. Lukavice, narodna, 1934. godine, novogradnja;
50. Suhača, narodna, 1937. godine (u zgradi direkcije rudnika koji je prestao s radom), i
31. Majkić Japra, Gornjia, narodna, 1940. godine, novogradnja.

Za sve to vrijeme, 1918—1941. godine, bilo je nekoliko pokušaja organizovanja analfabetskih tečajeva u gradu i okolnim selima, da bi se iz te ogromne mase nepismenih bar neki od njih opismenili. Tako je u Eminovcima, iste godine kada je otvorena osnovna škola, 1926. godine, organizovan analfabetški "tečaj da bi se i djeca, prerasla za redovno školovanje, naučila čitati i pisati.

U Sanskom Mostu, u organizaciji „Gajreta“, radio je analfabetški tečaj od 31. januara do 8. aprila 1930. godine. Pohadale su ga samo Muslimanke. Predavač je bio pravnik Mehmed B. Alagić, jer učitelji, zauzeti redovnim radom u školi, nisu mogli voditi tečaj, kako piše u izvještaju odbora Gajreta.¹¹

U Sanskom Mostu je od 1925. do 1941. godine radila Opšte trgovačko-zanatska škola¹² (večernji šegrtski tečajevi), koju su bili obavezni da pohađaju svi šegrti (učenici u trgovini i zanatstvu). Ovi večernji tečajevi bili su organizovani i u Starom Majdanu.

Na području sanskog sreza je od prije 1930. godine djelovala i Domaćićka škola, koja je organizovala petomjesečne domaćićke tečajeve za žene i djevojke. Na tim tečajevima žene su učile kuhanje i šivanje, slušale časove iz higijene i dr. Tako su 1932. godine bili organizovani domaćićki tečajevi u Lušci Palanci i Podovima, a 1933. godine u Kijevu pa potom u Tomini. Tečaj u Kijevu je pohađalo 17 djevojčica.¹³

Na inicijativu dr Branka Miljuša, narodnog poslanika, u Sanskom Mostu je 1935. godine formiran Akcioni odbor sa zadatkom da radi na osnivanju građanske škole. U akcionom odboru su bili: Dragomir Popović, sreski načelnik, Džaferbeg Bišćević, trgovac, Vlastimiir Terzić, arhijerejski namjesnik, Uglješa Spremo, učitelj, Bećir-aga Hromalić, rentijer, i Jovo Milinković, trgovac. Na njihov predlog Opštinski odbor Sanske opštine je na sjednici 6. novembra 1935. godine donio odluku da se za građansku školu ustupi opštinski hotel i još dodijelio 25.000 dinara za pripreme i početak rada. Ministar prosvjete Kraljevine Jugoslavije je 20. novembra 1935. godine donio odluku o otvaranju Građanske škole (poljoprivrednog smjera) u Sanskom Mostu u školskoj 1935/36. godini. Akcioni odbor je opravio zgradu, nabavio klupe i drugi inventar, pa je škola počela s radom 17. januara 1936. godine. Bila je to prva niža srednja škola u sanskom srezu.¹⁴

Prema preporuci dr Nede Zeca, tadanjeg sreskog ljekara u Sanskom Mostu, za direktora škole je postavljen Jagoš Saranović.¹⁵

U prvi razred građanske škole upisalo se 56 đaka (51 učenik i 5 učenica). Iz prvog izvještaja ove škole štampanog za školsku 1935/36. godinu, vidi se da je nacionalni sastav ovih đaka bio: 31 Srbin (28 muških i 3 ženske), 15 Muslimana <14 muških i 1 žensko) i 5 Hrvata (3 muška i 2 ženske).¹⁶

Gajret, XI, 15)30. godine, Sarajevo, str. 321.

¹¹ Almanah vrbaske banovine za 1930. godinu, str. 11.

¹¹ Vrbaske novine, 18. Juna 1933. godine.

¹² Državna mješovita građanska škola u Sanskom Mostu, Izvještaj za školsku godinu 1935/36., Prijedor, štamparija Vučen Štrbac, 1936. godine, str. 6.

¹³ Dr Nedo Zec i Jagoš Saranović su ranijih godina službovali u Kratovu, u Makedoniji, gdje je Saranović bio direktor slične škole.

¹⁴ Vidi napomenu br. 14.

Srpsko pjevačko društvo »Pobratimstvo«¹ u Sanskom Mostu, 1928. godine.

Otvaranje građanske škole kod nekih građana nije naišlo na lijep prijem i podršku, pa je zato bilo širenja neistina o njoj. Zbog toga je uprava škole već u prvom izvještaju morala da napiše i ovo obavještenje za javnost:

*. Kroz varoš zlonamjerno proturaju neki neprijatelji škole neistinite vijesti, da ova škola ne vrijedi. To je grubo neistina... Građanska škola ima rang niže srednje škole. . .*¹⁷

Direktor Saranović je 1937. godine, preko lista POLITIKA, uputio apel građanima i ustanovama u zemlji da priložima pomognu ovu školu. Ubrzo su stigli prilozi ,preko očekivanja, pa je škola nabavila nešto namještaja i muzičke instrumente. što je omogućilo da se osnuje školski orkestar.¹⁸

Do rata 1941. godine, školu su završile tri generacije, ukupno 79 đaka. Škola je 1938/39. godine imala 123 đaka, 1939/40 — 108, a 1940/41 — oko 110 đaka.¹⁸

Ova niža srednja škola je radila do juna 1941. godine. Početkom školske 1941/4.2. godine ustaško ministarstvo „pravosuda i bogoštovlja“ ju je ukinulo.²⁰

U periodu od 1918. do 1941. godine relativno mali broj đaka je nakon završene osnovne škole nastavljao školovanje u nekoj srednjoj školi, a potom i na univerzitetu. Prema nepotpunim podacima, u ovom periodu srednje škole u Banjoj Luci, Prijedoru, Bihaću i još nekim mjestima ukupno je pohađalo oko 155 đaka, od kojih 68 iz Sanskog Mosta, a ostali iz sanskih sela. U tom vremenu bilo je na raznim višim školama i fakultetima oko 45 Sanjana, od kojih 35 studenata iz Sanskog Mosta, a ostali iz sela. Najveći broj sanskih sela nije imao

¹⁷ Isto, str. 15.

¹⁸ Podatak iz pisma Jagoša Saranovića gimnaziji u Sanskom Mostu.

¹⁹ Državna mješovita građanska škola u Sanskom Mostu, izvještaj za 1938/39. i 1939 40. godinu.

²⁰ Zbornik zakona i naredaba NDH, izd. Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, god. 1941,

nijednog đaka u srednjim školama, a samo iz nekoliko sela bili su po jedan, rijetko 2 studenta na fakultetima

Oko 15 mladića je pohađalo podoficirske škole, raznih struka, i postali su aktivni podoficiri, a neki od njih i oficiri.²¹

Iz ovih podataka se vidi da je na oko 1250 stanovnika dolazio 1 student, iako je bilo godina, do 1935. godine, kada je i na 10.000 stanovnika, pa i na više, dolazio samo jedan student, jer ih je u tim godinama bilo samo po nekoliko. Jedan dak srednje škole dolazio je na preko 360 stanovnika, iako je i ovdje, isto kao i kod studenata, bilo godina, opet negdje do 1935, kada je jedan đak dolazio i na 2000 pa i više stanovnika.

Jedan broj studenata i srednjoškolaca je do 1941. godine završio školovanje i zaposlio se širom zemlje, a manji broj i u zavičaju.

Zbog velike nepismenosti, koja je u vrbaskoj banovini obuhvatala oko: 80% stanovništva, i znatnog siromaštva, veoma mali broj dnevne štampe i periodike je dolazio u ovaj srez. U najveći broj sela nije stizao nijedan primjerak novina ili časopisa, a u neka sela tek po 1 ili 2 primjerka novina, i to veoma neredovno. I u Sanski Most je stizao mali broj primjeraka vodećih listova.

U najvećem broju sela nije bilo nijednog radio-aparata. Tek u nekoliko sela radio-aparat je imao samo učitelj. Takva situacija je bila sve do rata. U Starom Majdanu, Lušci Palanci i Budimlić Japri radio-aparat je imao i poneki trgovac.

U Sanski Most su prvi radio-aparat stigli već 1929. godine, tako da su u junu 1930. godine 4 građanina imala radio-aparate (ljekar, župnik, šef pošte i jedan trgovac); u Sasini je bio jedan radio-aparat (kod učitelja) i u Lušci Palanci jedan(kod Sime Miljuša, pravnika, novinara).²² Do 1941. godine su još neki građani nabavili radio-aparate, ali je sve to bilo veoma malo i nedovoljno za redovnije i potpunije obavješćavanje javnosti o zbivanjima kod nas i u svijetu.

Godine 1930. na čitavom srezu je bilo samo 9 narodnih knjižnica-čitaonica.²³ To su obično bile prostorije u kojima je bio ormar s manjim brojem knjiga i stolovi na kojima je bio po jedan primjerak nekih važnijih dnevnih i nedeljnih listova ili časopisa. U Sanskom Mostu su bile dvije čitaonice, od kojih jedna muslimanska (gajretova), na području opštine Stari Majdan — 3, Lušci Palanke — 2 i po jedna u opštinama G. Kamengrad i Tomina, dok 4 opštine: Budimlić Japra, Dabar, Sasina i Vrhpolje, nisu imale nijednu knjižnicu-čitaonicu, pa su se ljudi mogli sastajati samo u gostionicama ili kafanama, kojih je u svim tim mjestima, izuzev Dabra i Sasine, bilo negdje više negdje manje. Sve to pokazuje koliko je kulturno-prosvjetni rad i život u sanskom srezu bio nerazvijen u godinama između dva rata.

Sačuvana je polovina jednog lista na kojem su zabilježena imena članova Narodne čitaonice i knjižnice u Lušci Palanci, dok je na drugoj stranici NNO opštine Potkalinje sastavio svoj izvještaj o jednoj kampanji u 1943. godini. Ovaj dokument se nalazi u arhivu Bosanske krajine, a glasi:

„Spisak članova Nar. Čitaonice i Knjižnice u Lušci Palanci:

- 1. Marjanović Đuro, svešt, predsjednik,*
- 2. Korać Stevo, kovač, potpredsjednik,*
- 3. Daljević Obrad, trg, blagajnik,*
- 4. Albahari David, trg., člun upr. odbora.*
- 5. Njegovan Milan, šuster,*
- 6. Kalembar Nikola, učitelj, član,*

⁸¹ Memoarska grada sanskih sela.

⁹ Abk, Banja Luka, dok. br. 4—43—1930.

²¹ Vidi napomenu br. 1.

7. *Kunovac Zora, učiteljica,*
8. *Miljuš Đ. Nikola, Bilježnik “*
9. *Jefa Brujić, supruya nared. “*
10. *Vještica Milica, primalja,*

Jedno kraće vrijeme, neposredno iza prvog svjetskog rata, u Sanskom Mostu je postojao esperantski klub. Osnovao ga je 1921. godine Dimitrije Savički, emigrant, Ukrajinac, pukovnik ruske carske vojske, koji je tada bio crkveni poslužitelj.⁸⁴

Narodno pozorište vrbaske banovine u Banjoj Luci, prilikom svojih godišnjih turneja po banovini, skoro redovno je navraćalo i u Sanski Most.*⁵

SPORTSKA AKTIVNOST

Između dva rata, za vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije, u Sanskom Mostu su bili skoro čitavo vrijeme aktivni samo Sokolsko društvo i nogometni klubovi. Drugih sportskih organizacija i aktivnosti nije bilo.

Sokolska društva su formirana već prvih godina poslije prvog svjetskog rata. Obično je u srezu postojalo samo jedno društvo, a u pojedinim opštinskim centrima, obično uz osnovnu školu, formirane su sokolske čete. Sokolska organizacija je propagirala sveslovenstvo i jugoslovenstvo, a od sportskih disciplina samo atletiku, proste (gimnastičke) vježbe i vježbe na spravama. Jedno vrijeme je i sokolsko društvo u Sanskom Mostu, s četama u nekim seoskim opštinama, bilo vrlo aktivno, pa je s manjim grupama vježbača učestvovalo i na sletskim priredbama u većim gradovima. Društvo je organizovalo svoje godišnje sletske priredbe na kojima su nastupale i seoske sokolske čete. Manje sokolske priredbe organizovale su ponekad i seoske čete. Jedno vrijeme, do 1940. godine, starješina Sokolskog društva u Sanskom Mostu je bio dr Slavko Pišteljić. Da bi se društvu omogućio što bolji rad, sagrađen je sokolski dom, zgrada sa gimnastičkom salom i ostalim neophodnim prostorijama. Okupacijom zemlje, aprila 1941. godine, Sokolsko društvo je prestalo s radom.

Nogometni sport se počeo razvijati u Sanskom Mostu pred prvi svjetski rat. Prva nogometna lopta donijeta je u ljeto 1913. godine. Donio ju je student Branko Juzbašić kada se vratio kući na ljetne ferije.²⁶ Bilo je to veliko iznenađenje za sve Sanjane, koji su prvi put vidjeli nogometnu loptu i saznali da se s njom mogu organizovati interesantna takmičenja. Međutim, do osnivanja prvog nogometnog kluba došlo je tek poslije prvog svjetskog rata.

Nogometni klub „Sana“ je formiran 1922. godine i postojao je sve do 1941. godine. U njemu su igrali pretežno studenti i đaci, pa su utakmice odigravane uglavnom ljeti, za školskih f eri ja, kada su se mladi Sanjani vraćali svojim kućama. Nije bilo sportskog stadiona, niti stalnog i uredenog igrališta. Najprije se igralo kod jaruga pored Ključke ulice, potom na livadi Husein-bega Čekića, kod Kantarevog mlina, pa na barama ispod grede, na staroj pijaci i kod ledare Boška Marinkovića.

Nogometni klub „Sana“ je igrao utakmice i s klubovima u susjednim gradovima: sa „Slavijom“ u Prijedoru, „Tomaševićem“ u Ključu, „NOB-om“ u Bihaću, „Slobodom“ u Bosanskom Novom, „Balkanom“ u Banjoj Luci, „Kraji- nom“ u Bosanskom Petrovcu, „Borcem“ u Drvaru i još nekim. „Sana“ je 1928.

²⁶ Izjava prote Vida Marjanovića, data 20. avgusta 1972. godine autoru.

⁵ Vrbaske novine su pisale o gostovanju tog pozorišta u Sanskom Mostu jula 1932. godine, zatim 1—4. jula 1933. godine itd.

^{*} Limun Papić, „Podgrmeč — čedo revolucije“, Glas, Banja Luka, brojevi 1945. do 1949,

godine organizovala turnir na kojem su učestvovali: „Balkan“ iz Banje Luke, „NOB“ iz Bihaća i „Sloboda“ iz Bosanskog Novog. Po sjećanju nekih tadanjih igrača, u finalnoj, neriješenoj utakmici (4:4), sastali su se „Sana“ i „Balkan“.

U to doba nogometni klub je mogao opstati samo ako je dobijaō pomoć od svojih članova. Prvi predsjednik kluba je bio Savko Bobić²⁷, direktor banke, koji je, 1925. ili 1326. godine, svima igračima poklonio dresove, kopačke, čarape, Štitnike i loptu. Jedno vrijeme predsjednik je bio Veso Milinković²⁸, a na kraju, i najduže, Petar Pepa Brajić, trgovac²⁹.

Nogometni klub „Triglav“ formiran je 1925. godine.³¹ Dok je tri godine stariji klub „Sana“ bio pretežno klub čaršije na desnoj obali rijeke, „Triglav“ je smatran klubom čaršije na lijevoj obali rijeke Sane. Bio je to klub zanatlija. Prvi predsjednik je bio Nijazija Arnautović³¹, obučarski radnik (kasnije i prvi predsjednik sindikalne podružnice zanatskih radnika u Sanskom Mostu). Ovaj klub je jednom imao u gostima zagrebački „MASK“. Nakon prijateljskog prijema, uprava HASK-a je poslala NK „Triglavu“ loptu i pumpu. Igrači ovog kluba su igrali od ranog proljeća do kasne jeseni na Muhića bari ili na staroj pijaci. „Triglav“ je 30. jula 1933. godine odigrao u Bosanskom Petrovcu nogometnu utakmicu sa domaćim SK „Krajina“. Pobijedila je „Krajina“ sa 8:0 (5:0).³² Nakon 10 godina djelovanja, 1935. godine je „Triglav“ prestao da postoji.

Nogometni klub „Bosna“ je treći klub formiran u Sanskom Mostu između dva rata. Kako je rasformiranjem „Triglava“ nastupila izvjesna praznina i čaršija na lijevoj obali Sane ostala bez „svoga“ kluba, pokrenuta je akcija da se formira novi klub. Do osnivanja NK „Bosne“ došlo je najvjerovatnije u ranu jesen 1936. godine, a ne odmah iza rasformiranja NK „Triglava“ 1935. godine.³³ U upravi je bio i Hzaim Balalbegović, koji je nastojao da u klubu, osim naprednih Muslimana, okupi i sve druge napredne omladince Srbe, Hrvate i Jevreje, u čemu je znatno uspio. U „Bosni“ su nekoliko godina igrali i braća Predrag, Dragan i Milenko-Mile Terzić³¹, sinovi mjesnog pravoslavnog paroha, što je velikosrpska čaršija na desnoj obali rijeke osuđivala i napadala, a naročito grupica ljotićevaca. Zbog toga je poslije odigranih utakmica između mjesnih rivala, povremeno dolazio do tuče između naprednih omladinaca i ljotićevaca. „Bosna“ je gostovala u Prijedoru, Bosanskom Petrovcu, Ključu, Mrkonjić Gradu i još nekim krajiškim gradovima. Okupacijom zemlje, aprila 1941. godine, i ovaj klub je prestao da postoji.

AKTIVNOST ODBORA I POVJERENSTAVA „GAJRETA“

Preuzimanje uprave nad „Muslimanskom čitaonicom“, osnovanom 1905. godine, Mjesni odbor „Gajret“ u Sanskom Mostu je krajem 1929. godine oživio rad. Umjesto „Musliimanske čitaonice“ 16. 11. 1929. godine osnovana je „Gajretova čitaonica“. Tada je imala preko 100 članova. Predsjednik je bio Hafiz Ilijas Hadžiahmetović, posjednik; potpredsjednik Aziz Rešić, trgovac; sekretar Muhammed Babić, aps. prava; knjižničar Abas Krantić, posjednik; blagajnik Ešref Sabić, posjednik; članovi odbora: Himzo Rešić, trgovac, Asim Bisčević, posjed-

²⁷ Umro.

²⁸ Sada živi u Beogradu.

²⁹* Živi u Sanskom Mostu.

³⁰ Podatak iz feljtona L. Papića.

³¹ Ustaše su ga ubile 1942. godine u koncentracionom logoru u Jasenovcu.

³¹ Vrbaske novine, juli 1933. godine.

³³ Limun Papić u spomenutom feljtonu navodi da je klub formiran 1935. godine. Hasan Sarajlić, jedan od sudionika u osnivanju kluba sjeća se da je to bilo u ranu jesen 1936. godine;

³⁴ Predrag-Dragan Terzić, učesnik u NOB, danas izvanredni profesor Sveučilišta u Zagrebu, a Milenko-Mile Terzić, učesnik u NOB, danas profesor u Somboru.

Grupa Sanjana koji su učestvovali u Izvođenju pozorišnog komada „Hadži Loja“, 1930. godine.

nik, i Osman Ahmetćehajić, pekar, dok je povjerenik „Gajreta“ bio Muhamed Alagić.¹

Već naredne 1930. godine, Mjesni odbor GAJRETA je organizovao analfabetski tečaj i tečaj domaćićke škole, specijalno za Sanjanke Muslimanke.

Na muslimansku novu godinu, 29. maja 1930. godine, organizovan je veliki teferić u Čaplju kod Baraka, na kojem su bili mnogi građani Sanskog Mosta, Starog Majdana, Prijedora i obližnjih sela. U izvođenju programa na teferiću učestvovalo je i Srpsko pjevačko društvo „Vila“ iz Prijedora sa 40 članova hora.²

Proslavljena je i 25-godišnjica Gajretove čitaonice, 19, 20. i 21. avgusta 1930. godine. Početkom 1931. godine održano je popularno predavanje u čitaonici, koje je bilo pripremljeno i poslano iz Sarajeva. Predavanju je prisustvovalo 100 osoba.³

Na Gajretovoj zabavi, odžanoj 2. maja 1931. godine, birana je za ljepoticu večeri Razija Krupić. Izveden je i prigodan program. Na ovoj zabavi bio je veliki broj Muslimanki, što je za ovo mjesto „jedna velika novost“, kako je pisao časopis GAJRET.⁴

Mjesni odbor GAJRETA u Sanskom Mostu održao je 20. marta 1932. godine izvanrednu skupštinu. Iz izvještaja se vidi da je Odbor održao 41 sjednicu i riješio 335 akata, priredio jednu zabavu, teferić, konjske trke i 4 sijela.⁵

Na mevludi-šerifu (rođendanu Muhameda), 16. jula 1932. godine, održao je govor Mustafa Zuhrić, tadanji šerijatski sudi ja u Sanskom Mostu. Nezadovoljan aktivnošću Muslimana, malim brojem školovanih Muslimana, malim bro-

¹ GAJRET, časopis, X godina, 1929, str. 384—385.

¹ GAJRET, XI godina, 1930, str. 321.

* Isto, Str. 404.

« GAJRET, XII godina, 1931, str. 258.

¹ GAJRET, XIU godina, 1932, str. U6.

jem đaka, on je tada upozorio „... *Muslimane na naše mane, nerad, letargiju, neprosućećenje, neodgoj i drugo što vodi propasti na ovom i drugom svijetu.* .

Naredne godine, na skupštini održanoj 12. marta 1933. godine, u nadzorni odbor Mjesnog odbora Gaj reta izabran je i Srbin Milan Praštalo.⁷

U nastojanju da se što više proširi kultumo-prosvjetna i društvena aktivnost Muslimana, 9. aprila 1933. godine održana je šira konferencija Mjesnog odbora „Gajreta“ u Sanskom Mostu. U izvještaju je, pored ostalog, istaknuto:

. . . Naročito je hvale vrijedno da intelegencija naše braće pravoslavnih nije žalila truda, da i ovom prilikom pomogne rad Gajreta u narodu. . Uveče je u hotelu organizovana zabava, kojoj su prisustvovali građani svih vjeroispovijesti.⁸

Kraem 1934. godine pokrenuta je akcija za izgradnju gajretovog doma u Sanskom Mostu, ali izuzev početnih dogovora ništa drugo nije postignuto.⁹

Kraem 1934. godine pokrenuta je akcija za izgradnju gajretovog doma ženski Mjesni odbor Gajreta organizovao je svoj prvi i posljednji teferič.*“

I u Budimlić Japri je jedno vrijeme djelovalo povjerenstvo Gajreta. Sredinom 1929. godine za povjerenika je imenovan Ahmed Šehić, posjednik,¹¹ ali o njegovom radu nema nikakvih vijesti u gajretovom časopisu.

Nešto značajniji rad je bio Mjesnog odbora GAJRETA u Starom Majdanu. Tako su 2. marta 1930. godine, na Ramazan-bajram, organizovali gajretovu zabavu. U časopisu GAJRET žale se na odbor Gajreta u Sanskom Mostu koji im nije htio posuditi binu i kulise.¹²

Tamburaški zbor gajretove čitaonice u Sanskom Mostu 1931. godine.

• Isto, str. 291.

⁷ GAJRET, XIV godina, 1933, str. 157.

• Isto, str. 292.

• GAJRET, XVI godina, 1935.

»• GAJRET, XXI godina, 1940.

« GAJRET, X godina, 1929, str. 35Ü.

¹¹ GAJRET, XI godina, sir. 240.

Članovi Mjesnog odbora Gajreta u Starom Majdanu i grupa diletanata na gajretovoj zabavi 1931. godine.

Iste godine, 31. avgusta 1930. Mjesni odbor Gajreta u Starom Majdanu organizovao je konjske trke i uveče zabavu. Ovoga puta Majdanci hvale Sanjane da „dodoše i uveličaše zabavu“.¹³

I u Starom Majdanu je 24. januara 1931. godine održano popularno predavanje, kakvo je te zime održano svuda u Bosni. „Prisutno je bilo punih 42 čovjeka“, kako donosi časopis Gajret.¹⁴

Grupa izletnika na gajretovom teferiću u Alagića gaju, 14. juna 1936. godine.

„Narodna uzdanica“

Dok je „Gajret“ okupljao Muslimane prosrpski orijentisane, i to isključivo na kulturno-prosvjetnim zadacima, dotle je drugo muslimansko društvo, „Narodna uzdanica“, okupljalo Muslimane prohrvatski orijentisane, okupljene oko HSS-a, odnosno udružene opozicije. Muslimani u „Narodnoj uzdanici“ činili su zapravo muslimansko krilo Hrvatske seljačke stranke.

Na čelu „Narodne uzdanice“ u Sanskom Mostu, u godinama pred drugi svjetski rat, bili su Himzo Pašić-Rešić, Juso Talić i Osman Cehajić. Oni su okupacijom zemlje 1941. godine postali istaknuti ustaški funkcioneri.¹⁵

APRILSKI RAT 1941. GODINE I OKUPACIJA ZEMLJE

Napadom nacističke Njemačke na Poljsku 1. septembra 1939. godine, otpočeo je drugi svjetski rat. Kada su skršile otpor Poljaka, njemačke oružane snage su se okrenule prema novim žrtvama: u aprilu 1940. okupirale su Dansku i Norvešku; 10. maja napale su preko Holandije, Belgije i Luksemburga Francusku i nakon nešto više od mjesec dana ušle u Pariz. Tada u rat ulazi i Italija i ratno poprište se proširuje i na Mediteran.

Početkom jula 1940. godine, Hitler naređuje da se izradi plan operacije protiv Sovjetskog Saveza. Izrada operativnog plana protiv zemlje koja je, nakon pobjedonosnog proleterske revolucije, prva u svijetu pristupila realizaciji učenja Karla Marksa, igrom slučaja povjerena je njemačkom generalu Marksu.

Ali, prije napada na SSSR trebalo je definitivno riješiti problem Balkana. Vojnostrateški položaj Kraljevine Jugoslavije na Balkanu doveo ju je u prvi plan njemačkih diplomatskih i vojnih preokupacija. Ribentrop, ministar inostranih poslova Trećeg Rajna, u razgovoru s japanskim poslanikom u Berlinu 23. februara 1941. godine, izjavljuje: „... *Jugoslavija će morati ranije ili kasnije, pristupanjem Trojnom paktu ili na neki drugi način, stupiti u naš tabor. ∴ Na taj način Balkan će se naći u našim rukama.*“⁴¹

Izložena pritisku, Kraljevska Jugoslovenska vlada potpisuje 25. marta 1941. godine u Beču protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Dva dana nakon toga, 27. marta, u Jugoslaviji je došlo do burnih demonstracija protiv pristupanja Trojnom paktu, do puča i obaranja vlade Cvetković-Maček. Novu vladu sastavlja pučista general Dušan Simović. Hitler istoga dana poslije podne donosi odluku da napadne i raskomada Jugoslaviju, a kasno naveče (27. marta) potpisuje „Uputstvo br. 25“, koje su prema njegovim direktivama izradili Kajtel i Jodl, a u čijoj je prvoj tački stajalo da „*Jugoslaviju. . . treba razbiti što je moguće brže*“!⁴²

Bez objave rata Njemačka je 6. aprila 1941. godine, vazdušnim napadom na Beograd, započela ratni pohod protiv Jugoslavije. U proходу je učestvovalo preko 50 divizija.⁵

Kraljevina Jugoslavija nije bila spremna za rat i nije mogla izbjeći sudbinu ostalih žrtava nacističke agresije. Ona je početkom aprila imala 600.000 vojnika pod oružjem, a opštu mobilizaciju objavila je tek nakon što je rat počeo: 7. aprila! Ban dravske banovine Marko Natlačen je već 6. aprila obrazovao „Narodni svet“ i pozvao jugoslovenske trupe na području Slovenije da obustave otpor. Istovremeno je stupio u vezu s njemačnim i talijanskim agresorima predloživši

¹⁵ Izjava Hazima Bilalbegovića data 1. septembra 1963. godine autoru, str. 8—9. Tzjava je u arhivu autora. ;*f

¹ Slavko Odić i Slavko Komarica. Jugoslavija u njemačkim osvajačkim planovima, saopštenje na naučnom skupu „Treći Rajh i Jugoslavija 1933—1945“, Beograd, oktobra 1973.

* rsto.

¹ Pero Morača: „Jugoslavija 1941“, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971, str. U—12. 264

im. primirje i stvaranje „nezavisne“ slovenačke države.⁴ Potpredsjednik Vlade Kraljevine Jugoslavije Vlatko Maček odmah poslije izbijanja rata napušta Vladu i dolazi u Kupinec, odakle je već 8. aprila uputio poruku pristašama Hrvatske seljačke stranke, u kojoj je rat nazvao nesrećom i pozvao ih na red i disciplinu.⁵ Dva dana kasnije, 10. aprila, objavljen je preko Radio-Zagrebn proglas Slavka Kvaternika o uspostavljanju Nezavisne Države Hrvatske i odmah zatim izjava Vlatka Mačeka, kojom je on pozvao „sve pristaše HSS da se pokoravaju vlastima“, a „kotarske predstojnike i činovnike koji su u službi, da lojalno i iskreno surađuju s novim vlastima“.⁶

Rat se bližio svom neslavnom kraju. Kraljevska jugoslovenska vlada je 13. aprila na Palama kod Sarajeva održala svoju pretposljednju sjednicu u zemlji, nakon koje je general Danilo Kalafatović, ukazom postavljen za načelnika Vrhovne komande, s ovlaštenjem „da odmah zatraži. . . primirje od neprijatelja“. Kalafatović je sutradan, 14. aprila, telefonski naredio komandantima grupa armija i armija „da se neprijatelj violi za primirje“ i da se neprijatelju „saopšti na naše trupe neće preduzimati napade“. Kralj Petar II i Vlada Dušana Simovića su 15. aprila pobjegli >iz Jugoslavije, a 18. aprila su opunomoćenici Vrhovne komande jugoslovenske vojske potpisali u Beogradu akt o bezuslovnoj kapitulaciji.⁷

Tako je za nepune dvije nedelje rata Kraljevina Jugoslavije nestala s mape Evrope kao država. Njemačke oružane snage su u aprilskom ratu protiv Jugoslavije zarobile 6.298 oficira i 337.864 podoficira i vojnika srpske i slovenačke narodnosti,⁸ a njenu teritoriju su raskomadale skupa s Italijom, Mađarskom i Bugarskom.

I u sanskom srezu je u martu i aprilu 1941. godine izvršena djelimična mobilizacija ljudstva, konjskih i volovskih zaprega i tovarnih konja. Pojedini omladinci iz Dževera, Brdara i još nekih sela, koji su godinu dana ranije primljeni u vojsku i 1941. godine trebalo da idu na odsluženje roka, dobrovoljno su se javljali svojim opštinama za odlazak u rat. Međutim, svi su bili odbijeni, a u jedinice su otpremani samo oni koji su ranije služili vojsku i imali poziv. Prema podacima prikupljenim za Sanski Most i 28 sela (oko 25.000 stanovnika), iz njih je tada mobilisano oko 2.000 vojnih obveznika (iz Sanskog Mosta oko 250, Kljevaca oko 400, Tramošnje oko 200, Sasine, Kruhara, Čaplja i Šehovaca po oko 100 itd.). S obzirom da je na ostalom području (41 selo) za koje nedostaju podaci, prema približnom proračunu stanovništva 1941. godine, živjelo oko 33.000 stanovnika, uz pretpostavku da je isti kriterij prilikom mobilizacije važio i za to područje, vjerovatno je bilo mobilisano još oko 2.500 ljudi, tako da je s područja sanskog sreza u kratkom aprilskom ratu najvjerovatnije učestvovalo oko 4.500 vojnih obveznika. Prema istim podacima, iz sanskog sreza je poginuo samo Drago Kolundžija, rodom iz Mrkalja, i to u borbi s Nijemcima kod Doboja. Od mobilisanih iz Sanskog Mosta i 42 sela (za koje imamo podatke), bilo je zaboravljeno i odvedeno u ropstvo u Njemačku 277 vojnih obveznika: 255 su bili Srbi i oni su čitav rat proveli u zarobljeništvu, a 22 Muslimana i Hrvata su oslobođena ropstva tokom 1942. i 1943. godine. Prema prikupljenim podacima, od ovih 255 zarobljenika jedan je umro u ropstvu, a 12

⁴ Isto, str. 12—13.

⁶ Isto.

⁵ „Hrvatski narod“, Zagreb, 10. i 11. IV 1941. godine.

⁷ Velimir Terzić: Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Titograd, 1963. godine.

⁸ Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut,

je ostalo u Njemačkoj, odakle su poslije rata otišli u SAD i Australiju, a jedan u SSSR; ostali su se vratili svojim kućama.

U aprilskom ratu bilo je zarobljeno znatno više i Muslimana i Hrvata nego sto je navedeno (22), ali su oni već iz prihvatnih zarobljeničkih logora u zemlji ili u Njemačkoj bili oslobođeni i vraćeni u „Nezavisnu Državu Hrvatsku“. Isto tako bio je i mnogo veći broj Srba zarobljen, ali su uspjeli pobjeći iz prihvatnih zarobljeničkih logora i izbjegavajući kretanje putevima i kroz naselja stići kući. Otud je i tako mali broj onih koji su dospjeli u četvorogodišnje zarobljeništvo.

Mnogi vojnici su prilikom rasula njihovih jedinica krenuli kućama u uniformi, ponijevši i svoje oružje: pušku ili pištolj, poneku bombu i municiju. Dobar broj ih je razoružan putem do kuće, naročito u Sanskom Mostu, Starom Majdanu i Vrhpolju, dok su neki uz put sami bacali oružje i opremu da bi se lakše domogli kuće. Kada su od polovine aprila najprije Nijemci a onda i ustaše tražili da se preda oružje i vojna oprema, najveći deo ovih vojnika je to i učinio. Prema podacima za 19 sela, do majskog sukoba kod Tramošnje, odnosno ao ustanka jula-avgusta 1941. godine, Srbi iz ovih sela su uspjeli sačuvati i 1 puškomitrahjez, 48 karabina i 7 pištolja s municijom i nekoliko bombi. Ovom oružju treba dodati i oko 70 karabina koji su se nalazili u žandarmerijskoj stanici Vrhpolje, koje su opštinski načelnik u Tomini Dušan Popović, vodnik Todor Zečević i žandarmerijski narednik Gojsević podijelili Srbima iz Kozice, Tramošnje, Podova i Ilidže. Dajući seljacima oružje, oni su im savjetovali da ga sakriju i ne predaju Nijemcima, jer će im uskoro biti potrebno."

Kratko vrijeme pred aprilski rat u Sanskom Mostu je formirana vojna relejna stanica (oko 150 vojnika), pod komandom jednog potpukovnika, koja je smještena u zgradu osnovne škole.¹⁰

Vijest o bombardovanju Beograda i početku rata izazvala je neizvjesnost pa i paniku u Sanskom Mostu. Nekoliko dana kasnije, najvjerovatnije 10. aprila, ili dan kasnije, kada su, na vijest o prodoru Nijemaca do Zagreba i proglašavanju NDH, kroz grad počele da odstupaju neke jedinice jugoslovenske vojske prema Ključu i Jajcu, komandant vojne relejne stanice je pozvao grupu građana i obavijestio ih da se neprijatelj približava Sanskom Mostu. Predložio im je da formiraju odbor od predstavnika svih nacionalnosti, izaberu starješinu odbora i održavaju red dok ne stignu neprijateljske jedinice. Luka Miniga, zakleti ustaša od 1925. godine, odmah se nametnuo na čelo tog odbora. Komandant relejne stanice je tražio od odbora da minira most na rijeci Sani u centru grada, ali je na intervenciju nekih građana od toga odustao. Nakon toga on se s ljudstvom relejne stanice povukao prema Ključu¹¹. U toku noći u grad su došle dvije čete inženjerije, s namjerom da dignu most u zrak, ali ih je u tome spriječio sreski načelnik, koji je još bio u Sanskom Mostu. Inženjerci su se nakon toga povukli, a narednih dana, naročito noću, kroz grad je prošlo još nekoliko manjih grupa razbijenih jedinica jugoslovenske vojske.¹² Tako je od Prijedora došlo oko 250—300 vojnika avijatičarskog puka iz Zagreba; poslije jednosatnog odmora produžili su prema Ključu.

Ubrzo nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, u Sanskom Mostu je formiran ustaški odbor, nazvan „Narodni odbor“, u koji su ušli: Ljevar Mile. trgovac Iz Sasine, dr Josip Cerjan, advokat u Sanskom Mostu, Martin Macan, predsjednik suda, dr Ibro Ibrahimpašić, sudija, Luka Miniga, gostioničar, Himzo Pašć-Rešić, trgovac, Juso Talić, obučar. Mile Lujić, seljak iz Sasine, Nikola Tojčić, župnik iz Stare Rijeke, fra Ante Šemet iz Sanskog Mosta, fra Luka

⁹ Memoarska građa o događajima u selu Kozici, prikupljena za ovu monografiju.

¹⁰ Sofija Prača-Veljović: „Hronika narodnooslobodilačke borbe Sanskog Mosta“, rukopis
<u daljem navođenju: Rukopis Sofije Prača-Veljović), str. 14.

¹¹ Isto, str. 14—15.

¹² Podaci o Sanskom Mostu, memoarska građa, str. 9.

Tešić iz Sasine, Ante Banović gostioničar iz Sanskog Mosta,i Osman Čehajić, pekar iz Sanskog Mosta. Nakon formiranja ovog odbora, pojavile su se u Sanskom Mostu i naoružane ustaške, predvođene Grgom Maričićem, bogatijim seljakom iz Zdene, koje je Luka Miniga pozvao da bi obezbijedio ustašku vlast u gradu. Odbor u navedenom sastavu je održao svečanu sjednicu povodom proglašenja NDH, kojoj su prisustvovali i neki građani. Nakon sjednice su otišli u crkvu, gdje su fratri održali misu zahvalnicu.¹³

Tih dana kroz grad su prolazile i manje grupe vojnika, koji su s frontova bježali svojim kućama. Tako je grupa od 20—25 avijatičkih oficira i podoficira došla cestom od Banje Luke i preko Dabra produžili na jug. Avijatičare je na mostu dočekalo 5 ustaša na čelu s Grgom Maričićem. Kada su pokušali da ih razoružaju, avijatičari su potegli pištolje i bombe, pa su se ustaše razbježale, a oni otišli prema Dabru. I od Bihaća je naišla grupa od 20 vojnika pod oružjem. Ustaše su ih zaustavile na mostu s riječima: „Stojte, Srbi! Propao je vaš kralj! Kuda idete? Odložite oružje!“ Tada je jedan vojnik iz ove grupe komandovao: „Puške na gotovs! Odšrafi bombe!“ Ustaše su se nakon toga povukle s mosta i vojnici su pružili prema Ključu. Dan kasnije su naišla dvojica žandara od Lušci Palanke. Ustaše su i njih zaustavile i pokušale razoružati, ali kada su žandari iskočili iz kola (koja su vukli konji) s puškama na gotovs, brzo su se povukli a žandari su produžili prema Ključu.¹⁴ Ustaše su tih dana uspijevale da razoružaju samo pojedine vojnike koji nisu znali da se u gradu promjenila vlast.

*
* *
*

Njemačka 14. tenkovska divizija, nakon prodora u Zagreb, prešla je 13. aprila u nastupanje iz Karlovca, jednom kolonom pravcem Slunj, Bihać, Bosanski Petrovac, Ključ, Mrkonjić Grad, Jajce, a drugom kolonom pravcem Glina, Petrinja, Kostojnica, Prijedor, Banja Luka, Doboj. Desnokrilna kolona je 13. aprila ušla u Bihać i sutradan produžila prema Jajcu. Lijevokrilna kolona, nakon što je slomila otpor jugoslovenskih trupa u rejonu Kostajnice, pošla je prema Prijedoru. Sutradan, 14. aprila, ušla je u Banja Luku i odmah produžila prema Doboj u. Desnokrilna kolona je 14. aprila vodila borbu s Dačkim bataljonom kod Mrkonjić Grada i zatim krenula prema Jajcu. Jedinice 14. tenkovske divizije nisu nigdje skretale s pravca nastuapanja.¹⁵

Iza 14. tenkovske divizije nastupao je u drugom ešelonu, 51. armijski korpus (101. 132. i 183. pješadijska divizija). Jedinice 132. i 183. divizije ovog korpusa prešle su u nastupanje iz prostora Brežiee — Zagreb 13. aprila i 15. aprila je jedan isureni odred 132. pješadijske divizije stigao u Sanski Most.¹⁶

Njemački 51. armijski korpus, koji je nastupao u drugom ešelonu i zaposjeo Bosansku krajinu, u ratnom pohodu od granice do završetka operacija imao je samo 17 mrtvih, 68 ranjenih i 2 nestalih ,od kojih je 6. aprila poginulo 9 a ranjeno 22, a 9. aprila poginula 3 a ranjeno 9 vojnika. Od toga broja 132. pješadijska divizija je imala samo 4 mrtva i 25 ranjenih vojnika, a utrošila je samo 86.000 puščanih i mitraljeskih metaka.

¹³ Isto, str. 10.
Luka Miniga je bio dan-dva predsjednik odbora koji je formirao potpukovnik, komandant relejne stanice. Kako je već 10. aprila poslije podne objavljeno preko Radio-Zagreba formiranje NDH, vjerovatno je umjesto toga odbora Luke Minige, u kojem su bili predstavnici i Srba i Jevreja, a ne samo Hrvata i Muslimana, formiran novi ali sada ustaški odbor, bez Srba i Jevreja, a u sastavu kako se navodi u memoarskoj građi Sanskog Mosta.

¹⁴ Rukopis Sofije Praća-Veljović, str. 17.
¹⁵ Slavko Odić: „Bosanska krajina u aprilskom ratu“, edicija PODGRMEC u NOB, knj. 1, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1972, str. 511—528.

*• Isto.

Kolone njemačke 132. pješadijske divizije nigdje nisu naišle na ozbiljniji otpor jugoslovenske vojske, pa je štab divizije i mogao u svom operacijskom dnevniku da zabilježi da je nastupanje trupa: „.... *privalo karakter ulasku u oslobođenu zemlju. Praznički odjevene stanovništvo klicalo je našim vojnicima.*“¹⁷

Slično se dogodilo i u Sanskom Mostu. Novoformirani ustaški odbor izašao je s grupom građana na doček njemačke vojske do kuće Boška Marinkovića. Čuli su se poklici Hitleru, a pojavile su se i dvije-tri hrvatske zastave. Ustaški odbor je potom organizovao svečani prijem u čast dolaska njemačke vojske.¹⁸

Poslije dolaska u Sanski Most Nijemci su izlijepili u gradu plakate s raznim naredbama za čije neizvršavanje su prijetili smrtnim presudama. Uveden je i policijski čas.

Već sutradan je jedna njemačko-ustaška patrola uhapsila omladince Nedeljka Miličevića, Rafajla Atijasa, Miloša Todorovića i Dušana Basaru, optužujući ih da su zapalili kamion, što nije bilo tačno.¹⁹ Sva četvorica su ubrzo bila puštena iz zatvora.

Među prvim proglasima njemačkih okupacionih vlasti bila je naredba građanima da predaju oružje i vojnu opremu kojom raspolažu, a Srbi i radio-aparate. Njemačke patrole su dočekivale vozove i hvatale vojnike koji su se vraćali kućama i zatvarali ih u osnovnu školu. Hrvate i Muslimane su odmah puštali, a Srbe otpremali u Njemačku, u zarobljeničke logore.²⁰

Njemački oficiri su zaposjeli najbolje stanove u Sanskom Mostu i odmah započeli s pljačkom srpskih, jevrejskih ali i ostalih trgovinskih radnji. Uzimali su štofove, kafu, čokoladu i drugu robu, pakovali je i otpremali porodicama u Njemačku. Ponešto su plaćali bezvrijednim ratnim njemačkim markama. Neki njemački vojnici su iz trgovina iznosili sanduke sa šećerom i njime hranili svoje konje.²¹

Na osnovu „Privremenih smjernica za podjelu Jugoslavije“, koje je Njemačka vrhovna komanda izdala 12. aprila 1941. godine, granicu između njemački i italijanskih trupa trebalo je da predstavlja linija na koju njemačke trupe budu u toku rata izbile. Tek na pregovorima ministara spoljnih poslova Njemačke i Italije, u Beču 21. i 22. aprila, postignut je načelan sporazum o komadanju Jugoslavije, nakon čega su njemačko-talijanske vojne granične komisije pristupile konačnom utvrđivanju granične linije, demarkacione linije, između njemačkih i italijanskih trupa. Jedna komisija je radila u Banjoj Luci od 3—6. maja 1941. godine i utvrdila detaljno tu granicu, koja je u području Podgrmeča i Sanskog Mosta išla linijom: od ušća Sane u Unu — Jujina glava (trig. 349) — preko Malog Dubovika (2 km zapadno od trig. 399 — sve srez Bosanski Novi) — 1 km zapadno od Grabeža (trig. 529) — 2 km južno od Grabeža (trig. 529) — 1 km sjeverno od k. 469 — k. 469 — 2 km zapadno od Maiovana (trig. 371) — 2,2 km južno od Maiovana (trig. 371) — 300 m južno od raskrsnice Pobrežje — Prijedor, Pobrežje — Stari Majdan — grupa kuća u s. Lugovi, 7.5 km sjeveroistočno od Sanskog Mosta (Talijanima) — sjeverno od s. Debeljak, 2 km zapadno od trig. 417 (na cesti Sanski Most — Banja Luka) — (dalje sve granična linija banjalučkog sreza) — k. 547, 5 km jugozapadno od Bronzanog Majdana — Dejanovići (k. 556) — Mršići (k. 616) — Kozica Strana (k. 251) — k. 901 zapadno od Pavića — k. 960 — Kočića glava (k. 889), itd.²²

Zanimljivo je uporediti ovu demarkacionu liniju između njemačke i italijanske okupacione zone u 1941. godini, sa sjevernom granicom rimske prOvin-

¹⁷ Isto.

¹⁸ Izjava Mirka Vranića data jula 1959. godine.

Rukopis Sofije Prača-Veljović, str. 18—19.

Rukopis Sofije Prača-Veljović, str. 20.

* Isto.

« Isto, str. 20—21.

** Slavko Odić: Bosanska krajina u aprilskom ratu, str. 522—523.

-čije Dalmacije prvih stoljeća naše ere. U području rijeka Une i Sane obje granice su skoro identične.²³

Kada je postignut sporazum o demarkacionoj liniji, Nijemci su povukli iz Sanskog Mosta svoju jedinicu (jedna streljačka četa), a u Sanski Most su, <?. maja 1941. godine, ušli Talijani.²⁴

*
* *

Još u toku aprilskog rata, a naročito nakon uspostavljanja ustaške okupacione vlasti, u aprilu i maju, vratili su se svojim kućama mnogi radnici koji su radili širom zemlje. Među njima je bilo dosta i onih koji su na radilištima i u rudnicima učestvovali u sindikalnom i revolucionarnom pokretu radnika. Vraćali su se i đaci i studenti. Neki od njih su bili simpatizeri KPJ, neki članovi SKOJ-a, a mnogi članovi Ujedinjenih radničkih sindikata (URS) i učesnici u štrajkovima kojih je u godinama pred rat i okupaciju zemlje bilo dosta. Vraćali su se i aktavni oficiri i podoficiri jugoslovenske vojske i žandari iz krajeva koje su okupirali Bugari ili Mađari, a i sa teritorije NDH, jer su ih ustaše otpustile iz službe.

Tada su se vratii u rodni kraj; Risto Kovačević, Jovo Vidović, Jovo Vulin i još neki na području sela Kozice; Stevan Vukojević, poručnik Petar Vojnović, Mirko Stojanović, Nikola Marčeta. Nikica Vukojević, Milan Jelisavac, Marko Vojnović i još neki u sela na područje opštine Budimlić Japra; Mile Davidović, žandarmerijski narednik, Stojan Marjanović-Dolinar, privremeni žandar i još neki u Majkić Japru; Vaso Praštalo, žandarmerijski narednik, Đurin Predojević, aktivni podoficir i još neki u Lušci Palanku i okolna sela; Nikola Srđić, Mirko Stanić, Borko Kukolj, Pane Prošić, Mile Milošević, Ostoja i Nikola Stanić, Bojan i Drago Srđić, i još neki u Jelašinovce; Jovan i David Kukolj u Otiš; Mića i Rade Marjanović i još neki u Dabar; J.Tlip Čorak u Brdare i još mnogi drugi, a u Sanski Most i neka sela jedan broj đaka i studenata. Njihov povratak kućama u to teško vrijeme bio je veoma značajan, a za pravilnu političku orijentaciju stanovništva nekih sela i presudan.

**POD OKUPACIJOM 1941. GODINE
(do jula 1941. godine)**

FORMIRANJE USTAŠKE VLASTI U SREZU

Kada se iz Sanskog Mosta povukla jedinica jugoslovenske vojske (relejna stanica) vlast u gradu, a onda i u okolnim selima, preuzele su ustaše i proustaški raspoložene pristaše Hrvatske seljačke stranke. Dotadanji sreski načelnik Dragoljub Popović, rodom iz Čačka, predao je sresko načelstvo dr Josipu Cerjanu i otputovao u Srbiju. Članovi takozvanog „Narodnog odbora“ nosili su oko ruke najprije bijelu traku, a potom hrvatsku trobojnicu. To su činile i novopečene ustaše.

Ustaški odbor u Sanskom Mostu je djelovao kao jedina vlast sve do 18. aprila 1941. godine, kada je formirano kotarsko poglavarstvo, čiji je prvi predstojnik postao dr Josip Cerjan, advokat. Uporedo s promjenom u srezu-kotaru

" Vidi odgovarajuće podatke u poglavlju „Preistorijsko i antičko stanovništvo u dolini Sane".
¹¹ Prvi italijanski oficiri pojavili su se u selu Tomina 8. maja 1941. godine, prilikom ispitivanja zarobljenih seljaka nakon borbe kod Tramošnje, a potom isti dan i u Sanskom Mostu, prilikom oslobađanja dijela talaca; : , 8. v.

izvršena je promjena i u općinskom poglavarstvu Sanskog Mosta. Dotadašnji gradonačelnik (predsjednik gradske opštine) Džaferbeg Bišćević predao je vlast Himzi Pašić-Rešiću, trgovcu, dojučerašnjem vodećem pristaši Hrvatske seljačke stranke.'

Nakon promjene vlasti u gradu, uslijedilo je smjenjivanje predsjednika opština i u seoskim opštinama i postavljanje novih predsjednika iz redova Muslimana i Hrvata, jer Srbi više nisu mogli biti u javnim službama.

Sve ove promjene su tekle prilično sporo, sve dok se i centralna ustaška vlast nije organizovala i dok nisu formirane velike župe i ustaški stožeri. Na sporu organizaciju ustaške vlasti u sanskom srezu uticala je i činjenica da ustaše na području sreza odranije nisu imale jačeg političkog uticaja, pa prema tome ni dovoljno sposobnih proustaški raspoloženih građana koji bi znali i umjeli organizovati vlast kako su to vodeći ustaški krugovi željeli. Svakako da je bržu konsolidaciju ustaške vlasti ometala i činjenica da su Srbi bili najbrojniji u sanskom srezu, a sve mjere i akcije ustaške vlasti bile su sračunate prije svega protiv njih i radi njihovog uništenja.

Dr Josip Cerjan je već krajem aprila smijenjen s dužnosti kotarskog predstojnika a na njegovo mjesto postavljen je advokat dr Ante Merkadić. Advokat Cerjan je, međutim, i dalje ostao u ustaškom odboru, koji je nakon formiranja ustaške organizacije na terenu pretvoren u njeno kotarsko rukovodstvo. Kada je dr Ante Merkadić preuzeo dužnost kotarskog predstojnika, državni službenici su morali da polože zakletvu novoj vlasti. Jedino je inž. Drago Nedić odbio da položi zakletvu, pa je odmah bio otpušten iz službe, a kasnije među prvima ubijen.² I advokat Ante Merkadić se kratko zadržao na dužnosti kotarskog predstojnika. Smijenio ga je u junu 1941. godine Ivica Simeon, pravnik iz Banje Luke, koji je tu dužnost obavljao i za vrijeme najtežih dana za građane Sanskog Mosta, sve do početka 1943. godine.³

Tih dana, aprila 1941. godine, iz žandarmerije su otpušteni svi Srbi, a na njihova mjesta postavljeni Muslimani i Hrvati. Umjesto otpuštenog Đure Vezmara, vršioca dužnosti komandira žandarmerijske stanice, za komandira oružničke postaje, kako su tada nazivali žandarmerijsku stanicu, postavljen je dotadašnji žandar Bećir Duraković. Oružnici, ojačani ustašama, brzo su postali oslonac ustaške vlasti u sprovođenju zločinačke politike, pa su mnogi od njih, zajedno s ustašama, bili izvršioци i najtežih zločina.

Prvih dana maja 1941. godine u Sanski Most je došlo pet policajaca iz Zagreba i deset pripadnika ustaškog voda „Ante Starčević“ iz Prijedora." Ova grupa policajaca i ustaša učestvovala je u skoro svim zločinima u Sanskom Mostu i okolini tokom 1941. godine.

Prvi zadatak organa ustaške vlasti bio je razoružavanje pripadnika jugoslovenskih oružanih snaga koji su se vraćali kućama iz kratkotrajnog aprilskog rata, te pretres sela i naselja radi oduzimanja oružja i vojne spremе, koji su poslije raspada jugoslovenske vojske ostali kod civilnog stanovništva. Već u ovim akcijama ustaše su vršile razna nasilja nad mirnim stanovništvom. Ali nisu se zadržali samo na tome. Skala njihovih represivnih mjera i terora iz dana u dan se proširivala: od šikaniranja i prijetnji vrlo brzo su prešli na ucjenjivanje Srba, postavljanje ustaških kontrolnih organa u trgovinske radnje Srbi i Jevreja, a ubrzo zatim i konfiskaciju i pljačku zaliha robe srpskih i jevrejskih radnji i njihove imovine uopšte. Nakon ovih mjera, uz bjesomučnu šovinističku i antisrpsku propagandu, uslijedili su i zločini i ubistva nedužnih ljudi: najprije u selu Kijevu, potom u Sanskom Mostu, a nepuna dva mjeseca kasnije došlo je i do strahovitog pokolja Srba.

¹ Milan Mićuka Miljević i dr.: Podaci o Sanskom Mostu, str. 9 i 10.

* Rukopis Sofije Prača-Veljović, str. 22.

⁸ Vidi napomenu 27.

⁴ Vojnoistorijski institut Beograd, Arhiv, k. 84, reg. br. 39/1.

Zločine koje su započeli kao takozvane „divlje ustaše“, jer tada još nisu bili organizovani u ustaške formacije, nastavili su već krajem maja kao pripadnici ustaških stranačkih vojnih formacija — „ustaške vojnice“ ili kao članovi teritorijalnih organizacija ustaške političke organizacije, koja se u selu zvala „roj“, u opštini tabor, u srezu (kotaru) logor i u župi stožer. U to vrijeme u Sanskom Mostu su vodeće ustaše bile Grga Maričić, Mile Ljevar, Joso Božić, Tomo Ćorić, Viktor Tunić, fra Luka Tešić iz Sasine, fra Ante Šeremet, sveštenik iz Sanskog Mosta, Nikola Tojčić, sveštenik iz Stare Rijeke, Husein Šabić i žandarmerijski narednik Bećir Duraković.

**ĐURĐEVDANSKI USTANAK SANSKIH SELJAKA —
PRVA BORBA U OKUPIRANOJ JUGOSLAVIJI**

**SUKOB S USTAŠAMA I NIJEMCIMA U KIJEVU I TRAMOŠNJI 6—8. MAJA
1941. GODINE¹**

Nije trebalo dugo čekati da ustaše započnu s teškim zlodjelima i ubistvima. Već prvih dana maja, ohrabreni dolaskom policajaca (redarstvenih stražara) iz Zagreba i desetine ustaša iz Prijedora,² naoružani mještani i ustaše, zajedno s policajcima i pridošlim ustašama, krenuli su u najbliža srpska sela da tobože prikupljaju oružje, vojničku odjeću i obuću. Grupa ustaša je 4. maja došla u Srpsko Kijevo, zaselak Kijeva udaljenog 7—8 km jugoistočno od Sanskog Mosta.³ Ušli su u kuću trgovca Veljka Stojanovića, ucjenjivali ga i uzimali što su htjeli.

Petoga maja, prvog majskog pazarnog dana u Sanskom Mostu (ponedjeljak), u grad je, po običaju, došlo dosta seljaka. Toga dana je ustaško-oružnička patrola došla do gostionice Novaka Radića i pred njom uhapsila Rajka Stojanovića, brata Veljka Stojanovića, kojega su dan ranije maltretirali u njegovoj kući u Kijevu. Našavši kod Rajka pištolj, odveli su ga u žandarmerijsku kasarnu u zatvor, zlostavljajući ga već prilikom sprovođenja.

Ustaše i žandari su toga dana, kao i ranijih dana, skidali s ljudi dijelove vojničke opreme koju su imali na sebi. Između ostalih, i Milana Dardića iz Tramošnje su izuli i oduzeli mu vojničke cokule.

Sutradan, šestog maja, mjesec dana nakon što je nacistička Njemačka mučki napala Jugoslaviju, i svega osamnaest dana nakon što su opunomoćenici jugoslovenske vlade stavili svoje potpise na akt o bezuslovnoj kapitulaciji, neke srpske porodice u Kijevu i obližnjim selima slavile su Đurđevdan. Toga dana ustaše su došle u Srpsko Kijevo i krenule po kućama. Prevrtali su sofre, zlostavljali u kućama i oko kuće zatečene seljake, gazili svijeće i lupali sude. Ucjenjivali su Đurđa Domazeta, tražili novac i zapalili mu kuću. Potom su otišli do Dane Kovačević koji je ležao bolestan. I njega su ucjenjivali i pretukli, a isto tako i Milu Ćeranića, tražeći od njega žito. U Srpskom Kijevu uhapsili su Marka Kondića Miladinovića, koji je s kraja sela Kijeva došao

¹ Sukob s ustašama i Nijemcima u Kijevu i Tramošnji 6, 7. i 8. maja 1941. godine reko*WSTRUISAO sam na osnovu izjava Miloša Slijepčevića, Zorana Bjelanovića, Rajka Borenovića, Jove Vulina, Milana-Mićuke Miljevića, zatim na osnovu podataka koje je prikupila Sofija Praća-Veljović, te podataka o Tramošnji, Kozici i Kijevu koje su prikupile grupe učesnika NOB iz ovih sela za ovu monografiju. Tamo gdje sam se koristio ustaškim i njemačkim podacima izvor sam posebno naznačio.

² Nisu bili Prijedorčani., već desetina ustaškog voda „Ante Starčević“, stacioniranog u Prijedoru.

³ Selo Kijevo, udaljeno 7—8 km jugoistočno od Sanskog Mosta, ima tri zaseoka: Muslimansko Kijevo, Srpsko Kijevo i Katoličko Kijevo (Barića kuće). Selo se prostire oko potoka zvanog Kijevska rijeka ali i oko ušća potoka Tramošnjice u Kijevsku rijeku. Srpsko Kijevo

Z71 je najudaljenije od Sanskog Mosta i uz selo Tramošnju.

u centru sela, bliže Muslimanskom Kijevu. Marko je ustašama priznao da kod kuće, ispod balvana, ima nekoliko pušaka i nešto municije. Ustaška patrola ga je tada povela do njegove kuće, koja se nalazila na granici između sela Kijeva i Tramošnje, nedaleko Sjenokosa. Kada je patrola stigla do kuće Marka Kondića, na nju je „*iznenadno... iz obližnjih kuća... otvorena puščana vatra*“.⁴

Kako su mnogi seljaci prethodnog dana bili na pazaru u Sanskom Mostu i čuli prijetnje ustaša i žandara, razgovarali su o tome kada su se vratili u svoja sela. Tako je Ostoja Kondić Miladinović, srpski dobrovoljac,³ iste večeri (5. maja) došao Milošu Slijepčeviću⁶ s viješću da su ustaše najavile dolazak u sela, da zabranjuju slaviti Đurdevdan, da prijetе njegovom sinovcu Milošu i da nema druge nego se tući s njima. Rekao mu je da i on i njegov sinovac imaju po karabin. Obojica su potom, oko 9 sati navečer, krenula do Mile Bodirože. I njega su upoznali s mogućnošću ustaškog terora, ali i svojom odlukom da se suprotstave ustašama.

Sutradan, 6. maja izjutra, Ostoja Kondić, Miloš Slijepčević i Mile Dardić, sva trojica iz sela Tramošnje, otišli su do crkve u centru svoga sela da se nađu s ostalim seijanima i dogovore šta da se radi.

Oko 9 sati, dok su seljani, okupljeni pred crkvom, razgovarali, dotrčao je Miloš Dević iz zaseoka Gorana, na kraju Tramošnje prema Kijevu. Preplašen prvim vijestima o zlostavljanjima koja su ustaše počeli da vrše u srpskom zaseoku sela Kijeva on je povikao: „Ljudi, ima li iko ovdje oružje? Eno ustaše sve pobiše!“ Čuvši ovo, Miloš Kondić, Marinko Basta, Mile Dardić, Miloš Slijepčević i Savo Bodiroža⁷ su odmah odlučili da odu kućama po skriveno oružje i da se što prije nađu na Kijevskoj gori, šumi između sela Kijeva i Tramošnje, kuda bi ustaše morale ići ako budu odlučile da produže u Tramošnju.

Za pola sata njih petorica su dotrčala na ivicu šume Kijevska gora, na oko 300 do 400 metara od kuće Marka Kondića. Zalegli su za neku oborenu bukvu i čekali. Savo Bodiroža je imao pištolj, a ostali vojničke karabine, koje su donijeli iz aprilskog rata. Miloš Kondić, kao najstariji,⁸ izvršio je raspored i kazao ostalim šta treba da rade.

Nakon kraćeg vremena iz Kijeva, zaselak Barići, krenula je grupa ustaša pjevajući i pucajući i došla do kuće Marka Kondića. S ustašama je bio i Marko Kondić, kojeg su ustaše uhapsile u centru sela i povele njegovoj kući nakraj sela, prema Tramošnji, da im pokaže gdje ima skriveno oružje. Petorka u zasjedi nije prepoznala Marka Kondića. Kada su stigli pred Markovu kuću, ustaše su počele zlostaljati ukućane. Naočigled ukućana napali su ženu Markovog brata. Petorka u zasjedi je pratila njihovo kretanje oko kuće. Kada su vidjeli da ustaše zlostavljaju ženu, Miloš Kondić je rekao drugovima u zasjedi:

„Braćo, udrimo po ustašama, sad više nema šta da čekamo!“

Petorka je otvorila vatru na ustaše, koje su odmah pustile Kondićevu ženu i pobjegle. Sa sobom su povelі i uhvaćenog Marka Kondića. Pošto su se udaljili i izbjegli neposrednu opasnost, četvorica uniformisanih ustaša i nekoliko ustaša-civila iz sela Kijeva, koji su im se već ujutro pridružili, zauzeli su zaklon, očekujući pojačanje. Jedan od ustaša je sproveo uhapšenog Marka Kondića prijekim putem u Sanski Most. Na vijest da je grupa ustaša napadnuta

⁴ „Izveštaj o borbi s četnicima kod Sanskog Mosta“, VT 284, Banja Luka, 11. V 1941. Original u arhivu Vojnoistorijskog instituta, Beograd, reg. br. 39/1—1, 84. Zbog značaja ovog dokumenta objavljujem njegov faksimil.

⁵ Ostoja Kondić Miladinović je u prvom svjetskom ratu kao autrougarski vojnik pobjegao u srpsku vojsku i kao dobrovoljac se borio na solunskom frontu.

⁶ Miloš Slijepčević, učesnik NOB, danas u penziji, živi u Sanskom Mostu.

⁷ Ustaše su početkom avgusta 1941. godine uhvatile Miloša Kondića i ubile ga u Sanskom Mostu, Marinko Basta, Mile Dardić i Savo Bodiroža su učestvovali u NOB, danas su u penziji.

⁸ Miloš Kondić je rođen 1910. godine.

ZAPOVJEDNIK DIJELOVA HRVATSKE

VOJSKE U BOSANSKOJ KRAJINI;

V.T. 234.

Banjaluka dne 11. V. 1941.

Izvještaj o borbi sa četnicima

kod Sanskog Mosta.

ZAPOVJEDNIKU CJELOKUPNE HRVATSKE KOPNENE VOJSKE.

U Sanski Most sam uputio 5 redarstvenih stražara i 10 ustaša iz vođa Ante Starčević iz Prijedora kao stalnu posadu, da pored održavanja reda i mira prikuplja i oružje u okolnim selima. Od uhapšenog Marka Kondića saznao je redarstveni stražar Josip Božurić, da je u svojoj kući u selu Srpsko Kijevo kraj Sanskog Mosta sakrio u podrumu izpod halvana nekoliko pušaka i municije. Kada se je upućena ustaška patrola sa Kondićem približila selu Srpsko Kijevo, iznenada je iz obližnjih kuća na nju otvorena puščana vatra. Jedan od ustaša vojnika sa uhapšenim Kondićem odmah se povukao u obližnju šumu, od kuda je sa uhapšenim uspio doći prijekim putem u Sanski Most. Ostala trojica ustaša vojnika ostali su u borbi.-

Redarstveni stražar Josip Božurić sa redarstvenim stražarima iz Zagreba, i ostalim ustašama, oružničkim narednikom Durakovićem Bečiom i dva oružnika pohitao je na lice mjesta u selo Srpsko Kijevo u pomoć.-

Za vrijeme borbe zapaljena je jedna kuća iz koje se čula jaka eksplozija vjerojatno od bombi i municije.-

Obavješten od seljaka da četnika ima oko 100, Božurić je zatražio pomoć iz Prijedora.-

Po naredjenju satnika Slavka Dasovića iz Prijedora je pošao u pomoć redarstveni časnik Viktor Nevečeral sa 5 redarstvenih stražara i 15 ustaša vojnika 6 o.mj. u 20 sati. U 21 sat stigao je Nevečeral u Sanski Most. Iz Sanskog Mosta odmah je krenuo u selo Srpsko Kijevo, kamo je stigao u 24 sata. Već iz daleka prilikom dolaska čula se je jedinačna paljba, to su ustaše vojnici još uvijek vodili borbu. Četnici su s vremena na vrijeme osvjetljavali zemljište raketom. Kako se nije moglo ništa poduzeti zbog tame i nepoznavanja terena Nevečeral se je sa svima ljudima povukao u selo Muslimansko Kijevo u 4 sata 7 o.mj. -

7.o.mj. ponovno je Nevečeral pošao u pravcu Srpsko Kijevo osiguravši se sa patrolama i upustio se u borbu. Puščana borba se vodila od 9 do 12.15 sati. Četnika je moglo biti sudeći po njihovoj vatri oko 50 do 70 pušaka odnosno četnika. Pokušavano obko-

./.

./.

ljavanje četnika nije uspjelo, jer su isti to spriječili bočnom vatrom. Od te bočne vatre okrznut je u desnu ruku Nevečeral a ustaše vojnici Muratbegović Djelat ranjen je u desnu nogu iznad gležnja oko 20 cmtr. Metak mu je prošao kroz nogu i Sabić Husejin iznad desnog kuka.-

Kako su već dvojica bila ranjena a bojeći se obkoljavanja, Nevečeral je povukao svoj odjel u Muslimansko Kijevo. Kod povlačenja dobrovoljno se javio redarstveni stražar Božurić Josip sa ustašom Josipom Kramerom, da štiti povlačenje, što je istima uspjelo brzo vatrom i uz pogibao svoga vlastitog života. Po uspjelom povlačenju u Selski Most, a selo organizovano za odbranu. Kako je bila situacija teška, telefonski je obavješten zapovjednik ustaša u Prijedoru satn. Slavko Dasović i iz Prijedora je došao jedan Njemački časnik sa 45 vojnika i automatski naoružanjem. U tome vremenu izvješten sam o ovoj borbi kada me je i stožernik Dr. Gutić pozvao kod sebe. Intervenirao sam kod Njemačkog zapovjedništva da pošalju pojačanje od njihovih dijelova iz Prijedora ili da mi dozvole da sa satnijama krenem ka Sanskom Mostu. Likvidiranje ovoga suda uzeli su Njemci u svoje ruke. Pomenuti Njemački vod stigao je 7.0.mj. u 18 sati u selo Muslimansko Kijevo i odmah se krenulo u napad na selo Srbsko Kijevo. Naši vojnici ustaše i redari osigurali su Njemcima krila i bok. Borba Njemaca i naših protiv četnika trajala je od 18 do 21 sat. Kada je ponovno dobivena bočna vatra i kada su bila teže ranjena dva njemačka vojnika zapovjednik njemačkih vojnika izdao je naredjenje, da se stanovništvo katoličko i muslimansko iz Kijeva i okolnih sela evakuira. Zatim su i Njemci i naši odstupili u Sanski Most gdje su stigli u 24 sata. Zapovjednik Njemačkog voda tražio je pojačanje iz Banjaluke. Upućen je Njemački bataljun sa baterijom i stigao je u Sanski Most dne 8. u 6x sati. Odmah je krenuo u selo Srbsko Kijevo a Nevečeral sa svojim ljudstvom ostao je u Sanskom Mostu da održava red. Njemci su topničtvom bombardirali selo Srbsko Kijevo i uništili ga. Ispaljeno je 38 topovskih metaka. Bombardovanje je trajalo od 8 do 11 sati a u 16 sati popalili su sve srbske kuće i tako likvidirali taj četnički ustanak. Redarstvena straža i ustaše prvoga dana borbe uhvatili su četnike Stojanovića Rajka, Končića Merka i Kondića Gjuru, koji su 7.0.mj. u 6 s. streljani u Sanskom Mostu. Dne 9.0.mj. Njemci su 27 zarobljenih četnika streljali te ih ustreljene po židovima iz Sanskog Mosta dali vješati. Također su Njemci streljali kolovodje i potpor-nike četnika, bivše oružničke narednike Martinovića Josipa, prekrštenog katolika a pravoslavca i Vezner Jovu pravoslavca. Isti su imali sakrivenu municiju na obali rijeke San. -

Iz Sanskog Mosta uzeto je 50 taoca.-

U Sanskom Mostu ostalo je jedno odijeljenje Njemaca, 10 ustaša, 5 redara i 3 oružnika.-

./.

52 30/11-2 8/2

Dostavljajući prednji izvještaj molim da se pohvala preko Viješnika naredaba i zapovjedi za svoju hrabrost i požrtvovanje odli-
kuju ili novčano nagrade :
Redarstveni časnik Viktor Nevečeral, redar Božurić Josip,
ranjeni ustaše vojnici Muratbegović Djelat i Šabić Husejin, ustaša
vojnici Kramer Josip i oružnički narednik Duraković Bečir.
Prilog po ovom stanju:
1 proglas.

ZAPOVJEDNIK PUKOVNIK:
MATIJA ČANIĆ v.r.

ZAPOVJEDNIŠTVO CJELOKUPNE HRVATSKE KOPNE NE VOJSKE.

Broj V.T. 2577
1941.

Glavaru glavno stožernog odsjeka :

Izvještaj u cjelini dostavljen Ministarstvu domobranstva .
Ovaj primjerak /prepis /za Vašu arhivu.

Zagreb, dne 13. svibnja 1941.

Zapovjednik cjelokupne Hrvatske
kopnene vojske bolestan :

Pozdrav :
hauz

47.D *52*
V. Broj 7 lipnja 1941.

Po uzetim podacima, -
a. a.

Glavar, pukovnik,
[Signature]

na granici sela Kijeva i Tramošnje, grupa ustaša, žandara i policajaca krenula je iz Sanskog Mosta prema Kijevu.⁹

Kada su se ustaše povukle od kuće Marka Kondića i Miloš Kondić se s petorkom povukao iz zasjede. Otišli su u Tramošnju da ručaju. Na položaju prema ustašama nisu nikog ostavili.

Puškaranje na kraju sela i vijest da je grupa seljana odbila ustaše od sela izazvalo je među ljudima u Srpskom Kijevu i Tramošnji uznemirenost i uzbunu, ali i odlučnost mnogih da pomognu onim što odbiše ustaše od sela. Počeli su se iskupljati sa svih strana, a pristigli su mnogi i iz susjednih sela. Poneko je imao karabin, poneko lovačku pušku, poneko samo vojnički bo-dež ili rogulje, sjekiru, kolac ...

Među pristiglim seljacima karabin su imali Vid Đaković, Mile Gogić i još neki. Raznoliko naoružana gomila seljaka krenula je na Kijevsku goru, nado-mak kuće Marka Kondića, prema selu Kijevu.

Vid Đaković,¹⁰ odvažan i cijenjen seljak, počeo je da sređuje pobunjene seljake i da upućuje pojedince ili grupe na određena mjesta. Tada je stigao i Đordo Suljić, kaluđer iz manastira Gomjenice. On i Vid Đaković, najviše su se dogovarali šta da se radi Vid je uputstva prenosio pobunjenom narodu, ali je masu bilo nemoguće srediti i pripremiti za organizovanu borbu.

U međuvremenu je ustašama stiglo pojačanje iz Sanskog Mosta, pa je došlo do slabijeg i povremenog pripucavanja, bez želje za napadom i kod jednih i kod drugih.

Za to vrijeme ustaše iz Sanskog Mosta tražile su hitnu pomoć iz Prije-dora. U osam sati naveče iz Prijedora je krenulo u pomoć 5 policajaca i 15 ustaša, pod komandom policijskog oficira. U Sanski Most su stigli istog dana, 6. maja, u devet sati naveče i odmah krenuli prema Srpskom Kijevu, gdje su stigli u ponoć. Ispaljivani su pojedinačni hici. Pobunjeni seljaci su izba-civali povremeno rakete. Kada su ustaše zbog tame i nepoznavanja terena ocijenile da ništa ne mogu poduzeti, 7. maja u 4 sata ujutro povukle su se u Muslimansko Kijevo.¹¹

Pošto su seljaci u Kozici, Hazićima, Stratinskoj, Obrovcu i još nekim susjednim srpskim selima saznali za borbu s ustašama na Kijevskoj gori, kre-nuli su u pomoć Trarnošn jacima. Ko je god imao oružje, a mnogi i bez njega, sa sjekirama, vilama i kocima, pojurili su u borbu. Mnogi Kozičani su bili na slavi kod pojedinih domaćina iz Tramošnje, pa su odjurili svojim kućama, uzeli skriveno oružje i među prvima se pridružili susjedima već 6. maja uveče. Neko od njih je donio francuski puškomitraljez (sa krivim okvirom), koji je pre-uzeo Đuda Panić¹² iz Gonje Kozice i s njim otišao u borbu. Sutradan, 7. maja, pristigli su s oružjem i bez njega i seljaci iz Obrenovca, Kmećana, Stra-tinske, Pervana, Vilusa, Dadmanovaca, Šljivne, Hazića i još nekih sela. Iz Pervana je stigao Ratko Jović Palir s teškim mitraljezom, koji je njegov stric Gojko Jović, dobrovoljac iz prvog svjetskog rata, sakrio u aprilu 1941. godine, prilikom rasula vojske Kraljevine Jugoslavije. Tako se nekoliko stotina usta-nika 7. maja našlo na položaju prema ustašama s jednim teškim mitraljezom, jednim puškomitr al jezom i nekoliko desetina raznih pušaka.

Među pobunjene seljake stigao je toga dana i Risto Kovačević,¹³ radnik, komunista, koji se pridružio Vidu Đakoviću, Đordu Suljiću i još nekim. Oni

⁹ Vidi napomenu 4.

¹⁰ Vid Đaković je učestvovao u NOB od 1941. godine. Već 1942. godine je postao član KPJ. Poginuo je kao politkomesar čete prilikom napada na Tuzlu, 1943. godine.

¹¹ Vidi napomenu 4.

¹² Đuda Panić je učestvovao u NOB. Poginuo je u borbama na Sutjesci.

¹³ Risto Kovačević je kao radnik radio na mnogim radilištima širom Jugoslavije i bio aktivan u naprednom radničkom pokretu. Aprila 1941. godine vratio se u rodni kraj. Učestvovao je u organizovanju ustanka 1941. godine u selima oko Muleža, a krajem 1941. i početkom 1942. godine bio je politički komesar Cete. Početkom 1942. godine četnici ga uhvatili na Manjači, mučili i 10. maja 1942. godine strijeljali u Dujakovcima.

su pokušavali da srede redove pobunjenih seljaka i uspostave komandu nad njima.

Sa seljacima iz udaljenih sela stigao je 7. maja iz Radmanovaca kod Banje Luke i Stanislav Maričić, poručnik bivše jugoslovenske vojske. Bio je u uniformi, ali bez oružja. Razgovarao je s Vidom Đakovićem, Ristom Kovačevićem i Đordom Suljićem, ali nije preuzeo komandu.

Osim Marka Kondića, ustaše su prvog dana uhvatile i dotjerale u Sanski Most i Đuru Kondića. Njih dvojicu su, 7. maja u 6 sati ujutro, sa Rajkom Stojanovićem, uhapšenim 5. maja u Sanskom Mostu, nakon mučenja, streljali radi odmazde pred žandarmerijskom kasarnom,¹⁴ a potom naredili da se sahrane na Šušnjaru.

Prvom javnom strijeljanju nedužnih seljaka bez ikakve presude prisustvovala su skoro sve ustaše koje su se zatekle u gradu. To su bile prve nevine žrtve ustaškog terora ne samo na području sanskog sreza, već i šire okoline.

Na Đurdevdan je bio pretučen i Nikola Gogić iz Tramošnje. On je toga dana bio u Kruharima, selu između Sanskog Mosta i Kijeva, na slavi kod Bursaća. Pred mrak se vraćao preko Kijeva. Ne znajući šta se tu desilo toga dana, upao je u ruke ustaša iz Kijeva koji su se povlačili od Tramošnje poslije drugog sukoba s pobunjenim seljacima. Čim su ga uhvatile, ustaše su počele da ga nemilice tuku. Odveli su ga u podrum kuće Crnkovića, gdje su nastavili da ga tuku. Nešto kasnije ustaše su se hvalile kako su uhvatile jednog „četnika“ i dobro ga pretukle. Kad je ustaško hvalisanje čuo Abid Kurbegović,¹⁵ seljak iz Kijeva, pošao je do kuće Crnkovića da vidi ko je taj „četnik“. Čim je ušao u podrum, prepoznao je Nikolu i energično tražio da ga puste govoreći da je to pošten čovjek. Ustaše su tada pustile Nikolu. On se jedva dovikao do Tramošnje, gdje je naišao na pobunjene seljake i ispričao im šta mu se dogodilo u Muslimanskom Kijevu. Njegova priča i izmučeni izgled još više su uzbudili ljude i učvrstili ih u namjeri da se brane oružjem u ruci.

Poslije strijeljanja trojica seljaka u Sanskom Mostu 7. maja ujutro, ustaše, žandari i policajci opet su krenuli prema Srpskom Kijevu i Tramošnji isturivši prethodnicu. Usput su pjevali, prijetili i vikali. Pridružile su im se i ustaše iz Kijeva. Iako su bili znatno jači nego prethodnog dana, ustaše su zastale na nekom visu, dovoljno udaljenom od položaja pobunjenih seljaka i nastavile sa izazivanjem. Kada su pobunjeni seljaci vidjeli da ustaše ne smiju da krenu u napad, stotine ih je povikalo iz glasa: „Naprijed! Zaokoli!“ i krenulo u juriš. Ustaše su pobjegle nazad u Muslimansko Kijevo.

Prema ustaškom izvještaju, borba s pobunjenim seljacima, koji su, prema procjenama, imali oko 50 do 70 pušaka, trajala je od 9 do 12, 15 sati. Ustaše su u toj borbi imale trojicu ranjenih. Kada su se povukli u Muslimansko Kijevo, ustaše su ranjenike otpremile u grad, a one su zaposjele položaje radi odbrane sela.¹⁶

Tog jutra, 7. maja, ponovo je bila zatražena pomoć iz Prijedora i Banje Luke. Ustaške vlasti u Banjoj Luci su se obratile štabu puka njemačke 132. pješadijske divizije s molbom da uputi svoje snage u Sanski Most, pošto je tamošnje stanovništvo „ugroženo“ od ostatka „srpske vojske“ i „četnika“. Prema odobrenju štaba divizije iz Sarajeva, komandant 436. pješadijskog puka je naredio 1. divizionu 132. artiljerijskog puka, stacioniranom u Prijedoru, da u Sanski Most uputi jače odjeljenje da tamo „*uspostavi red i mir*“.¹⁷

Njemačko odjeljenje jačine 2 oficira i 40 vojnika stiglo je kamionom u Sanski Most 7. maja u pet sati poslije podne i odmah produžilo u Musliman-

¹⁴ Vidi napomenu 4.

¹⁵ Abid Kurbegović je učestvovao u NOB i postao oficir. Danas kao penzioner živi u Kijevu.

¹⁶ Vidi napomenu 4.

¹⁷ Slavko Odić: „Vješala u Sanskom Mostu“, članak u ediciji PODGRMEČ U NOB, knj. 1,

sko Kijevo, gdje je stigao u osam sati naveče i prešlo u napad.¹⁸ Ustaše, žandari i policajci su im štitili bokove, a oni su krenuli u napad na Sjenokos. Borba je trajala do devet sati naveče.¹⁹

Pobunjeni seljaci Tramošnje i okolnih sela dočekali su Nijemce frontalno, organizovanije, s više oružja i više boraca, iako još uvijek bez komandanta i jedinstvene komande.

Izviđači su primijetili pojavu njemačkih trupa i izvijestili da od Kijeva frontalno ide neka vojska, ali ne otkriveno i sa halabukom, kako su činile ustaše, već u streljačkom stroju, prebacujući se od zaklona do zaklona. Ni odijelo im nije bilo kao u ustaša. Tada je naredno da se miruje i čeka dok se nepoznata vojska dovoljno približi i utvrdi čija je. Kada se neprijatelj približio, ustanici su prepoznali njemačke uniforme, ali su među njima primijetili i ustaše. Strijelcima s oružjem je naredeno da neprijatelja drže na nišanu i puste ga u neposrednu blizinu, a kad opali prva puška tada da plotunom tuku i uglas poviču „Juriš!“

Kada su Nijemci došli pred ivicu šume, pobunjeni seljaci su ih dočekali plotunom i prisilili da zauzmu zaklone i otpočnu s borbom. Nijemci su tukli iz automatskog oružja, ali su pobunjeni seljaci imali dobre zaklone iza drveća i kamenja u šumi. Uz stalne usklike: „Držite ih! Žive ih uhvatimo! Juriš!“, uspešno su zadržavali Nijemce. Primijetivši trojicu Nijemaca kako s jedne štale osmatraju, seljaci su plotunom zapucali na njih i jedan se Nijemac skotrljao s krova.

U jednom momentu Nijemci su skoro uspjeli da dođu za leđa pobunjenim seljacima, koji su se frontalno branili, ali se tada grupa seljaka zabacila Nijemcima na krilo i vatrom u bok prisilila ih da se povuku sa tri ranjena vojnika. Pala je noć, pa su Nijemci odustali od dalje borbe i s ustašama, žandarima i policajcima povukli se u Sanski Most, gdje su stigli u ponoć i odmah tražili pojačanje iz Banje Luke.²⁰

Prema narednju njemačkog oficira hrvatsko i muslimansko stanovništvo iz Kijeva je noću evakuirano prema gradu.

Kotarski predstojnik dr Ante Merkadić je već 7. maja izjutra naredio da se uhapsu kao taoci Srbi, srpski dobrovoljci — koji su u prvom svjetskom ratu prebjegli iz austro-ugarske vojske na stranu Srbije i borili se protiv njemačke i austrougarskih trupa — i nekadašnjih internirci u Aradu: Jovo Delić, Pero Gvozden, Petar Bepa Brajić, trgovac, Lazo Miličević, gositoničar, Lazar Radović, kafedžija, i Teofil Prača, sudski izvršitelj — svi iz Sanskog Mosta; Đuro Grbić, sveštenik iz Tornine; Jovo Marjanović, sveštenik iz Dabra; Aćim Savić iz Usoraca, nosilac Karadordeve zvijezde; Mile Marjanović iz Starog Majdana; Mile Mandić i Nikola Vukić iz Zdene; Aćim Svile Corokalo iz Podluga i Ljupko Malić iz Dževera, Poslije hapšenja talaca, telai je gradom oglašavao ustaško naređenje da će, u slučaju napada na Muslimane ili Hrvate, biti striljani zatvoreni taoci. Kad su taoci hapšeni, kotarski predstojnik im je rekao da su se seljaci u Kijevu i Tramošnji pobunili i da će oni odgovarati za smrt svakog njemačkog ili ustaškog vojnika.

O njemačkim represalijama uopšte, a posebno o izvršenoj odmazdi u vezi s pobunom sanskih seljaka, u članku „Vješala u Sanskom Mostu“, Slavko Odić, između ostalog, navodi i slijedeće:²¹

„Njemačka 132. pješadijska divizija podijelila je svoje okupaciono područje na tri sektora i već 2. maja izdala naredbu o postupku sa Srbima (Serbenerlass), kojom su komandanti sektora bili opunomoćeni da bez prethodnog ispitivanja i bez sudskog postupka strijeljaju u najkraćem mogućem roku sve muškarce sposobne za oružje koji se zateknu u blizini mjesta napada na nje-

¹⁸ Isto.

¹⁹ Vidi napomenu 4.

²⁰ Isto.

⁸¹ Vidi napomenu 17.

mačke vojnike, ili koji eventualno mogu biti u vezi se onim koji si/, izvršili ■napad, ukoliko napad nije izvršen u blizini naseljenog mjesta, bili su opuno-moćeni da strijeljaju stanovnike naselja najbližeg mjestu napada, „u prvom redu muškarce srpske rase, sposobne za oružje“, kao i taoce u najbližem mje-stu. „Ako komandant naredi strijeljanje i vojnici ga izvrše, onda to nije ništa drugo do borbeno naređenje za otvaranje vatre“, stajalo je u ovoj naredbi.

„General Sincenih, komandant 132. njemačke pješadijske divizije, bio je upoznat s ustaškim zvjerstvima nad mirnim srpskim stanovništvom. On je još 28. aprila bio obaviješten o ubistvu 181 srpskog seljaka u selu Gudavcu, srez Bjelovar, organizovanom i sprovedenom pod neposrednim rukovodstvom Euge-na Kvaternika i četvorice ustaških generalštabnih oficira. Njemu je isto tako bilo poznato da je Kvaternik tom prilikom naredio lokalnim funkcionerima da u Bjelovaru niko ne smije saznati za ta masovna strijeljanja, a nadležnim ustanovama da dostave izvještaj da je strijeljano samo 26 „četnika“. General Sincenih je povodom ovoga masakra nedužnih srpskih seljaka u okolini Bje-lovara proveo i istragu, ustanovio učesnike i krivce tog masovnog zločina, ali ništa nije preduzeo da ih kazni, na šta je bio obavezan članom 46. Haškog pravilnika o zakonima i običajima ratovanja na kopnu, već je prelazeći ćutke pre/co tih zločina, takva zlodjela ne samo odobravao nego i podsticao na nove zločine genocida.

„S obzirom na događaje u okolini Bjelovara krajem aprila, generalu Sin-cenihu je bilo jasno da je istrebljenje Srba sastavni dio ustaške politike, ali takav razvoj događaja odgovarao je i njemačkoj politici u Jugoslaviji ,i Ni-jemci su ga ne samo terorisali nego i inaugurisali, omogućavali i sami sprovo-■dili. Da su represaliije i istrebljenje Srba na okupiranoj teritoriji Jugoslavije a naročito takozvane Nezavisne Države Hrvatske, bili cilj i njemačke okupacione politike, potvrđuje i Sincenihov izvještaj od 13. maja 1941. godine, u kojem on piše:

„Iako se s velikom vjerovatnoćom može pretpostaviti da su Srbi, strijeljani za odmazdu i zastrašivanje, zbog svog antinjemačkog stava odobravali prepade na njemačke vojičke, ili ih u nekoj formi i podržavali, ipak u nijednom slučaju nije utvrđeno da su oni ZAISTA I KRIVCI (podvučeno u originalu).

„Pri sadašnjoj vrlo velikoj zategnutosti odnosa između Hrvata i Srba mo-guće je da fantastični HRVATI pucaju iz zasjede na njemačke vojnike da bi zbog poznatih mjera odmazae, postigli da NJEMAČKI VOJNICI tada strieljaju Srbe“ (podvučeno u originalu).

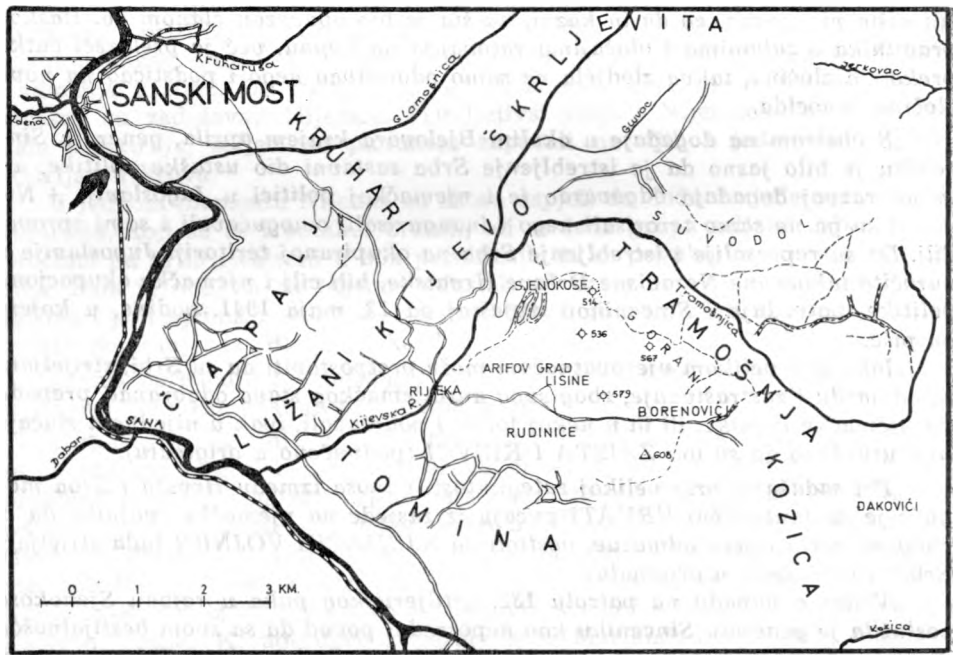
„Vijest o napadu na patrolu 132. artiljerijskog puka u rejonu Sjenokosa poslužila je generalu Sincenihu kao neposredni povod da sa svom bestijalnošću primjeni odredbe Naredbe o postupku sa Srbima (Serbenerlass). Odmah po pri-mitku izvještaja on je naredio komandantu 436. pješadijskog puka Papenhajmu da sa jednim bataljonom, ojačanim jednom baterijom i jednom pionirskom če-tom, izvrši odmazdu nad stanovništvom područja u kojem su ranjena tri nje-mačka vojnika.

„Na osnovu tog naređenja, komandant puka je 8. maja u 2 sata ukrcao na voz 3. bataljon 436. puka i prebacio ga iz Banje Luke preko Prijedora u Sanski Most, gdje su u toku noći 7/8. maja prebačene: iz Kostajnice pionirska četa na biciklima, a iz Prijedora jedna, za ovu akciju motorizovana, baterija i stavljena pod komandu komandanta 3. bataljona 436. pješadijskog puka, kapetana He-nigsa.“²²

Ovaj ojačani njemački bataljon je stigao u Sanski Most 8. maja u 6 sati. Odmah poslije dolaska u Sanski Most, kapetan Henigs je naredio ustašama da sve Srbe u Sanskom Mostu uhapsu kao taoce, a on je s ojačanim bataljonom krenuo da na Sjenokosu, odnosno u Kijevu, Tramošnji i okolnim selima po-, hapsi sve Srbe sposobne za oružje Redarstveni častnik je ostao u gradu da

pohapsi taoce i obezbijedi red i mir.²³ Trebalo je kazniti ne samo pobunjene seljake, već radi zastrašivanja i mnoge druge u blizini mjesta sukoba. Jer, otpor Srba iz Kijeva, Tramošnje i okolnih sela, sukob s ustašama, a potom i s Nijemcima bio je prvi sukob porobljenog naroda s okupatorom i njegovim slugama. Bila je to prva porba koju su poslije aprilskog rata Nijemci vodili na tlu okupirane Jugoslavije, borba do koje je došlo spontano, da bi se odbranili goli životi od ustaškog terora, ali koja je već tada pokazala da se naši narodi nisu pomirili s okupacijom i da neće mirovati i robovati.

Noću 7/8. maja pobunjenim seljacima je stigla pomoć iz okolnih sela. Sad ih je bilo znatno više, ali i dalje bez čvrste i jedinstvene komande, što je razumljivo s obzirom na nemogućnost brzog organizovanja pobunjene mase i vojnu obrazovanost Vida Đakovića i ostalih. Žene, djeca, starci i nesposobni za borbu već 6. maja su izbjegli iz kuća u blizini položaja i sklonili se po okolnim šumama, a neki i podalje od mjesta sukoba.

Područje Kijeva, Tramošnje i okolnih sela, nedaleko Sanskog Mosta, sa Sjenokosom — centrom poprišta u durdevdanskom ustanku 1941. godine. Strelica pokazuje mjesto na lijevoj obali rijeke Sane kraj željezničkog mosta, gdje su Njemci 9. maja 1941. godine streljali 27 talaca.

Vid Đaković je 7. maja uveče obišao položaj. Objašnjavao je „da su se dogovorili, sporazumjeli“, ai nije rekao ko (vjerovatno on, Risto Kovačević, Đorđe Suljić i poručnik Stanislav Maričić), da on obide položaj i kaže borcima da će se sutra krenuti na juriš na neprijatelja i goniti ga do Sanskog Mosta. Govorio je da je neprijatelj slab u odnosu na broj pobunjenih seljaka.

To večer narod iz Tramošnje i okolnih sela odnio je borcima na položaj obilnu večeru i dosta rakije, što je veoma uticalo na njihovo raspoloženje i odlučnost.

Ojačani nemački bataljon je u svanuće 8. maja prešao u napad: artiljeriju je postavio na cesti u selu Čaplju da podržava pješadiju, koja je jednim dijelom, preko Podova, Donje Kozice i Tukova, zašla pobunjenicima s leđa, a dru-

²³ Vidi. napomenu 4.

gim, od Kijeva, frontalno prema položajima pobunjenih seljaka. Borba na Sjenokosu je trajala 2—3 sata.

Risto Kovačević je predlagao da se odstupi prema Kozici, Ilidži, Hazićima, objašnjavajući da je sve ovo preuranjeno i da su usamljeni. Kaluđer Đordo Suljić bio je za rasplamsavanje borbe, nadajući se da će i druga srpska sela stupiti u borbu. Zbog toga je pokušavao da se više uključi u komandovanje i izdavanje naredenja. U međuvremenu su pobunjenim seljacima došle s leđa njemačke snage, koje su nastupale od Donje Kozice i Tukova. Artiljerija je granatama zasula položaje i zaseoke. Napad je unio zabunu i paniku među pobunjene seljake na položajima i, među stanovništvo u šumi u zbjegovima iza položaja. Tada je preko veze naredeno da se borci povuku s položaja i odstupe, jer protiv njih nisu više samo ustaše već i jača njemačka jedinica.

Granate su razrušile i zapalile kuću Đorđa i Mile Borenovića u Tramošnji, Teše Vujinovića u Ilidži, Spasoja Vujinovića, koja je bila najveća u ovim selima, i još neke. Front se raspao i pobunjeni seljaci su u neredu odstupili prema Đakovićima, Gomjenici, Johovici i šumi Dundarište.

Nijemci su od 8 do 11 sati ispalili 38 artiljerijskih granata, a u 16 sati spalili sve srpske kuće u Sjenokosu (desetak kuća i pomoćne zgrade).²⁴

Razbivši položaje pobunjenih seljaka, Nijemci su krenuli u potjeru za njima, hvatali ih i sprovodili u Tominu. Dijelovi njemačkog bataljona su od Vrhpolje uz Breždje, došli do grobja u Kozici i uz put sproveli sve muškarci na koje su naišli. Pobunjeni seljaci su bacali oružje i municiju u grmlje, tako da nijedan nije uhvaćen s oružjem.

Nijemci su 8. maja po podne u Tomini, kod Vidovića kuća, sakupili oko 300 muškaraca pohvatanih na području borbe i u susjednim selima, i to uglavnom su izbjegli zarobljavanje i pobjegli u dubinu sela Tramošnje, Kozica, Pose nemaju čega bojati. Oni koji su imali oružje i učestvovali u borbama većinom su izbjegli zarobljavanje i pobjegli u dubinu sela Tramošnje, Kozica, Padova, Hazića. Pohvatane seljake Nijemci su u Tomini postrojili, slikali, najprije u stojećem stavu ,onda u klečevećem, i naredili im da sjednu na zemlju, svaki put s rukama uvis, kao da se predaju.

Tada su Nijemci preko prevodioca naredili: „Ko je Hrvat neka izade!“ Izašao je Ilija Vujinović, Srbin, koga su zvali „Šokac“, i Nijemci su ga pustili kući. Upitali su: „Ko je Musliman?“ Niko se nije javio. Od Ključa je naišao na triciklu talijanski major, koji se interesovao za te ljude, porazgovarao s Nijemcima i ustašama i produžio u Sanksi Most.²⁵ Ubrzo zatim došla su trojica ustaša, i počela preuzimati pobunjene Srbe od Nijemaca. Čekalo se na kamione radi njihovog transportovanja. Iz Sanskog Mosta vratio se talijanski major, dugo razgovarao s Nijemcima i rekao pohapšenim Srbima: „Arbajt, kuća!“ Ljudi su se odmah, brže bolje, razišli svojim selima. Kada je docnije naišao opštinski bilježnik Franjo Hafner, naturalizovani Austrijanac, i, u ime njemačke komande, pokušao da spriječi razilaženje „zarobljenika“, bilo je kasno: oni su već grabili putinama i stazama prema svojim selima.

Nijemci i ustaše, saznavši od Hafnera za stav njemačke komande da se pohapšeni seljaci ne oslobađaju, zašli su po srpskim kućama u Tomini, Lužanima i Čaplju, koje su bile uz cestu ili stotinu-dvije metara dalje, i uhapsile oko tridesetak odraslih muškaraca na koje su našli: desetoricu Vidovića, trojicu Kovačevića, dva Milanka, po jednog Stojinovića, Jovanovića, Sobota, Kaiša, Stojanovića, Delića, Stanisavljevića, Kneževića i još neke, iako nijedan od

²⁴ Isto.

²⁵ Dolazak ovog talijanskog oficira u Sanski Most, a sutradan i jedne talijanske jedinice,, pada u vrijeme završnih pregovora između Njemačke i Italije o demarkacionoj liniji, odnosno o podjeli okupacionih područja u Jugoslaviji. Kako je prema toj podjeli Sanski Most pripao talijanskom okupacionom području, to su se već tih dana iz njega povukli Nijemci* a ušli Talijani. Zahtjev talijanskog oficira u Tomini da se oslobode svi pohvatani seljaci vjerovatno ,ie trebalo da bude spektakularan potez pred njihov dolazak u ovaj kraj.

njih nije učestvovao u borbama na Sjenokosu, niti su se tih dana udaljavali od kuća. Potrpali su ih u kamion, odvezli u Sanski Most i zatvorili u osnovnu školu kraj sreza, koju su ustaše pretvorile u zatvor.

Kada su se Nijemci 8. maja poslije podne vratili u Sanski Most, mnogi seljaci, koji su bili pohvatani i povedeni u zatvor, a zatim oslobođeni u l'omini, kao i oni koji su uspjeli pobjeći ispred njemačkih trupa, istog dana su, ili sutradan, potražili odbačeno oružje i municiju i ponovo ih sakrili. To rječito govori da su oni, i pored neuspjeha koji su doživjeli u prvom sukobu s ustašama i Nijemcima, bili spremni da se ponovno prihvate oružja ako bude potrebno da brane svoja ognjišta i opstanak svoj i svojih najbližih.

27 OBJEŠENIH U GRADSKOM PARKU

Odmah poslije dolaska u Sanski Most njemački kapetan Henigs je naredio da se svi Srbi pohanse. Ustaše su njegovu naredbu proširile i na Židove i 8. maja izjutra telai je u gradu obavještavao da se svi Srbi i Židovi od 16 do 65 godine jave radi popisa u zgradu osnovne škole. Ko se ne javi biće strijenjan. Gradom su bile raspoređene njemačke patrole koje su dozvoljavale kretanje ulicama samo onima koji su išli u školu. Građani su se odmah odazvali naredbi. Kako je koja grupa dolazila pred školu Nijemci su je zatvarali u podrum škole.²⁶

Dovodeni su i Srbi iz Zdene, Krkojevca, Podluga i još nekih susjednih sela. Iz Krkojevaca je dovedeno oko 30 ljudi. Ukupno se toga dana u podrumu škole našlo oko 350 Srba, 1 Hrvat i 30 Jevreja. Njemački vojnici, naoružani puškama i sa tri puškomitraljeza opkolili su školu.

Dok su ustaše i žandari dovodili taoce iz grada i okolnih sela u školu, njemački bataljon je vodio borbu s pobunjenim seljacima Tramošnje, Kijeva, Kozice, Stratinske, Obrovca, Kmećana ...

U međuvremenu je kotarski predstojnik Ante Merkadić poslao ustašku patrolu da mu iz zatvora dovede Milana Mićuku Miljevića, koji je rukovodio žitnim magacinima u kome je bilo 25 vagona žita. Kada je Miljević ušao u kancelariju kotarskog predstojnika, u njoj je bilo oko 18 ljudi. Osim Merkadića bili su tu i kapetan Henigs, Mile Lujić, Mile Ljevar, fra Tešić, sveštenik Nikola Tojčić, Himzo Pašić-Rešić, gradonačelnik, Martin Macan, predsjednik suda, dr Ibro Ibrahimpašić, sudija i još neki. Bio je to ustaški odbor kojem je njemački kapetan izlagao koje će mjere preduzeti kao represaliije protiv pobunjenih seljaka.

Kotarski predstojnik je naredio Miljeviću da iz magacina podijeli žito siromašnim seljacima iz Sasine, Skrljevite, Stare Rijeke i Briševa. Nakon podjele žita bio je ponovo vraćen među uhapšene taoce.

Tada je u zatvor došlo nekoliko Nijemaca s dvojicom ustaša i prevodiocem Jozom Klepićem, zvanim Patašon.²⁷ Pozvali su žandare Đuru Vezmara i Josipa (Lazara) Martinovića, koji je svojevremeno prešao s katoličke na pravoslavnu vjeru i uzeo ime Lazar, svezali ih, izveli iz podruma i odveli Klj učkom ulicom do rijeke Sane, gdje su njih dvojica bili sakrili 12 karabina i tri sanduka municije. Nakon ispitivanja i maltretiranja, poslije podne su ih vratili u dvorište škole, gdje su ih vezane čuvala dva Nijemca naoružana automatima. Kako su uhapšeni taoi izlazili iz podruma do klozeta ili do bunara da piju vodu, jedan od njih, dr Veso Samardžić, sanski ljekar, upitao je njemačkog oficira za dozvolu da Vezmaru i Martinoviću da cigarete, što je ovaj odobrio. Vezmar i Martinović su držali više cigareta u svezanim rukama i pušili jednu za dru-

²⁶ Rekonstrukciju događaja oko hapšenja talaca, strijeljanja i vješanja 26 Srba i 1 Hrvata, izvršio sam na osnovu ustaškog dokumenta navedenog u napomeni broj 4. i na osnovu izjava Milana Mićuke Miljevića, Mirka Vranića, Tome I. Sevića i podataka koje je prikupila i obradila Sofija Prača-Veljović.

gom. Pripaljivali su im ostali zatvorenici, koje su Nijemci nešto kasnije također izveli iz podruma u dvorište.

Oko pet sati poslije podne u dvorište škole su došli kapetan Henigs, kotarski predstojnik Merkadić, dr Ibro Ibrahimpašić, Himzo Pašić-Rešić, Mile Lujić, Mile Ljevar i još neki ustaški funkcioneri, i prevodilac Jozo Klepić-Patašon. Odmah su se obratili pohapšenim ljudima s pitanjem: „Ima li ovdje među vama slučajno koji Musliman ili Hrvat?“*

Mladen Gvozden je upro prstom na svoga brata Milana, a ovaj je izvadio neki dokument koji je dobio u Zagrebu da kao Hrvat ne ide u zarobljenički logor u Njemačkoj. Kada je njemački oficir uzeo dokument upitao je Milana Gvozdena: „Otkud vi ovdje kao Hrvat kad smo mi samo Srbe zvali?“ Zatim se obratio Jozi Klepiću; on mu je nešto govorio, i Nijemac je tada oštro rekao Gvozdenu da je „švindler“ (prevarant). Za vrijeme ispitivanja Gvozdena, u dvorište su dovedeni uhapšeni Vidovići i drugi iz Tornine, koji su se odmah izmiješali s ostalim uhapšenicima.

Ubrzo poslije dovođenja Tominjana njemački oficir je naredio da se pohapšeni ljudi postroje u trojne redove. Nastalo je pretrčavanje ljudi iz stroja u stroj: brat je trčao bratu, prijatelj prijatelju, kum kumu, da bi bili zajedno u nevolji. Kako je pretrčavanje potrajalo duže, Nijemci su zabranili prelaženje iz reda u red i naredili da se svak zadrži tamo gdje se našao, a da se Jevreji izdvoje. Njih su grupisali do bašče, lijevo od ostalih. Kraj njih su bili Vezmar i Martinović, a priključili su im i Milana Gvozdena.

Kada su razvrstali pohapšene u ove dvije grupe, naredili su da se jave oni koji su bili dovedeni iz Tornine. Javili su se Vidovići, Kovačevići, Čičići i ostali. Bilo ih je 24.

Vidovićima je htio da se priključi i Šobot Marka Petar, mladić od 20 godina. Njegov 70-godišnji stric je pokušao da ga zadrži i krene umjesto nje^a, ali je Petar istupio iz grupe prije strica i pošao do izdvojene grupe od 24 Tominjana. Nijemac je starca vratio, a mladića priključio Tominjanima. Zatim su ih sve, skupa sa Vezmarom, Martinovićem, Milanom Gvozdenom, Durom Grbićem i Jevrejima, zatvorili u podrum i oko njih postavili straže.

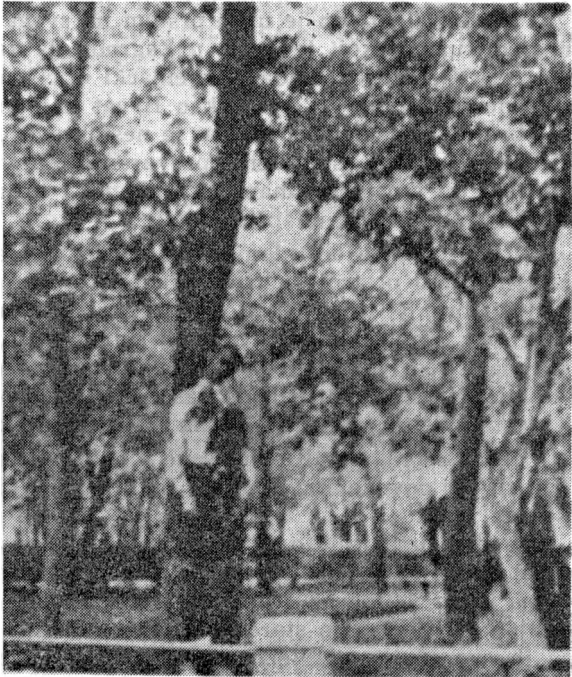
Nakon toga su naredili da se jave svi mlađi od 16 i stariji od 55 godina. Javilo ih se oko stotinu i odmah su ih pustili, zaprijetivši im da se ne smiju nikud udaljavati od kuća. Poslije toga su pustili još dvije grupe i u zatvoru su osim već izdvojene grupe zadržali i 100 talaca iz grada i okolnih sela.

Sutradan, 9. maja, u Sanski Most je stigao iz Banje Luke njemački general Sincenih, komandant 132. pješadijske divizije, da bi prisustvovao strijeljanju talaca.

Istog dana oko 13 sati u dvorište škole je došlo oko 30 njemačkih vojnika s 10 oficira, 30 talijanskih vojnika sa 6 oficira i 30 ustaša s 8 oficira. Vojnici su se rasporedili u dvorištu u krug, a onda su iz podruma izveli sve zatvorenike u krug i psotrojili ih 3 po 3. Po strogosti postupka okupatorskih oficira i vojnika i atmosferi, taoci su naslućivali da im se sprema nešto strašno. Samo njemački oficiri su komandovali i postrojavali uhapšeničke, a Talijani i ustaše su stajali postrani. Tominjane, Jevreje, Vezmara, Martinovića, Gvozdena i sveštenika Đuru Grbića, stavili su na čelo kolone i kolonu potjerali iz dvorišta kroz park i Ključku ulicu. Na čelu i začelju kolone je bilo po nekoliko njemačkih i talijanskih vojnika i ustaša, a sa svake strane po 6 njemačkih vojnika s puškomitraljezima u rukama. Na ulicama nije bilo nijednog civila. Kad je kolona došla do željezničkog mosta na rijeci Sani, prestrojena je iz trojnih u dvojne redove. Pošto su prešli preko mosta Tominjane su s Vezmarom, Martinovićem i Gvozdenom prebacili na desnu, a ostale taoce na lijevu stranu pruge. Niko ni riječi nije progovorio. Vladala je grobna tišina. Tada se pojavio njemački oficir i počeo da govori. Kada je on završio Jozo Klepić-Patašon je pre-

²⁷ Suđefi za svoja zlodjela u ratu.

veo: „Ljudi! Ovaj oficir reče da je jučer napadnut jedan motor s tri njemačka vojnika na putu od Sanskog Mosta prema Ključu.²⁸ Tom prilikom je poginuo njemački oficir. Da bi se spriječili dalji napadi danas će biti strijeljano 10 talaca za jednog ubijenog Nijemca, odnosno za ovu dvojicu i jednog poginulog“. Svi taoci su pogledali na desnu stranu. Mnogi su brojali odvojene. Bilo ih je 28! Do 30 nedostaju još dvojica!

Strijeljani rodoljubi obješeni u gradskom parku u Sanskom Mostu, 9. maja 1941. godine.

Tada je njemački oficir naredio popu Đuri Grbiću da da posljednji blagoslov Tominjanima. Pop je zaplakao i pao na zemlju nešto mrmljajući. U tom se pojavila Katica Gvozden, snaha Milana Gvozdena. Plačući i klečeći molila je Nijemaca da joj pusti deverà, koji je bio u grupi izdvojenoj za strijeljanje. Njemački oficir je tada Milana Gvozdena izdvojio iz grupe i pustio, te je on sa snahom odmah otišao kući. Za to su vrijeme neki Jevreji a i drugi taoci popadali u nesvijest. Tominjani su vikali ostalim taocima da im pozdrave majku, ženu, djecu. Milanko Prole je zamolio sveštenika Đuru da mu pozdravi ženu i kćer koja je te večeri trebalo da se uda. I drugi su saopštavali poruke svojim, upućivali posljednje pozdrave.

Tada je otpočelo strijeljanje. Tumač je pozivao po 8 talaca Tominjana da se postave na mjesto gdje će biti strijeljani. Pedantni Nijemac je objašnjavao

²⁸ Interesantno je da su Nijemci, ovom prilikom govorili o strijeljanju talaca u znak odmazde zbog napada na njemački motocikl s oficirom i 2 vojnika, a ne zbog ranjavanja trojice Nijemaca u borbama kod Sjenokosa.

Na terenu nisam mogao doći do podataka koji bi potvrđivali navodni napad na njemački motocikl s trojicom Nijemaca i njihovo ranjavanje na putu između Sanskog Mosta i Ključa. S druge strane, Nijemci nisu praktikovali odmazdu na ovaj način za pripadnike Vermahta koji bi poginuli u borbi protiv ustanika, ni tada ni kasnije. Sve to upućuje na mogućnost — u slučaju da je ova izjava tačna — da su ustaše izvršile ovaj prepad da bi izazvale Nijemce na vršenje represalija nad Srbima. Karakterističan je podatak iz izvještaja generala Sinceniha, komandanta njemačke 132. pješadijske divizije, od 13. maja 1941. godine, u kojem on, Sincenih, dozvoljava mogućnost „da fanatični Hrvati pucaju iz zasjede na njemačke vojnike da bi zbog poznatih mjetra odmazde postigli da *njemački vojnici* tadia strijeljaju Srbe“ (vLdd napomenu 17). Zo4r

■da će dvojica vojnika gađati u srce a jedan u čelo! Kada su Nijemci strijeljali prvu grupu, jedan talac je pokazivao znake života. Njemački ofcir je priskočio i pucao mu u sljepoočnicu. Tada su pozvali drugu grupu. Braća Ilija i Prole Milanko molili su Nijemca da budu zajedno. On im je to „velikodušno“ odobrio. Braća su prišla jedan drugom, zagrlili se izljubili i u tom momentu pali mrtvi. Iz treće grupe pokušao je da pobjegne Mitar Vidović, iskoristivši pojavu voza koji je dolazio od Sanice²⁹ ali je uhvaćen i vraćen u grupu. Tada je Josip Martinović počeo da grdi Nijemce, da psuje i da kliče srpskom vojniku. Kada je njemačkom oficiru prevedeno šta je Josip sve rekao, on je naredio da ga izdvoje, pa je na kraju strijeljan i on s posljednjom dvojicom, od kojih je jedan bio najmlađi osuđeni talac Petar Šobot koji je nabio kapu na oči da ne bi gledao u cijevi pušaka.

Tog dana su strijeljani:

— iz Tornine:

1. Vidović Đurđa Miloš, rođen 1902. godine,
2. Vidović Đurđa Mitar, rođen 1904. godine,
3. Vidović Todora Đurađ, rođen 1908. godine,
4. Vidović Stole Mile, rođen 1912. godine,
5. Vidović Mitra Marko, rođen 1894. godine,
6. Vidović Save Jovo, rođen 1921. godine,
7. Vidović Vida Božo, rođen 1920. godine,
8. Vidović Ostoje Vlado, rođen 1903. godine,
9. Vidović Ostoje Đurađ, rođen 1909. godine,
10. Vidović Nikole Miloš, rođen 1917. godine,
11. Stojinović Nikole Petar, rođen 1922. godine,
12. Kovačević Koje Lazo, rođen 1915. godine,
13. Kovačević Koje Uroš, rođen 1903. godine,
14. Kovačević Mile Ostoja, rođen 1898. godine;

— iz Lužana:

15. Jovanović Mile Dušan, rođen 1914. godine,
16. Šobot Marka Petar, rođen 1922. godine,
17. Kaiš Lazara Drago, rođen 1903. godine,
18. Stojanović Milana Pero, rođen 1900. godine,
19. Milanko Pane Ilija, rođen 1911. godine,
20. Milanko Pane Prole, rođen 1915. godine,
21. Delić Pane Miloš, rođen 1910. godine,
22. Praća Tome Veljko, rođen 1913. godine,
23. Šobot Simeuna Ljupko, rođen 1902. godine;

— iz Čaplja:

24. Stanisavljević Jove Mile, rođen 1904. godine,
25. Knežević Mile Jovo, rođen 1917. godine i

— iz Sanskog Mosta:

26. Vezmar Jovana Đuro, rođen 1910. godine i
27. Martinović Josip (Lazar), 'ođen 1900. godine.

²⁹ Mihajlo Skondrić je bio vozovoda voza što je naišao od Sanice kada je vršeno strijeljanje Tominjana i ostalih. On je vidio poredane Tominjane i grupu Jevreja ispred kojih je bio rabin, ali nije vidio strijeljanje, jer su Nijemci naredili da voz produži u Sanski Most.

Kada su posljednja trojica strijeljana, Nijemci su ostalim taocima naredili da prenesu strijeljanaie u kola, koja su čekala na drugoj obali rijeke. Tada je ponovno formirana kolona talaca, koja je, s obezbjeđenjem kao i prilikom dolaska na strelšte, krenula Ključkom ulicom do parka, u kojem su već konopci bili vezani po drveću. Na trgu su Nijemci slikali strijeljane s preostalim taocima, a onda su naredili da se strijeljani donesu u park pod drveće, o koje su ih njemački vojnici, uz pomoć ponekog taoca, povješali: 27 strijeljanih, a zatim obješenih talaca, pružali su stravičnu sliku u gradskom parku tog proljetnog dana.

Preostali taoci su vraćeni u školu i zatvoreni u učionicu, u koju su im ubacili malo slame za ležaj. Pod dojmom stravičnog strijeljanja i vješanja talaca, u učionici je vladala grobna tišina.

Sutradan, 10. maja 1941. godine, Štab 132. pješadijske divizije je izdao sljedeći proglas, koji je bio izlijepljen u svim mjestima okupacionog područja divizije:³⁰

<i>Srbi!</i> 7. 5. 41. poslije podne <i>Srbi su iz jednog sela kod Sanskog Mosta pucali na njemačke vojnike.</i> <i>Selo je razoreno od njemačke vojske, 27 Srba je strijeljano a njihova tijela obješena su na trgu u Sanskom Mostu.</i>	<i>„Serben“!</i> <i>Am 7. 5. 1941. nachmittags</i> <i>haben Serben aus einer Ortschaft</i> <i>bei Sanski Most auf deutsche</i> <i>Soldaten geschossen.</i> <i>Die Ortschaft wurde von den</i> <i>deutschen Truppen zerstört, 27</i> <i>Serben erschossen und ihre</i> <i>Leichen auf dem Marktplatz</i> <i>von Sanski Most aufgehängt.</i> <i>Komendant</i> <i>der deutschen Truppen.</i> <i>der deutschen Truppen.</i> <i>Der Kommandeur</i> <i>der deutschen Truppen.</i> <i>Der Kommandeur</i>

Istoga dana (10. maja) oko dva sata poslije podne odveli su taoce iz učionice u park da poskidaju obješene. Kako nisu mogli da odriješe konopce, oni su ih sjekli, pa je na drveću u parku i nakon uklanjanja obješenih ostalo da visi 27 konopaca, koji su još dugo podsjećali mještane na strašni zločin.³¹ Obješene su skinuli s drveća, poredali ih na troja kola i odvezli do Šušnjara gdje su sahranjeni. Taoci su vraćeni u školu i sutradan, u nedjelju 11. maja, kada je u Sanski Most došao talijanski konjički puk, pušteni su svojim kućama.

Njemačke trupe su se povukle iz Sanskog Mosta, a okupacionu vlast je preuzela talijanska vojska.

RAZVOJ DOGAĐAJA DO JULA 1941. GODINE

Iza majske pobune sanskih seljaka i ugušenog đurđevdanskog ustanka, ustaše koriste tu okolnost i još više pooštravaju teror nad Srbima i Jevrejima. Još dok su obješeni taoci visili na drveću gradskog parka, svaki Srbin koji bi naišao centrom grada morao je da prođe kroz park, između obješenih. Vodio bi ga neki od ustaša i prijetio: „Ovako ćete vi Srbi svi proći koji budete protiv ove države“.¹

³⁰ Originali letka-proglasa u arhivu Muzeja Kozare u Prijedoru.
³¹ Joco Marjanović u članku „U okupiranom Prijedoru“, objavljenom u ediciji „Kozara u NOB“, knjiga 1, str. 182, piše da je na drveću u parku u Sanskom Mostu vidio omče na kojima su nekoliko dana ranije visili strijeljani pa obješeni Tomljanl i drugi. Drveće je bilo okrećeno radi dezinfekcije.
* Izjava Milana Mićuke Miljevića.

Ustaške vlasti su i prije pobune seljaka iz dana u dan izdavale razne naredbe prijeteci Srbima, Jevrejima i naprednim Hrvatima i Muslimanima:

— 17. aprila 1941. godine objavljena je u „Narodnim novinama“ (službene novine NDH) Zakonska odredba za odbranu naroda i države, prema kojoj se krivcem za veleizdaju smatra onaj »tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda, ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju“.² Ova odredba je bila u stvari podloga na kojoj su se zasnivale sve kasnije odredbe o terorizmu. Ovako formulisana ona se mogla primijeniti na sve moguće slučajeve prepuštajući optuženog samovolji ustaških sudova. Na osnovu ove odredbe osnovani su izvanredni „narodni“ sudovi u svim većim gradovima;

— 18. aprila donijeta je „Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine“, koja je bila upravljena isključivo protiv Židova. Prema njoj, prestali su važiti „svi pravni poslovi između Židova međusobno i između Židova i trećih osoba sklopljenih unutar dva mjeseca prije proglašenja NDH, ako je vrijednost tih poslova prelazila iznos od 100.000 dinara“;³

— • 19. aprila proglašena je odredba o imenovanju političkih povjerenika, tzv. komesara, u svim židovskim, srpskim i slovenačkim, a po potrebi i drugim preduzećima (i trgovinama);⁴

— 22. aprila, odredbom ustaškog ministarstva unutrašnjih poslova, Židovima je zarobljen ulazak u kavane, restoracije i gostionice na čitavom području NDH.⁵

— 24. aprila, banjolučki advokat dr Viktor Gutić, ustaški stožernik za područje bivše vrbanske banovine, izdao je naredbu da .. *U roku od pet dana računajući od dana oglašenja ove naredbe imaju bezuslovno napustiti teritoriju Hrvatske države sva lica rodom i porijeklom iz krajeva bivše Srbije i Crne Gore, bez obzira da li su u javnoj ili privatnoj službi, ili u mirovini, kao i bez obzira na to, da li su stekli zavičajnost u nekoj općini na teritoriji Hrvatske države. Ovo se takođe odnosi i na sva druga lica, koja obzirom na svoj loši dosadašnji rad i vladanje u javnom životu, nijesu zaslužila da i dalje uživaju gostoprimstvo Države Hrvatske. Tko se u gornjem roku ne pokori ovoj naredbi bit će silom prebačen preko granice*“.⁶

Prisilno iseljavanje srpskog stanovništva u nekim krajevima poduzeto je znatno prije donošenja zakonskih odredbi. Ova Gutićeva naredba je među prvim kojom se naređuje iseljenje Srba i Crnogoraca. Nešto kasnije, 4. juna, u Zagrebu je, u sporazumu s Nijemcima, utvrđen plan iseljavanja Srba iz NDH.

Stožernik V Gutić je 28. maja izdao naredbu kojom je pokušao da zatruje odnose među narodima Bosanske krajine, izolira Srbe i uvuče Hrvate i Muslimane u ustašku pogromašku politiku protiv Srba. U toj naredbi piše: „Za vrijeme od 22 godine Hrvatskom narodu neprijateljskog vladanja u ovim krajevima učinjene su mnogim Hrvatima Katolicima i Muslimanima razne nepravde, koje nijesu imale nikakve stvarne ni zakonske podloge, nego su počivale jedino na izmišljotinama i sramotnim denuncijacijama sa jasnom svrhom, da se ti Hrvati, a preko njih i cijeli Hrvatski narod ubijaju materijalno i moralno.

Vodeći nastojanjem i željom, da se s jedne strane svaka nepravda pojedincima naneše ispravu, a s druge strane, da se pravi krivici i neprijatelji Hrvatskog naroda upoznaju i za svoja nedjela što strožije kazne o d r e đ u j e m da se sva nedjela neprijatelja Hrvatskog naroda dolazila ona ma sa čije strane

* „Narodne novine“⁴, Zagreb, 17. IV 1941. godine.

² Isto, 18. IV 1941. godine.

⁴ Isto, 21. IV 1941. godine.

⁵ Isto, 22. IV 1941. godine.

• „Hrvatska krajina“, list, Banja Luka, 24. IV 1941. godine.

*u povjerenom mi području u roku od 1 (jedan) mjesec dana prijave ovom Stožeru pismeno ili usmeno... Pozivaju se Hrvati Katolici i Muslimani, da u smislu ove moje odredbe postupaju, te da se u svojim prijavama služe samo stvarnošću i čistom materijalnom istinom.”**

Ustaški stožer u Banjoj Luci izdao je 8. juna odredbu kojom se naređuje:

„1. da se svi omladinci grčko-istočne vjere (pravoslavne) upotrijebe u radu za opće dobro. Ovaj rad je lokalne prirode, a prema potrebi traje do 6 mjeseci,

2. Ukoliko tu nisu potrebni, mogu se ti omladinci ustupiti na prisilan rad svakoj organizaciji javnih opće korisnih radova, u kojem slučaju imaju pravo na stan i hranu.

Određeno je da se o radu tih omladinaca vodi evidencija i točan popis radnih dana.”⁸

Već 17. juna imenovani su priječki sudovi za okruge i kotare, pa su tada imenovani predsjednici, sudije i njihovi zamjenici. Tada su formirani priječki .sud u Bihaću(koji je obuhvatio i sanski srez) i priječki sud u Sanskom Mostu.*

U sastav velike župe Sana i Luka, formirane 18. juna, sa sjedištem u Banjoj Luci, uz Banja Luku, Ključ, Prijedor i Kotorišće (Kotor-Varoš) ušao je i kotar Sanski Most. Odredbom o formiranju velike župe istovremeno je likvidirana vrbaska banovina. Ustaški stožernik dr Viktor Gutić privremeno je obavljao i dužnost velikog župana.¹⁰

Pet dana nakon imenovanja priječkih sudova (24. juna) donijeta je naredba .o osnivanju pokretnih priječkih sudova. Istog dana je formirano „Državno ravnateljstvo za ponovu“,¹¹ poseban ured za iseljavanje Srba iz NDH.

Unatoč donošenju i najbrutlnijem sprovođenju navedenih i mnogih drugih naredaba i odredaba sračunatih na istrebljenje Srba, ustaše pokušavaju da prikriju svoje zločine, o kojima je počela da prodire istina u javnost. Oni radi toga 26. juna donose „Poglavnikovu izvanrednu zakonsku odredbu i zapovjed“,¹² „povodom glasila o tobožnjim progonima protiv jednog dijela pučanstva“, kojom javno prijetite »da će svaki tko širi te glasine biti stavljen pred priječki sud“, proglašavajući unaprijed Zidove krivcima, kolektivno odgovornim za širenje lažnih vijesti. Istom naredbom su pozvane „sve osobe s nehrvatskom, protuhrvatskom i nečasnom prošlošću“ da se u roku od osam dana povuku iz državnih službi! Koliko je sve to bilo perfidno dovoljno je navesti samo jedan podatak: dva dana prije objavljivanja ove odredbe, 24. juna, ustaške vlasti u Bihaću su u 5 sati izjutra isjerale iz kuća sve Srbe i Jevreje, oko 1200 ljudi, žena i djece, i s najnužnijim prtljagom prebacili ih preko Kulen-Vakufa u logor u Bosanski Petrovac .Tada su „cjelokupni posjedi, trgovine, obrti, industrije, te pokretna i nepokretna imovina nestalih i već iseljenih Srba, kao i onih koji će se još iseliti, postali zakonskom odredbom Poglavnika vlasništvo Nezavisne Države Hrvatske, s kojim jedino pravo upravljanja i raspolaganja imade Državno ravnateljstvo za ponovu.“¹³

Uz ovakve naredbe uslijedili su i javni pozivi za uništenje Srba i Jevreja.

Dr Viktor Gutić je bio najrevnosniji u izdavanju naredaba protiv Srba i Jevreja, gotovo redovno brži u tom pogledu i od centralnih ustaških vlasti u Zagrebu.

Nakon što je u Zagrebu dobio najveće pohvale i priznanje dr Ante Pavelića, poglavnika NDH, za već počinjene zločine, Gutić se vratio u Banju

⁸ » Isto, 1. IV 1941. godine.

⁸ „Hrvatski narod“, Zagreb, 9. IV 1941. godine.

* „Narodne novine“, 18. VI 1941. godine.

¹⁰ Isto, 19. VI 1941. godine.

¹¹ Isto, 24. VI 1941. godine.

« Isto, 26. VI 1941. godine.

„Hrvatski narod“, 27. VI 1941. godine.

¹¹ Zbornik dok. NOR Jugoslavije, tom IV, knjiga 1, dok. 235. Historijski arhiv Zagreb, Fond ravnateljstva za ponovu 1360, 1941.

Luku s najširim ovlaštenjima za nastavlanje započetih progona Srba. Ubrzo zatim, 28. maja 1941. godine, došao je on i u Sanski Most.¹⁴

Mjesne ustaše su organizovale svečan doček ustaškom stožerniku Viktoru Gutiću i njegovoj pratnji. Nešto zbog naređenja, nešto zbog znatiželje, a nešto i da bi vidjeli i pozdravili stožernika, na trgu u centru grada okupilo se 28. maja popodne preko 4.000 ljudi, žena i djece iz grada i okolnih sela. Sva školska djeca su morala doći sa svojim učiteljima. Gutić je izvršio smotru italijanske jedinice, koja mu je glazbom odala počast. U ime stanovništva stožernika je pozdravio gradonačelnik Himzo Pašić-Rešić, koji mu se zahvalio što se „odazvao njihovom pozivu i posjetio njihovo malo mjesto”¹⁵

Ustaški stožernik V. Gutić je na zboru 28. maja 1941. godine najavio istrebljenje Srba.

Dr V. Gutić je u govoru okupljenom svijetu zahvalio „. . . Providnosti što je Hrvatskoj dala sadašnjeg poglavnika dr Antu Pavelića, koji je pred 12 godina napustio svoju rođenu grudu, da privremeno u tuđem kraju potraži i nađe svoju domovinu”, zatim se zahvalio „novim saveznicima i njihovim velikim predstavnicima Adolfu Hitleru i Duce-u Beniti Musoliniju, koji su kao naši veliki prijatelji omogućili ispunjenje višestoljetnog sna svakog Hrvata.. A zatm je, povišenim glasom“, uzviknuo:

„Nema više srpske vojske! Nema više Srbije! Nema geđa naših krvopija, nestalo je ciganske dinastije Karađorđevića a i kod nas — uskoro — drumovi će poželjeti Srbalja, al’ Srbalja više biti neće. Izdao sam drastične naredbe za njihovo potpuno ekonomsko uništenje, a slijede nove za potpuno istrebljenje. Ne budite slabi na pram jednoga. Držite uvijek na umu, da su to b’li naši grobari I UNIŠTAVAJTE IH GDJE STIGNETE A BLAGOSLOV NAŠEG POGLAVNIKA I MOJ NEĆE VAM UZMANJKATI (podvukao BB).

Svaki, koji se za njih bude zauzimao, postaje samim tim neprijateljem Hrvatske slobode...

Srbi neka se ne nadaju ničemu, i za njih je najbolje neka se isele, neka ih nestane iz naših krajeva, iz naše domovine.. “¹⁶

Poslije govora stožernika, gradonačelnik Rešić se zahvalio Gutiću „na patriotskim riječima i uputama za daljnji rad te u ime svojih građana obećaje, da će se u tančine tih uputa držati.. ,“¹⁷

¹⁴ „Hrvatska krajina“, br. 19 od 3D. svibnja 1941. godine, str. 1.

¹⁵ Isto, str. 1 i 2.

³⁶ Isto, str. 2.

¹⁷ Isto.

Malo je ko tada vjerovao i mislio da će se ustaše u Sanskom Mostu stvarno „u tančine tih uputa držati“ i da će već krajem jula i početkom avgusta pristupiti sprovođenju u život ustaškog programa, fizičkog istrebljenja Srba.

Poslije zбора priređen je svečani ručak na kojem su komandant talijanskog garnizona i stožernik Gutić izmjenili zdravice. Josip Cerjan održao je stožerniku zdravicu i on mu se zahvalio.

Nakon ručka Gutić je s pratnjom primio u kotarskom predstojništvu predstavnike Starog Majdana, Kamengrada, Čaplja i Kijeva i dao im 5.000 dinara kao svoj prilog za siromašne građane, a 2.000 dinara kao nagradu „*hrabrome Hasanu Šabiću koji je oko sada sa zemljom sravnjenog sela Kijeva pokazao rijetku odvažnost u borbi sa tako zvanim četnicima..*“¹⁸ Ispraćen glazbom, Gutić je predveče otputovao iz Sanskog Mosta, preko Prijedora i Kozarca, u Banju Luku.

Sanjani su iza njega ostali u velikoj neizvjesnosti šta će im donijeti dani koji dolaze.

Zahvaljuje svojim mladim suradnicima ustašama, koji su i uz fin prizvuk ironije ističe kratkovidnost bivših protuhrvatskih režima koj pored svoje tobože savršene »obavještajne službe« nisu imali pojma, da je već godinama bilo preko 300.000 Hrvata položilo ustašku zakletvu i sa povišenim glasom nastavlja:

Nema više srpske vojske! Nema više Srbije! Nema gedja naših krvopija, nestalo je ciganske dinastije Karadjordjevića a i kod nas — uskoro — drumovi će poželjjet Srbalja, al' Srbalja više biti ne će«. Izdao sam drastične naredbe za njihovo potpuno ekonomsko uništenje, a slijede nove za potpuno istrjebljenje. Ne budite slabi ni pram jednoga. Držite uvi-

jek na umu, da su to bili naši grobari, i uništavajte ih gdje stignete a blagoslov našeg Poglavnika i moj ne će Vam uzmanjkati.

Svaki, koji se za njih bude zauzimao, postaje samim tim neprijateljem Hrvatske Slobode...

Obećaje svaku moguću pripomoć u hrani, koja će i pored oskudice i u samoj Banja Luci, ipak za nuždu moći prehraniti kotar Sanski Most do nove žetve, a poslije toga počinje se i javnim radovima i bit će za rade za svakog radljivog Hrvata.

Srbi neka se ne nadaju ničemu, i za njih je najbolje neka se iseše, neka ih nestane iz naših krajeva, iz naše domovine...

Faksimil dijela druge stranice lista „Hrvatska krajina“ od 30. svibnja 1941. godine, koji je donio govor ustaškog stožernikaa dr Viktora Gutića na zboru 28. maja 1941. godine

u Sanskom Mostu.

Situacija u Sanskom Mostu i u srezu poslije ustaškog zбора 28. maja i govora stožernika V. Gutića stalno se pogoršavala. Ustaše su nastojale da u svoje redove okupe što veći broj odraslih i mladih i da ih uvuku u zločine protiv Srba. Međutim, izuzev šačice propalica, pijanica i kradljivaci, ljudi s dna ljudskog taloga, spremnih u svojoj gramzivosti na sve, ustašama nije pošlo za rukom da za svoju zločinačku djelatnost dobiju značajniju podršku sugrađana. Sve do 18. avgusta 1941. godine pa i kasnije, dakle u vremenu nakon što su već izvršili strahoviti pokolj, ali i kada je pod vodstvom KPJ već bio podignut ustanak naroda protiv okupatora i ustaša, u ustaškoj organizaciji u sanskom srezu je bio samo 131 zakleti ustaša, od kojih 40 s vojničkim karabinima, 49 s raznim drugim puškama, a ostali s pištoljima, lovačkim puškama, noževima ili bez oružja.¹⁹

¹⁸ Isto.

¹⁹ Vojnoistroski arhiv, Beograd, Brojni pregled ustaškog logora u Sanskom Mostu, 18. VTII 1941. godine, K 2G/10-1, 170.

U ovom vremenu, do jula 1941. godine, još slabije rezultate su postigli u okupljanju omladine u »ustašku mladež“. Stožer ustaške mladeži sve do oktobra 1941. godine nije uspio da organizuje ustašku omladinu u gradovima Bosanske krajine. Tek početkom oktobra predstavnici stožera ustaške mladeži otišu u Prijedor. Sanski Most i druga mjesta da učlanjuju omladinu i ustašku organizaciju.²⁰ Nakon toga su ponekad i povremeno, uspijevali da pod firmom „ustaške mladeži“ pakupe muslimansku i hrvatsku omladinu i narede joj da očisti i oriba prostorije potrebne za vojsku, da prenese građevinski materijal, da očisti ulice grada i si.

* * *

Već u maju 1941. godine, pojavljuju se u Sanskom Mostu prvi muhadžeri — izbjeglice. Bile su to porodice iz Kijeva, koje su se plašile osvete poslije svega onog što su Nijemci i ustaše uradili nad Srbima u tom i susjednim selima. Ustaške vlasti su ucjenjivale Srbe i Jevreje, u novcu i hrani, i obezbjeđivale na taj način ove izbjeglice. Neki muhadžeri, lišeni svojih kućnih ognjišta nasjeli su ustaškoj propagandi protiv Srba, uključili se u njihove redove, naoružali se i učestvovali u ustaškim upadima u srpska sela radi pljačke. Ove upade s patrolama i manjim grupama ustaše su vršile u maju, junu i julu, sve do podizanja naroda na ustanak i oružanu borbu protiv njih i okupatora. Prilikom tih upada u sela ustaše su tražile za sebe hranu, janjce, kajmak, a osim toga da im se i kućama donese žito, stoka i si. Ovakvi zahtjevi su naročito učestali u julu.

Ustaše su se naročito okomile na Tramošnju, Kijevo, Kozicu i još neka sela koja su učestvovala u majskoj pobuni. Hvatali su pojedince i grupe, vodili ih u zatvor u Vrhpolje i Sanski Most i premlaćivali optužujući ih da su učestvovali u borbi protiv njih i Nijemaca.

Već u maju ustaše pozivaju Srbe iz ovih i još nekih sela da pređu na katoličku vjeru ako žele da budu zaštićeni. Narod se oglušio na njihove pozive. Tek u danima pokolja, i neposredno iza njega, doći će do podnošenja molbi za prelazak iz pravoslavne u katoličku vjeru, i to pretežno žena, djece i staraca, jer su odrasli i za borbu sposobni bili ili pobijeni, ili u ustanku, ili su se skrivali po šumama nedaleko od sela, jer u blizini još nije bilo partizanskih jedinica.

Na osnovu naredbe stožernika Gutića, u ovom vremenu je više porodica Srba i Crnogoraca iselilo se u Srbiju i u Crnu Goru.

Prvom polovinom juna ustaše su, u duhu naredbe ustaškog stožera od 8. juna, organizovale kuluk, prisilan rad, za sve omladince Srbe. Omladinci su radili na putevima od Sanskog Mosta prema Lušci Palanci, Starom Majdanu, Budimlić Japri. Ključu i Sasini, a i u gradu. Okupljanjem srpske omladine na prisilnom radu ustaše su nastojale u prvom redu da ostvare punu kontrolu nad kretanjem omladine, ali i da ju drže na okupu kako bi bile u mogućnosti, kada to zatreba, da ih sve pohapse i fizički likvidiraju. To su u nekim selima i ostvarili u danima masovnih pokolja Srba, kada su iznenadili neke grupe i pojedince, pohvatali ih, doveli u Sanski Most ili Majdan i tamo, početkom avgusta, pobili.

Kako su zločini i teror ustaša poprimali sve šire razmjere, mnogi Srbi, naročito oni kojima su kuće bili na pogodnim mjestima, kao i oni za koje su se ustaše više interesovale, prestali su dolaziti u Sanski Most, Stari Majdan i druge opštinske centre; krili su se u gajevima i šumama oko svojih sela. Od majske pobune krili su se mnogi seljaci iz Tramošnje, Kozice, Podova, Ilidže, Kijeva, a od kraja juna, od napada Njemačke na SSSR, krili su se i pojedinci pa i grupe i u drugim selima sanskog sreza (Gojko Majkić, Đurin Predoiević, Vaso Praštalo i još neki oko Lušci Palanke, Petar Vojnović, grupa omladinaca i još neki u selima oko Budimlić Japre, itd.).

²⁰ „Hrvatska Krajina“, 1. X 1941. godine.

Grupa uhapšenih Sanjana, krajem juna 1941. godine, zatrpava rovove u parku gdje je danas hotel „Sanus“, S lijeva nadesno: Tahir Čekić, Nedeljko Sule Miličević, Muhamed Kurbegović, Rifat Čekić, Obrad Svile Lazić, Muhamed Bilkoegović, Hase Sarajlić, Bajzo Topalović, Hazim Bilalbegović, Boško Dragišić, Hasan Aganović i Milan Gvozden, s dvojicom ustaških policajaca iz Zagreba.

U gradu je maja—juna 1941. godine bila stacionirana RGT Savoia Caval-leria, konjički puk „Savoja“ sa pridodatim jednim artiljerijskim divizionom, svega oko 2000 vojnika.²¹ Smjestili su se u zgradu neotvorene gradske bolnice, žandarmerijsku stanicu i još neke susjedne kuće. Talijani se nisu miješali u aktivnost ustaških vlasti. Kada je Njemačka napala na Sovjetski Svez, 22. juna 1941. godine, istoga dana su se spremili i otišli iz grada.

Nekoliko dana prije odlaska Talijana ustaše su uhapsile skoro sve ugled-nije Srbe i Jevreje Sanskog Mosta, ali i grupu naprednih omladinaca među kojima i 9 Muslimana. Tada su zatvoreni: Drago i Janko Ačić, Hasan Agano-vić, Albert Albahari, Simun Banjac, Dušan i Ilija Basara, Hazim i Muhamed Bilalbegović, Ognjen Borković, Jovo i Petar Brajić, Kabiljo Cico Cevi, Rifat i Tahir Čekić, Jovo Delić, Boško Dragišić, Milan, Mladen i Pero Gvozden, Mile Klepić, Fahro Kulenović, Muhamed Kurbegović, Obrad Lazić, Sado Levi, Milan Mandić, Jovan i Milan Marjanović, Lazo i Nedeljko Miličević, Veso Milinko-vić, ing. Drago Nedimović, Teodor Praća, Lazar Radović, Hasan Sarajlić, Ug-lješa Spremo, Jovica Stojanović, Bajazit Topalović, Niko Trkulja, Perica i dr Tošo Zurnić, Lazo i Vlatko Zivković. Ustaše su s njima bile zatvorile i Ivicu Sarića²², ustašu, radi špijuniranja, ali je on već nakon dva sata izišao iz zatvora jer je vidio da uhapšeni znaju da je ubačen među njih radi špijuniranja. Svi su bili zatvoreni u zgradi mekteba, ali su poslije nekoliko dana oslobođeni. Omladinci su poslije izlaska iz zatvora morali da idu na prisilni rad u gradu. Zatrpavali su rovove iskopane u gradskom parku pred aprilski rat i obavljali neke druge poslove.

U toku rata ubijen kao narodni neprijatelj.

²¹ Arhiv VII Beograd, Telegram iz Sušaka u Karlovac „dal Comando C. A. Celere al Co-mando della seconda Armata“ od 13. V 1941, kut. 84/32, 2 f.

KAZIVANJA O NEKIM DOGAĐAJIMA I LJUDIMA (legende)

SESTKE BLIJA I ZDENA

Blija i Zdena su bile sestre. Imale su dva brata. Dode kuga i sve pomori osim njih četvero. Da se ne bi zatrla ljudsko pleme u ovim stranama, braća se htjedoše oženiti sestrama. Znajući da je to zakonom božijim zabranjeno, Blija i Zdena nisu na to pristale. Braća ih zbog toga ubiju i zakopaju na dva mjesta. Tamo gdje su sestre bile zakopane pojave se izvori dviju rijeka: Blije i Zdene.

Ljudi iz sela oko ovih dviju rijeka još početkom XIX stoljeća su dolazili na Đurdevdan na grobove sestara, odnosno na izvore Blije i Zdene, i praznovali.

*(Prema zabilješci
Ivana Frana Jukića, 1842. godine)*

KRALJIČINO VRELO

U selu Kijevu ima vrelo koje zovu Kraljičino vrelo. Ljudi pričaju da se u davno doba na tom vrelu utopila neka kraljica, pa otud takvo ime.

*(Prema zabilješci
P. S. Ivančevića
u „Bosanskoj vili“, 1890. godine)*

CRNA VODA

U selu Dabar ima izvor koji narod zove Crna voda, pa se i taj dio sela, zaselak, zove Crnovoda. Narod pripovijeda da je nekakva kraljica s dvoje djece bježala ispred neprijatelja. Djeca su jako ožednila i stalno tražila vodu. Mati ih je tješila i govorila da će biti vode, dok, konačno, poslije dugog bježanja, ne nabasaše na vodu u današnjem selu Dabru. Čim spusti djecu na zemlju, obradovana odjuri da zagrabi vode, ali kada se vrati, nađe djecu mrtvu. Kraljica zakuka za djecom i u plaču reče da se nadala da će je ta voda spasti, a kad tamo ispade za nju — crna voda. Otad se ova voda u selu Dabru zove Crna voda — odnosno Crnovoda.

*(Prema zabilješci
P. S. Ivančevića
u „Bosanskoj vili“ 1890. godine)*

O HRUSTOVAČI PEČINI

Prema narodnom predan ju pećina Hrustovača ima podzemnu vezu sa Lušci-poljem. Priča se da je davno jedna djevojka s volovima pala u uvor ponornice u Lušci-polju, a izašla, zajedno s volovima, iz Hrustovačke pećine.

*(Prema zabilješci
Milana Karanovića
u „Saničkoj župi“, 1928)*

LEGENDA O KA LAU RI

Kalaura (Karaula) u Jelašinovačkom polju je u davno doba bila naseljena. Ispod njenog vrha, zvanog Vršić, nalazi se, prema narodnom predanju, davno zakopana crkva, a oko njega sakriveni zlatnici.

Pojedinci su u davnoj prošlosti pokušavali da traže zlatnike, ali su našli samo pepeo i ugljen. Đavo je zlatnike pretvorio u ugljevlje da se ljudi ne bi njima koristili, a svakom ko pokušava da otkopava crkvu ispod Vršića prijeti smrtna opasnost.

*(Prema zabilješci
Mirka Stanića, 1965. godine)*

O POSLJEDNJIM BORBAMA VOJSKOVOĐA BOSANSKOG KRALJEVSTVA

Dugo poslije pada bosanske države pod tursku vlast, još krajem XIX stoljeća, u selima oko Lušci-Palanke održavala se priča o posljednjim borbama vojskovođa bosanskog kraljevstva protiv Turaka 1463. godine. Iznad Lušci-Palanke je Predojevica Glavica (629 m), koja se vijencem povezuje s visom Vitorogom (617 m), veoma pogodnim za odbranu. Prema toj priči, neke bosanske vojskovođe su se dugo borile na ovim bregovima kada su Turci osvajali ove krajeve.

*(Prema zabilješci
p. St. Ivančevića
u „Bosanskoj vili“, novembra 1890)*

O KAMENGRADU

Kada su Turci zauzeli Kamengrad zarobe i neku gospođu. Ne htijući se odreći svoga poštenja i zakona, ona skoči s gornje tvrđave. Oko pasa je imala vrlo dug pojas, koji joj se odmotao i zakačio kada je padala s tvrđave. Ostala je živa i utekla među svoje.

» * *

Kada su kauri (hrišćani) jednom prilikom zarobili kamengradsku djevojku, Turci su za nju dali blaga (zlata) koliko je ona bila teška.

*(Prema zabilješci
Ivana Frana Jukića, 1842)*

* * *

Prema predanju koje se održalo u Kamengradu do naših dana, Kamengrad je zauzeo sultan Fatih¹ Mehmed nakon jedanaest dana opsjeđanja. Tom prilikom mnogo je Turaka izginulo. Tada je u naselju podignuta musala,² kojoj je sultan klanjao prvu džumu (svečana molitva petkom u podne).

(U pohodu na Bosnu 1463. godine sultan nije išao dalje od Jajca. Vjerovatno je vojska produžila dalje i zauzela Kamengrad, pa u slavu i ime sultana podigla musalu).

*(Prema zabilješci
Hamdije Kreševljakovića, 1940. godine)*

¹ Fatih — Osvajač.

² Musala je veći ograđen prostor pod vedrim nebom na kojem Muslimani čitavog naselja ili grada grupno klanjaju bajramsku molitvu („bajram-namaz“).

O HASAN PAŠI PREDOJEVICU I ZAUZIMANJU BIHAĆA

Kada su Osmanlije prodrle pod Bihać, držali su ga duže pod opsadom, ali ga nisu mogle zauzeti. Zapovjednik vojske, veliki vezir, pošalje glasnika Tatarina sultanu da mu pošalje pomoć. Tatarin udari preko Predojevića glavice i naiđe na pastira koji je svirao u sviralu i pjevao:

*„Da car znade, da mi ferman dade,
Ja bih njemu Bihać osvojio.“*

Kada je Tatarin to čuo, priđe čobaninu i upita ga ko je i kako mu je ime. Pastir mu odgovori da mu je ime Nikola, a da se zove Predojević.

Glasnik se odmah vrati veziru i ispriča mu šta je čuo.

Vezir pošalje po pastira. Kada ga dovedoše, pastir mu ispriča isto što i Tatarinu. Tada vezir napiše pismo u Stambul, te uskoro od sultana dobije ferman da štogod Nikola učini neće ga za to niko pitati. Nikolu poturče i dobije 'me Hasan, obuku ga u vojničko odijelo, kao što paše nose, dadnu mu carski ferman i vojsku.

Hasan dođe na brežuljak blizu Pokoja, sela kraj Bihaća, pa se tu utabori s vojskom. To se mjesto danas zove „Šehiti“, što znači da su tu sahranjeni Muslimani pali junačkom smrću u borbi za vjeru — u borbi za Bihać.

Kada se Hasan počeo spremati da udari na Bihać, vojnici mu dovedoše dva brata. Ševeljušića, ribare sa Une. Hasan-paša reče jednom od njih:

„Hajde pa mi ukradi baruta bihačkoga. Ako mi to ne učiniš, brata ću ti pogubiti.“

Ovaj Ševeljušić ode, ukrade i donese baruta koliko ga je mogao nositi.

Hasan-paša nabije s tim barutom top, „tanku tacijanku“, i nanišani na gradska vrata na sjeverozapadnoj strani. Top opali, pogodi vrata i odmah ih istavi. Drugi put kada je opalio toliko je grad oštetiio da su Turci odmah mogli ući u njega.

Kad Bišćani vidješe da ih njihov barut tuče i da im stanka u Bihaću nema, istakoše znakove za predaju. Vele da su s Hasan-pašom tada bili i Krupljani, koji na razvaljena gradska vrata prvi stupiše, pa se ta vrata zato prozvaše Krupska vrata.

Za pomoć pri osvajanju Bihaća Hasan-paša nagradi braću Ševeljušiće zemljom, od koje nisu ništa caru davali. Tek za Omer-paše Latasa i Ševeljušići su morali davati desetinu i druge carske dacije.

*(Prema zabilješci
Koste Kevačevića, 1897. godine)*

LEGENDA O KULI U TOMINI

Predanje kaže da se kula u Tomini nije mogla održati sve dok u temelje nije uzidan živ čovjek. Graditelji su uzidali živog zarobljenog uskoka Tomu, po kome je ova kula kraj rijeke Sane dobila ime.

Postoji narodna pjesma da je u Tominskoj kuli 7 godina tamnovao Luka Desančić iz Ravnih kotara. Izbavio ga je, prema pjesmi, Petar Mrkonjić sa svojim borcima, a na molbu ljube Desančićeve.

U kuli je bio Memišaga sa 9 sinova u 9 baškaluka (zasebnih soba). Pjesma kaže da je na Mrkonjićevo pitanje — kakva je kula — Luka Desančić iz tamnice rekao: „Jer je pusta čvrsto sagrađena, tri aršina kreča i kamena, a četvrti 'rastova crljeni...“ Oni su tada provrtjeli zid i oslobodili ga. Memišaga sa sinovima ih je potjerao, ali su ih Desančić i ostali u obližnjoj šumi sačekali i u boju pobili.

*(Prema zabilješci
Milana Karanovića, 1929. godine)*

KULA KULIN-KAPETANA

Na ulazu od Miljevaca u Lušci—Palanku ima mjesto zvano Kuline. Legenda kaže da je tu bila kula Kulin-kapetana.¹ Temelji kule se još i danas vide.

Kulin-kapetan je imao velika stada koja su mu kmetovi uzgajali na Radano vom polju, visoravni iza Glavice. Oni su muzli stoku, pa je s te visoravni do kule u dolini mlijeko teklo kroz drvene cijevi zvane — tomruci.

Kada je jednog dana kroz cijev sišla zmija, ljudi su napustili kulu i pobjegli neznano kud, jer je pojava zmije bila znak da prijeti opasnost i da treba bježati.

*Zabilježeno u Lušci-Palanci
23. nov. 1960. godine*

O NASTANKU IMENA SELA LIPNIK

Na zapadnoj strani sela Lipnik ima vrh koji se zove Kućan. Na vrh Kućana bijaše velika lipa čiji se hlad širio kada se sunce rada 3/4 sata hoda na zapad, a kad počiva opet 3/4 sata hoda na istok. Osim dva jutra (dva dana oranja) oranice, oko lipe je bila sve sama sitnogorica, nazvana šuma Strmonoga. Pod vrhom Kućanom, u šumi Strmonogi bio je srpskopравoslavni manastir.

Iguman manastira ode do age i zatraži dozvolu da iskrči sitnogoricu oko manastira i pretvori je u ziratnu zemlju. Aga mu to drage volje dopusti i reče: „Koliko god hlad one velike lipe na Kućanu zahvata sitnogorice ti iskrči u korist manastira i niko ti od krčevine haka (godišnje davanje dijela pri-nosa sa zemlje — porez) neće tražiti. A ja ću ti na hućumetu (državna vlast) senet ispravu) dati“.

Otac iguman, uz pomoć parohijana, iskrči sitnogoricu koliko god je hlad lipe zahvatao i dobije od age ispravu kojom on tu krčevinu poklanja manastiru. Kaluđeri krčevinu nazvaše Lipnikom, zbog velike lipe, i tako selo oko manastira dobi ime koje i danas nosi. Kasnije seljaci prigrabiše manastirsku zemlju, a Turci u jednoj buni spališe manastir.

*(Prema zabilješci
Petra St. Ivančevića
u „Bosanskoj vili“, 30. jula 1891)*

PREDANJE O PORIJEKLU RODA VUČKOVIĆA

Turci u boju zarobe tri brata Vučkovića. Da bi istakli davninu toga zarobljavanja, jedni vele da je to bilo čak u kosovskom boju. Sva tri su brata bila u službi sarajevskog paše, koji je imao timare (feudalne posjede) u Krajini.

Za gladnih godina pošalje paša jednog Vučkovića u Krajinu po žito sa svoga timara. Kada je prolazio kroz saničku župu, Vučkoviću se mnogo dopao položaj u Tarbucima: gore planina, a dolje ravnina i sve zgode za naselje i življenje. Kada se vrati u Sarajevo, zamoli pašu da mu dozvoli da se tu naseli. Paša mu dadne u baštinu posjed od rijeke Sanice do Čelića kose. Na tu zemlju dobije i tapije. On se naseli u saničku župu, a ostala dvojica braće Vučkovića ostanu u okolini Sarajeva.

/bog nekog sukoba s Turcima Vučkovići iz Sanice su se jedno vrijeme sklonili u majdansku nahiju, u selo Rast više Sane. Zao im je bilo ostavljenog

¹ Vjerovatno je riječ o Kulin-kapetanu, koji je bio kapetan Stare Ostro vice na Uni, a po-ginuo je u boju na Mi Šaru 1806. godine.

kućišta u Sanici, a naročito ženama. One su, vele, tri ljeta palile stogove onima koji su njihove ostavljene njive obrađivali. Poslije tri godine vratili su se na svoje staro ognjište i uskoro dobili tapije na zemlju, ali im je jednom izgorjela kuća i u njoj tapije.¹

LEGENDA O PORODICI I SELU PRAŠTALI

Praštali su se nekada zvali Novakovići. Predak im je Starina Novak, koji je imao dva sina. Jedan, kome se ne zna ime, ode u Primorje, a drugi — Grujo, kad je goru ostavio, naseli se u Doljane u Hercegovini. Potomci mu se nazvaše Novakovićima.

Jednom od Novakovića, potomku Gruje Novaka, u Doljanima triput su se hiljadile ovce. Još dok je bio čoban, htjedoše mu Turci da zakolju ovna vilaša, zvonara pred hiljadu ovaca. Čoban je branio vilaša i nudio Turcima 7 jalovica mjesto njega. Kako mu je tom zgodom prskalo iz usta, jedan od Turaka mu reče:

„Što si ti praštalo toliko zapraštio?“

Zbog toga čobani prozvaše tog Novakovića Praštalom.

Praštal je bio toliko bogat da je od age kupio čitluk (vrst feudalnog posjeda). Sin agin, kad mu je otac umro, htjede da ga ukmeti. Žena mladoga age ukrade tapije (isprave o vlasničkom pravu) iz sanduka žene Praštalove, kad joj je ona pokazivala ruho. Kako poslije nije mogao da pokaže tapije, morao je da seli. Bio je već star i slijep. Krene sa 60 čeljadi i 1000 ovaca iz Doljana u Bosnu. Gdje su god padali na konak, slijepi starješina je zahtijevao da mu iskopaju malo zemlje i donesu trave. Zemlju je žvakao, a travu traio među dlanovima i mirisao. Tada bi govorio: „Hajdemo, djeco, sutra dalje!“

Kada su poslije šest nedjelja hoda s ovcama pali na jedan brežuljak više Lužackog polja, pa mu donijeli zemlje i trave, rekao je:

„Ova trava, djeco, mamuza. Ovdje ćemo ostati!“

Brežuljak se od tada zove Mamuzovac, a selo se, prema doseljenicima, prozva — Praštali, iako su u njemu zatekli starince Milinoviće.

Praštali su u Bjelajskom polju, preko Grmeč-planine, imali stan sa blagom. Jedan od Praštala se sa svojom porodicom odijelio. Nakon toga oni preseliše preko planine, tu stanu — te ih prozvaše Stanarevićima. Jedan ogranak Stanarevića ponovo uzme staro prezime Novakovići i naseli se u Petrovačkom polju. Odatle su se Novakovići raseljavali po Krajini, pa i u Pounje, gdje ih ima 45 kuća u 13 naselja.

Praštalov sin je bio knez Dakelja, „rogati knez“, prozvan tako što je bio strog i naopak. Uvažavao ga je paša bihački i knezovao je na 17 knežija od Dabra do Majkić — Japre. Nosio je zelenu dolamu i čantu (kožnu torbu) sa divitom (pernica sa mastionicom) i papirom. Dakelji je bilo 100 godina kad je Vedžipaša,¹ tražeći kapetana Beširevića, koji se od sultana odmetnuo, u Lipniku naredio 1835. godine da se nabiju na kolje četiri živa Srbina.

Dakelja je imao sinove Jakova i Kostu. Kostini se potomci prozovu Kostići. Od nie?a je Isaija Kostić, iguman manastira Gomionice. Jakov je imao tri sina, koji presele na Lipnik. Jovan, sin Jakovljević, bio je knez, vrlo rječit i uvažen u svoj nahiji staromaj danskoj. Jovan je poginuo u četi uz bunu 16. maja 1876. godine u Majkića zbjegu.

(Prema zabilješci Milana Karanovića)²

¹ Milan Karanović: Samioka župa, str. 265.

² Milan Karanović: Pounje u Bosanskoj krajini, str. 353—5.

³ Mehmed Salih Vedžih-paša, bosanski namjesnik.

LEGENDA O NASTANKU PORODICE I SELA MAJKICI

Majkići su starinom sa Zmijanja iz grupe rodova: Mudrinići — Majkići — Marjanović. Predak ovih rodova se zvao Gvozden. Prema predanju je bio s Turcima pom Bečom (1683. godine). Ne zna se šta je bio u turskoj vojsci, ali se iz rata vratio ranjen, sa gvoždem u nozi i zato je prozvan Gvozdenom. Imao je tri sina: Marka, kojeg su od miište prozvali Marijanom; drugom se ne zna ime, ali kako u kući jedno vrijeme nisu imali žensko čeljade, on je „majao“, pa su ga nazvali Majkom; treći je bio odveć mudar pa su ga zvali Mudricom. Od njih su postali rodovi: Marjanovići, Majkići i Mudrinići.

Porodica Majkića je oko 1775. godine imala 94 čeljadi u kući. Kada su htjeli da jedu, sjedali su za 7 sofri. Iz ove porodične zadruge moglo je izaći po 30 kosaca na livadu. Imali su 30 žena, dakle, 30 bračnih parova. U kući su bile 4 starješine: glavni starješina, starješina za ovce (imali su 1500 ovaca), za jagnjad i jarad i starješina za ljetinu.

Zakolje jednom starješina vola čeljadi i čuje da se jedna žena iz kuće potužila da nije okusila mesa. Tada se razljuti i podijeli zadrugu na tri porodice. Jedni odsele sa Zmijanja u dolinu Japre pod Grmeč-planinom i od njih se razviie naselje Majkić Japras preko 100 kuća. Ona je matica svih Majkića u Pounju. Mudrinići sa Zmijanja dosele prije 200 godina (oko 1725. godine) u Grmušu; od njih se jedan ogranak kasnije odselio u Liku. Marjanovići i Majkići su dali veliki broj sveštenika.

*(Prema zabilješci
Milana Karanovića, 1925. godine)*

BEGOVA KĆERKA I JABUKA

(priča o nastanku džamije u Podvidači)

U Podvidači je bila jedna od najvećih džamija u ovom kraju. I sada još stoje dijelovi zidova, dok je munara prepolovljena.

Nedaleko od džamije je najprije bila sado begova kula, od koje još stoje ostaci jednog čoška.

U kuli je stanovala begova ćerka, a oko nje je bilo srpsko selo nastalo otkupom zemlje od bega.

Priča se da je jednog dana beg došao pred kulu. Mladi kmet je pritrčao i pridržao uzengiju da beg lakše sjaše. Uto je begova kćerka ugledala oca pred kulom, provirila kroz prozor i nehotice gurnula jabuku s njega, koja je pala dolje kraj bega i kmeta.

Beg je pomislio da je njegova kćerka jabuku bacila kmetu, pa čim je strčala niz kulu pred njega, on joj je odsjekao glavu.

Na mjestu gdje je pogubio i sahranio nedužnu kćerku, beg je sagradio veliku džamiju.

*(Ispričao januara 1973. godine
Ferid Porčić, geometar, prema kazivanju
nekog seljaka iz Podvidače)*

TURBE HAZRETI ALIJE

(legenda)

Nedaleko od sela Trnave, na brdašcu 20—25 metara visokom, izdaleka se bijeli krov kućice. To je turbe.¹ Staro je svojevremeno izgorjelo, pa seljani napraviše novo. Nedaleko od turbeta je izvor koji nikada ne presuši, a narod ga smatra svetinjom. Mladi petkom idu na vrelo kraj turbeta na teferić.²

¹ Turbe — natkriveni grob slavnih ili „posvećenih“ Muslimana; mauzolej.

¹ Teferić — izlet u prirodu.

Ako je suša duže vremena, Muslimani iz Sane, Starog Majdana, Šehovaca i drugih sela idu u koloni dvojica po dvojica do turbeta i uče dove³ — mole da padne kiša.

O nastanku turbeta sačuvala se zanimljiva priča:
U jednom selu kraj Starog Majdana živio je neki seljak po imenu Huse. Umre mu žena, a ostane sin Alija, star 20 godina. Alija je učio mejtef⁴ kod nekog dobrog hodže, koji ga je naučio da bude čistog srca i duše, a dobrog vladanja. Nikad nije griješio ni činio zlo, pa je bio omiljen među ljudima.

Otac Alijin ponovo se oženi, i to s mladom i lijepom djevojkom. Sin Alija je poštovao maćehu kao rođenu mater. Ali ona se zaljubi u njega i htjede ga pridobiti. On je odbije, prijeteci joj da će reći ocu. Ona se preplaši pa prva ode i oblaže ga kod oca:

„Čovječe, dini mi i amana, tvoj sin, a moj pastarak Alija, ne da mi mira.“
Toga dana Alija je kosio livadu u trnavskom polju. Otac Huse, čim ču što mu žena reče, razgnjevi se, odjuri u polje, otme kosu od Alije i jednim zamahom odrubi mu glavu. Pravedni Alijia onako bez glave potrči uzbrdo. Ko zna kuda bi stigao, ali ga ugleda neka žena i povika:

„Gledajte ljudi insana⁵ bez glave.“
Čim je ona to rekla padne tijelo na zemlju i tu kasnije napraviše turbe. Tada i glava dođe tijelu i sjedini se. Alijin otac Huse okameni se onog časa sa zamahnutom rukom i kosom.

Ljudi, saznavši što je bilo, prenesu okamenjenog oca do sina gaibije.⁶ Sin svetac se smiluje i otac oživi, ode kući i posiječe nepoštenu ženu.
Preko noći je Alijino tijelo svijetlilo kao sunce.
Iste noći provre vrelo koje se i danas nalazi kraj turbeta.
Muslimani prozovu sveca „Hazreti⁷ Alija“ i naprave turbe, gdje ga sahrane i gdje mu se mole, svijeće pale .

(Prema zabilješci P. Markovića
u „Sarajevskom listu“, br. 44
od 13. IV 1890)

PRVI UČITELJ

Pop Jakov, prvi sveštenik iz porodice Marjanovića, koja je poslije njega dala još desetak sveštenika, imao je oko 1830. godine dva sina. Želio je da mu djeca nauče čitati i pisati. Kako su Turci zabranjivali širenje prosvjete, pop Jakov tajno iz Like dovede jednog pismenog mladića da mu uči sinove. Uspješno ga je skrivao jedno vrijeme, a mladić, vjerovatno prvi učitelj u sanskom kraju, svesrdno je učio popove sinove pismenosti. Ali, Turci su nekako doznali za mladića, pronašli ga i zajedno s popom Jakovom otjerali u Sarajevo. Tamo su mladića ubilli, a popa prognali u Vidin, gdje su ga objesili.

Zabilježeno u Lušci-Palanci
23. nov. 1960. godine

LIPNIČKI KUMOVI

Majdanski kapetan Derviš-beg Cerić, proganjajući 1835. godine sultanove i svoje protivnike među krajiškim Muslimanima, našao se i u srpskom selu Lipniku. Među rajom, tobože, tražio je i bega Beširevića, svoga zeta, iako ga je on sam sakrivao, što se tada znalo. Lipničkim Srbima, ni krivim ni dužnim, dodijale su česte premetačine i tuće, pa mu otvoreno rekoše:

^{*} Dova — molitva.
^{*} Mejtef — muslimanska osnovna vjerska škola.
¹ In san — čovjek.
^{*} Gaibija — nevidljiv.
⁷ Hazreti — vrsta počasne titule lica dostojna naročitog poštovanja.

„Što pitaš nas, ti znaš za njega.“

Dogodilo se da su toga dana kerovi Majdan-kapetana napali četvoricu Lipničanina kada su išli putem. Braneći se, seljaci ubiju jednog kera. Čim je to kapetan čuo, naredio je da ih uhvate, dovedu, prirede veliki teferič, na kojem će ih žive nabiti na kolje. Teferičilo se uz zvuke zurla i talambasa, o okupljeni Srbi su sve morali da posmatraju.

Prije nego što će se izvršiti Derviš-begovasurovanaredba, jedan od osuđenih Srba Petar Gavril zamoli da ga pusti do kuće da se oprostí od porodice. Beg pristane, ali zatraži da ga neko od prisutnih Lipničanina zamijeni i čeka njegov povratak. Ako se on ne vrati, taj će biti nabijen na kolac.

Osuđeni Lipničanin Petar Gavril obrati se svome kumu s molbom da ga zamijeni i čeka dok se on vrati. On pristane.

Begovi pratioci nabiju trojicu Lipničanina na kolje, a četvrti je, kum, sjedio na nekom panju, okružen zaptijama. Gledao je strašnu polaganu smrt nabijenih na kolje i čekao povratak kuma, ili čas da i njega nabiju na kolac, ako se kum ne vrati.

Osuđeni Lipničanin je brzo otišao kući, posavjetovao ukućane, oprostio se od njih i — vratio se na stratište da oslobodi kuma i da njega nabiju na kolac!

Još i danas se u sanskom kraju priča o poštenju lipničkih kumova. Kada neko od nekoga traži riječ, kaže mu:

„Budi od riječi k’o lipnički kum!“

Na mjestu gdje su ubijena i sahranjena ova četiri Lipničaninapodignut je spomenik, toranj sa dva kubeta, na kojem piše:

„Nikola Zec, Trivun Mikić, Trivun Vukić, Petar Gavril na kolje nabijeni živi za vlade otomanske 1835. g.

Spomenik podigoše Jakov Stanić i supruga Vasilija, 1912. godine.“

*(Prema zapisu Milana Karanovića
u raau „Pounje u tiosansKOj Krajini
iz 1925. godine,
članku Bože Mitrovića
u „Vrbaskim novinama“, br. 82
od 2. III 1933. godine
i kazivanju
Mirka Stanića, Sanski Most, 1973. godine)*

ILIDŽA KOD BUDIMLIĆ JAPRE

(priča kako je otkrivena ljekovitost ovog vrela)

Sat hoda istočno od sela Budimlić Japre, u šumi, pri dnu jednog većeg potoka, nalazi se vrelo Ilidža. Izvor je jak pa voda stotinu koraka niže okreće seosku vodenicu. Voda je hladna. Prema narodnom vjerovanju, voda na vrelu liječi neke unutrašnje bolesti, reumatizme, rane, ukočenosti, uboj itd.

Priča se da je ljekovitost vrela otkrivena slučajno: u blizini vrela isprebijan je u tuči neki seljak. Kako se nije mogao podići, cetvoronoške se dovuče do vrela i uđe u vodu. Za četiri dana sasvim je ozdravio. Od tada je narod okolnih sela počeo dolaziti i kupati se na vrelu, osobito siromašni svijet. Ljudi bi ponijeli jelo i piće na konjima a ostajali bi samo jedan dan, rijetko duže. U jednom danu okupaju se 5-6 puta a potom vraćaju kućama.

Vlasti su davale vrelo u zakup za malu zakupninu, a zakupci su naplaćivali po 10 helera za čitav dan kupanja. Nije bilo zgrada za smještai u slučaju nevremena. Nad samim izvorom bila je sagrađena jedna brvnara, pokri-vena daskom, pregrađena na dva odjeljenja, gdje su se posjetioci kupali.

*(Prema zabilješci V. K.
u „Sarajevskom listu“ br. 3711907)*

PLOČA OD ZLATA

Pričala mi je moja mati kako su jednom našli ploču od zlata.

U staroj Rijeci imali smo zemlju. Jednog ljeta tamo vrhosmo žito. Tada nije bilo mašina, već se žito vrhlo tako da se na gumno razastru snopovi žita i po njima u krug tjera jedan ili dva konja. Desilo se da su tek ovršeno žito odnijeli u obližnji mlin da ga samelju i ispeku novi kruh. Sasuli su žito u mlin-ski koš i započeli s meljavom. Najednom je žrvanj prestao da se okreće, iako je voda i dalje udarala u lopatice vitla. Tada su se u mlin sjatili svi što su na obližnjem gumnu vrhli, ne znajući šta se dogodilo mlinu da je stao. Ljudi su podigli gornji mlinski kamen i pod njim našli — zlatnu ploču. Bila je prečnika oko 8—10 santimetara!

Dogodilo se da je jedan od konja, s kojim su vrhli žito, u kopitu donio grumen žlatne rudače koja je nepažnjom dospijela sa žitom u žrvanj i pod pritiskom se istopila u zlatnu ploču, ali i zaustavila mlinski kamen.

Bio je to dokaz da se u Majdanskoj planini, posebno u Bukulji, nalazi ne samo željezna već i zlatna rudača.

Priča o toj zlatnoj ploči održala se u Starom Majdanu i okolini sve do današnjih dana.

*(Ispricao Hase Kadić,
u Sanskom Mostu, 14. septembra 1972)*

ZANIMLJIVI DOGAĐAJ

Zanimljiv događaj zbio se u jesen 1935. godine, o kome je i „Politika“ donijela reportažu. Priča počinje pred prvi svjetski rat. U Starom Majdanu je tada živio trgovac Borenović. Zena mu je bila umrla 1912. godine, a on je živio sa svojom jedinicom kćerkom Marom, tada malom djevojčicom. Kada je 1941. godine mobilisan u austrougarsku vojsku, Borenović je pozvao svoga prvog komšiju trgovca Begu Mujića i zamolio ga da primi u amanet poklon za kćerku Maru, kazavši mu:

„Bego, ja odlazim u rat. Ne znam hoću li se živ vratiti ili ću poginuti. Molio bih te i zavjetovao: ako doživiš dan kada se moja kćer Mara bude udavala, ostavljam ti u amanet ove dukate da joj ih dadneš na dan njene udaje!“

Bego je prihvatio amanet, zamolivši Borenovića da napiše na ceduljici koliko ima dukata, što je on i uradio. Amanet je dat u četiri oka i osim njih dvojice niko o tom zaveštanju nije znao.

Trgovac Borenović je poginuo u Tirolu, a njegova kćerka prešla je u Sanski Most kod ujaka Pere Dodika.

Kada je u jesen 1935. godine Bego Mujić saznao da se Mara Borenović udaje, obukao je svečano odijelo, sa sinom Safetom sjeo u fijaker i iz Starog Majdana dovezao se u Sanski Most pred kuću gdje su bili svatovi. Svi su se iznenadili pojavi starog Bege na svadbi pravoslavnog svršetka. Bego je ušao u kuću gdje su bili mladenci i svatovi i sve pozdravio. Svatovi su mu iznenadeni otpozravili, ne shvatajući što će Bego Mujić tu. Tada je Bego rekao da je došao da vidi mladu i da joj uruči poklon od njenog oca koji on čuva više od dvadeset godina. Bego je tada prišao mladi, pružio joj kesu sa dukatima i rekao:

„Ovo je tvoj otac dao meni da ti donesem na dan svadbe, ako on ne bude živ, a ja doživim taj dan“.

Mlada je otvorila kesu, u njoj našla 65 dukata i ceduljicu koju je napisao njen otac. Tek tada je nastalo veliko veselje uz zahvaljivanje Begi Mujiću na njegovom poštenju i pažnji. U gradu i okolini dugo se pričalo o tom događaju. To je saznao banjalučki dopisnik „Politike“ Vuk Jelovac, došao u Sanski

301 Most i Stari Majdan i napisao reportažu koju je beogradski dnevnik donio.

NAPOMENE AUTORA

Iako o prošlosti Sanskog Mosta i njegove okoline ne postoji poseban rad, kao što ie to slučaj s nekim srednjovjekovnim gradovima, podaci o njegovoj daljoj i bližoj prošlosti ipak se mogu naći u radovima naših i stranih istoričara koji se odnose na šira područja ili na šire teme. Međutim, tek pabirčenje podataka, često vrlo oskudnih u takvoj literaturi, i njihova sistematizacija, omogućili su da se cjelovitije sagleda prošlost ovoga kraja i njegova uloga i mjesto u pojedinim istorijskim periodima. A ta uloga je ponekad znala biti i veoma značajna, a neki ljudi ovoga kraja, Sanjani, svojom aktivnošću i njenim značajem daleko su prevazilazili uske okvire svoga zavičaja.

Sistematizacija postojećih podataka istovremeno je omogućila da se sagledaju i bjeline u prošlosti ovoga kraja, odnosno da se uoče nedovoljno istraženi periodi istorije.

Činjenica da na ovom području vjekovima žive i Srbi, i Muslimani, i Hrvati, i da su decenijama, pod uticajem i za račun osvajača, bili konfrontirani jedni drugima, nametala je potrebu da se već obradom ranije prošlosti ukaže na one procese i one svijetle ličnosti iz redova ova naša tri naroda koje su, i pored svih razlika i povremenih i privremenih sukoba, sagledavale zajedničke interese i Srba, i Muslimana, i Hrvata, i radile na njihovom zbližavanju i zajedničkoj borbi za zajedničku domovinu, ukazujući na zajedništvo kao preduslov fizičkog održanja i opstanka na ovoj istorijskoj vjetorometini. Samo takva shvatanja, uz poštovanje i široko razumijevanje i toleranciju svih istorijskih različitosti, mogla su na kraju dovesti do toga da su se narodi na tlu Bosne i Hercegovine, pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije i druga Tita, tokom narodnooslobodilačke borbe, u najvećem dijelu našli ujedinjeni u borbi protiv okupatora i neprijatelja našeg zajedništva, koji su se, po pravilu, uvijek, pa i 1941. godine, stavljali u službu tuđina.

Događaji u 1941. godini, a naročito pogrom.ni protiv Jevreja i pokušaja istrebljenja Srba, djelimično imaju svoje korijene i u prošlosti kakvu je i Sanski Most imao, samo što su izoršioce tih najnovijih zločina stajali u službi fašističkog, a naročito nacističkog okupatora, nosioca najvećeg mračnjaštva u istoriji čovečanstva i organizatora istrebljenja celokupnih naroda.

Eto, i zbog toga, zbog cjelovitog sagledavanja uzroka svega onoga što se zbilo od 1941. do 1945. gedine, ali i ne sarr.o zbog tega, korisno je ča up o-r znamo i raniju prošlost, značajnu i po mnogim kulturnim dostignućima ,ali istovremeno i krvavu prošlost koja je dala ljude kojima se Sanjani mogu da ponose, ali i takve koje treba da pamte kao strašnu moru i opomenu i nama i budućim pokoljenjima da stalno razvijamo i čuvamo bratstvo i jedinstvo, jer smo upućeni da živimo zajedno i jer samo složni možemo da napredujemo i jačamo našu socijalističku samoupravnu zajednicu.

Svjestan sam činjenice da ova monografija ima nedostataka. Ali, ako ona i ovakva kakva je doprinese boljem upoznavanju iskustava iz naše zajedničke prošlosti i pobudi želju kod mlađih istraživača i istoričara da svestranije istraži sve periode istorije Sanskog Mosta i okoline, ona sam ipak postigao osnovni zadatak koji sam sebi postavio.

*Na kraju želim da zahvalim svima onima koji su mi pomogli da dođem do istorijske građe o Sanskom Mostu i njegovoj okolini ,a posebno dr **MIIGIU** Vasiću, profesoru Univerziteta u Sarajevu, Đuri Basleru, višem kustosu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Milanu Vukmanoviću, direktoru Arhiva Bosanske krajine u Banjoj Luci, kao i radnim organizacijama Istorijskog arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arhiva Instituta za istoriju Bosne i Herce-*

govine u Sarajevu, Arhiva Muzeja revolucije naroda Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Istorijskog arhiva CK SKJ u Beogradu, Regionalnog muzeja Pounja u Bihaću, Narodne biblioteke SR Srbije u Beogradu, a i svima onima koji su skupljali memoarsku građu o sanskim naseljima. Zahvalan sam recenzentima Đuri Basleru, dr Milanu Vasiću i dr Nikoli Babicu, koji su mi svojim primjedbama i prijedlozima omogućili da poboljšam i tekst i konstrukciju knjige. Posebno zahvaljujem redaktoru Slavku Odiću, koji mi je pomogao u potpunijoj obradi nekih tema. Zahvaljujem lektoru Veri Prelević, profesoru, i Rijatu Bahtijareviću, profesoru, koji je pročitao rukopis i dao mi korisne sugestije.

Bihać, 2. maja 1974.

Autor

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

a) arhivska građa

Arhiv Bosanske krajine, Banja Luka; pregledana dokumenta koja se odnose na Sanski Most.

Arhiv Muzeja revolucije Bosanske krajine, Banja Luka; pregledana sva dokumenta iz perioda do jula 1941. godine za područje Sanskog Mosta i okoline.

Arhiv Regionalnog muzeja u Bihaću; pregledana dokumenta koja se odnose na Sanski Most.

Arhiv Vojnoistorijskog instituta JA, Beograd; Fond Njemačka arhiva (pregledana dokumenta o Sanskom Mostu do jula 1041. godine); Fond NEuII (isto).

Österreichisches Staatsarchiv — Kriegsarchiv, Wien (Austrijski državni arhiv — ratni arhiv, Beč); Zbirka istorijskih karata (pregledane sve karte o Bosni i Hercegovini).

Istonjski arhiv CK SKJ, Beograd; Fond Kominteme (pregledana dokumenta koja se odnose na Bosansku krajinu).

Zemaljski muzej, Sarajevo; Građa za arheološku kartu Bosne i Hercegovine.

Pojedina originalna dokumenta koja se nalaze u privatnom posjedu pojedinih Sanjana.

b) štampana građa

Vojislav Bogićević: Mlada Bosna, Pisma i Prilozi, Sarajevo, 1954. godine.

Bosna i Hercegovina za vrijeme vezirovanja Omer-paše Latasa (1850—1852), Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1938. godine.

Codex diplomaticus (Diplomatski zbornik), Jugoslovenska akademija nauka i umjetnosti, Zagreb. 1907. godine, sveska V, VI, VII.

Definitivni rezultati popisa stanovništva 31. januara 1921. godine, Sarajevo, Državna štamparija, 1932. godine.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga I, Beograd*, 1937. godine

Berislav Gavranović: Bosna i Hercegovina od 1853—1870. godine, Zbornik, izd. Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1956. godine.

Građa o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921—1941, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1971. godine.

Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine, Arhiv SR BiH, Sarajevo, 1966. godine.

Dr Hamdija Kapidžić: „Zastava o Bosni i Hercegovini“, I i II knjiga, Svjetlost, Sarajevo, 1953. godine.

Petar Kočić, dokumentarna građa, redaktor Todor Kruševac, Muzej književnosti BiH, Sarajevo, 1967. godine.

„Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine“ za 1879, 1885, 1895. i 1910. godinu, Sarajevo.

„Statistika 1930—1934.“, Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine, Banja Luka.

Statistički godišnjak, 1938—1939, Drž. štamparija Beograd, 1939. godine.

Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS, 28. novembra 1920. godine, izdanje Ustavotvorne skupštine, Beograd, 1921. godine.

Statistika izbora poslanika Kraljevine SHS, 18. ni 1923. godine, izd. Narodne skupštine Kraljevine SHS, Beograd.

Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, 8. februara 1925. godine, izdanje Narodne skupštine Kraljevine SHS, Beograd, 1926. godine.

Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS, 11. septembra 1927. godine, izdanje Narodne skupštine Kraljevine SHS, Beograd, 1928. godine.

Statistika izbora narodnih poslanika za prvu Jugoslovensku narodnu skupštinu, 8. novembra 1931. godine, izdanje Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1932. godine.

Stenografske bilješke Narodne skupštine Kraljevine SHS, Vanredni saziv za 1925. godinu.

Stenografske bilješke Narodne skupštine Kraljevine SHS, Redovni saziv za 1928/201. godinu, knjiga TV.

Ljubomir Stojanović: Stari srpski zapisi i natpisi, I knjiga.

Zbornik dokumenata NOR Jugoslavije, tom IV, knj. 1.

Zbornik zakona i naredaba NDH, za 1941. godinu, Zagreb.

Izveštaj za školsku 1935/36, 1938/39. i 1939/40. godinu, Državna mješovita građanska škola u Sanskom Mostu.

c) ljetopisi:

Ljetopis rimokatoličke župe u Staroj Rijeci.

Ljetopis srpskopравoslavne crkve u Sanskom Mostu.

d) memoarska građa

Arhiv Opštinskog odbora STTB NOR Sanski Most; memoarska građa o svim naseljima sadanje sanske opštine; memoarska građa za Hroniku Sanskog Mosta, rukopis Sofije Prača -Veljović.

Regionalni muzej Pounja Bihać; zapisi o naseljima sanske opštine
Podgrmeč u NOB, zbornik sjećanja, VIZ, Beograd, 1972. godine.
Spanila 1936—1939, zbornik sjećanja, VIZ, Beograd, 1971. godine.

Autor je anketirao slijedeća lica:

Alać Dominko	Kadić Hase	Predojević Đurin
Alagić Esad	Kokanović Čedomir	Radić Boro
Atijas Mimo	Krneto Branko	Sarajlić Hasan
Bjelanović Zoran	Lapac Nikola	Sljepčević Miloš
Bilalbegović Hazim	Lipovac fra Rafael	Stanić Mirko
Borenović Rajko	Makić Stojan	Šarčević Husein
Brkić Rade	Marinković Boško	Šević I. Tomo
Bundža Milan	Marjanović Vid	Skondrić Mihajlo
Cehajić Hamo	Milanović Nikola	Terzić Predrag-Dragan
Došen Slavko	Miljatović Braco	Veper Joža
Davidović Mile	Miljević Milan-Mićuka	Vidaković Perica
Erceg Miljatović Stojanka	Odić-Srdić dr Vera	Vojnović Petar
Jelača Boško	Porčić Ferid	Vranić Mirko
Jelisavac Milan	Praštalo Vaso	Vukojević Pero
Kadić Ahmet	Fražić-Miljatović Slavica	Vulin Jovo

B. LITERATURA

a) knjige:

Almanah Kraljevine Jugoslavije, posebno izdanje „Banovina Vrbaska“, opći pregled, 1931. godine, izd. Kr. banske uprave u Banjoj Luci.

Bogićević Vojislav: Istorija razvitka osnovnih škola u BiH od 1463—1918, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965. godine.

Bosna i Hercegovina, izdanje Sarajevske sekcije Udruženja jug. inženjera i arhitekata, Sarajevo, 1,922. godine.

Budisavljević Bude-prijedorski: Iz starog zavičaja, Matica srpska, knj. 45, Novi Sad, 1914. godine.

Bune i ustanci u Bosni i Hercegovini u XIX veku,, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1952 godine.

Conspectus historicus topographicus et statisticus provinciae ordinis fratrum minorum „Bosnae argentineae, anno 1035“, Beograd, 3936. godine, štamparija Svjetlost.

Cubrilović Branko: Petar Kočić, Svjetlost Sarajevo, 1S'53.

Cubrilović Vaso: „Bosanski ustanak 1875—3878“, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 3930. godine.

Culinović Ferdo: Jugoslavija između dva rata, izd. zavod JAZU, Zagreb, 1961. godine, knj. I i n.

Culinović dr Ferdo: Okupatorska podjela Jugoslavije. VIZ, Beograd, 1970. godine.

Cirković Sima: Istorija srednjovjekovne bosanske države, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964. godine.

Davidović Svetislav: Srpska pravoslavna crkva u BiH od 960. do 1930. godine, Sarajevo, 3933. godine.

Dimitrijević dr Sergije: Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941. godine, Visoka škola političkih nauka, Beograd, 1962. godine.

Ekmečić Milorad: Ustanak u Bosni 1875—1378“, izd. „Veselin Masleša“, Sarajevo, 3960. godine.

Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Zagreb.

Evans Artur: Ilirska pisma, izd. „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1967. godine.

Generalni program i elementi prostornog plana razvoja turizma na području unsko-sanske regije, Institut za ekonomiku turizma, Zagreb, 1970. godine, knj. II (rakovis).

Grbić Manojlo: Karlovačko vladčanstvo, prilog za istoriju srpske pravoslavne crkve, Karlovac, 1891. godine.

Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1943—1945, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 3964. godine.

Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, Svjetlost. 1971. godine.

Istorija naroda Jugoslavije, n tom, Zagreb, 1959. godine.

Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine, za 1906. godinu, izdalo Carsko i kraljevsko ministarstvo finansija, Zagreb, 1906. godine.

Jukić Ivan Frano: Putopisi i istorijsko-etnografski radovi, Svjetlost, Sarajevo, 1953. godine.

Juzbašić Dževad: Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalajeve ere, disertacija, rukopis, Institut za istoriju Bosne i Hercegovine, 1972. godine.

Kapidžić dr Hamdija: Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine, Svjetlost, Sarajevo, 1968. godine.

Klaić Vjekoslav: Povijest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb, 1882. godine.

Kočić Petar. Sabrana djela, kn.iiga n, Svjetlost, Sarajevo, 1967. godine.

Kreševljaković H. — Kapidžić H.: „Vojno-geografski opis Bosne pred dubički rat od 1735. godine“, Naučno društvo NR BiH, Građa, knj. VII, Sarajevo, 1957. godine.

Kreševljaković Hamdija: Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga VIII, Sarajevo, 1967. godine.

Kumarić Matko: Monografija Vrbaske banovine, 1932. godine, Banja Luka.

Kuripešić Benedikt: „Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1930.“, Svjetlost, Sarajevo, 1950. godine.

Lakatos Jozo i Despić dr Aco: Industrija Bosne i Hercegovine, Jug. lojd, Zagreb, ISCMt. godine.

Lapčević Dragiša. „Iz bosanske privrede“, Sarajevo, 1926. godine.

Lopašić Radoslav: Bihać i Bihacka krajina., Matica Hrvatska, Zagreb. 1890. godine.

Ljubija i okolina, monografija, izdanje Književnih novina, Beograd, 1962, godine.

Maldini Wildenhainski barun Rudolf: Bosna i Hercegovina, Zagreb, 1909. godine.

Mandić dr Mihovil: Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1378, Matica Hrvatska, Zagreb, 1910. godine.

Marinković Dionisije: Moji doživljaji, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Grada, knj. XIV, Sarajevo, 1966. godine.

Masleša Veselin: Mlada Bosna, Beograd, 1954. godine.

Morača Pero: Jugoslavija 1941, Institut za savremeni istoriju, Beograd, 1971. godine.

Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, grupa autora, izdanje Obi. odbora narodne odbrane u Sarajevu, 1929. godine.

Papić Mitar: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1378—3918), „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1972. godine.

Pašalić Esad: Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej Sarajevo, 1960. godine.

Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963. godine.

Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina, I band, Wien, 1880.

Sokolović A. Osman: Djelomičan popis trgovaca-Muslimana iz Bosne i Hercegovine pod kraj turske uprave, Novi behar, god. XV, br. 2—6. Sarajevo, 1943. godine.

Šabanović Hazim: Bosanski pašaluk, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1969. godine;

Šarac Nedirn: Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine, Narodna prosvjeta, Sarajevo, 1955. godine.

Sehić Nusret: Cetništvo u BiH 1918—1941. godine. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, Djela, knj. XLII, knj. 27, 3971.

Šišić Ferdo: Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1902. godine.

Terzić Velimir: Jugoslavija u aprilskom ratu 3941, Titograd, 1963. godine.

Vasa-efendija Pasko: Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije, izd. Veselin Masleša, Sarajevo, 1958 godine.

Vasić Milan: Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela, knj. XXI'X, 14M57. godine.

Vego Marko: Naselja bosanske srednjovjekovne države, Svjetlost, Sarajevo, 1957. godine.

Vučković Gavro: Reč krajišnička, Zemun, 186G. godine

Vučković Gavro: „Robstvo u slobodi ili Ogledalo pravde u Bosni“, I i II sv.. Srpska narodna zadružna štamparija, Novi Sad, 1872. godine.

b) članci i manje rasprave

Benac dr Alojz: Završna istraživanja u pećini Hrustovači, GZM, n.s. sv. III, 1948. godine.

Benac dr Alojz: Jedno svjedočanstvo o taurobolijskom kultu u Bosni, GZM, sv. XXIV, n.s. 1969. godine.

Bogunovic Petar: Stanje narodnih škola na području Vrbaske banovine, Vrbaske novine, br. 175, 1933. godine.

Fijala Franjo: Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta, GZM, Sarajevo, sv. VIII, 1896. godine.

Fijala Franjo: Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta (II izvještaj), GZM, sv. IX, 1897. godine.

Gaković Milan: Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918—3921. godine, časopis Prilozi, br. 6, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo.

Ivančević S. Petar: Sanski Most s okolinom, Bosanska vila, 1892. godine.

Jelenić dr J.: Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437—1878), Starine, XXXVI, Zagreb, 3939. godine

Karanović Milan: Granice srednjovekovne bosanske župe Zemljanik, GZM, 3936. godine.

Karanović Milan: Pounje u Bosanskoj krajini, izdanje srpske kraljevske akademije, knj. 35 „Naselja i poreklo stanovništva“, 3925. godine.

Karanović Milan: Sanička župa u Bosanskoj krajini, izd. Srpske kraljevske akademije, knj. 26, „Naselja i poreklo stanovništva“, 1930. godine.

Karanović Milan: Sanski Most i Stari Majdan, Politika, 4. maja, 1929. godine.

Katzer dr Fridrik: Naslage mrkog ugljena u području Sane i između Sane i Une u sjeverozapadnoj Bosni, GZM, XXXI, 1919.

Korošec dr Josip: Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture, GZM Nova serija, 1946. sv. I.

Kreševljaković Hamdija: Kamengrad, Naše starine, VI, Sarajevo, 1959. godine.

Kreševljaković Hamdija: Stari bosanski gradovi, Naše starine, sv. I, 1953. godine.

Kreševljaković Hamdija: Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini, Naše starine, sv. ir Sarajevo, 1954. godine.

Kreševljaković Hamdija: Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, Godišnjak istorijskog društva BiH, 11/1950. godine.

Maksimović Vojislav: Stradanje G. Vučkovića, „Viđenje Bosne“, Pljevlje, 1971. godine.

Makić Stojan: Sanski Most i Sanica 1941, zbornik Podgrmeč u NOB, knj. 1.

Mandić dr Mihovil: Prahistorijsko naselje u Sanskom Mostu, GZM, XLITI, sv. 2.

Marić Zdravko: Japodske nekropole u dolini Une, GZM, n.s., sv. XXIII.

Marjanović Joco: U okupiranom Prijedoru, zbornik Kozara u NOB, knj. 1., VIZ.Beograd, 1971. godine.

Matković dr Petar: Putovanja po Balkanskom poluostrvu za srednjeg vijeka. Kad JAZU, knj. XLII, Zagreb, 1878. godine.

Matković dr Petar: Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI vijeka, Rad JAZU, knj. LVT, Zagreb, 1881. godine.

Mazalić Đoko: Kraći članci i rasprave, GZM, 1950. god.

Mikolji dr Vinko: Rudarstvo Bosne za turskog gospodarstva, kalendar Napredak, za 1945. godinu, Sarajevo.

Mitrović Isaije: Srpske škole u Bosanskoj krajini za turske uprave, časopis Razvitak, Banja Luka, 1939. godine.

Odić Slavko: Bosanska krajina u aprilskom ratu, zbornik Podgrmeč u NOB, knj. 1, VIZ, Beograd, 1972.

Odić Slavko: Vješala u Sanskom Mostu, Zbornik Podgrmeč u NOB, knj. 1.

Odić Slavko-Komariea Slavko: Jugoslavija u njemačkim osvajačkim planovima, saopštenje na naučnom skupu „Treći rajh i Jugoslavija 193:)—1945“, Beograd, oktobra 1973. godine.

Pači Karlo: Japodi, GZM, 1896. godine.

Paškvalin Veljko: Rimski žrtvenici iz Starog Majdana, GZM, sv. XXIV, n.s., 1969. godine.

Polić dr Ahmed. Pećina Hrustovača kod Sanskog Mosta GZM, LI, 1939., sv. II.

Radenović Petar: Sela parohije Krnjeuša u Bosni (kod Petrovca), Srpska kraljevska akademija, Naselja i poreklo stanovništva, Beograd, 1923. godine, knj. 13.

Radenović Petar: Bjelajsko polje i Bravsko. Srpska kraljevska akademija, Naselia j poreklo stanovništva, Beograd, 1925, knjiga 20

Richter prof. Eduard: Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, GZM, XVII, 1905.

Sergijevski Dimitrije: Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, GZM, sv. XVIII, n.s. 1963.

Skarić Vladislav: Popis bosanskih spahija iz 1711. godine, GZM, 1930. godine.

Starić Vladislav: Popis bosanskih spahija iz 1711. godine, GMZ, 1930. godine.

Skapur Hasan: Saobraćaj na Sani i l'ni, Zbornik krajiških muzeja, I, 1962. godine.

Vasić dr Milan: Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku, Godišnjak društva istoričara BiH, god. XIII, Sarajevo, 1962. godine.

Vučković Gavro: Crno putovanje za Carigrad, iz neobjavljene III sveske, časopis Razvitak, Banja Luka, 1910. godine.

Zivković Dragoje: Aktivnost Sime Miljuša. u radničkom pokretu i KPJ do 1925. godine, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova 3, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1966. godine.

c. štampa

Bosanski glasnik (Bosnischer Bote), Sarajevo (pregledao sve brojeve),

Bosanska vila, Sarajevo (sve brojeve),

Bošnjak, kalendar, Sarajevo (sve brojeve),

Gajret, Sarajevo (sve brojeve),

Glas, Banja Luka (brojeve fcbruar-mart 1974. godine),

Hrvatska krajina, Banja Luka (skoro sve brojeve),

Hrvatski narod, Zagreb (manji dio),

Narodno jedinstvo, Banja Luka (sve brojeve).

Narodne novine, Zagreb (manji dio),

Novi svijet (citirane brojeve),

Otađzbina, Banja Luka (sve brojeve),

Politika, Beograd (većinu kompleta iz perioda 1919—1938. godina),

Prosvjetni glasnik, Beograd (većinu brojeva),

Sarajevski list, Sarajevo (sve brojeve),

Službeni list vrbaske banovine, Banja Luka (sve brojeve),

Vrbaske novine, Banja Luka (sve brojeve),

Vreme, Beograd (komplete 1938. godine).

SADRŽAJ

	Strana
Uvodna riječ —————	5
OPIS PODRUČJA	
Geografski položaj i veličina teritorije — — — — —	7
P anine i b'da — — — — —	7
Rijeke, rječice i potoci — — — — —	9
Vrela — — — — —	12
Mineralni izvori — — — — —	13
Pećine — — — — —	14
Klima — — — — —	14
Fauna i flora — — — — —	15
RANIJA PROŠLOST	
Preistoria — — — — —	16
Gradine i nase'ja — — — — —	16
Pećina Hrustovača — — — — —	19
Preistorijska i antička nekropola ravnih grobova u Sanskom Mostu — —	26
Rudarstvo u preistoriji i antici u području Sanskog Mosta — — — — —	32
Rimska talionica y Šehovcima — — — — —	34
Preistorijske i antičke komunikacije — — — — —	36
Ostali antički lokaliteti — — — — —	37
Preistorijsko i antičko stanovništvo u dolini Sane — — — — —	39
SANSKO PODRUČJE U SREDNJEM VIJEKU	
Donji kraji (Donji krajevi) — — — — —	42
Srednjovjekovne župe — — — — —	48
Zupa Sana — — — — —	50
Zupa Mren (Mrin) — — — — —	51
Srednjovjekovni gradovi (prije dolaska Turaka) — — — — —	52
Sana (Zana) — — — — —	52
Mren (Mrin) — — — — —	53
Gradina u Kljevcima — — — — —	53
Lužac (Lužci) — — — — —	53
Japar — — — — —	55
Kievac grad — — — — —	56
Kamengrad — — — — —	56
Rudarstvo u srednjem vijeku na području sanske i mrenske župe (do pada pod tursku vlast) — — — — —	57
SANA I OKOLINA U XVI, XVII I XVIII STOLJEĆU (pod turskom vlašću)	
Opšti pregled događaja — — — — —	58
Martolozi u području Sane — — — — —	63
Kamengradski subašluk, nahija, kadiluk i kapetanija — — — — —	64
Nahije i župe Sana i Kamengrad — — — — —	67
Kapetanija Džisri-Sana — — — — —	68
Obnova rudnika i ta'ionica — — — — —	69
Srednjovjekovno stanovništvo, naselja i tvrđave — — — — —	71
Gradovi (tvrđave) — — — — —	73
Kamengrad — — — — —	73
Vakuf, Kublen Vakuf—Sana—Sanski Most — — — — —	76
Stari Majdan — — — — —	83
Kule — — — — —	86
Odžaci i čardaci — — — — —	87
Pa-anke — — — — —	88

	Strana
Karau'e —————	89
Hanovi i harovi ————	89
Naselja i stanovništvo ———	89
Srednjovjekovni arheološki lokaliteti — — — — —	100
 SANA I OKOLINA U XIX I XX STOLJEĆU	
(do jula 1941. godine) — — — — —	101
Pod turskom vlašću do 1878. godine (oršti pregled događaja) — — — — —	101
Sanski kraj za vrijeme pokreta krajiških begova i kapetana (1831—1852)	103
Sanski kraj za vrijeme bune 1858. godine i kasnije — — — — —	111
Gavro Vučković — Krajišnik — — — — —	116
Škole potkraj turske vladavine (1854—1878) — — — — —	124
Vjerske ustanove — — — — —	125
Sanski kraj za vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka 1875/78. godine	129
Okupacija 1878. godine — — — — —	137
Pod austrougarskom okupacijom 1878—1918. godine Administrativno-političko organizovanje sreza i stanovništvo — — — — —	138
 <i>Privredna aktivnost:</i>	
— trgovine i zanati — — — — —	149
— novčani zavodi i zadruge — — — — —	150
— prestanak eksploatacije ruda u Starom Majdanu i Sasini — — — — —	151
— saobraćajnice i saobraćaj — — — — —	153
— lađe na rijeci Sani — — — — —	154
 <i>Politička i kulturna aktivnost:</i>	
— braća Todor i Jovo G. Popović — — — — —	156
— Veze Sanjana sa „M adamom Bosnom“ — — — — —	164
Radnički pokret u srezu Sanski Most — — — — —	168
Neki važniji događaji — — — — —	172
Borba Srba za vjersko-prosvjetnu autonomiju — — — — —	173
Borba Mus'imana za vjersku autonomiju. Iseljavanje u Tursku — — — — —	177
Školstvo za vrijeme Austro-Ugarske — — — — —	180
Progoni i interniranje vidjenih Srba — — — — —	181
Dobrovoljci u srpskoj i ruskoj vojsci 1914—1918. godine i učesnici oktobarske revolucije — — — — —	182
Zeleni kadar i dezertteri iz austrougarske vojske na sanskom području 1917/18. godine — — — — —	183
Završetak prvog svjetskog rata. Propast Austro-Ugarske, Stvaranje kraljevine SHS — Formiranje Narodnog vijeća u Sanskom Mostu — — — — —	184
U Krajevini Jugoslaviji 1918—1941. godine. Administrativno-političko organizovanje sreza Stanovništvo — — — — —	187
Knezovi i muktari — — — — —	194
 <i>Ekonomska-socijalno stanje i razvoj</i>	
Uvod — — — — —	195
Agrarna reforma — — — — —	196
Položaj seljaštva — — — — —	198
Zadugarstvo — — — — —	207
Trgovina, ugostiteljstvo i zanatstvo — — — — —	209
Saobraćaj — — — — —	210
Industrija i rudarstvo — — — — —	211
Zaposlenost — — — — —	213
Zdijavstvo — — — — —	214
 <i>Politički razvoj do 1941. godine</i>	

	Strana
<i>Napredni i radnički pokret</i>	
— prvi komunisti u srezu — — — — — — — — — —	230
— radnički i sindikalni pokret — — — — — — — — — —	239
— španski borci — — — — — — — — — —	240
— aktivnost grupa naprednih radnika, đaka, studenata i se'jaka — — — — —	243
Prosvjeta i kultura — — — — — — — — — —	251
Sportska aktivnost — — — — — — — — — —	259
Aktivnost odbora i povjerenstava „Gajreta“ — — — — — — — — — —	260
„Narodna uzdanica“ — — — — — — — — — —	264
Aprilski rat 1941. godine i okupacija zemlje — — — — — — — — — —	264
<i>Pod okupacijom 1941. godine</i>	
Formiranje ustaške vlasti u srezu — — — — — — — — — —	269
Đurdevdanski ustanak sanskih se'jaka — prva borba u okupiranoj Jugo-slaviji — Sukob s ustašama i Nijemcima u Kijevu i Tramošnji 6—8. maja 1941. godine — — — — — — — — — —	271
27 obješenih u gradskom parku — — — — — — — — — —	282
Razvoj događaja do jula 1941. godine — — — — — — — — — —	286
KAZIVANJA O NEKIM DOGAĐAJIMA I LJUDIMA (legende i priče) — — — — —	293
NAPOMENE AUTORA — — — — — — — — — —	302
IZVORI I LITERATURA — — — — — — — — — —	304

Recenzenti:
za preistoriju,
rimsko doba i
rani srednji vijek
DURO BASLER,
viši kustos
za XV—XIX vijek
(turski period)
Dr MILAN VASIC,
profesor
za XIX i XX vijek
(1878—1941)
dr NIKOLA BABIC

Redaktor:
SLAVKO ODIC

Lektor:
VERA PRELEVIC

Naslovna strana:
D2EVAD HOZO,
ak. slikar

Karta
područja
opštine
Sanski Most,
stanje 1941. godine; rad Geokarte —
Beograd

Štampanje završeno
juna 1974. godine

Tiraž 7.000

Štamparija:
Kultura,
Makedonska 4,
Beograd